BAŞKENT ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
MİMARLIK ANABİLİM DALI
MİMARLIK TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

TANZİMAT REFORMLARININ GEÇ OSMANLI DÖNEMİ KENT MORFOLOJİSİNE ETKİSİ

HAZIRLAYAN

BÜŞRA ÜN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ANKARA - 2025

BAŞKENT ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
MİMARLIK ANABİLİM DALI
MİMARLIK TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

TANZİMAT REFORMLARININ GEÇ OSMANLI DÖNEMİ KENT MORFOLOJİSİNE ETKİSİ

HAZIRLAYAN

BÜŞRA ÜN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ DANIŞMANI

DR. ÖĞR. ÜYESİ ELİF SELENA AYHAN KOÇYİĞİT

ANKARA - 2025

BAŞKENT ÜNİVERSİTESİ

FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

Mimarlık Anabilim Dalı Mimarlık Tezli Yüksek Lisans Programı çerçevesinde Büşra ÜN tarafından hazırlanan bu çalışma, aşağıdaki jüri tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi: 15/04/2025

Tez Adı: Tanzimat Reformlarının Geç Osmanlı Dönemi Kent Morfolojisine Etkisi

Tez Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı - Soyadı, Kurumu) **İmza**

Doç. Dr. Çağla CANER YÜKSEL, Başkent Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Elif Selena AYHAN KOÇYİĞİT, Başkent Üniversitesi

Prof. Dr. Tomris Elvan ALTAN ALTUĞ, Orta Doğu Teknik Üniversitesi

ONAY

Prof. Dr. Dilek ÇÖKELİLER SERDAROĞLU

Fen Bilimleri Enstitüsü Müdürü

Tarih: / /

BAŞKENT ÜNİVERSİTESİ

FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORİJİNALLİK RAPORU

Tarih: 07 / 05 / 2025

Öğrencinin Adı, Soyadı: Büşra ÜN

Öğrencinin Numarası: 22120146

Anabilim Dalı: Mimarlık Anabilim Dalı

Programı: Mimarlık Tezli Yüksek Lisans Programı

Danışmanın Unvanı/Adı, Soyadı: Dr. Öğr. Üyesi Elif Selena AYHAN KOÇYİĞİT

Tez Başlığı: Tanzimat Reformlarının Geç Osmanlı Dönemi Kent Morfolojisine Etkisi

Yukarıda başlığı belirtilen Yüksek Lisans tez çalışmamın; Giriş, Ana Bölümler ve Sonuç Bölümünden oluşan, toplam 215 sayfalık kısmına ilişkin, 07 / 05 / 2025 tarihinde tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 8'dir. Uygulanan filtrelemeler:

1. Kaynakça hariç

2. Alıntılar hariç

3. Beş (5) kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

"Başkent Üniversitesi Enstitüleri Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Usul ve Esaslarını" inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Öğrenci İmzası:…….

ONAY

Tarih: 07 / 05 / 2025

Öğrenci Danışmanı:

Dr. Öğr. Üyesi Elif Selena AYHAN KOÇYİĞİT

……

Bu tezi hayatım boyunca bana inanan, sabırları ve sevgileriyle bana güç veren aileme; akademik yolculuğumda bilgi ve tecrübeleri ile bana rehberlik eden değerli hocalarıma ithaf ediyorum.

Büşra ÜN Ankara - 2025

TEŞEKKÜR

Öncelikle, tezimin her aşamasında bilimsel rehberliğini esirgemeyen, değerli eleştirileriyle bu tezin akademik niteliğine önemli katkı sağlayan danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Elif Selena AYHAN KOÇYİĞİT'e en derin minnettarlığımı ifade etmek isterim. Kendisinin sabırlı yaklaşımı, bilgi ve tecrübeleri bu süreçte benim için yol gösterici olmuştur.

Tez jürimde yer alan bölümümüz öğretim üyesi Doç. Dr. Çağla CANER YÜKSEL'e ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Tomris Elvan ALTAN ALTUĞ'a değerli zamanlarını ayırarak yaptıkları detaylı inceleme ve yapıcı eleştirileri için şükranlarımı sunarım. Ayrıca Prof. Dr. Nuray BAYRAKTAR, Prof. Dr. Cüneyt KURTAY ve diğer Başkent Üniversitesi Mimarlık Bölümü öğretim üyelerine de bölümümde geçirdiğim süre boyunca akademik ve kişisel gelişimime katkı sağladıkları için teşekkür ederim.

Eğitim hayatım boyunca maddi ve manevi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen sevgili aileme, emekli öğretmen annem Fatma ÜN'e, emekli Yüksek Mühendis babam Cemil ÜN'e ve Yüksek Mühendis abim Burak Emre ÜN'e tez sürecinde gösterdikleri sabır, anlayış ve sonsuz sevgileri için müteşekkirim.

Bu süreçte yanımda olup motivasyonumu yüksek tutmamı sağlayan ve her türlü katkılarıyla bu çalışmaya destek veren değerli bölüm arkadaşlarım Merve ARAS ve Öykü GÜNEY'e ve kıymetli arkadaşlarım Ecem ÇİMEN, Başak ALPUL, Eylül ERDOĞAN ve Birce GÜNGÖR'e teşekkür ederim.

Son olarak, araştırma süreci boyunca bana arşivini açan, kaynaklarından faydalanmamı sağlayan ve tezime katkı sağlayan tüm kişi ve kurumlara teşekkür ederim.

ÖZET

Büşra ÜN

TANZİMAT REFORMLARININ GEÇ OSMANLI DÖNEMİ KENT MORFOLOJİSİNE ETKİSİ

Başkent Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü

Mimarlık Anabilim Dalı

2025

Geç Osmanlı Dönemi, modern devlet yapısının inşasına yönelik siyasi, idari, sosyal, ekonomik ve hukuki alanlarda radikal değişimlerin yaşandığı ve toplumsal dönüşümün kapsamlı olarak ele alındığı kritik bir zaman aralığını temsil etmektedir. Bu dönüşüm süreci, 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla resmiyet kazanmıştır. Tanzimat reformları, merkeziyetçi bir yönetim anlayışıyla taşra idaresini yeniden düzenlemiş; vilayet sistemine geçiş, belediye teşkilatının kurulması ve modern imar faaliyetleri ile kent yönetimini de dönüştürmüştür. Reformlar, yalnızca idari ve hukuki alanla sınırlı kalmamış, aynı zamanda kentsel mekân organizasyonunda yapı ölçeğinden kent ölçeğine kapsamlı değişimlere yol açmıştır.

Bu dönemde modern ulaşım ve iletişim hizmetleri geliştirilmiş; yeni modern işlevli ve görünümlü kamusal yapılar kent dokusunda öne çıkmaya başlamıştır. Aynı zamanda kentlerin planlanmasına yönelik çabaların da ön plana çıktığı bu dönemde; imparatorluk genelinde meydana gelen doğal afetler, toprak kaybı ve göçler sonucunda artan nüfusun barınma soruna çözüm bulmak gibi bazı mecburiyetler de planlama sürecinin ivmelenmesine sebep olmuştur.

Kentlerin morfolojisinde kalıcı izler bırakan mekânsal dönüşüm süreci, Osmanlı'nın farklı bölgelerinde eş zamanlı ve eşit derecede gerçekleşmemiştir. İlk olarak Başkent İstanbul'da gerçekleşen mekânsal dönüşümler, kademeli olarak diğer imparatorluk kentlerine yayılmıştır. Liman kentlerinde daha yoğun gözlemlenen bu dönüşüm, taşra kentlerinde ise daha sınırlı ancak yine de anlamlı biçimde kendini göstermiştir. Osmanlı kentlerinde yaşanan bu modernleşme süreci, geleneksel Osmanlı kent dokusuyla modern unsurların

hibrit bir yapı oluşturmasıyla, Cumhuriyet Dönemi'nin kentsel gelişim dinamiklerine öncülük etmiştir.

Bu tez, Tanzimat reformlarının Osmanlı kentlerinin idari yapısında, sosyal yaşamında ve kültürel dokusunda meydana getirdiği değişimlerin, kent morfolojisi üzerindeki etkilerini yapılar ve açık alanlar üzerinden eleştirel bir bakış açısıyla analiz etmeyi hedeflemektedir. Tez, Tanzimat'ın odağında yer alan ve kararların en etkin şekilde okunabildiği başkent İstanbul'u tekil bir örnek olması sebebiyle araştırma kapsamı dışında bırakmaktadır. Bunun yerine, Balkanlar ve Anadolu'daki çeşitli Osmanlı kentlerine odaklan bu çalışma, Geç Osmanlı Dönemi reformlarının farklı coğrafi bağlamlarda yaygın bir şekilde uygulandığının altını çizmektedir.

Çeşitli arşivlerin taranması, nizamnamelerin ve reformların detaylı bir şekilde incelenmesi ve yasal belgelerin özgün metinlerine ulaşılması, kentlere ait dönem haritalarına ve görsel materyallerine ulaşılması üzerinden sistematik bir okuma gerçekleştirmeyi amaçlayan bu tez, Geç Osmanlı Dönemi'nde Tanzimat Reformları doğrultusunda dönüşen kentlerin morfolojisini anlamayı hedeflemektedir.

ANAHTAR KELİMELER: Geç Osmanlı Dönemi Modernleşmesi, Tanzimat Reformları ve Nizamnameleri, Tanzimat Dönemi Kent Reformları, Osmanlı Kent Morfolojisi, 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu.

ABSTRACT

Büşra ÜN

THE IMPACT OF TANZIMAT REFORMS ON THE URBAN MORPHOLOGY OF THE LATE OTTOMAN PERIOD

Başkent University Institute of Science

Department of Architecture

2025

The Late Ottoman Period represents a critical era characterized by significant transformations across political, administrative, social, economic and legal fields, aimed at establishing a modern state structure and facilitating comprehensive social change. This transformative process was formalised with the proclamation of the Tanzimat Edict in 1839. The Tanzimat reforms reorganised provincial administration with a centralised governance model and redefined urban administration by transitioning to a provincial system, establishing municipal organisations, and initiating modern urban development activities. The reforms extended beyond administrative and legal areas, resulting in comprehensive alterations in the organisation of urban space, encompassing both building and urban-scale transformations.

During this period, advancements in modern transportation and communication services emerged, and new public buildings with modern functions and appearance became prominent within the urban fabric. Additionally, this era witnessed an increased emphasis on the planning of cities; pressing issues such as addressing the housing crisis stemming from natural disasters, land loss and migrations throughout the empire necessitated an expedited urban planning process.

The process of spatial transformation, which left permanent traces on the morphology of cities, did not take place uniformly or concurrently across different parts of the Ottoman Empire. The spatial transformations that first took place in the capital Istanbul gradually spread to other cities of the empire. This transformation, which was observed more intensely in the harbour cities, manifested itself in a more limited but still significant way in the provincial cities. This modernisation process in Ottoman cities pioneered the urban

development dynamics of the Republican Era by creating a hybrid structure that combined traditional Ottoman urban fabric with modern elements.

This thesis seeks to critically analyse the impact of the Tanzimat reforms on the administrative structure, social life and cultural fabric of Ottoman cities through buildings and open spaces. The thesis deliberately excludes the capital city of Istanbul, which was the focal point of the Tanzimat and where the decisions can be most affectively examined, as a unique case study. Instead, the research concentrates on various Ottoman cities in the Balkans and Anatolia, thereby underscoring the widespread implementation of Late Ottoman reforms across diverse geographical contexts.

This thesis, which aims to conduct a systematic reading by examining various archives, analysing the regulations and reforms in detail, accessing original texts of legal documents, period maps and visual materials of the cities, aims to understand the morphology of the cities transformed in line with the Tanzimat Reforms in the Late Ottoman Period.

KEYWORDS: Late Ottoman Period Modernization, Tanzimat Reforms and Regulations, Urban Reforms of the Tanzimat Period, Ottoman Urban Morphology, 19th Century Ottoman Empire.

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR i
ÖZET ii
ABSTRACT iv
İÇİNDEKİLER vi
ŞEKİLLER LİSTESİ viii
SİMGELER VE KISALTMALAR xiii
1. GİRİŞ 1
1.1. Tezin Amacı 4
1.2. Tezin Kapsamı 5
1.3. Tezin Yöntemi 8
1.4. Literatür Değerlendirmesi 12
1.5. Tezin Kurgusu 15
2. OSMANLI MODERNLEŞMESİ: GEÇ OSMANLI DÖNEMİ'NDE YAŞANAN DEĞİŞİMLER 18
2.1. Tanzimat Dönemi Öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nun Genel Durumu 18
2.2. Tanzimat'ın İlanına Hazırlık Süreci 29
2.3. Tanzimat'ın Tanımı ve İlanı 39
2.4. Tanzimat'ın İlanı Sonrası Yaşanan Gelişmeler 50
3. TANZİMAT REFORMLARI VE NİZAMNAMELERİ 56
3.1. Tanzimat Dönemi Nizamnameleri ve Modern Devletin Oluşumu 59
3.2. Siyasi, İdari ve Hukuki Alanda Yapılan Yenilikler 62
3.3. Eğitim ve Sağlık Alanında Yapılan Yenilikler 69
3.4. Askeri Alanda Yapılan Yenilikler 76
3.5. Ekonomi, Ticaret ve Vergi Alanında Yapılan Yenilikler 77
3.6. Sosyo-Kültürel Alanda Yapılan Yenilikler 79
3.7. Teknoloji, Ulaşım ve Haberleşme Alanında Yapılan Yenilikler 81
3.8. Tanzimat Reformlarının ve Nizamnamelerinin Uygulanma Süreci 91
4. TANZİMAT REFORMLARI VE NİZAMNAMELERİNİN OSMANLI KENTLERİNE YANSIMASI 93
4.1. Kent ve Kentsel Mekân İle İlişkilenen Düzenlemeler 94

4.1.1. Yangın yeri düzenlemeleri 100
4.1.2. Yol düzenlemeleri 106
4.1.3. Göçmen mahalleleri 113
4.1.4. Yeni oluşan mahalleler 122
4.2. Siyasi ve İdari Alanda Yapılan Düzenlemelerin Kentsel Mekâna Etkisi 130
4.3. Eğitim ve Sağlık Alanında Yapılan Düzenlemelerin Kentsel Mekâna Etkisi 141
4.4. Askeri Alanda Yapılan Düzenlemelerin Kentsel Mekâna Etkisi 147
4.5. Ekonomi ve Ticaret Alanında Yapılan Düzenlemelerin Kentsel Mekâna Etkisi 152
4.6. Sosyo-Kültürel Alanda Yapılan Düzenlemelerin Kentsel Mekâna Etkisi ... 163
4.7. Teknoloji, Ulaşım ve Haberleşme Alanında Yapılan Düzenlemelerin Kentsel Mekâna Etkisi 180
4.8. Tanzimat Reformlarının Osmanlı Kentlerinin Morfolojisine Etkisi: İzmir ve Ankara Örneği 187
5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME 205
5.1. Tartışma ve Değerlendirme 212
5.2. Sınırlamalar ve Kısıtlamalar 214
5.3. Tezin Alana Katkısı 214
5.4. Gelecekte Yapılacak Çalışmalara Öneriler 215
KAYNAKLAR 216
EKLER
EK 1: 1848-1849 ATİK VE EBNİYE NİZAMNAMELERİ
EK 2: 1863 TURUK VE EBNİYE NİZAMNAMESİ
EK 3: 1882 EBNİYE KANUNU

ŞEKİLLER LİSTESİ

Sayfa

Şekil 1.1. Tezin Zaman Kapsamı 7

Şekil 3.1. Tanzimat'ın uygulanması için öncelikli olarak seçilen pilot kentler 57

Şekil 3.2. Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat Dönemi (1839-1922) demiryolu hatları 90

Şekil 4.1. 1895 yılında Antalya Kaleiçi'nde gerçekleşen yangın a. Öncesi b. Sonrası 103

Şekil 4.2. Selanik 19. Yüzyılda kale içinde gerçekleşen yangın a. Öncesi, 1882 Wernieski haritası b. Sonrası gerçekleştirilen düzenlemeler, 1903 tarihli harita c. 1880'lerin sonunda Selanik 104

Şekil 4.3. Samsun'da 1869 yılında gerçekleşen yangın a. Öncesi, 1850'ler b. Sonrası, 1905 tarihli harita. c. 1900'lerde Samsun 106

Şekil 4.4. Bursa'da Tanzimat Dönemi'nde gerçekleştirilen yol düzenlemeleri a. 1862 tarihli Suphi Bey haritası b. 1907 tarihli haritada yeni açılan yollar c. 20. yüzyılın başlarında Hamidiye (Cumhuriyet) Caddesi d. 1891 yılında Altıparmak Caddesi e. 20. yüzyılın başlarında Mecidiye Caddesi f. 1894 yılında Gemlik Caddesi. g. 1894 yılında İpekçilik Caddesi 110

Şekil 4.5. Selanik'te Tanzimat Dönemi'nde gerçekleştirilen yol düzenleri a. Öncesi, 1882 Wernieski haritası b. Sonrası gerçekleştirilen düzenlemeler, 1903 tarihli harita. c. 20. yüzyıl başlarında Vardar Caddesi 112

Şekil 4.6. Tokat'ta Tanzimat Dönemi'nde gerçekleştirilen yol düzenlemesi a. Bağdad Caddesi'nin 19. yüzyıl Tokat planında konumu b. 1930'larda Bağdad Caddesi'nden saat kulesine doğru görünüş. 113

Şekil 4.7. Bursa Rusçuk Mahallesi, 1907 tarihli kent haritası 117

Şekil 4.8. Afyon Hamidiye ve Mecidiye mahalleleri, 1910 tarihli harita 118

Şekil 4.9. Eskişehir'de yer alan göçmen mahalleleri a. Mahallelerin kent içindeki konumu b. 1896 Erkan-ı Harbiye haritasında Hacı Ali Bey, Hayriye, Hacı Seyit, İhsaniye, Mamure ve Işıklar göçmen mahalleleri 120

Şekil 4.10. Antalya Osmaniye Mahallesi 121

Şekil 4.11. Antalya'da kentin dışında yeni oluşan mahalle 124

Şekil 4.12. Bursa'da yeni oluşan mahalle a. 1907 tarihli haritada konumu b. 19.yüzyıl sonlarında Ermeni mahallesi ve İpekçilik Caddesi 125

Şekil 4.13. Afyon Tac Ahmed Mahallesi a. 1910 tarihli harita b. Tac Ahmed mahallesinin konut dokusu c. Tac Ahmed Mahallesi'nden konut örnekleri ... 126

Şekil 4.14. Volos kenti a. Kale içinde kalan eski Volos b. Yapılan düzenlemeler, 1845 tarihli olduğu düşünülen plan c. 19. yüzyılın sonunda Volos 128

Şekil 4.15. Dedeağaç a. Nizamnamelere uygun gerçekleştirilen düzenlemeler, 1878 tarihli harita..... 129

Şekil 4.16. Afyon yönetim merkezi a. 1910 tarihli harita b. 1906-1907 tarihli haritada hükümet konağının konumu c. Afyon Hükümet Konağı 131

Şekil 4.17. Üsküp yönetim merkezi a. 1899 tarihli haritada yönetim merkezinin konumu b. 1914 tarihli haritada Hükümet konağının konumu c. Üsküp Hükümet Konağı ve Postane 133

Şekil 4.18. Manisa'da yönetim merkezi a. 1839 tarihli şehir planındaki konumu b. Manisa Hükümet Konağı ve Hükümet Meydanı c. 20. yüzyılın başlarında Manisa Hükümet Konağı..... 134

Şekil 4.19. Amasya'da Yönetim Merkezi a. Belediyenin kent içerisindeki konumu b. Amasya belediye binasının konumu c. 1925 yılında Amasya yönetim merkezi (saat kulesi, mahpushane, hükümet konağı, belediye bahçesi, belediye ve postane yapıları)..... 136

Şekil 4.20. Trabzon'da yer alan konsolosluk yapıları a. 1913 tarihli Trebizond haritasında konumları, b. 20. yüzyıl başlarında Trabzon'da yer alan Fransız ve Amerikan konsolosluk binaları. 138

Şekil 4.21. İzmir'de yer alan konsolosluk yapıları a. 1876 Lamec Saad Haritası'nda konumları b. 1880 sonrası kıyı şeridine taşınan Fransız Konsolosluğu c. 20. yüzyıl başlarında İngiliz Konsolosluğu 139

Şekil 4.22. Manisa'da yönetim merkezi a. 1839 tarihli haritada konumu b. Manisa Karakol yapısı..... 140

Şekil 4.23. Amasya'da geç Osmanlı Dönemi Eğitim yapıları a. 19. yüzyılın sonlarına tarihlendiği düşünülen kent planında Rüşdiye, Orta Mekteb, İptidai yapıları b. Amasya İdadisi 143

Şekil 4.24. Bursa'da geç Osmanlı dönemi eğitim yapıları a. 1907 tarihli haritada konumları b. 20. yüzyıl başlarında Bursa Mekteb-i Sanayisi c. 20. yüzyıl başlarında Bursa Mekteb-i Fünun-u İdadisi 144

Şekil 4.25. Samsun'da Geç Osmanlı Dönemi hastane yapısı a. 1905 tarihli haritada tahmini yeri b. 1907 yılında Samsun Hamidiye Hastanesi..... 146

Şekil 4.26. Bursa geç Osmanlı dönemi hastane yapısı a. 1907 tarihli haritada konumu b. 20. yüzyıl başlarında Bursa Gureba Hastanesi 147

Şekil 4.27. Tokat Kışlası, 1898 tarihli Erkan-ı Harbiye haritasında konumu 148

Şekil 4.28. Beyrut'ta yer alan Askeri Kışla a. 1876 tarihli Julius Loytved haritasında kışlanın konumu b. 20. yüzyılın başında Beyrut İmparatorluk Kışlası c. Kışlanın kent siluetinde yeri 150

Şekil 4.29. Çanakkale Askeri kışla ve hastane yapısı a. 1915 tarihli Erkan-ı harbiye haritasında konumları b. Çimenlik Kışlası c. Kale-i Sultaniye Hastahane-i Askeriyye..... 151

Şekil 4.30. Selanik kıyı hattı düzenlemesi a. Rıhtımın inşası, 1869 tarihli rıhtım planı b. 1903 tarihli haritada yeni limanda yer alan gümrük ve antrepo yapıları c. 1910'larda düzenlenmiş Selanik kıyı hattı..... 155

Şekil 4.31. Mersin kıyı hattı düzenlemeleri 1894 tarihli harita a. 1894 tarihli planda Gümrük yapısı b. 1910 tarihli mersin iskelesinin iyileştirilmesine yönelik proje c. 1909 yılında Mersin gümrük yapısı d. 20. yüzyılın ilk yarısında Mersin Gümrük Meydanı 157

Şekil 4.32. Bursa'da 19. yüzyılda inşa edilen fabrika yapıları a. 1907 tarihli haritada kent içindeki konumları b. Fabrika-i Hümayun ve Romangal İpek Fabrikası 158

Şekil 4.33. Samsun'da Geç Osmanlı Dönemi'nde inşa edilmiş fabrika yapısı a. 1905 haritasında konumu b. Samsun Tütün Fabrikası 159

Şekil 4.34. Eskişehir'de Geç Osmanlı Dönemi'nde inşa edilmiş Osmanlı Bankası a. 1896 Erkan-ı Harbiye haritasında kent içerisindeki konumu b. Eskişehir Osmanlı Bankası'nın konumu c. 1930 yılında Eskişehir Osmanlı Bankası.... 160

Şekil 4.35. Ankara Düyûn-u Umumiye İdaresi a. 1924 Şehremaneti Haritasında konumu b. 20. yüzyıl başlarında Ankara Düyûn-u Umumiye İdaresi..... 162

Şekil 4.36. Ankara Millet Bahçesi a. 1924 Şehremaneti Haritası'nda konumu b. 1900'lerde Dârülmuallimîn'in önünde kalan alan Ankara Millet Bahçesi..... 166

Şekil 4.37. Konya Millet Bahçesi a. 20. yüzyılın başlarına ait olduğu düşünülen haritada Millet Bahçesi'nin konumu b. 20. yüzyıl başlarında Konya Millet Bahçesi..... 167

Şekil 4.38. Amasya Belediye Bahçesi a. Belediye bahçesinin yönetim merkezi içerisindeki konumu b. 1930'larda Amasya Belediye Bahçesi 168

Şekil 4.39. Samsun'da 20. yüzyılın başında kentte yer alan bahçeler a. 1905 planında bahçelerin konumu b. Samsun Gazi Parkı..... 169

Şekil 4.40. Ankara'da Tanzimat Dönemi'nde Hisar kale kapısı üzerine inşa edilen saat kulesi a. 1924 Şehremaneti Haritası'nda konumu b. Ankara saat kulesi 171

Şekil 4.41. İzmir Saat kulesi a. Saat kulesinin konumu 1876 Lamec Saad haritası üzerinde gösterilmiştir b. İzmir Saat Kulesi 171

Şekil 4.42. Üsküp İstasyon Caddesi ve otel yapıları a. 1899 tarihli haritada caddenin konumu b. 1914 tarihli haritada cadde etrafında konumlanan otel yapıları c. 19. yüzyıl sonlarında Üsküp İstasyon Caddesi 173

Şekil 4.43. Konya'da Tanzimat Dönemi'nde istasyon caddesi etrafında konumlanan otel yapıları a. 20. yüzyıl başlarına ait olduğu düşünülen Konya haritasında otellerin konumu b. Augustus ve Bağdat Otellerinin konumu c. Bağdat Oteli d. Augustus (Selçuk) Oteli..... 174

Şekil 4.44. Üsküp Tanzimat Dönemi kafe yapısı a. Kent içerisindeki konumu, 1899 tarihli harita b. 1914 tarihli haritada Vardar nehri kıyısındaki konumu 175

Şekil 4.45. İzmir Geç Osmanlı Dönemi kafe yapısı a. Cafe d'Eden'in 1876 Lamec Saad haritasında konumu b. 1890'larda Cafe d'Eden 176

Şekil 4.46. Bursa'da Tanzimat Dönemi tiyatro yapısı a. 1907 tarihli haritada kent içerisindeki konumu b. Ahmed Vefik Paşa Tiyatrosu'nun konumu c. 19. yüzyıl sonlarında Ahmed Vefik Paşa Tiyatrosu 179

Şekil 4.47. Üsküp Tanzimat Dönemi tiyatro yapısı a. 1899 tarihli haritada kent içerisindeki konumu b. 1914 tarihli haritada Vardar Nehri kıyısındaki konumu c. 1900'lerde Üsküp Tiyatro Yapısı 180

Şekil 4.48. Üsküp'te Yönetim Merkezi içerisinde konumlanan Postane Yapısı a. Yönetim merkezinin konumu, 1899 tarihli harita b. 1914 tarihli haritada Postane binasının konumu c. 20. Yüzyıl başlarında Üsküp Postane Binası ve yanındaki Hükümet Konağı 182

Şekil 4.49. Amasya'da Hükümet Meydanı içerisinde yer alan Postane Binası a. Belediye Binası içerisinde konumlanan postane yapısı b. Amasya Belediye ve Postane Binası..... 182

Şekil 4.50. Selanik tramvay hattı a. 1903 tarihli haritada tramvay hattının güzergâhı b. 20.yüzyıl başlarında kıyı hattında hizmet veren tramvay 183

Şekil 4.51. Konya kentinin tramvay hattı a. 20. yüzyıl başlarına tarihlenen haritasında tramvay hattının güzergâhı b. 20. yüzyılda Güzergâh boyunca hizmet veren atlı tramvay 184

Şekil 4.52. Afyon demiryolu hatları a. 1910 tarihli haritada İzmir ve Eskişehir-Konya Demiryolu b. 19. yüzyıl sonlarında Afyon İzmir İstasyonu 186

Şekil 4.53. Eskişehir demiryolu ve etrafında demiryolu yapıları a. 1896 Erkan-ı Harbiye haritasında Eskişehir istasyon binası ve Odunpazarı bölgesine doğru uzanan İstasyon Caddesi b. 1900'lerde Eskişehir İstasyon binası 187

Şekil 4.54. İzmir'in 1836 tarihli Thomas Graves haritasında Ermeni Mahallesi ve Punta 190

Şekil 4.55. İzmir'in 1854-56 tarihli Storari haritasında Ermeni Mahallesi ve Punta 190

Şekil 4.56. İzmir Tanzimat Dönemi Katmanı 193

Şekil 4.57. 1900'lü yıllara tarihlenen İzmir panoramasında Tanzimat Dönemi yapıları ve açık alanları. 194

Şekil 4.58. Ankara'nın 1839 tarihli Von Vinckle haritasında Hükümet Meydanı 196

Şekil 4.59. Ankara'nın 1839 tarihli haritasının Edmund Naumann tarafından 1980 tarihinde yeniden düzenlenen versiyonunda Hükümet Meydanı ve İstasyon Caddesi 196

Şekil 4.60. Ankara'nın Tanzimat Dönemi Katmanı 201

Şekil 4.61. 1889 tarihli Ankara panoramasında Tanzimat dönemi yapıları ve açık alanları 202

SİMGELER VE KISALTMALAR

Bkz.	Bakınız
BnF	Bibliothèque Nationale de France
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
KUDEB	Koruma Uygulama Denetim Bürosu
METU JFA	Middle East Technical University Journal of the Faculty of Architecture
TÜBA-KED	Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi
VEKAM	Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

1. GİRİŞ

19. yüzyıl tüm dünyada sosyal, ekonomik ve siyasi gelişmelerin yaşandığı ve modernitenin etkisini çeşitli alanlarda hissettirdiği önemli bir yüzyıldır. 'Modernleşme' olarak ifade edilen kavram ise, Batı'da ortaya çıkmıştır. Aydınlanma sonrası 18. yüzyılda İngiltere'de gerçekleşen Endüstri Devrimi ve beraberinde gelen modern düşünce ile geliştirilen yeni üretim türü, önce Avrupa'yı sonra tüm dünyayı etkilemiştir. Bu süreçte Batı'da, teknolojinin, endüstriyel üretimin ve ulaşım olanaklarının gelişmesiyle birlikte kültür, sosyal yapı, ekonomi, üretim, teknoloji, sanat ve mimarlık gibi birçok alanda köklü değişimler yaşanmıştır [1].

Bu bağlamda "Batı"nın neyi temsil ettiği ve "Batılılaşma" kavramına yönelik tartışmalar da farklılaşarak artmıştır. "Batı" kavramı, Batılı ve diğer coğrafyalardan düşünürler için ortak bir tanımla ifade edilemeyen, çok yönlü ve dinamik bir yapıya sahiptir. Ortaylı [2], Batı uygarlığının en yaygın ifadeyle Helen-Hristiyan bir uygarlık olduğunu aktarmaktadır. Timur [3] ise, Batı kavramının tanımında Greko-Romen kültür mirası, sanayi toplumu, kapitalist sistem, hukuk devleti ve Musevi-Hıristiyan ruhani değerleri gibi birçok unsurun bir araya geldiğinden bahsetmektedir. Ancak bu unsurların Batı'nın çoğulcu yapısını oluşturan temel bileşenler olduğu kadar, tarih boyunca birbiriyle çelişen ve değişen boyutlara sahip olduğunu da eklemektedir. Batı, tarihi süreçte kendiliğinden ve çok yönlü bir şekilde gelişmiş, Aydınlanma Çağı'ndan itibaren olumlu bir değer yargısı ifade eden bir kavrama dönüşmüştür. Bu süreçte, Batılı düşünürler, Batı dışındaki kültürleri karşılaştırmalı olarak analiz ederek Batı'nın kendi gelişimini üstün bir uygarlık modeli olarak sunmuştur [3].[1] Ortaylı [2]'ya göre, Batı uygarlığı bir değişimin toplumudur. Batılılık, değişimi fark

[1] Batı'da "Doğu Şehri" üzerine çalışmalar yapılmış ve yapılan çalışmalar, 20. yüzyılın başlarında Batılı güçlerin Doğu üzerindeki hâkimiyetlerinin bir parçası olarak ortaya çıkmış ve bu şehirler, genellikle Batı şehirleriyle karşılaştırılarak incelenmiştir. Bu karşılaştırmaların sonucu olarak, Doğu şehirlerinin "şehir" olarak adlandırılmaya uygun olmadığı gibi önyargılar ortaya atılmıştır. Osmanlı şehir tarihi çalışmalarının erken dönemlerinde, bu önyargıları eleştirmek temel bir sorun olmuştur [226]. Ortaylı [2]'ya göre, "İslâm medeniyeti" kavramı esasen 19. yüzyılda ortaya çıkmış ve bu dönemde Batılı oryantalistlerden çok, Doğulu düşünürler tarafından geliştirilmiştir. Özünde laik bir içerik taşıyan bu kavram, özellikle modernleşme çabası içindeki Ortadoğulu aydınlar tarafından benimsenmiştir. 18. yüzyıl oryantalizminin Doğu'yu dışlayan yaklaşımına bir tepki olarak şekillenen bu düşünce, Doğu'nun kültürel kimliğini modernleşme bağlamında yeniden tanımlama çabasını yansıtmıştır.

eden, ona müdahale etmeye çalışan bir bilinçtir. Batılılaşma ise, bu üstün uygarlık modelini benimseme ve uygulama çabası olarak tanımlanabilir. Türkiye'de bu süreç, muasırlaşma, çağdaşlaşma, garplılaşma, Avrupalılaşma, modernleşme ve Batılılaşma gibi farklı kavramlarla ifade edilmiş ve çoğu zaman birbirleri yerine kullanılmıştır [4].[2]

Osmanlı bağlamında, Batı'yı örnek alma süreci 18. yüzyıl ile başlamıştır. Bu yüzyıl Osmanlı'nın siyasi gücünün azaldığı, artarda yenilgiler aldığı ve bunlar sonucunda toprak kayıpları yaşadığı bir dönemdir. Askeri alanda ciddi sorunlar yaşan Osmanlı, özellikle Sanayi Devrimi'ne zamanında dâhil olamamış, hem teknolojik hem de ekonomik alanda büyük zorluklarla karşı karşıya kalmış, bu durum yönetici kadroda Avrupa'daki gelişmelere karşı bir ilgi uyandırmıştır. Batur [5]'a göre, Batı'nın anlaşılamayan ilerlemesinin karşısında uyanan bu gecikmiş ilgi, bazı değişmelerin başlamasına sebep olmuştur. Bunun sonucunda "Batı'ya açılma", "Batılılaşma" ya da "Osmanlı Modernleşmesi" olarak adlandırılan bir süreç yaşanmış ve bu süreç, yeni küresel dengelerin şekillendiği bir dönemde Osmanlı'nın kendini sanayi devrimi koşullarına uyarlama çabasını yansıtmıştır ve zamanla trajik bir varoluş mücadelesine dönüşmüştür.[3]

Modernleşme sürecinde, temelde Batı'daki reform ve yenilik hareketlerinden etkilenilmiş, ancak aynı zamanda Osmanlı'nın geleneksel yapılarıyla bu unsurlar harmanlanarak kendine özgü bir süreç geliştirilmiştir. Avrupa'daki değişim sürecinden ekonomik ve teknolojik olarak geri kalan Osmanlı, 17. yüzyıldan itibaren sancılı bir dönüşüm sürecine girmiştir. Alınan yenilgiler ve toprak kayıpları, Avrupa'nın üstünlüğünü kabul eden Osmanlı yöneticileri için askeri alan başta olmak üzere kapsamlı reformların gerekliliğini ortaya koymuştur [6]. Bununla birlikte, Osmanlı'da Aydınlanma Çağı geleneği

---

[2] *Muasırlaşma* terimi için bkz. Kılıçbay, 1985, s.147; *Çağdaşlaşma* terimi için bkz. Timur, 1985, s.146 ve Kılıçbay, 1985, s.147; *Garplılaşma* terimi için bkz. Kılıçbay, 1985, s.136 ve Karal, 2022c, s.328; *Avrupalılaşma* terimi için bkz. İnalcık, 2020, s.29-56 ve Ortaylı, 1985, s.138; *Modernleşme* terimi için bkz. Ortaylı, 1985, s.138 ve Timur, 1985, s. 139; *Batılılaşma* terimi için bkz. Ortaylı, 1985, s.136 ve Köksal, 2019, s.3.

[3] Batılılaşma kavramının anlamı ve kullanımı farklı yaklaşımlarla açıklanmaktadır. Bu yaklaşımları özetlemek gerekirse, "Batılılaşma" (*Westernization*) kavramının, Tanzimat Dönemi Osmanlı reform literatüründeki temel kaynaklarda sıklıkla "modernleşme" (*modernization*) ve "Avrupalılaşma" (*Europeanization*) ile kesişen anlamlarda kullanıldığı belirtilebilir. Ancak özellikle son dönem akademik tartışmalarda bu terimin epistemolojik problemleri vurgulanmakta; tek yönlü bir taklit sürecini ima ettiği ve Osmanlı'nın özgün modernleşme dinamiklerini görünmez kıldığı sebebiyle eleştirilmektedir. Bu tezde ise Batılılaşma kavramı, literatürde bahsi geçen birincil kaynaklardaki kullanım sıklığı göz önünde bulundurularak ve bu kaynaklarındaki kullanım amacına paralel biçimde – eleştirel bir farkındalıkla – kullanılmıştır.

içinde sayılabilecek, evrensel boyutlu ve laik nitelikli bir düşünce akımı gerçekleşmemiş; gerek reformcularda gerekse gelenekçi kesimlerde, şeriat düzeni dışında ilkelere dayanan bir dünya görüşü yaygınlaşmamıştır [3]. Bu sebeple 18. yüzyılda özellikle askeri alanda yaşanan yenileşme hareketleri, ancak bir sonraki yüzyılda diğer alanlara da tesir etmeye başlamış ve "Avrupai" yaşam ögeleri Osmanlı toplumunda görülmeye başlanmıştır [7].

19. yüzyılın ilk çeyreğinin ardından yaşanan siyasi gelişmeler sonucunda reform sürecinin önü açılmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun moderniteyi benimsemeye yönelik çabaları modernleşme hareketi olarak tanımlanan Tanzimat'ın ilanı ile birlikte büyük bir hız kazanmıştır. Osmanlı 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla birlikte kapsamlı bir yenileşme hareketi başlatmış [8]; Batılılaşma idealinin esas alındığı geç Osmanlı dönemi olarak adlandırılan bu dönemde, Batı'yla ilişkiler güçlendirilmiş, yasal düzenlemelerle Osmanlı toplumunun çeşitli alanlarında reformlar gerçekleştirilmiş ve dış ticaretin gelişmesiyle uluslararası ekonomik ilişkiler artırılmıştır. Artan uluslararası ticaret sonucunda yaşanan sosyo-ekonomik değişim süreci ise, Osmanlı'nın pek çok önemli kentini de mekânsal açıdan etkilemiştir.

Osmanlı kentlerindeki modernleşme süreci, Batı'nın gelenek karşıtı kentsel ve toplumsal yapılarının etkisiyle, bu uygarlık modelinin yüksek değerlerini benimsemeye yönelik bir evrim göstermiştir [9]. Batı'da 19. yüzyıl başlarında, yaşamın her alanında görülen modernleşme süreci, kentsel pratikleri de etkilemiş ve bunun sonucunda modern kent planlama tartışmaları gündeme gelmiştir. Bu dönemle birlikte hızla gelişen kentler, yoğun göç almaya başlamış ve artan nüfus, kentlerin düzensiz/plansız şekilde gelişmesine yol açmıştır. Nüfusları artan kentler içerisinde ihtiyaca yönelik toplu konutlar, istasyon binaları, fabrikalar gibi yeni yapı tipolojileri ortaya çıkmış ve bu yeni tipolojiler ile birlikte daha yaşanabilir kentler oluşturmak amacıyla özellikle Avrupa kentlerinde büyük çaplı dönüşümler gerçekleştirilmiştir. 1830 yılından sonra ise demiryollarının kentlere gelmesi ile birlikte, bu yeni ulaşım aracının geçtiği yerler birer endüstri bölgesine dönüşmüştür. Bu değişimlerin Osmanlı kentleri üzerindeki etkisi ise düzensiz ve plansız şehirlerin düzenlenmeye çalışılması, yeni yapı tipolojilerinin ve altyapı yatırımlarının kent mekânına dâhil olması, kent mekânını dönüştürmesi şeklinde kendisini göstermiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılı tarzdaki bu şehircilik uygulamalarına yönelik ilk adımlar ise Geç Osmanlı Dönemi'nde Tanzimat'ın ilanı ile birlikte gerçekleştirilmiştir [10].

Her ne kadar bu süreçten önce de kent alanına yönelik müdahalelerde bulunulmuşsa da, devletin bu konudaki başarısızlığını kabul etmesi ile yeni adımlar atılmaya başlanmıştır. Kent estetiği ve işlevselliği konusunda kaygı duymaya başlayan Osmanlı yönetimi önceki dönemlere göre daha kapsamlı ve kararlı adımları ancak Tanzimat reformları ile atmaya başlamıştır. Kentler için hedeflenen bu dönüşümün gerçekleştirilebilmesinin ancak Batı tarzı şehircilik yöntemleri ile gerçekleştirilebileceği düşünülmüştür. Böylelikle Tanzimat'ın ilanından sonra özellikle sokakları genişletme ve doğrusal biçimde tarihi mekânlar ile ilişkilendirme yaklaşımı olarak tanımlanan "Haussmanvari" (*Haussmannization*) bakışla pek çok kentte uygulamalar geliştirilmeye başlanmış; yeni yasal ve beledi düzenlemeler yapılmıştır [11]. Bu yasal ve mekânsal düzenlemeler de, farklı kökenlere dayanmakla birlikte Batı deneyimlerinin etkisi altında şekillenmiştir [12]. Değişim yaşanan kentler arasında İstanbul tekil bir örnek olarak özel konumunu korumuş; İstanbul'da modernleşme/Batılılaşmanın etkileri diğer kentlere göre önemli ölçüde daha erken ortaya çıkmış ve daha yoğun bir şekilde kentte hissedilmiştir [13]. İstanbul, Osmanlı başkenti olmasının nedeniyle, tüm planlama ve düzenlemelerin diğer kentlerin aksine ilk olarak uygulandığı ve gözlemlendiği bir merkez olmuştur. Tanzimat sonrası planlama çalışmalarının yapıldığı ilk yıllarda, yönetim İstanbul dışındaki şehirlerde planlama çalışması yapılmasını dahi gündeme getirmemiştir. Başta sadece İstanbul için çıkarılan birçok nizamname, ancak 1863 yılından sonra diğer kentler için de uygulanmaya başlamıştır [14].

1.1. Tezin Amacı

Geç Osmanlı Dönemi'nde gerçekleştirilen Tanzimat reformları, Osmanlı İmparatorluğu'nun idari yapısını, sosyal yaşamını ve kültürel dokusunu yeniden düzenleme amacı taşımış ve bu dönemde gerçekleştirilen reformların çoğu mimari ve kent formu üzerinde doğrudan ya da dolaylı etkiler yaratmıştır. Bu doğrultuda tez, Tanzimat reformlarının Osmanlı kentlerinin morfolojisi üzerindeki etkilerini, yapılı ve açık alanlarda yaşanan dönüşümler üzerinden okumayı ve tarihsel süreç içinde yaşanan bu dönüşümün karakterini tariflemeyi amaçlamaktadır.

Literatürde, Tanzimat reformlarının Osmanlı kentleri üzerindeki etkilerini ele alan birçok çalışma bulunmaktadır. Ancak, bu çalışmaların büyük bir kısmı İstanbul'a

odaklanmakta, diğer çalışmalar da tekil örnekler üzerine yoğunlaşarak, o kente ait analiz ve değerlendirmeler yapmaktadır. Buna karşın, reformların kent morfolojisinde yol açtığı dönüşümleri farklı kentler üzerinden bütüncül bir perspektifle ele alan araştırmaların sayısı oldukça sınırlıdır. Bu bağlamda tez, mevcut literatürdeki sınırlı olarak çalışılan bu alana katkı yapmayı amaçlamakta ve Tanzimat reformlarının kent morfolojisinde yarattığı dönüşümleri farklı kentler üzerinden bütüncül bir yaklaşımla inceleyerek, genellenebilir değerlendirmelerde bulunmayı hedeflemektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olması nedeniyle, İstanbul, Geç Osmanlı Dönemi'nde Tanzimat reformları doğrultusunda gerçekleştirilen pek çok yenilik ve düzenlemenin hem üretildiği hem de uygulandığı özgün bir örnek teşkil etmektedir. Ancak, Tanzimat reformlarının Osmanlı kentleri üzerindeki etkilerini yalnızca İstanbul üzerinden değerlendirmek, bu reformların kapsamını ve etkisini anlamak açısından sınırlı bir bakış açısı sunmaktadır. İstanbul merkezli bir okuma, Tanzimat'ın Osmanlı kent morfolojisindeki dönüştürücü etkisi hakkında sınırlı bir yoruma neden olmaktadır. Bu tez, özellikle İstanbul dışındaki Osmanlı kentlerine odaklanarak, Tanzimat reformlarının kent morfolojisinde yol açtığı dönüşümleri daha geniş bir çerçevede ele almayı ve daha genellenebilir bir değerlendirme sunmayı, böylelikle Tanzimat Dönemi katmanına dair kent çalışmalarının daha bütüncül bir şekilde ele alınmasına katkı koymayı hedeflemektedir.

Bu doğrultuda tezin amacı, Geç Osmanlı Dönemi'nde imparatorluğun modernleşme ve yeniden yapılanma çabaları kapsamında gerçekleştirdiği reformların ve yasal düzenlemelerin, Anadolu kentlerinin fiziksel formu üzerindeki etkisini analiz etmek; bu dönüşümün mekânsal-morfolojik yansımalarını ortaya koymaktır.

1.2. Tezin Kapsamı

Tezin kapsamı belirlenirken zamansal ve mekânsal sınırlamalar tanımlanmıştır. Geç Osmanlı Dönemi'nde gerçekleşen Tanzimat'ın ilanı ve sonrasına yönelik literatür incelendiğinde, bu dönemin tarihsel aralığına dair araştırmacılar arasında farklı yaklaşımların benimsendiği görülmektedir. 3 Kasım 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ile başlayan Tanzimat Dönemi'nin sona erdiği tarihe ilişkin ortaya konan beş farklı yaklaşım öne çıkmaktadır (Şekil 1.1.). Bu yaklaşımlardan ilki Tanzimat Dönemi'ni Tanzimat Fermanı'nın ilanından Islahat Fermanı'nın ilanına kadar olan dönemle

sınırlandırmaktadır.[4] İkinci ve literatürde en yaygın kabul gören yaklaşım ise Tanzimat Dönemi'ni 1839 yılından 1876 yılında I. Meşrutiyet'in ilanına kadar tanımlayan çalışmalardır. Bu yaklaşımla gerçekleştirilen çalışmalarda genellikle Tanzimat Dönemi, iki aşamalı bir süreç olarak ele alınmakta ve Islahat Fermanı ile başlayan dönem bu sürecin ikinci aşaması olarak nitelendirilmektedir [15].[5] Bu konudaki üçüncü yaklaşım Tanzimat Dönemi'ni 1908 yılında II. Meşrutiyet ile sonlandırırken[6], dördüncü yaklaşım ise 1839'dan 1915'e kadar uzanan bir dönem olarak ele almaktadır.[7] Bu yaklaşımda genellikle I. Dünya savaşı sonrasındaki süreç Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yılları olarak aktarılmaktadır. Tanzimat Dönemi'nin tarih aralığının tanımlanmasındaki son yaklaşım, Tanzimat Dönemi'nin 1922'de Osmanlı Devleti'nin resmen sona ermesiyle tamamlandığını öne sürmektedir.[8] Bu görüş, Tanzimat Fermanı'nı Osmanlı modernleşme sürecinin başlangıcı olarak kabul etmekte ve bu sürecin Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte sona erdiğini savunmaktadır. Bu yaklaşım daha çok, özellikle Geç Osmanlı Dönemi'ne dair bütüncül bir bakış açısıyla hazırlanan tezlerde ve kapsamlı akademik çalışmalarda benimsenmiştir.

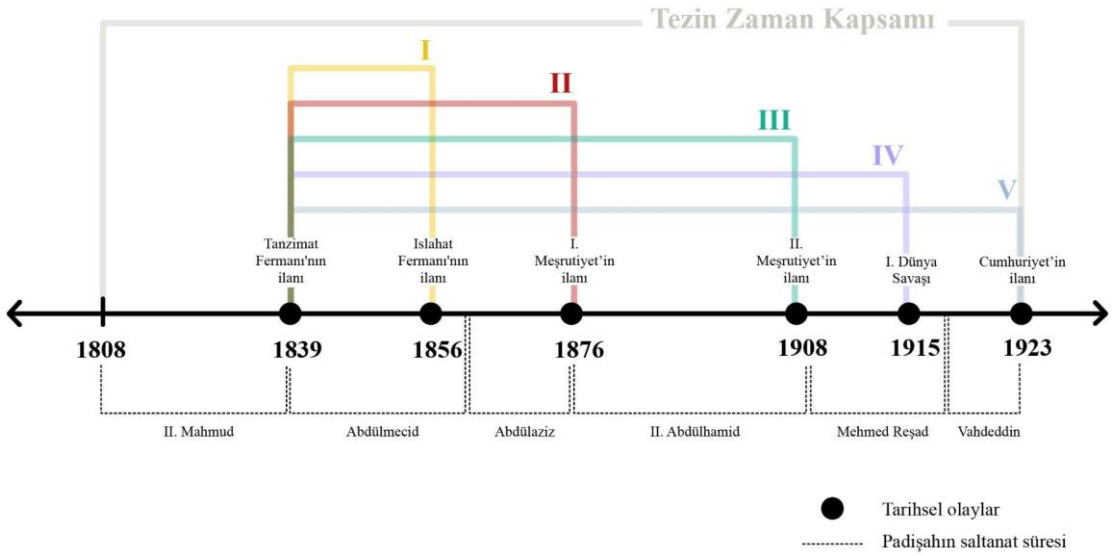
[4] İlk yaklaşıma örnek olarak Enver Ziya Karal'ın "*Osmanlı Tarihi*" serisinin V. cildinde yer alan Tanzimat Dönemi örnek olarak gösterilebilir. Karal [20, s. 169-248], Tanzimat Dönemi'ni 1839 yılında Tanzimat'ın ilanından, 1856 yılında Islahat Fermanı'nın ilanına kadar olan süreçte incelemiştir.

[5] İkinci yaklaşıma örnek olarak Stanford Shaw, Halil İnalcık'ın çalışmaları örnek olarak gösterilebilir. Shaw ve Kural Shaw [32], "*History of Ottoman Empire and Modern Turkey*" adlı kitabının ikinci cildinde Tanzimat Dönemini 1876'ya kadar almıştır. Aynı şekilde İnalcık [27, s. 135-206], "*Devlet-i Aliyye*"nin IV. cildinde Tanzimat Dönemini 1839- 1876 yılları arasında incelemiştir. Yonca Köksal [50, s. 9], "*The Ottoman Empire in the Tanzimat Era: Provincial Perspectives From Ankara to Edirne*" başlıklı çalışmasında Tanzimat Dönemini 1839'dan 1876'ya kadar almıştır.

[6] Üçüncü yaklaşıma örnek olarak Hamit Ongunsu [227, s. 11-12], "*Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış*" çalışmasında Tanzimat Dönemini 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanına kadar ele almıştır. Kılıçbay [4, s. 152], "*Osmanlı Batılılaşması*" başlıklı çalışmasında Tanzimat Dönemi'ni batılılaşma hareketinin başlangıcı olarak almakta ve bu dönemi II. Meşrutiyet dönemi ile sonlandırmaktadır. Zeynep Çelik [36, s. 1], "*19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*" araştırmasında 1838-1908 yılları arasında, Ticaret antlaşmasından I. Meşrutiyet'e kadar olan süreçte, yaşanan dönüşümlerin kent mekânına etkisini incelemiştir.

[7] Dördüncü yaklaşıma örnek olarak Emin Erişirgil [228, s. 426], "*Tanzimat'ın Yüzüncü Yılı Münasebetiyle Tanzimat'a Dair Meseleler*" adlı çalışmasında Tanzimat Dönemini I. Dünya savaşına kadar kabul etmiştir.

[8] Beşinci yaklaşıma örnek olarak Kurt Steinhaus [229, s. 43], "*Atatürk Devrimi Sosyolojisi: Sosyo-Ekonomik Yönden Az Gelişmiş Ülkelerde Burjuva Toplumunun Gelişmesi Sorunu Üzerine Bir Araştırma*" başlıklı çalışmasında bu dönemi Cumhuriyet'in ilanına kadar götürmektedir.

Şekil 1.1. Tezin Zaman Kapsamı (yazar tarafından üretilmiştir).

Tüm bu farklı yaklaşımlar incelendiğinde, Tanzimat Dönemi'nde gerçekleştirilen yeniliklerin ve reformların yapıldığı alanların çeşitliliği, bu dönemin tarihsel sınırlarına ilişkin genel bir kabulün oluşmasını engellemiştir. Bu sebeple Tanzimat Dönemi ile ilgili gerçekleştirilen çalışmalarda araştırmacıların dönemin tarihlenmesini incelediği konunun niteliğine göre belirlediği görülmüştür. Bu yaklaşımlara ek olarak, konu ile ilgili yapılan araştırmalar incelendiğinde Tanzimat Dönemi'nde gerçekleştirilen reformların temelinin II. Mahmud Dönemi'nde atıldığı ve bu sebeple bu dönemde gerçekleştirilen modernleşme hareketlerinin 1839 tarihinde ilan edilen Tanzimat Fermanı ile resmiyete kavuştuğunu söylemek de mümkündür. Tüm bu farklı yaklaşımlardan yola çıkarak, tezin tarihsel aralığı, reformların kent mekânı üzerindeki uzun vadeli etkisinin de göz önünde bulundurulması ile, II. Mahmud'un tahta çıkışından başlayarak Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanına kadar uzanan geç Osmanlı dönemi (1808-1922) olarak ele alınmıştır.[9]

Zamansal sınırlamaya ek olarak tez, belirlenen kriterler doğrultusunda mekânsal odağını da daraltmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda yönetim, merkezi teşkilat (İstanbul) ve taşra teşkilatı (İstanbul dışındaki kentler) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İstanbul, imparatorluğun geri kalanından farklılaşan bir idari yapıya sahip olması nedeniyle özel bir

[9] Tez özellikle 1839-1915 yılları arasına odaklanmakla birlikte, çalışmanın tarihsel süreç içerisinde yer aldığı dönemin daha iyi anlaşılabilmesi için, bu dönem aralığının yakın geçmişine de anlatıda yer verilmiştir.

konumdadır. Osmanlı modernleşme sürecinde tanımlanan ıslahatların çoğu yalnızca İstanbul özelinde hazırlanmıştır ve İstanbul'da uygulanmıştır. Öte yandan, İstanbul hariç, imparatorlukta yer alan kentlerin çoğu, görece daha sınırlı olmakla birlikte, Geç Osmanlı Dönemi'nde benzer dönüşüm süreçleri geçirmiştir. Bu sebeple Tanzimat reformlarının Osmanlı kentlerinin fiziksel mekânında meydana getirdiği dönüşümü incelemeyi hedefleyen bu çalışma, dönemin başkenti olan İstanbul'un diğer kentlerden ciddi şekilde ayrışan, kendine özgü tekil bir dönüşüm yaşaması sebebiyle, İstanbul'u araştırma sınırları dışında bırakmaktadır.

Sonuç olarak bu tez, belirlediği zamansal ve mekânsal çerçeve doğrultusunda, Geç Osmanlı Dönemi'nde gerçekleşen Tanzimat reformlarının, İstanbul dışında kalan ve benzer özellikler sergileyen Osmanlı kentlerinin mekânsal yapısında meydana getirdiği etkileri, kentsel morfoloji analiz yöntemleri aracılığıyla incelemeye odaklanmaktadır.

1.3. Tezin Yöntemi

Tezin yöntemi belirlenirken, öncelikle kent morfolojisinin tanımı ve araştırma yöntemleri üzerine kapsamlı bir literatür taraması yapılmıştır. İncelenen araştırmalarda yer alan yöntemlerden yola çıkılarak, araştırma konusuna özgü detayları da içeren bir yöntem geliştirmiştir.

Morfoloji terimi, ilk olarak Alman yazar ve düşünür Johann Wolfgang Von Goethe tarafından biyolojiye adanmış çalışmaları kapsamında ortaya konulmuştur. Goethe, morfolojiyi "formların özünü inceleyen bilim" olarak tanımlamıştır. Biyoloji odaklı bir tanımı olarak ortaya çıkmasına rağmen, morfolojinin genel ve soyut doğası, onun pek çok farklı alanda uygulanabilmesini mümkün kılmıştır [16]. Bu alanlardan biri de kentsel morfolojidir. Kentsel morfoloji, yerleşim alanlarını oluşturan birimleri, birimlerin birbirleriyle ilişkilerini ve bütünü, bu birimleri ve bütünü oluşturan tarihsel süreçleri, dönüşümleri ve katmanları analiz ederek, bu yerleşim birimlerinin formunun, oluşumunun ve dönüşüm süreçlerinin yanı sıra, mekânsal yapılarının ve karakterlerinin anlaşılmasını da sağlamaya yönelik bir yaklaşımdır. Bu özelliğiyle kentsel morfoloji, kent dokusundaki değişim ve dönüşüm süreçlerinin belirlenmesinde, mekânsal ve işlevsel yapıların tarihsel kökenlerinin yorumlanmasında ve bunların günümüze aktarılmasında önemli bir değerlendirme aracı veya yöntemi olarak kullanılmaktadır [17].

Morfoloji açısından kentler son derece karmaşık yapılardır. Başka bir ifadeyle kentler, farklı nesneler veya bileşenlerden oluşan bir bütün olarak ele alınabilir. Bu nesneler arasında "parçadan bütüne" doğru bir dizi ilişki tespit etmek ve bu ilişkiler arasında bir hiyerarşi tanımlamak mümkündür. Kentsel morfoloji, kentlerin karmaşık yapısını ele alırken, temel fiziksel ögelere göre yapılandırılmış bu hiyerarşik kent görüşünü kullanmaktadır [16]. Kentsel formların bilimsel olarak incelenmesi süreci, 18. yüzyıldan itibaren güvenilir topografik haritaların ve planların hazırlanması ve yaygınlaşması ile başlamıştır. Bu tür planlar, bazen artık var olmayan kent surlarının konumunu gösterir ve kentlerin değişen yapısına işaret eder. 19. yüzyılın sonlarından itibaren kent planlarının tarih ve coğrafya alanlarında bir kaynak olarak ve kentsel planlama için bir veri seti olarak kullanılması, kentsel morfolojinin teorik ve analitik yönlerinde önemli gelişmelere yol açmıştır [18].

Kentsel morfoloji teorisi incelendiğinde, 19. yüzyıldan 20. yüzyılın sonlarına kadar farklı yaklaşımların ortaya çıktığı görülmektedir [16], kentsel formun anlaşılması için kullanılan farklı morfolojik yaklaşımları dört grupta incelemiştir: tarihsel-coğrafi yaklaşım (*historico-geographical approach*), süreç-tipolojik yaklaşım (*process typological approach*), mekân dizimi (*space syntax*) ve mekânsal analizdir (*spatial analysis*).

Tarihsel-coğrafi yaklaşım, 1894 yılında tarihçi Johannes Fritz tarafından 300'den fazla Alman şehrinin karşılaştırılmasıyla başlamıştır. Bu çalışmanın en önemli yeniliği, kent planı ve haritacılığın kent tarihi için birincil bilgi kaynağı olarak kullanılmasıdır. Çalışmanın bulgularından biri, kentlerin plan türlerine göre sınıflandırılmasının önerilmesidir. Birkaç yıl sonra, Fritz'in çalışmasından etkilenen Otto Schlüter, Fritz tarafından başlatılan kent planı üzerine araştırmaları geliştiren bir çalışma gerçekleştirmiştir. Bu çalışma kent merkezinin farklı kesitlerinin tanımlanmasını da içermiştir. 20. yüzyılın başlarındaki Alman coğrafyacıların bu çalışmaları, kentsel morfolojinin kentlerin fiziksel formlarını, bu formları şekillendiren aktörleri ve süreçleri inceleyen bir bilim dalı olarak kurulmasında önemli bir rol oynamıştır. Daha sonra 1949 yılında Conzen, morfolojisini anlamak amacıyla kenti sokak sistemi, parselasyon düzeni ve yapı örüntüleri olmak üzere bölümlere ayırarak incelemiştir. Ayrıca, kentsel morfolojide önemli bir yaklaşım olan morfolojik dönemler tanımını da ortaya koymuştur. Bu yaklaşım, önemli kültürel dönemlerin evriminin gözlemlenmesine ve kültürel dönemlerin değişimi sonucunda bölgelerin çeşitlenmesine olanak tanır [16].

Kent morfolojisi ile ilgilenen bilim insanları tarafından geliştirilen bir diğer önemli yöntem ise **süreç-tipolojik** yaklaşımdır. Tarihsel bir çerçeveden hareket eden bu yaklaşım, farklı coğrafi durumların uzun vadeli analizinden ortaya çıkan kentsel büyüme ve dönüşüm ilkelerini ele alır. Belirli örnek çalışmalarının analizi yoluyla, planimetrik düzenin kalıcılığı ve kent planının palimpsest (üst üste yazılmış metinler) gibi olduğu fikri ortaya konmuştur. Bu yaklaşımda, farklı katmanların yoğun bir şekilde üst üste binmesi, ilk yerleşimin aşamalı, kısmi birikimi ve aşınmasını ortaya koymaktadır. Süreç-tipolojik yaklaşımın önemli araştırmacılarından biri olan Canniggia, Muratori'nin tip, tipoloji, yapı, doku, seri ve süreklilik kavramlarını incelemiş, süreç tipolojisi yöntemini oluşturmuş ve bir şehrin tarihini temel tipolojik süreçlerle ilişkilendirerek aşamalarına göre yorumlamak için yeni bir yöntem geliştirmiştir [16].

Bu gelişmelere paralel olarak, kentsel morfolojiyi anlamaya yönelik daha nicel bir yaklaşım olan **mekân dizimi** (*space syntax*) yöntemi geliştirilmiştir. Bu yaklaşım ilk olarak Birleşik Krallık'ta inşa edilen birçok sosyal konut alanında, mimari tasarımın mevcut sosyal sorunlar üzerindeki etkisini anlamak amacıyla ortaya çıkmıştır [16]. Çevreyi, binalarla sınırlı bir mekân olarak ele alan mekân dizimi yaklaşımı, kenti nesnel bir şekilde okuyarak mekânsal ve sosyal ilişkileri anlamak için insanların bir araya gelme potansiyelini araştırmaktadır. Mekân dizimi yöntemini diğerlerinden ayıran en önemli unsur, hem kentsel hem de yapı ölçeğinde uygulanabilmesi ve bu ölçekler arasındaki ilişkiyi anlamaya yönelik çalışmalar ortaya koyabilmesidir. Bu yöntem, mekânsal ağı temsil ederken aynı zamanda mekânın matematiksel bir tanımını sunar [19].

Kentsel morfolojiyi anlamaya yönelik son yaklaşım ise **mekânsal analiz** yaklaşımıdır. Bu yaklaşım, kentleri karmaşık bir düzende ortaya çıkan olgular olarak ele alır ve kentlerin mekânsal yapısını ve dinamiklerini anlamak için çeşitli yöntemler ve modeller kullanarak hareket eder. Kent, organize bir karmaşıklık sorunu olarak görülmektedir. Bu sorunu çözmek ve doğru ilerleme kaydetmek için ortaya çıkış ve evrim kavramları üzerinden hareket edilmektedir [16].

Kent formunu anlamak üzere kaydedilen ilerlemelerin çoğu, planlama alanından gelen kavramların tarihsel ve coğrafi araştırmalara dâhil edilmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca, kentlerin morfolojik analizi, bir yandan mimari tipolojilere, diğer yandan da planların analizine ilişkin detayları barındırmaktadır. Bu iki analiz türü başlangıçta paralel

olarak ilerlemiş ve ancak 20. yüzyılın ortalarından itibaren güncel planlama pratiği ile bağlantılı bir teorik çerçevede birleşmiştir [18].

Bu tez, kent formunun ve zaman içindeki dönüşümünün anlaşılması için yukarıda tartışılan farklı yaklaşımların temel önerileri üzerinden yola çıkarak, kendi araştırma alanı için özelleşmiş ve özgün bir araştırma yöntemi geliştirmiştir. Öncelikle tezde, Osmanlı kentlerinin modernleşme sürecinde etkili olan sosyal, kültürel, siyasi, idari, ekonomik, teknolojik ve mimari unsurları da içeren "düzenlemeler" tespit edilmiş, bu düzenlemelerin kentlerin fiziksel mekânına etkilerinin belirleyebilmek üzere farklı örnekler üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır. Tezde temel alınan bu düzenlemeler, Tanzimat reformları üzerine yapılan literatür taraması sonucunda elde edilen verilere dayandırılarak belirlenmiş ve belirli başlıklar altında sınıflandırılarak kent morfolojisi üzerine etkileri incelenmiştir. Bu kapsamda, geç Osmanlı Döneminde Tanzimat reformları ile hedeflenen modernleşme sürecinde gerçekleştirilen düzenlemeler; kent ve kent mekânıyla doğrudan ilişkisi olan ve siyasi, idari ve hukuki, eğitim ve sağlık, askeri, mali ve ticari, sosyo-kültürel, teknoloji, ulaşım ve haberleşme alanlarında gerçekleştirilen düzenlemeler olmak üzere toplamda 7 başlıkta ve farklı örnekler üzerinden ele alınmıştır. Tanzimat düzenlemelerinin çeşitli Osmanlı kentlerindeki mekânsal karşılıkları, bu başlıklar temelinde tespit edilmiş ve kentlere entegre olma süreçleri analiz edilerek incelenmiştir.[10]

Bu kapsamda dönemin çeşitli alanlarda gerçekleştirdiği mekânsal düzenlemelerin geniş bir coğrafyada uygulandığını vurgulayabilmek adına ağırlıklı olarak Anadolu ve Balkan kentleri olmak üzere imparatorluk genelinde çeşitli örneklere yer verilmiştir. Anadolu'dan Afyon, Amasya, Ankara, Antalya, Bursa, Çanakkale, Eskişehir, İzmir, Konya, Manisa, Mersin, Samsun, Tokat ve Trabzon; Balkanlar'dan Dedeağaç, Selanik, Üsküp ve Volos ve Orta Doğu'dan Beyrut incelenmiştir.[11] Aynı bölümün sonunda Anadolu'dan bir

---

[10] İncelenen bazı yapı grupları, kent ögeleri veya kentsel mekânlar tek bir düzenleme altında incelenebilirken, bazıları ise birden çok düzenlemenin etkisi sonucunda, tarihsel süreç içinde dönüşüm yaşamıştır. Buna rağmen, tezde mümkün olduğunca farklı düzenlemelerin ayrıştırılarak incelemesi yapılmaya çalışılmış ve kentlerde yaşanan dönüşümde meydana gelen çeşitlilik durumu aktarılmaya çalışılmıştır. Ayrıca sınıflandırılan düzenlemeler açıklanırken tezde araştırma konusu olarak seçilen kentler dışında da örneklere yer verilmiştir.

[11] Teze konu olacak örnekler, yapılan literatür taraması doğrultusunda elde edilen, kentlere ait farklı yazılı ve görsel malzemenin (özgün haritaların, şematik planların ve fotoğrafların) detaylarına göre seçilmiştir. Araştırma sürecinde birçok farklı Osmanlı kenti üzerine inceleme yapılmış, kentlerin Geç Osmanlı Dönemi'ne ait harita veya planlarının aynı zaman aralığında ve sıklıkta üretilmediği, ve benzer detaylara sahip olmadığı

liman (İzmir) ve bir taşra kenti (Ankara) seçilerek bu kentlerin Tanzimat Dönemi katmanının oluşturulması ve görsellerle ilişkilendirilerek döneme dair genel bir okuma yapılması hedeflenmiştir.[12]

Tezin amacına ulaşabilmesi, doğru araştırma yöntemlerinin güvenilir ve yeterli sayıda kaynakçadan hareketle uygulanması ile mümkündür. Bu nedenle, tezin kaynakçasını oluşturabilmek için, konu hakkındaki literatürde yer alan birincil ve ikincil kaynakların taranması, çeşitli arşivlerde (dijital ve belediye arşivleri) araştırma yapılması, Tanzimat Dönemi sonrası kentleşme üzerine çıkarılan nizamname, talimatname, ilmühaber, kanun gibi yasal düzenlemelerin özgün metinlerine ulaşılması, döneme dair görsel (haritaların, krokilerin, resimler, fotoğraflar, gravürler vb.) ve yazılı belgelere ulaşılması, dönem haritalarının orijinallerinin veya makale, tez ve kitaplarda yer alan görsellerinin toplanması için çalışmalar yapılmıştır. Elde edilen veriler üzerinden analizler yapılması ve bulguların farklı kent haritaları üzerine işaretlenerek çoklu bir okuma yapılması hedeflenmektedir. Farklı kaynaklardan elde edilen dönem haritaları, kentlerde yaşanan değişimi anlamak üzere altlık olarak kullanılmış; bu haritalar üzerinde dönemin yapıları ve açık alanları işaretlenerek yazar tarafından düzenlenmiştir.

1.4. Literatür Değerlendirmesi

Tezin kavramsal çerçevesi ve yöntemsel yaklaşımı; zamansal ve mekânsal sınırlaması, literatür araştırması doğrultusunda şekillendirilmiştir. Öncelikle tezin zamansal çerçevesi, incelenen kaynaklar[13] doğrultusunda sınırlandırılmış; ardından yöntemsel çerçeve kent morfolojisi araştırma yöntemlerinin incelenmesinin ardından özgün bir yaklaşım belirlenmiştir. Tezin yönetimini oluşturmak adına kent morfolojisinin tarihçesi hakkında başlıca Oliveira'nın "*Urban Morpholohy: An Introduction to the Study of the Physical Form*

---

belirlenmiştir. Bu durum, tezde ele alınacak örneklerin, benzer detayda ve nitelikte görsel ve yazılı verisine ulaşılan kentler ile sınırlandırılmasını gerektirmiştir.

[12] Ankara ve İzmir'in örnek kentler arasından seçimi yapılırken belli kriterler göz önünde bulundurulmuştur. Bu kriterler, seçilen kentin Tanzimat uygulamalarının öncelikli olarak gerçekleştirilmesine karar verilen pilot kentlerden biri olması, bulunduğu vilayetin merkezi konumunda olması ve üzerinden demiryolunun geçiyor olması olarak belirlenmiştir.

[13] Bkz. Bölüm 1.2. dipnot 4-8.

of Cities" kitabından faydalanılmış; bunun yanında Gautheiz'in "*The History of Urban Morphology*" makalesi ve Koç, Kubat ve Topçu'nun makalelerinden yararlanılmıştır.

Tezin ana konusu olan Geç Osmanlı Dönemi'ne (özellikle Tanzimat ilanı sonrası) dair pek çok birincil ve ikincil kaynağa ulaşılmıştır. Bu döneme ait literatür, türü bakımından kitaplar, makaleler ve tezlerden; konusu bakımından ise tarihsel sürece ve kentleşme/mimarlık alana dair incelemeler yapan kaynaklar olarak iki grupta sınıflandırılabilir. Tarihsel süreci inceleyen kaynakların, kendi içerisinde farklı konu başlıkları ile bölümlere ayrıldığı ve bu doğrultuda dönemi anlamaya yönelik bir yaklaşım sergilediği ifade edilebilir. Tezin tarihsel arka planının sistematiği oluşturulurken bu kaynakların Tanzimat reformları hakkında sunduğu kavramsal ve tematik çerçeveden yararlanılmıştır. Bu kaynaklar kendi içerisinde üç alt gruba ayrılmıştır. İlk grubu, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihini incelerken Tanzimat Dönemi'ne de değinen kaynaklar oluşturmaktadır. Stanford Shaw'ın "*History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*" kitabının I ve II. cilti, Enver Ziya Karal'ın "*Osmanlı Tarihi*" kitabının V, VI, VII. ciltleri, Halil İnalcık'ın "*Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*" serisinin IV. cildi bu grup içerisinde yararlanılan ana kaynaklar olmuştur. Tanzimat Dönemi'ni Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme süreci kapsamında ele alan kaynaklar ise ikinci grubu oluşturmaktadır. Bu grubu oluşturan kaynaklara örnek olarak Niyazi Berkes'in "*Türkiye'de Çağdaşlaşma*" ve Donald Quataert'in "*Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*" kaynakları örnek olarak gösterilebilir. Tezde başlıca yararlanılan Mehmet Seyitdanlıoğlu ve Halil İnalcık'ın "*Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*" kitabı, Musa Çadırcı'nın "*Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*" kitabı ve "*Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Türkiye'de Yönetim (1826-1839)*","*Tanzimat Dönemi'nde Türkiye'de Yönetim (1839-1856)*" makaleleri, İlber Ortaylı'nın "*İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*" ve "*Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*" ise özellikle Tanzimat reformlarına odaklanan ve kendi içerisinde çeşitli konulara değinerek dönemi anlamaya yönelik anlatıları barındıran son grubu oluşturan kaynaklardır.

Tanzimat Dönemi'nin kent ve mimarlığını araştıran kaynakların ise kendi içerisinde, genelden özele doğru, tüm imparatorluğu kapsayan bütüncül bir anlatımı benimseyen, birden fazla kenti inceleyen ve tek kenti inceleyen çalışmalar olarak üç grupta toplandığı belirtilebilir. Tanzimat Dönemi'nin kentleşmesini ve/veya mimarlığını bütüncül bir yaklaşım ile ele alan kaynaklara Paul Dumont ve François Georgeon'un "*Modernleşme*

Sürecinde Osmanlı Kentleri" kitabı, Cerasi'nin "*Osmanlı Kenti: Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. yüzyılın Kent Uygarlığı ve Mimarisi*" kitabı, Çelik'in editörlüğünü yaptığı "*Geç Osmanlı Döneminde Sanat, Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları*" kitabı; Aktüre'nin "*Osmanlı Devleti'nde Taşra Kentlerindeki Değişimler*" makalesi, İlhan Tekeli'nin "*Tanzimattan Cumhuriyete Kentsel Dönüşüm*" makalesi, Uluengin ve Turan'ın "*İmparatorluğun İhtişam Arayışından Cumhuriyet'in Radikal Modernleşme Projesine: Türkiye'de Kentsel Planlamanın İlk Yüz Yılı*" makalesi, Koray Özcan'ın "*Tanzimat'ın Kent Reformları: Türk İmar Sisteminin Kuruluş Sürecinde Erken Plânlama Deneyimleri (1839-1908)*", Afife Batur'un "*Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı*" makalesi, Yavuz ve Özkan'ın "*Osmanlı Mimarlığının Son Yılları*" makalesi, Stefan Yerasimos'un "*Tanizmat'ın Kent Reformları Üzerine*" makalesi ve Hakan Kaynar'ın "*Siyasal İktidar Şehir: 19. Yüzyıl Osmanlı Şehirlerindeki Mekânsal Değişimler Üzerine*" makalesi örnek olarak gösterilebilir. Aynı zamanda Osman Nuri Engin'in "*Mecelle-i Umur-ı Belediyye*" kitabı dönemin belediyeciliği ile ilgili çıkarılan yasal belgelerin derlenmiş halini içermektedir.

Bir bölgeyi ve/veya birden fazla kenti konu alan çalışmalara ise Aktüre'nin Afyon, Ankara ve Tokat kentlerini inceleyen kitabı "*19.Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekânsal Yapı Çözümlemesi*"; Tülin Selvi Ünlü ve Emel Göksu'nun "*Osmanlı'dan Ulus-Devlete Doğu Akdeniz Liman Kentlerinde Mekâna Müdahale ve Kent Kimliğindeki Değişim-Mersin ve Volos Örneği*" makalesi, Ceylan İrem Gençer'in "*19. Yüzyılda İzmir ve Selanik'te Kentsel Dönüşüm: Rıhtım ve Limanların İnşası*" makalesi ve Sıdıka Çetin'in "*Geç Osmanlıdan Erken Cumhuriyete İç Batı Anadolu'da Kentsel Yapının Değişimi: Manisa, Afyon, Burdur ve Isparta Kentleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme*" makalesi örnek olarak gösterilebilir.

Tek kent üzerine odaklanan çalışmalara ise Sibel Zandi-Sayek'in "*Ottoman İzmir: The Rise of a Cosmopolitan Port, 1840-1880*" kitabı, Murat Gül'ün "*Modern İstanbul'un Doğuşu: Bir Kentin Dönüşümü ve Modernizasyonu*" kitabı; Béatrice Saint Laurent'in "*Bir Tiyatro Amatörü: Ahmed Vefik Paşa ve 19. Yüzyılın Son Çeyreğindeki Bursa'nın Yeniden Biçimlenmesi*" makalesi, Cana Bilsel'in "*Geç Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Çağdaş Şehir Düşüncesi ve İstanbul Planlaması*" makalesi, Ayşe Nur Aytemiz'in "*Tanzimat Dönemi Uygulamalarının Ankara Kent Dokusuna Etkisi (1839-1924)*" makalesi örnek olarak gösterilebilir. Bu kaynaklara ek olarak Tanzimat reformlarının kentlere ve mimariye

etkisi üzerine birçok doktora ve yüksek lisans tez çalışması da gerçekleştirilmiştir.[14] Geç Osmanlı Dönemi'nde özellikle Tanzimat'ın ilanı sonrasını ifade eden zaman aralığı üzerine yapılan araştırmalarda başvurulan temel literatürün önemli bir bölümünü oluşturan bu kaynaklar, dönemin siyasal, sosyo-ekonomik ve mekânsal dönüşümlerine dair farklı bakış açıları sunmuş ve tezin tarihsel ve mekânsal çerçevesinin kurgulanmasına yardımcı olmuştur.

1.5. Tezin Kurgusu

Tez beş bölümden oluşmaktadır. Tezin birinci bölümde 19. yüzyılda dünyada ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan değişimden, modernleşme, batı ve batılılaşma kavramlarından, Osmanlı modernleşmesinden ve modernleşme sürecinin kentlere etkisinden bahsedilerek giriş yapılmış; tezin amacı belirlenmiş, bu amaç doğrultusunda ele alınacak zamansal ve mekânsal kapsam ifade edilmiş ve belirlenen amaca yönelik uygulanacak yöntem detaylarıyla aktarılmıştır.

İkinci bölümde Osmanlı modernleşme süreci olarak tanımlanan Geç Osmanlı Dönemi'nde Tanzimat ile ilişkilenen tarihsel süreç ve bu dönemde yaşanan değişimler dört alt başlık altında incelenmiştir. İlk olarak Tanzimat Dönemi öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun genel durumu aktarılmış, III. Selim Dönemi ile başlayan modernleşme hareketlerinden; ikinci alt başlıkta II. Mahmud Dönemi'nden ve Tanzimat Fermanı'na hazırlık sürecinden; üçüncü alt başlıkta Tanzimat'ın tanımı ve Tanzimat Fermanı'nın ilanından; dördüncü başlıkta da Tanzimat ilanı sonrası yaşanan önemli tarihsel gelişmelerden bahsedilmiştir.

---

[14] İmparatorluk genelinde bir inceleme yapan çalışmalara Eroy'un "*On the Sources of the 'Ottoman Renaissance': Architectural Revival and its Discourse During the Abdülaziz Era (1861-1876)*" başlıklı doktora tezi ve Ercan'ın "*Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Kentlerinde Kent Meydanı ve Millet Bahçeleri*" başlıklı yüksek lisans tezi örnek olarak gösterilebilir. Birden fazla kenti konu alan tez çalışmalarına örnek olarak Amygdalou'nun "*A Tale of Two Cities in Search of a New Identity: The Politics of Heritage and Modernisation in Early 20th-century Izmir and Thessaloniki*" başlıklı doktora tezi örnek olarak gösterilebilir. Tek örnek üzerine yapılan çalışmalara ise Ayhan Koçyiğit'in "*A Tale of Ulus Square: A Critical Assessment of Continuity, Transformation and Change in a Historic Public Open Space in Ankara*" başlıklı doktora tezi, Kihtir Öztürk'ün "*Urban Transformation of Ottoman Port Cities in the Nineteenth Century: Change from Ottoman Beirut to French Mandatory Beirut*" başlıklı doktora tezi, Dursun'un "*Trabzon Kentsel Dokusunda Morfolojik Analiz*" başlıklı doktora tezi ve Yazıcı'nın "*Resolving The Historic Urban Tissue by Tracing the Changes As a Basis for Its Conservation: Samsun From 20th Century Until Today*" başlıklı yüksek lisans tezi örnek olarak gösterilebilir.

Üçüncü bölümde, Tanzimat reformları ve bu dönemde çıkarılan nizamnameler aktarılmıştır. Bölüme Tanzimat'ın etki alanından, uygulamaların öncelikli olarak gerçekleştirilmesi öngörülen pilot kentlerden ve uygulamaların denetleme sürecinden bahsedilerek giriş yapılmıştır. Sekiz alt başlıkta incelenen bu bölümün ilk alt başlığında Tanzimat reformlarının modern devlet altyapısını oluşturmaya yönelik adımlarından ve buna yönelik çıkarılan nizamnamelerden bahsedilmiştir. Takip eden alt başlıklarda, Tanzimat Dönemi'nde reform yapılan alanlar kategorize edilerek; siyasi, idari ve hukuki alanda, eğitim ve sağlık alanında, askeri alanda, ekonomi, ticaret ve vergi alanında, sosyo-kültürel alanda, teknoloji, ulaşım ve haberleşme alanında yapılan yenilikler incelenmiştir. Son alt başlıkta ise Tanzimat reformları ve nizamnamelerinin uygulanma süreci genel olarak değerlendirilmiştir.

Tezin dördüncü bölümünde Tanzimat reformlarının ve nizamnamelerinin Osmanlı kentlerinin dönüşümüne etkisi, farklı örneklerle desteklenerek anlatılmıştır. Bu dönemde en küçük ölçekten kent ölçeğine kadar farklı detaylarda pek çok dönüşümün yaşandığı ifade edilmiş ve bu dönüşümlerden Osmanlı'nın farklı bölgelerinin (liman kentleri ve taşra kentleri) farklı şekillerde ve derecelerde etkilendiği belirtilmiştir. Bu bölüm kent mekânına yönelik çıkarılan nizamnameler ve ikinci bölümde sınıflandırılan başlıklar doğrultusunda yedi alt başlığa ayrıştırılarak kurgulanmıştır: kent ve kentsel mekân ile ilişkili düzenlemeler, siyasi-idari alanda yapılan düzenlemeler, eğitim ve sağlık alanında yapılan düzenlemeler, askeri alanda yapılan düzenlemeler, ekonomi ve ticaret alanında yapılan düzenlemeler, sosyo-kültürel alanda yapılan düzenlemeler ve son olarak teknoloji, ulaşım ve haberleşme alanında yapılan düzenlemeler.

Kent ve kentsel mekâna ilişkin düzenlemeler aktarılırken bu dönemde kentleşme alanında yapılan yasal belgelere (nizamnamelere) referans verilerek, bu süreçte gerçekleştirilen yol düzenlemeleri, yangın yeri düzenlemeleri, göçmen mahalleleri ve yeni mahallelerinin oluşumundan bahsedilmiştir. Siyasi ve idari alanda yapılan düzenlemelerin kent mekânı üzerindeki etkilerinin aktarıldığı ikinci alt başlıkta, bu dönemde değişen yönetim anlayışı sonucunda yeni modern kurumların kurulmasından bahsedilmiştir. Bu kurumların ihtiyaçları doğrultusunda ortaya çıkan yeni yapılardan (resmi binalar; vilayet konakları, belediye binaları, konsolosluklar, karakollar ve hapishaneler) ve açık alanlardan (hükümet meydanları) bahsedilmektedir. Aynı şekilde eğitim ve sağlık alanında yapılan düzenlemelerin kentlerdeki mekânsal karşılığı olarak okullar ve hastanelerin; askeri alanda

yapılan düzenlemelerin kentlerdeki mekânsal karşılığı olarak kışlalar, askeri depolar ve askeri hastaneler; ekonomi ve ticaret alanında yapılan düzenlemelerin kentlerdeki mekânsal karşılığı olarak da fabrikalar, bankalar, düyun-u umumiye idareleri, çarşılar, liman kentlerinde yeni inşa edilen gümrük, ticari depolar, rıhtım ve limanlar aktarılmıştır. Bu bölümün devamında sosyo-kültürel alanda yapılan düzenlemelerin kentlerdeki mekânsal karşılığı olarak ortaya çıkan yapılardan (saat kuleleri, oteller, tiyatrolar ve sinemalar, kafeler ve restoranlar) ve kamusal açık alanlardan (parklar ve bahçeler) bahsedilmiş; ulaşım ve haberleşme alanında yapılan düzenlemelerin kentlerdeki mekânsal karşılığı olarak da demiryolları ve gar yapıları, tramvay hatları, postane ve telgrafhaneler incelenmiştir. Tanzimat Dönemi'nde kentlere eklemlenen ve kentlerin morfolojisinde değişime sebep olan bu yeni işlevlerin mekânsal karşılıkları, farklı kentlerden örnekler verilerek haritalar üzerine işlenmiş ve böylelikle metin görsellerle desteklenmiştir. Bu bölümün son alt başlığında ise bölüm boyunca aktarılan bilgiler göz önünde bulundurularak bir Anadolu ve bir liman kenti üzerinden Tanzimat reformlarının bu kentlerin morfolojisine etkisi bütüncül olarak ele alınmış ve haritalar, görseller ve panoramalar ile desteklenmiştir.

Beşinci bölümde çalışmanın sonuç bulguları ve değerlendirmeleri aktarılmıştır. Tezin sonuç bölümü dört alt başlıkta incelenmiştir. Tanzimat reformlarının kentlerin morfolojisine olan etkisinin genel bir değerlendirmesi yapılarak bölüme giriş yapıldıktan sonra ilk alt başlıkta tezin sonuçları aktarılmıştır. İkinci alt başlıkta tezde karşılaşılan sınırlamalar ve kısıtlamalar ifade edilmiştir. Üçüncü alt başlıkta tezin alana katkısı belirtilmiş ve dördüncü alt başlıkta da ileride bu konu ile ilgili yapılacak çalışmalara yönelik önerilerde bulunularak bölüm sonlandırılmıştır.

2. OSMANLI MODERNLEŞMESİ: GEÇ OSMANLI DÖNEMİ'NDE YAŞANAN DEĞİŞİMLER

Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyıla kadar geçen süreçte Tanzimat reformlarına ön adım oluşturan pek çok önemli olaya ve değişime tanık olmuştur. İmparatorluk, kuruluş yıllarından itibaren savaşçı bir toplum olarak öne çıkmıştır. Osmanlı, aldığı zaferler ile 16. yüzyıla kadar sınırlarını genişletmiş ve bir dünya gücüne dönüşmüştür. Aynı yüzyılda askeri, mali, idari ve toprak düzeni açısından Dünya'nın en gelişmiş imparatorluklarından biri olmuştur [20]. 16. yüzyıldan itibaren ise Avrupa'nın özellikle askeri ve ekonomik alanda yükselişe geçmesi ile birlikte eski gücünü kaybetmeye başlamıştır. Bu süreçten sonra Osmanlı, Batı'ya karşı kendini düzeltme çabasına girmiş; Avrupa'nın gelişimi karşısında, devlet yapısında önemli değişiklikler gerçekleştirmeye başlamıştır. Bu değişim süreci ise sonraki yüzyıllarda "Osmanlı Modernleşmesi/Batılılaşması" adı verilen hareket ile birlikte farklı bir boyut kazanmıştır [21].

2.1. Tanzimat Dönemi Öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nun Genel Durumu

Osmanlı İmparatorluğu, kuruluşundan 19. yüzyıla kadar üç büyük badire atlatmıştır. Bunlardan ilki Timur'un istilası ve 1402 yılında meydana gelen Ankara Muharebesi'dir. İkinci büyük badire ise en şiddetli dönemi 16. yüzyılın sonundan 17. yüzyılın sonuna kadar yaşanan ve Anadolu'yu harap eden, daha önceleri altın çağını yaşayan bölgeyi "büyük kaçgunluk" denen bir yoksulluğa ve perişanlığa sürükleyen Celali İsyanları'dır. 16. yüzyıldan sonra 'yenilmez' Osmanlı İmparatorluğu'nun yavaşlama ve duraklama dönemine girdiği, sonrasında da art arda yenilgiler almaya ve toprak kaybetmeye başladığı görülmektedir. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise Osmanlı İmparatorluğu'nun o zamana kadarki en kuvvetli temel birimi olan 'tımar sistemi' bozulmaya başlamıştır (İnalcık, 2020, s.36). Tımar sisteminin çöküşü, tımarların hizmet etmeye uygun olmayan kişilerin eline geçmesi ile birlikle kendini göstermiştir ve ordunun, tarım sisteminin, aynı zamanda eyalet yönetim sisteminin çökmesine de neden olmuştur [22].

17. yüzyılda devletin eski ihtişamlı günleri artık geride kalmış; askeri, idari ve mali alanlarda pek çok sorun ortaya çıkmaya başlamıştır. Bununla birlikte bu yüzyıl itibariyle Avrupa, bir değişim ve gelişim sürecine girmiş, bu dönemde yaşananlar zamanla Osmanlı

İmparatorluğu'nu da etkilemeye başlamıştır. İmparatorlukta çeşitli alanlarda önemli değişiklikler meydana gelmiş; dönemin bürokratları tarafından toprak rejimi, ordu, idare, maliye, bilim kurumları gibi alanlarla ilgili eleştiriler sıklıkla gündeme getirilmiştir. Ancak aynı bürokratlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan bozulma ve değişimlerin arkasında yatan ana sebebi araştırmaya çalışmamış; yaşanan bozulma ve gerileme sürecinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcut düzenini koruyarak önlenebileceği fikrini savunmuşlardır. Bu sebeple sorunlara yönelik olarak ortaya konulan çözümler, geleneksel sistemin bozulmasına yol açan unsurların ortadan kaldırılması şeklinde olmuş ve ancak bu şekilde Osmanlı'nın eski ihtişamlı günlerine geri dönülebileceğine inanılmıştır [21]. Dönemin bürokratları, Avrupa'da yaşanan gelişmelerde Rönesans ve Reform hareketlerinin sonucunda ortaya çıkan örgütlerin rolünü görememelerinin yanında, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesinin de imparatorluk içerisinde yer alan örgütlerin bozulmuş düzeninden kaynaklanabileceği düşünmemişlerdir. Sonuç olarak, Osmanlı'nın gerileme sürecinin ana sebebinin doğru anlaşılamaması, imparatorluğun içinde bulunduğu durumu düzeltmek adına sözlü ya da yazılı bir fikir akımının da ortaya konulmamasını beraberinde getirmiştir. Bunun yanında Avrupa'da aşağıdan yukarıya yani halktan iktidara doğru gerçekleşen yenileşme hareketi, Osmanlı İmparatorluğu'nda ancak yukarıdan aşağı şekilde gerçekleşebilmiştir [20]. Bu dönemde Osmanlı'nın eski ihtişamlı günlerine dönmek üzere devleti yönetenlerin gerçekleştirmeyi hedeflediği ıslahatların amacı, devletin kurumlarında temel bir değişim yapmak olmamıştır. Karal [20]'a göre, ıslahatçılar bozulan devlet sistemini kuvvete dayanarak eski haline getirmek için eski alışkanlıklardan kalan disiplin yöntemini tekrar sağlamaktan ileri bir şey düşünmemişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun geçirdiği üçüncü badire ise Karlofça (1699) ve Pasarofça (1718) antlaşmaları ile sonuçlanan yenilgiler olmuştur [23]. 18. yüzyılın hemen başında, bu yüzyıla kadar yaşanan çeşitli problemler ve savaşlarda art arda alınan mağlubiyetler sonucunda Karlofça ve Pasarofça antlaşmaları imzalanmıştır. Bu antlaşmalar ile Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki askeri üstünlüğü sona ermiş ve Batı'nın üstünlüğü kabul edilmeye başlanmıştır [4]. Bahsedilen antlaşmalar Osmanlı'nın Avrupa ile ilişkilerinde dönüm noktası olmuş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanma ve hızla gerileme sürecinin başlangıcına işaret etmiştir [22]. Bu süreçte Osmanlı İmparatorluğu yöneticileri imparatorlukta yenilikler yapılması gerektiğine karar vererek, gerilemenin

durdurulmasına yönelik çalışmalara ilk olarak askeri alanda reform yaparak başlamıştır [21].

18. yüzyılın ilk yarısında, Pasarofça antlaşmasının imzalanmasının hemen ardından Tanzimat ilanı öncesinde gerçekleştirilen çalışmaların arka planını hazırlayan bir dönem yaşanmıştır. 1718-1730 yılları arasında yaşanan, göreli barış içinde geçen ve yönetici grubun Lale Devri olarak adlandırdığı bu dönemde, özellikle üst sınıf yeni bir yaşam tarzına[15] yönelmiştir [4]. Osmanlı'nın önceki dönemlerde Avrupa gelenek ve göreneklerinden etkilenmeme konusundaki tavrının aksine zenginler Batılı yaşamı temsil ettiği düşünülen eşyaları ithal ederek yeni bir yaşam tarzına yönelmişlerdir [22]. Bu dönemde eski Osmanlı düzenine dönme fikri, yerini Batılı anlamda yenilikler yapılmasına bırakmıştır [21]. Aynı zamanda Lale Devri'nde, Avrupa başkentlerine temsilciler gönderilerek, Avrupa'da yaşanan gelişmeler yakından takip edilmeye çalışılmış [22] [16]; Osmanlı içerisinde Avrupa devletlerini temsil eden elçiler İstanbul'a gelirken beraberlerinde ressamlar, edipler ve âlimler getirerek batı etkisinin Osmanlı Devleti üzerinde derinleşmesine yardımcı olmuşlardır [20]. Bunun sonucunda modern anlamda kurumlar açılmaya ve askeri alanda yenilikler yapılmaya başlamıştır. Bu dönemde yeni teknik ve yöntemlere hâkim, yeterince eğitimli Osmanlı askeri bulunmadığı için sonraki iki yüzyıl boyunca Osmanlıları çağdaş dünya ile ilişkilendirecek birçok teknik konuda uzmanlıkları olan Avrupalı danışmanlar Osmanlı'ya getirilmiştir. Bu süreçte istenilen başarı sağlanamamış ve yapılan gelenekçi reformlar orduyu 1717'deki haline geri döndürmüş olsa bile, Lale Devri'nin bir sonraki yüzyılda Tanzimat ile birlikte gerçekleşecek olan Osmanlı entelektüel uyanışının altyapısını hazırladığı ifade edilebilir [22]. 1730 yılında Lale Devri bir isyan ile sonlanmış, batılılaşma süreci ilk kesintisine uğramıştır [20]. İsyanın nedenleri Pasarofça antlaşmasına kadar uzanan süreçte yaşanan bir dizi siyasal ve özellikle sosyo-ekonomik gelişmelere karşı oluşan tepki olarak gösterilmiştir [24].[17]

---

[15] Lale Devrinin bazı araştırmacılarca eğlence ve israf devri olarak tanımlanırken, bazı araştırmacılar ise bu dönemin Türk Sanatında bir Rönesans olduğunu ileri sürmektedir. Karal [20], bu iki bakış açısının da tam olarak doğru olmadığından, aslında Lale Devri'nin her şeyden önce "yeni bir anlayışın ifadesi" olduğundan bahsetmektedir.

[16] Bu dönemde Damat İbrahim Paşa'nın, Yirmisekiz Mehmed Çelebi'yi Paris'e sefarete yollamıştır. Yirmisekiz Mehmed Çelebi buradan bir sefaretname ile dönmüştür ve bu sefaretname gezdiği, gördüğü yerlerin adeta fotoğrafı karakterini taşıdığı söylenmektedir. Karal [20], bu seferatnamenin Osmanlılar için Batıya açılmış ilk penceresi olduğunu ifade etmiştir.

[17] Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz: Çevik [24, s. 1-13].

I. Abdülhamid Dönemi'ne kadar (1774-1789), başta askerî olmak üzere çeşitli alanlarda ıslahatlar sürdürülmeye çalışılmışsa da[18], ıslahat girişimleri durma noktasına gelmiştir. İmparatorluğun savaşlarda yenilgi almaya devam etmesi, askeri alanda yapılacak olan reform çabalarını da engellemiştir. Aynı zamanda Avrupai yöntemlerle eğitilecek yeni bir ordu kurulmasının zorlukları fark edilmiştir [25]. 18. yüzyıl ile başlayan ve Batı'nın etkisinin görüldüğü bu ıslahatlar yapılırken Padişah ve vezirler, ulema sınıfının cahilliğini ve yeniçeri ocağının menfaatlerini hesaba katmak zorunda kalmış; bu sebeple yapılan yenilikler devamlı ve köklü olamamıştır. III. Selim'in imparatorluğun başına geçtiği dönemde ise, ıslahatlar daha geniş kapsamlı ve farklı bir anlayış ile ele alınacak [21]; önceki dönemlerde yapılan çalışmalardaki yetersizlik "Nizam-ı Cedit" ile tamamlanmaya çalışılacaktır [20].

III. Selim (1789-1807), imparatorluğun geleneksel kurumlarının düzgün bir şekilde işletilmediği ve verimsizliklerin yoğun olarak yaşandığı bir dönemde başa geçmiştir. Bu durumun sona erdirilmesi, disiplinin ve işleyiş düzeninin yeniden sağlanması amacıyla III. Selim, aydın yönetici modeli olarak gördüğü dönemin Fransa kralı XVI. Louis ile yazışmış ve kendisinden Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu siyasi ve askeri durum hakkında yardım istemiştir [22].[19] Bu yazışmalar, Avrupa'nın en önemli ve büyük ölçekli toplumsal ve siyasal olaylarının yaşandığı (Fransız ihtilali ve uzantısı Napolyon savaşlarına) bir döneme rastlamıştır. Bu nedenle, Avrupa çağdaş dünyaya büyük bir değişimle adım atarken, Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzeysel ıslahatçılıktan daha derin ve ciddi bir yenileşme hareketine geçmesi gerekliliği artık kaçınılmaz olmuştur [23].

III. Selim'in saltanatı sırasında devletin önünde iki önemli sorun bulunmaktadır. İlk sorun, 16. yüzyıldan itibaren bozulan tımar sisteminin sonucu merkezi yönetimin zayıflaması ve bozulması ile ortaya çıkan ayanlık ve derebeylik olgusudur [25]. Bu süreç Osmanlı'nın sınırlarının giderek genişlemesi ile birlikte başlamıştır. Özellikle Selim'in

---

[18] I. Abdülhamit, her ne kadar elli yılının çoğunu sarayda inzivada geçirmiş olsa da, özellikle kardeşi III. Mustafa'nın saltanatı sırasında, imparatorluğun reform ihtiyacını net bir şekilde anlayarak tahta çıkmış ve 18. yüzyılın en güçlü reformcu sultanlarından biri olarak iz bırakmıştır. Osmanlı ordusunu, Avrupa ordularının geldiği noktaya ulaştırmak için gerekli olan yeni askeri teknikleri ve silahları tanıtmaya çalışarak gelenekçi reformu teşvik etmiştir. Ayrıca, çok sayıda yabancı askeri danışmanı davet etmiş, bu danışmanlara din değiştirme ve Osmanlı kıyafet ve yöntemlerini benimseme zorunluluğunu kaldırmış ilk padişah olmuştur ve böylece 19. yüzyıl boyunca hâkim olacak yeni reform tarzına geçişi başlatmıştır [22].

[19] Akşin [23], III. Selim'i Fransa kralı ile kurduğu iletişim sebebi ile 18. yüzyılının en yenilikçi padişahı olarak kabul edildiğini aktarmıştır.

dönemine gelindiğinde devletin otoritesi imparatorluk genelinde giderek azalmış, İstanbul'da dahi zayıflamıştır. Bu durumun tüm eyaletlerde yansıması sonucunda da mahalli bir takım ayanlıklar veya derebeylikler oluşmaya başlamış [20], Anadolu ve Rumeli'nin büyük çoğunluğu ayan ve derebeyliklerin hükmü altına girmiştir [25]. [20] Merkezi yönetim, imparatorluğun bazı bölgelerinde karşılaştıkları bu yerel güçlere ve toplumsal kurumlara yasallık tanımıştır; bölgesel, etnik ve dinsel özelliklere saygı duyup, merkeze odaklanmayan, uzlaşmacı bir sistem benimseyerek bu bölgelere fazla müdahale etmemiştir. Bu yaklaşımın işe yaradığını gören yöneticiler, kapsamlı bir bütünleşmeye ve merkezileşmeye gerek görmemişlerdir. Bu tutumun sonucunda, merkezi idarenin boşluğu giderek yerel güçler tarafından doldurulmaya başlanmıştır [26]. İlerleyen dönemlerde ayanlar, taşrada merkezi yönetime meydan okuyan, bazen merkezi yönetimden daha ileri ve çağdaş yönetimler kurabilen büyük bir güç haline gelmiştir.[21] Ayanların dış ilişkiler de kurduğu bu dönemde, imparatorluğun geleceği için merkeziyetçiliğin yeniden güçlenmesi gerekmiştir [23]. Başta başkent olmak üzere diğer eyaletlerde dâhil otorite sağlanmaya çalışıldığında hükümet ile ayanlar arasında anlaşmazlıklar yaşanmış ve iç kargaşalar ortaya çıkmıştır. Birçok eyalette düzenin sıkça bozulması, Osmanlı İmparatorluğu'nun zaten geride olduğu ticaret, iktisat ve endüstri alanında gelişim göstermesine engel teşkil etmiştir [20].[22]

---

[20] Berkes [25, s. 110], ayanlar ile derebeyler arasındaki farkı şu şekilde açıklamıştır:

"Ayanlarla derebeyler arasındaki fark, ayanların çoğunun bağımsızlık istemekten ziyade bir haraçgüzar olarak özerklik peşinde olmaları, nadir olarak isyan etmeleri, çok kez derebeylere karşı devlet yanında savaşmışlarıdır. Derebeyler ise bağımsız prenslikler kurma amacı gütme eğilimlidirler. İçlerinde Rusya, Fransa ve Avusturya ile temas kuranlar, yardım alanlar vardı. Güçlenmeleri daima merkezi devletin asker gücünün zayıfladığı, yabancı devletlerle savaş ya da diplomasi güçlükleri içine düştüğü, asker kaçaklarının, eşkıyanın çoğaldığı zamanlara rastlar."

[21] Berkes [25] 18. yüzyılda ayanların artık atama yolu ile değil, bulunduğu bölgede hak iddia ederek göreve geldiklerini belirtmektedir. Ayrıca ayanların İstanbul'dan valilerin atanmasına ihtiyaç duymadan adeta kendi hanedanları oluşturarak oğullarını kendi konumlarına getirdiğini de belirtmektedir ve bu durumu "*ayanhanedanlar*" olarak tanımlamaktadır. Aynı zamanda Berkes, ayanların bu kadar güçlenmesinin arkasında yatan önemli sebeplerden birinin ayanlara "muhassıllık, çiftlik işletmeciliği ve iltizam işleri gibi görevlerin verilmesi sonucunda yarı kapitalist girişimciler haline gelmeleri olduğunu aktarmaktadır."

[22] Osmanlı İmparatorluğu'nun endüstri ve ekonomi alanında geri kalmasının nedeni iç ve dış nedenler olmak üzere iki şekilde açıklanabilir. Osmanlı İmparatorluğu içerisinde bu yüzyılda yaşanan kargaşalar ve ayaklanmalar bu alanda geri kalınmasının iç nedenidir. Dış neden ise Avrupa'nın bu dönemde endüstri ve ekonomi alanında gerçekleştirdiği hızlı gelişimdir. 18. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'de Sanayi Devrimi'nin başlaması ile birlikte yeni bir üretim ve sürüm sisteminin altyapısı oluşturulmuştur. Buharlı makinelerin kullanımı, kömürün enerjisinden faydalanma gibi yeni üretim unsurları, eski Mısır medeniyetinden beri aynı seviyede kalmış üretim alanında büyük bir devrim yaratmıştır. Kol kuvvetinden makineye geçilmesi ve seri üretimin başlamasıyla Avrupa'da dış ticaret hacmi büyük ölçüde artmıştır. Makine ile üretilen ürünler, bu alanda geri kalmış ülkelerin pazarlarına ithal edilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu da bu alanda geri kalmış ülkelerden birisi olmuştur. Bu süreçte seri üretim ile üretilmiş yabancı mallarının Osmanlı

III. Selim'in saltanatı sırasında, devletin karşılaştığı sorunlardan ikincisi ise askeri alanda yaşanmaktadır. 17. yüzyıldan itibaren Batı'nın karşısında alınan yenilgilerin en temel sebeplerinden biri askeri alanda yaşanan problemlerden kaynaklanmıştır. Osmanlı'nın bu yüzyıla kadar, askeri alan başta olmak üzere, mutlak üstünlüğünü tüm dünyaya gösterdiği geçmiş dönemlerin aksine, 17. yüzyıl ile birlikte dengenin Avrupa orduları lehine değişmeye başladığı görülmektedir [21]. Bu dönemde Batıda kullanılan yeni nesil silahların ve tekniklerin karşısında Osmanlı ordusunun yeniden eğitilmesi gerekmiştir[23]. Fakat bu durumun tam aksine, yeniçeriler görev bilincini kaybetmiş, çoğunlukla esnaflık ile uğraşarak askerliği sadece gerektiği takdirde cepheye gitmekten ibaret sayan bir grup haline gelmişlerdir [23]. [24] [25] Yeniçeri ocağının artık askeri bir ocak olma niteliğini kaybettiğini ve son zamanlarda savaşlara katılan askerlerin büyük kısmının yeniçeri değil, halktan seçilen askerler olduğunu ifade eden Berkes [25], yeniçerilerin dağılma sürecine gireceğinden ya da bir şekilde dağıtılacağından bahsetmektedir. Yeniçerilerde yaşanan bu çözülme, savaşlarda yenilgileri de beraberinde getirmiş, Osmanlı Avrupa'nın askeri üstünlüğü kabul etmek durumunda kalmıştır. Bu mağlubiyetler karşısında, Osmanlı'nın önde gelen yöneticileri devleti düzeltme çabalarına girmiş ve askeri alanda yapılacak ıslahatların *'mutlak bir zorunluluk'* olduğuna karar verilmiştir [21], [27].

Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme sürecinden çıkabilmesi için yukarıda belirtilen problemleri çözmesi gerektiği konusunda imparatorluğun ileri gelenleri hemfikir olmuştur. III. Selim, ayanlara, derebeylerine ve bozulan sisteme karşı başarılı bir mücadele verebilmek adına güçlü bir orduya sahip olması gerektiğinin bilincine varmıştır. Bu sebeple III. Selim

---

pazarlarında varlığı, eski yöntemler ile üretilmiş yerli ürünlere göre çok baskın olmaya başlamıştır. Sonuçta bu da Osmanlı'da endüstrisinin yavaş yavaş silinmesine ve dolayısıyla halkın fakirleşmesine yol açmıştır [20].

[23] Osmanlı İmparatorluğu'nda askeri başarısızlıkların sebebi Osmanlı'nın silah teknolojisindeki geriliğinin yanında, o dönemde düzenli, disiplinli ve eğitimli askeri birliğin imparatorlukta bulunmaması olarak görülmektedir [26].

[24] Bu dönemde yeniçerilerin çoğu savaş dışında padişahın ve yüksek devlet bürokratlarının korunmasında, seyahatlerine eşlik edilmesinde, yabancı elçiliklerin yanında, ülke içinde çıkan yangınların kontrol altına alınması işlerinde, tütün ve içki yasağı uygulamalarında, hapishanelerin korunması gibi işlerde görevlendirilmiştir. Özellikle 17. yüzyıldan sonra, çarşı ve pazarlarda vergi toplama görevlilerinin yerini alarak denetim görevini üstlenen yeniçeriler, halk üzerinde baskı kurmaya başlamışlardır [25].

[25] Yeniçeriler, imparatorluğun devamlı ordusu olmak üzere kurulmuştur. 17. yüzyıla kadar padişahın hükümlerine uygun olarak hareket eden yeniçeriler imparatorluğun gelişmesinin ve genişlemesinin başkarakterlerinden birisi olmuşlardır. Fakat daha sonra padişahın hükümlerini bir tarafa bırakmış ve yerine 'manasız' gelenekler edinmişlerdir. Bunun sonucunda da yeniçeri ocağı eski önemini kaybetmiş, devletin en önemli kurumlarından biri olmaktan çıkmıştır. Yeniçerilerin giderek disiplinsizleşmesi ve devlete karşı yaptığı isyanlar sonucunda da devletin otoritesi sarsılmıştır [20].

ıslahat çalışmalarına, önceki dönemlerde olduğu gibi askeri alanla başlayarak yeni ve disiplinli bir askeri örgüt olarak Nizam-ı Cedit ordusunu 1793 yılında kurmuştur. Nizam-ı Cedit ordusu, eski birliklerden bağımsız, yeni bir örgüt olarak oluşturulmuş, Avrupa tarzında eğitilmiş, örgütlenmiş ve giydirilmiştir. Bu birliğin eğitimi için Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden, Fransa, İngiltere ve Almanya'dan uzmanlar getirilmiştir [22], [25].[26] Bu gelişmelerle birlikte 18. yüzyılın son çeyreğinde *Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun* (1773) ve *Mühendishane-i Berrî Hümayun* (1795) isimli okullar kurulmuştur. Bu okullarda askeri alan ile ilgili teknik bilgiler verilmesi hedeflenerek yabancı uzmanlar getirilmiş[27] ve bilinçli personel yetiştirilmesi amaçlanmıştır [21]. Sonuçta genç Osmanlı ordusunu Batı bilimleri ve teknikleri konusunda eğitmek için kurulan teknik okullar faydalı ve uzun ömürlü olmuştur [22]. Ordunun modernleşmesi, sadece askeri personel ve kışlalarla sınırlı kalmamış, zamanla devlet yapısını da içine alan geniş bir alana yayılmıştır. Askeri alanda gerçekleşen bu reformlar, daha sonraları siyasi ve idari yapıda da değişimlerin gerçekleşeceğinin habercisi olmuştur [26].

III. Selim'in saltanatının son dönemlerinde, Nizam-ı Cedit ordusu, yeni silahlarla donanmış ve Avrupalı subaylar tarafından eğitilmiş çok sayıda askerden oluşmaktadır [22]. 'Yeni düzen' anlamına gelen Nizam-ı Cedit kavramı artık sadece yeni bir orduyu ifade etmek için değil, genel olarak o dönemde yapılan yenileşme hareketlerinin tamamını ifade etmek için de kullanılmaya başlanmıştır. Shaw [22] 'a göre, bu kelime dar anlamda Batı tekniklerine göre yetiştirilmiş eğitimli askeri orduyu; geniş anlamda ise kontrol edilebilen ve ihtiyaç halinde faydalanılacak eğitimli bir orduyu, gelenekselci ulemanın nüfuzunun kırılması için yapılan ıslahatları ve Osmanlı İmparatorluğu'nu Batı karşısında güçlü hale getirecek reformların tümünü ifade etmektedir.[28] Berkes [25] 'e göre, Lale Devri ile başlamış olan çağdaşlaşma süreci, III. Selim Dönemi'nde kısa vadeli sonuçlarını vermeye başlamıştır.

---

[26] Ezici [21], Batı'dan ilk olarak askeri teknoloji ve savunma araçlarının aktarılmasının stratejik bir hamle olduğunu ve bu hamlenin yenilgileri engellemek amacıyla yapılması nedeniyle de büyük önem taşıdığını belirtmektedir.

[27] Bu dönemde askeri alanda pek çok yabancı uzman Osmanlı Devleti tarafından doğrudan veya dolaylı olarak istihdam edilmiştir. Ancak yabancı uzmanlardan yararlanılmak üzere uzmanların imparatorluğa getirilmesi, bu alanla sınırlı değildir. Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz: Yalçınkaya [230, s. 79-129].

[28] Berkes [25], Nizam-ı Cedit reformlarının başarılarını şu şekilde sıralamaktadır: Yeni askeri yöntemlerle ordunun yetiştirilmesi için yurt dışından yabancı subayların ve gerekli mühimmatın getirtilmesi, fen subayı yetiştirmek üzere gerekli okulların genişletilmesi ve yenilerinin açılması, yeni kışlalar yaptırılması, yerli fen subaylarının yetiştirilmesi, eğitim için gerekli kaynakların Fransızcadan çevirtilmesi veya yeniden yazdırılması.

Bu dönemde daha önceleri imparatorlukta yer almayan bir aydın tipi ortaya çıkmış ve eskinin ulema ocağının yerini almaya başlamıştır. Önceleri sadece askeri ıslahatı ifade eden Nizam-ı Cedit kavramı, bir sistem veya bir rejimi temsil eden Nizam-ı Cedit anlayışına dönüşmeye başlamıştır.

Nizam-ı Cedid'e ilişkin kararlar, kuruluşu 19. yüzyıl öncesine dayanan ve yalnızca gerekli görülen durumlarda toplanan bir kurul olan Meclis-i Meşveret'te kabul edilmiştir [25]. III. Selim Dönemi'nde yeniliklerin danışıldığı ve değerlendirilerek sonuca bağlandığı kurul olan Meclis-i Meşveret'in, klasik dönem karar organı olan Divan-ı Hümayun'dan farkı, kendisine bağlı bir bürokrasisi, kalemleri ve belirlenmiş bir toplanma mekânının bulunmamasıdır. Divan-ı Hümayun belli aralıklarla, düzenli olarak toplanarak günlük devlet hayatı içerisinde yer almakta iken, Meclis-i Meşveret Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren yalnızca padişahın emri ile olağanüstü durumlarda ve dönemlerde toplanmaktadır. Bu meclis, Divan-ı Hümayun'un eski niteliğini kaybetmesi üzerine, özellikle III. Selim Dönemi'nde oldukça sık toplanmaya başlamıştır. Padişahın karar alırken fikrini aldığı önemli müesseselerden biri olan Meclis-i Meşveret, bir danışma niteliği taşımaktadır. Meclis-i Meşveret, III. Selim'den sonra II. Mahmud Dönemi'nde de (1808-1839) sık sık başvurulan bir kurum olmaya ve bu işlevini sürdürmeye devam edecek; II. Mahmud'un ıslahatları, bu meclis toplantılarında karara bağlanacaktır. Tanzimat Dönemi'nde ise bu kurum yerini Meclis-i Vala isimli bir başka kuruma devredecektir [21], [28].

Sonuç olarak, Osmanlı devlet adamları uzun süre imparatorluğun içinde bulunduğu durumun sebebinin ve çözümünün askeri alanda olduğunu düşünmüş ve bu yönde girişimlerde bulunmuştur [29]. Fakat bir süre sonra askeri ıslahatların, sorunun çözümünde yeterli olmadığı fark edilmiş, reformların kapsamı III. Selim'den itibaren diğer alanlara da yayılacak şekilde genişlemeye başlamıştır. Açılan okullar ve getirilen yabancı uzmanlar ile birlikte artık Batı'ya yeni bir pencere açılmıştır. Osmanlıların hayatına sadece askeri ve teknik alanda değil, aynı zamanda bu alanların uzantısında pek çok fikir de girmeye başlamıştır [22]. Askeri alanda gerçekleştirilmeye başlanan yenileşme hareketlerinden sonra, artık eskisi gibi çalışmayan ve yetersiz kalan klasik idari yapının modernleştirilmesi konusu gündeme alınmıştır [29]. Bu süreçte Batı ile başlatılan etkileşim, yalnızca Osmanlı ıslahatlarının yeni bir boyuta taşınmasında etkili olmakla kalmamış, aynı zamanda ilerleyen

dönemlerde modern Türkiye'nin temellerinin atılacağı sürece de zemin hazırlayan ortamın oluşmasına vesile olmuştur.

18. yüzyılın sonundan 19. yüzyılın başında kadar olan dönemde Batı bilgisinin ve yöntemlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na nüfuz ettiği alanlar çok sayıda ve çeşitlidir. Bu bilgi aktarımından Osmanlı toplumunun farklı kesimleri, farklı şekillerde etkilenmiştir. Bahsedilen etkenlerden en önemlisi, yukarıda ifade edildiği gibi, askeri tekniklerin ve silahların Avrupalı subaylar ve teknisyenler tarafından yeni kolordu ve okullardaki genç Osmanlılara tanıtılması sürecidir. Yabancı subaylar ve uzmanlar, Osmanlı toplumuna giren ilk Batılı sosyal grubu oluşturmaktadır. Bu grup, okullarda sadece teknik eğitim veriyor olsa da, kaçınılmaz olarak eğitim alan genç Osmanlılara Avrupalı düşünce ve davranış kalıplarını da aktarmışlardır [22].[29] Batı ile olan etkileşimin başlaması, Avrupa'nın büyük başkentlerini gözlemleme isteğini de beraberinde getirmiş, sonuç olarak Osmanlı temsilcileri ilk kez kalıcı olarak yurtdışına gönderilmiştir.[30] 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı-Batı ilişkilerinde önemli gelişmeler yaşanmış, bu dönemde Avrupa'ya, özellikle de Paris'e elçi gönderilmesi, bazı kaynaklar tarafından ilk modernleşme girişimi olarak kabul edilmiştir [26]. 'Sefir' olarak adlandırılan temsilcilerden Batı medeniyetinin farklı yönlerini gözlemleyip, bu medeniyetler hakkında topladıkları bilgiler ile bir rapor oluşturmaları istenmiştir [22].[31] [32] Bu dönemde devleti temsil eden elçiler Avusturya, Prusya, Rusya, Fransa, Londra, Madrid, Berlin ve Viyana'ya kısa süreliğine gitmiş olsa da, Avrupa'nın

---

[29] Avrupa'nın farklı ülkelerinden uzmanlar getiriliyor ve yöntemlerini aktarıyorlarsa da, özellikle Fransızların bu süreçte özel bir etkisi olmuştur [22].

[30] III. Selim, devletin içinde bulunduğu gerilemeyi engellemek amacıyla, gün geçtikçe eski işlevini kaybeden devlet kurumlarını, Batı usulleri ile yenilemeye karar vermiştir [30]. Selim, Avrupa'daki devletlerin yaşadığı gelişmelerde geldiğini noktayı gözlemlemek ve o düzeye erişebilmek adına, Hristiyan dünyasındaki devletleler ile yeni bir ilişki biçimi kurulması gerektiğini görmüştür [25]. Osmanlı için komşu olduğu Batıyı tanımak son derece kritik bir konu olmuş ve Avrupa'nın yüzyıllar önce benimsemiş olduğu devamlı elçilik sistemini kabul etmeleri gerektiği fark edilmiştir. Çünkü Osmanlıların Batı dünyasını yeterince tanımıyor oluşu, imparatorluğun gelişmesine yönelik gerçekleştirmeye çalıştıkları reform girişimlerinin de başarıya ulaşamamasının ana sebeplerinden biri olmuştur [20].

[31] Tanzimat'ın ilanında da önemli bir etkisi olan sefaretnamelerin başlangıcı aslında 18. yüzyıldan önceye dayanmaktadır. Karal [30], Batı'da gerçekleşen gelişmeleri incelemek üzere, Osmanlı padişahları tarafından Avrupa'nın farklı kentlerine çeşitli temsilciler gönderilmesi sürecinin 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başladığını ifade etmektedir. Koçi Bey ve Defterdar sarı Mehmet Paşa'nın da aralarında bulunduğu bu temsilciler, gözlemlerini yazılı rapor haline getirerek layiha ve risaleler hazırlamışlardır.

[32] Bunun üzerine III. Selim, Batı'nın gözlemlenmesi için gizli bir memuriyet görevi altında temsilcileri Avusturya (1793), Prusya, Rusya [30], Fransa [26], Londra, Madrid, Berlin ve Viyana'ya [25] göndermiştir. Fakat görevlendirilen elçilerin hiçbirinin yabancı dil bilmiyor oluşu üzerine III. Selim, elçiler ile birlikte bir tercüman ve onların yanında da Avrupa dilini öğrenmeleri amacıyla imparatorluktan gençleri görevlendirmiştir.

başkentlerinde ikamet etmiş, oranın yaşam tarzını deneyimleme fırsatı bulmuştur. Elçiler gittikleri ülkelerin idari yönetimleri, askeri kurumları, sivil yaşamlarını gözlemleyerek geri dönerken imparatorluğa aktarmak üzere, somut gözlem ve tecrübelerine dayanan sefaretnameler hazırlamışlardır [21], [25].[33]

Sefirlerin Batı hakkında ciddi gözlemler yaparak hazırladıkları sefaretnameler, çoğunlukla Batı'nın üstün, olumlu ve takdir edilesi yönlerini aktarırken, bazen de Avrupa aleyhine yazılmış raporlar şeklinde olmuştur [26], [25]. Sefirlerin birçoğu, yapılacak reformların sadece askeri modernleşmeyi değil, aynı zamanda sosyal ve ekonomik değişiklikleri de içermesi gerektiğini aktarmıştır. Ayrıca, bu reformların sadece yönetici sınıf ile değil, yeniliklerden etkilenebilecek tüm gruplarla istişare içinde tasarlanmasının ve reformlar için gereken kaynakları sağlamak üzere imparatorluğun ekonomik temelinin geliştirilmesinin gerekliliğini de ifade etmişlerdir. Hazırlanan raporların birçoğunda, özellikle askeri alanda var olan kurumların ıslahat ile yenilenemeyeceğinden ve yerine yenisinin getirilmesi gerektiğinden bahsedilmiştir [22]. Avrupalı ülkelerde daimi elçiliklerin açılmasıyla birlikte başlayan bu diplomasi hareketliliği, sonraki süreçte gerçekleşecek reform hareketlerinin önünü açması bakımından önemli bir aşamayı temsil etmektedir. Bu elçiliklerde Batı'yı tanıyan Osmanlı temsilcileri yetişmiş ve geri döndüklerinde devletin üst kademelerinde görevlendirilmişlerdir [21]. Karal [30], her ne kadar bir kaç devlet adamının Batı'yı görmesi ile '*Osmanlı Devleti'nin medeniyet kıblesi*'nin doğudan batıya çevrilmeyeceğini belirtse de, bu bürokratlar daha sonraları reform hareketlerinde önemli rol üstlenecek, Tanzimat'ın ilanında ve reformların uygulanmasında öncü rol oynayacaklardır.

III. Selim devrinde reformlara dair önemli çabalar gösterilmiş olsa da, bu dönem de Lale Devri'nde olduğu gibi bir isyan ile son bulmuş; Padişah, İstanbul'da Yeniçeri-Ulema

[33] Bu dönemde hazırlanan sefaretnameler arasında Berkes [25] 'e göre, belki en önemli sefaretname, 1793'te Viyana'ya gönderilen Ebubekir Ratip Efendi'nin raporudur. Batı kurumlarını görmek ve incelemek üzere Avusturya'ya gönderilen Ebu Bekir Ratip Efendi, tüm gözlemleri ve incelemelerini aktardığı 500 sayfalık bir risale ile İstanbul'a dönmüştür (1793). Bu risalede Avusturya'nın askeri, adalet, kültür, sağlık, güvenlik ve ekonomi alanları hakkında bilgiler yer almaktadır. Aynı zamanda bu risale, sadece Avusturya değil, Prusya, Rusya ve Fransa'nın askeri kurumları hakkında da gözlemlerini barındırmaktadır [30], [25]. Batı'da gördüğü bu nizam kaide, kanun ve hürriyetin ve özellikle de can güvenliğinin Osmanlı İmparatorluğu'nda kalmadığından bahsetmektedir. Türk elçisi tüm bu tespitleri ile birlikte, Batı'da din ile dünya işlerinin ayrılmış olduğunu görmüştür [30]. Sonuçta Ebubekir Ratip Efendi, döneminin çağdaş devletini tanımlayan en önemli unsurları tespit ederek raporlamış ve 45 yıl sonra ilan edilecek olan Tanzimat Fermanı'ndaki fikirleri önceden ileri sürmüştür. III. Selim'in hazırlanan bu raporu çok beğenmiş ve raporda belirtilen konularda ıslahatlar yapmak yerli koşulların değerlendirilmesi üzerine bir komisyon kurulmuştur [25].

işbirliği sonucu ortaya çıkan bir isyan sonucunda 1807 senesinde tahttan indirilmiştir [31]. İsyanın ana sebebi, yeniçeri ordusunun Nizam-ı Cedit ordusunu kendilerine tehdit olarak algılaması olmuştur.[34] Selim'in tahttan indirilmesi ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'ndaki savunma hazırlıkları da alt üst olmuş [22]; Nizam-ı Cedit ordusu dağıtılmış ve imparatorluğu modernleştirme çabaları bir süreliğine duraklamıştır [32], [20], [25].

Tüm süreç değerlendirildiğinde, III. Selim ordu üzerinde yaptığı yeniliklerle 18. yüzyılın en ıslahatçı Osmanlı padişahı olarak ön plana çıkmaktadır [23]. Shaw [22], III. Selim'in tahta çıkışının imparatorlukta gelenekselcilikten modernleşmeye geçişin başlangıcı olarak görüldüğünü belirtmiştir. Fakat ne Selim ne de danışmanları, Avrupa'daki değişimin ve yaşanan modernleşmenin asıl sebebini ve gerçekleşen reformların sosyal, ekonomik, siyasi devrimlerin bir uzantısı olarak ortaya çıktığını tam olarak kavrayamamıştır. III. Selim Dönemi'nde her ne kadar bir sonraki yüzyılda gerçekleşecek olan Tanzimat Dönemi'ne yönelik çok önemli adımlar atılmış olsa da, hükümet tarafından ekonomi ya da sosyal modernleşmeye yönelik bir çaba görülmemiştir. Bu sebeple III. Selim Dönemi'ndeki ıslahatların mevcut sorunları eski yöntemlerle çözmeye yönelik parçacıl girişimler olarak kaldığı belirtilebilir. Bu parçacıl girişimler devletin kurumlarında var olan düzensizlikleri ortadan kaldırarak yeniden düzenlemek üzere köklü değişimler yapmak ve idari alanda bir takım düzenlemeler gerçekleştirmek olarak özetlenebilir.

Selim'in yönetimde gerçekleştirmeyi hedeflediği düzenlemeler arasında, valileri ve yöneticileri dürüst kişiler arasından seçmek, kökeni belirsiz ve ayrıcalıklı ailelere üst düzey yönetim pozisyonları vermemek, ayrıca vergi toplama süreçlerini yasalara uygun bir şekilde düzenlemek yer almaktadır. Özellikle Nizam-ı Cedit askerlerinden yararlanarak ülke içinde güvenliği sağlamaya yönelik girişimleri, dikkate değer atılımlar olarak kabul edilmiştir [31]. Ancak dönemin reform girişimleri, sadece belirli bir grup tarafından benimsenmiş ve kısmi kurumsal düzenlemeler yapılabilmiştir. Nizam-ı Cedit programının yürütülmesi için de, kuvvetli bir ıslahatçı ekibin varlığı, aydın sınıfın ıslahat düşüncesini açık gönül ile kabul etmesi ve imparatorlukta bir barış devrinin kurulması gerekmiştir. Fakat III. Selim Dönemi'nde, bu şartların gerçekleşemediği görülmektedir. "Nizam-ı Cedit" ekibi istenildiği gibi oluşturulamamış, ıslahat taraftarı olan yüksek rütbeli devlet bürokratlarının sayısı

[34] Kabakçı Mustafa Paşa İsyanı hakkında detaylı bilgi için bkz. Karal [20, s. 82-84],

birkaçı geçememiştir [20]. Tüm bunların yanında Batı'nın tanınması için yapılan girişimler önemli olsa da, kapsamlı ıslahatlar ancak Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra, yani II. Mahmut dönemi ile başlayacaktır [21].

III. Selim'in ardından tahta çıkan IV. Mustafa'nın saltanatı (1807-1808) kısa sürmüş ve bu dönemde, Osmanlı yönetici sınıfı içinde 'gericilik' anlayışı hüküm sürmeye devam etmiştir. Bu dönemde de yeniçeriler ve müttefikleri, eski düzene karşı çıkmaya çalışan herkesi ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Fakat III. Selim'in hayatta kalmayı başaran destekçileri buna izin vermemiş ve reformları geri getirmek amacıyla Bayraktar Mustafa Paşa önderliğinde birleşmişlerdir. Bu destekçiler Selim ile aynı düşüncelere sahip II. Mahmud'u 1808'de tahta geçirmişlerdir [32]. II. Mahmud Dönemi (1808-1839), Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet teşkilatının değişimi açısından önemli gelişmelerin yaşandığı bir süreç olmuştur. Bu dönemdeki çağdaşlaşma çabaları önceleri özellikle askeri alanda gerçekleştirilerek bu alana yoğunlaşan ıslahatların kapsamını aşmaya başlayacak ve yeni rejimin temelleri bu doğrultuda atılacaktır [25].

2.2. Tanzimat'ın İlanına Hazırlık Süreci

II. Mahmud'un (1808-1839) 19. yüzyılın başında tahta geçmesi, Avrupa'da modern devletlerin oluşmaya başladığı çalkantılı bir döneme denk gelmektedir. Bu dönemdeki çağdaş Avrupa devletlerinin temel özelliği, ulusunu yönlendirmek, itaatini kolaylaştırmak ve şekillendirmektir. Modern devlet, vatandaşlarıyla daha yakın ve doğrudan bir bağ kurarak onlar üzerinde tam kontrol sahibi olmayı amaçlamaktadır [26]. Avrupa'da bu gelişmeler yaşanırken, Osmanlı Devleti ise bulunduğu yüzyıla uyum sağlamada ciddi zorluklarla karşılaşmaktadır. II. Mahmud'un hükümdarlık dönemi sıkıntılar içinde başlamış, kendisi gerek iç gerekse dış koşulların iyi problemli olduğu bir dönemde yönetimi ele almıştır. 18. yüzyılın son çeyreğinde gerçekleşen Fransız İhtilali'nin büyük yankı uyandıran etkileri başta Avrupa olmak üzere pek çok bölgede etkisini göstermiş, elbette çok milletli Osmanlı İmparatorluğu da bu süreçten etkilenmiştir. Bir yandan, Osmanlı'nın özellikle Avrupa yakasına yakın bölgelerinde Fransız ihtilali sonucu ortaya çıkan milliyetçilik akımı etkisi ile isyanlar çıkmaya başlamış; bir yandan da Müslüman halk içerisinde farklı sebeplerle ayaklanmalar yaşanmıştır [31]. Kendisi tüm bu karmaşanın ve III. Selim devrinde yaşanan gelişmelerin bilincinde olarak tahta çıkmıştır [21].

II. Mahmud, önceki dönemde yapılmış olan yenilik girişimlerinin istenilen sonucu vermemesinin nedenlerini bilmekte ve yapacağı ıslahat çalışmalarını bu kapsamda değerlendirip, hayata geçirmeyi hedeflemiştir. Saltanata geldiğinde güvenilir bir ordu ile birlikte merkezi yönetim sistemini uygulamaya geçirmek ve ekonomik kalkınmayı sağlamak üzere çalışmalara başlamıştır [31].[35] II. Mahmud'un uygulamak istediği yenilikçi bir özellik taşıyan bu düzen, padişah ile halk arasında yeni bir ilişki kurmanın dışında, devletin zayıflayan otoritesinin yeniden tesis edilmesini hedeflemiştir. Bu süreçte Osmanlı Devleti'nin temelleri aynı kalmış, Batı'nın kuralları ve kurumları, yalnızca padişah otoritesinin mutlak ve tartışmasız bir biçimde uygulanmasını sağlayacak şekilde şekilsel olarak benimsenmiştir [4].

II. Mahmud'un ıslahatları uygulama politikası, kendisine kadar en ıslahatçı padişah olarak adlandırılan III. Selim'in politikalarından farklılaşmaktadır.[36] Reformların başarılı olabilmesi için ordunun yalnızca birkaç unsurunu değil; yapılacak yeniliklerin Osmanlı kurumlarını ve bunun uzantısında toplumunun tamamını kapsaması gerektiğini anlamıştır. Yenilik yapılan kurumların işleyişinde nizamın sağlanabilmesi için, yerine geldiği kurumların eski anlayışlarının yıkılması gerektiğini ve bu doğrultuda reformların dikkatli bir şekilde planlanması gerektiğinin de farkındadır. Bahsedilen bu noktalar, II. Mahmud'un saltanatı sürecinde reform politikasının altyapısı olarak ortaya çıkmaktadır [32]. Sonuçta II. Mahmud Batılılaşma sürecini, tüm bu unsurları göz önünde bulundurarak, askeri alanda yaptığı çağdaşlaşma girişimlerinin yanında devlet kurumlarının da modernleştirilmesi gerekliliğini de benimseyerek yeni bir rejimin temelinin atılmasının arayışına girmiştir [21], [30].

II. Mahmud'un 19. yüzyıldaki saltanatı sürecinde devletin yönetim sisteminde değişimler yaşanmış ve gelişmeler meydana gelmiştir. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda, merkezi ve yerel yönetim arasındaki sıkıntılar giderek kendini

---

[35] II. Mahmud'un yeni bir düzen kurma girişimi öncesinde, Batılı ülkelerde halk tarafından liderlerine 'yeni bir düzen' dayatmak amacıyla isyanlar başlamış ve sonucunda birçok Avrupa devletinde anayasal yönetimler ortaya çıkmıştır.

[36] Shaw [32] 'a göre II. Mahmud'u, III. Selim'den farklı kılan noktalar vardır. Birlikte yetişen bu padişahlar; aynı saray eğitimini almışlardır ve dış dünya ile ilgili ara sıra bilgi edinebilmişlerdir. Fikirlerini gerçeğe dönüştürmek için ikisinin de çok fırsatı olmamıştır. II. Mahmud, Selim'in belli noktalardaki zayıflığının ve kararsızlığının sonuçlarına da tanık olmuştur. Fakat Selim'in Dönemi'nde sınırlı ölçüde yapılan ıslahatların bile, özellikle Nizam-ı Cedit programında başlattığı reformların, ne derece başarılı bir şekilde sonuçlanabileceğini de görmüştür.

göstermeye başlamıştır. Osmanlı devlet yönetimi temelde merkezi yönetim, padişah ve Bab-ı Ali'den oluşmaktadır. Bab-ı Ali, zamanla güçlenmeye başlayan sadrazam ve ikindi divanının yeniden düzenlenmesi ile oluşturulmuştur. Bu kurul, merkezi yönetimin en üst düzeyindeki kurumlarından biri olarak, devletin idari, siyasi ve askeri işlerinden sorumlu müessesesi olarak tanımlanabilir [28]. Merkezi yönetimin yanında yerel yönetimi tanımlayan grubu ise ayanlar oluşturmaktadır. Merkezi otoriteye meydan okuyan ve taşrada giderek güçlenen yerel liderler olan ayanlar, bu dönemde genellikle asker ve vergi toplama, taşrada adaleti sağlama gibi yetkilere sahiptir [26]. Sonuçta bu dönemde hükümdarlığın karşısındaki ana gücün yeniçerilerin dışında ayanlar ve derebeylerde olduğu görülmektedir [25].

1808 yılında yaşanan karışıklıklardan sonra ayanlar tarafından tahta geçirilen II. Mahmud, tahta geçer geçmez taşra eşrafı ile bir uzlaşma yapmıştır [33]. Ayanlar, derebeyler ve ağaların oluşturduğu bu grubun gücünün göz ardı edilemeyeceği, onların muhalefetinin Nizam-ı Cedit'in yıkılmasında önemli bir rol oynadığı yönetim tarafından bilinmekte ve bu eşrafın yeniden reformları baltalama girişiminde bulunabileceği düşünülmektedir. Bu sebeple devlete hükmedenler ile ilk kez siyasal alanda bir yeri olduğu kabul edilen ayan, derebeyi ve ağaların oluşturduğu taşra eşrafı bir araya getirilmiş[37] ve bir uzlaşma sağlanması amaçlanmıştır. Tüm önemli ileri gelenler, imparatorluğun sorunları hakkında müzakere etmek üzere İstanbul'a davet edilmiştir. Bu görüşme ise *Sened-i İttifak* (7 Ekim 1808) olarak adlandırılan bir antlaşma ile sonuçlanmıştır [32], [25]. İmzalanan bu belge ile ayanların disiplin altına alındığı ve meşrulaştırılarak kurumsallaştırıldığı söylenebilir. Sonuçta devleti tamamen farklı esaslara göre yeniden kuran Sened-i İttifak, anayasa benzeri bir çeşit belgedir [23], [25]. Shaw [32], bazı araştırmacıların hükümdar ile ileri gelenler arasında yazılı bir anayasa işlevi görebilecek olan bu belgeyi "Osmanlıların *Magna Carta'*sı"[38] olarak adlandırdığına değinmektedir. Belge, Padişahın vergiler konusundaki yetkilerinin sınırlandırılması, otoritesinin kısıtlanması ve hükümet ile padişah arasında bir ayrım yapılması gibi anayasal düzenlemelere ilişkin adımlar içermektedir. Fakat hem padişahın

[37] Bayraktar Mustafa tarafından, taşra eşrafının reformları kabul etmelerini sağlamak adına bir araya getirilmesinde, prestijini ve gücünü kullandığı bilinmektedir [32].
[38] Latince "Büyük Sözleşme" anlamına gelen Magna Carta, İngiliz Baronlarının Kral John'u 1215 yılında onay vermeye zorladığı özgürlükler tüzüğü, temel hak ve ayrıcalıkların garantisini oluşturan belge olarak geçmektedir [231].

hem de taşra eşrafının bu belgeyi imzalamaktan rahatsız olduğu bilinmektedir. Sonuçta, belge sadece dört ayan tarafından imzalanmış ve geri kalanlar hükümete yardım edeceklerine, birbirlerini denetleyeceklerine ve adil bir şekilde yöneteceklerine söz vermiştir. Bu durum Sened-i İttifak'ın sınırlı bir etki ve öneme sahip olduğunu göstermiştir [32]. Berkes [25], içeriğindeki[39] eksikliklerin ve çelişkilerine rağmen bu belgeyi önemli bir atılım olarak tanımlamaktadır. Sened-i İttifak yeni bir devlet düzeni kurma sürecinde ortaya çıkan güçlükleri yansıtmaktadır. Bu sebeple antlaşmayı hem padişahın hem de taşra eşrafının onaylamakta gösterdiği kaçınma bunun bir sonucudur. Merkezi yönetim hâkimiyetinin ayanlar üzerinden parçalanışı olarak da nitelendirilen bu belge, doğrudan bir güç paylaşımı olarak kabul edilmese de, padişahın otoritesini kısıtlayan bir ilk olmuştur [26], [33]. Berkes [25, s. 142], Sened-i İttifak'ı şu şekilde tanımlamaktadır:

"İttifak Senedi, geleneksel bir feodal hukuku yazılı hale getirme girişimi olmaktan ziyade feodal haklar tanımayan bir gelenekte padişah adına sadrazam, şeyhülislam, yeniçeri ağası ile feodalleşmeye yönelmiş ayan arasında bir uzlaşma yaparak bunun koşullarına uymada ve uygulamada karşılıklı yetkiler tanıma girişimidir."

Sened-i İttifak'ın imzalanması ile başlayan bu yeni dönemde, Osmanlı'nın en güçlü olduğu dönemlere geri dönmesi gibi düşünceler geride bırakılmıştır. Yönetimin düşünce yapısında yaşanan bu değişim, 18. yüzyıl öncesi ve sonrası reform girişimlerini birbirinden ayıran önemli bir kırılma noktası olarak tanımlanmıştır [26]. Fakat senedin imzalanması üzerinden çok vakit geçmeden, senette imzası olmayan taşra eşrafları tarafından bağımsızlaşma çabaları ve isyanlar çıkarılması gibi olaylar patlak vermiştir [25].

---

[39] Sened-i İttifak'ın içeriğini Shaw ve Kural Shaw [32, s. 2], şu şekilde açıklamıştır:

"Belgeyi imzalayan eşraf ve eyalet valileri sultana bağlılıklarını teyit ettiler ve büyük veziri onun mutlak temsilcisi olarak tanıyacaklarına söz verdiler (madde 1 ve 4). Osmanlı vergi sistemi tüm imparatorlukta, tüm eyaletlerde, sultana ait olan gelirlerden herhangi bir sapma olmaksızın eksiksiz olarak uygulanacaktı (madde 3) ve karşılığında sultan vergileri adil ve hakkaniyetli bir şekilde toplayacağına söz verdi (madde 7). İmparatorluğun ayakta kalması ordunun gücüne bağlı olduğundan, eşraf kendi vilayetlerinden asker toplamak için iş birliği yapmaya söz verdi. Yeni ordu "tartışma sırasında sunulan sisteme uygun olarak" (madde 2) düzenlenecekti, ancak bu konuda kesin ayrıntılar belirtilmemişti. Eşraf kendi bölgelerini adil bir şekilde yönetecekti (madde 5). Birbirlerinin topraklarına ve özerkliklerine saygı göstereceklerine, birbirlerinin vaatlerini yerine getirmeleri için ayrı ayrı ve birlikte kefil olacaklarına ve reformlarına karşı her türlü muhalefete karşı merkezi hükümeti destekleyeceklerine, herhangi bir ayaklanma duyduklarında sultanın iznini almak için zaman bile kaybetmeden İstanbul'a yürüyeceklerine söz verdiler (madde 6)."

Yapılan tartışmaların sonucunda bahsedilen 7 koşul üzerine sözleşip, bu maddelere aykırı davranılmayacağına yemin edilerek belge imzalanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. (Berkes, 2024, s.139-140) [25, s. 139-140].

19. yüzyılın ikinci on yılında imparatorluk içinde ve dışında pek çok karışıklık yaşanmıştır. Fransız ihtilalinin yaydığı milliyetçilik akımının etkisi Avrupa'da ve Osmanlı'nın Avrupa yakasındaki eyaletlerinde kendini göstermiştir [31]. III. Selim saltanatının son zamanlarında başlayan Sırp ayaklanması, II. Mahmud Dönemi'nde de aralıklarla devam etmiştir (1804-1815). Sırpların ilk isyan girişimi Osmanlı egemenliğine karşı değil, eşkıyalara, derebeylere ve bu eşrafı kullanan Osmanlı aracılarına karşı gerçekleştirilmiştir. İlk ayaklanma bağımsızlık ile sonuçlanmamıştır, fakat II. Mahmud hükümeti sırasında 1808'den 1812'ye kadar süren Rus Savaşı'nın sonunda Rusların bu meseleye karışmasıyla birlikte, 1812'de Bükreş Antlaşması imzalanarak Sırplara özerklik tanınmıştır [25]. 1816'ya gelindiğinde Sırplar artık ayrıcalıklı bir prenslik olmayı başarmış ve ayaklanmalarına ara vermişlerdir [31]. Bu olayın arkasından, henüz birkaç yıl sonra Yunanlar bir başka isyan girişiminde bulunmuş ve imparatorluğu kökünden sarsan büyük "*Rum Fetreti*"ni (1821-1829) çıkarmışlardır. İmparatorluk bu dönemde büyük bir kriz ile karşı karşıya kalmış, Osmanlı Avrupa devletleri ile önemli çatışmalara girmeye başlamıştır. Avrupalıların "Şark Meselesi" terimi de ilk defa bu dönemlerde kullanılmaya başlanmıştır [20].[40] 1829'da Osmanlı'da yaşanan bu karışıklıkları fırsat bilen Rusya da taarruza geçmiş, bu girişim Edirne Antlaşması ile sonuçlanmıştır. Bu antlaşma ile Osmanlı Yunanistan'ın bağımsızlığını kabul etmek zorunda kalmıştır ve Yunanistan Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan ilk bağımsız devlet olmuştur (1830) [33]. 1831 yılında ise imparatorluğun önemli eyaletlerinden biri olan Mısır'da da bir isyan baş göstermiştir [31]. Neticede bu dönem, imparatorlukta pek çok krizin, isyanın ve savaşların yaşandığı zorlu bir dönem olmuştur [21].

Osmanlı İmparatorluğu içinde ve dışında yaşanan krizlerin yanında, 19. yüzyılın ilk çeyreğinin sonuna gelindiğinde imparatorluğun bundan sonraki sürecini her anlamda

---

[40] Şark Meselesi, ilk defa 1815 yılında Viyana Kongresinde kullanılmış ve zamanla Avrupalı tarihçiler ve diplomatlar arasında yaygınlaşan bir politika terimi olmuştur. 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunmasını, ikinci yarısında ise Avrupa'daki Osmanlı topraklarının paylaşılmasını ve 20. yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı topraklarının tamamının bölüşülmesini ifade etmektedir. Bu terim, diplomatlar arasında güncel ve gelecekteki durumu açıklamak için, tarihçiler arasında ise geçmişteki Türk-Avrupa ilişkilerini değerlendirmek için kullanılmıştır. Bu terim her ne kadar 18. yüzyılın sonlarında oluşmaya başlamışsa da 1815 yılında resmen isimlendirildikten sonra 19. yüzyıl boyunca etkinliğini sürdürmüştür ve 20. yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması ile birlikte anlamını yitirmiştir. Karal Avrupa'nın perspektifinden Şark Meselesi olarak tanımlanan olguyu, Türkler tarafından bir "Garo Meselesi" olarak değerlendirmektedir [20].

etkileyecek önemli bir olay yaşanmıştır. Son zamanlarda devlete çeşitli zorluklar yaşatan yeniçeriler, 1826 yılında son isyanlarını çıkarmış; yeni düzene ve saraya karşı bir ayaklanma başlatmıştır [31].[41] Yeniçeriler, uzun süredir askeri alanda yapılacak olan ıslahatların karşısındaki en büyük engel olarak görülmüş, iç ve dış güçler karşısında yaşanan askeri zayıflıkların ana kaynağı olarak algılanmıştır. Özellikle de yaşanan Yunan ve Mısır isyanları sonrasında yetersizlikleri kesin bir şekilde fark edilmiştir [32], [31]. Başta padişah olmak üzere bürokratlar ve yanında halkında desteği ile birlikte, bu ocağın bastırılmasının tek çözüm olduğu görüşünde hemfikir olunmuştur [25]. Sonuçta çıkan isyan bastırılmış ve II. Mahmud'un emri ile ocağın resmen kaldırıldığı ilan edilmiştir (15 Haziran 1826) [23]. İmparatorluğun içinde bulunduğu durum sebebiyle vakit kaybetmeden yeni bir ordu kurulması gerekmiş, "*Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye*" adıyla çağdaş bir askeri birlik kurulması kararlaştırılmıştır. Bu birliğin eğitimi için Avrupalı subaylardan yardım alınmış, harp okulu ve askeri tıp okulu açılmış ve Avrupa'ya asker öğrenciler gönderilmeye başlanmıştır [31]. *Vaka-i Hayriye* olarak adlandırılan yeniçeri ocağının ıslah edilmesi, Osmanlı'nın modernleşme sürecinde önemli bir kırılma noktasını ifade etmektedir ve yapılacak reformların hayata geçirilmesi açısından oldukça önemlidir. Çünkü bu tarihten sonra Tanzimat'ın ilanına kadar olan süreçte uygulamaya konan ıslahatlar, 19. ve kısmen 20. yüzyılın başında yapılacak olan reformların ana hatlarını oluşturacaktır [32], [21].

II. Mahmud, o zamana kadar gündeme getirmediği reformları yeniçeri ocağını kapattıktan sonra büyük bir hızla yürürlüğe koymaya başlamış ve modern devlet sistemine giden sürece doğru ilk adım atılmıştır [21], [23], [30].[42] Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ve sonrasında modern ordunun kurulmasının ardından reformlar artık askeri alandan idari alana doğru kaymaya başlamıştır. 19. yüzyıl itibariyle geleneksel devlet tipi yerini merkeziyetçi devlet tipine bırakmıştır. Merkeziyetçi devlet tipini oluşturan reformlar

---

[41] Çadırcı [31, s. 1218] Yeniçerilerin çıkardığı isyan sürecini ve sonrasında yaşananları şu şekilde aktarmıştır:

"Çağdaş yöntemlerle eğitilen bu askerlerin yanı sıra, Yeniçeri Ocağına da düzen verilmek istendiğinde, Yeniçeriler ayaklanarak Bayraktar Mustafa Paşa'yı öldürmüşlerdi. Olaydan sonra yenilik girişimleri savsamış, buna paralel olarak Yeniçeriler, zorbalıklarını artırmışlardı. Kadın ve erkeklere sarkıntılık, birbirleriyle kavga, tüccar ve esnafla işçileri haraca bağlama, savaşlarda başarı göstermeme ve kaçma gibi davranışları gittikçe artmıştı. Kısacası, kendi çıkarları dışında bir şey düşünmeyen ve hiçbir değer tanımayan, çeteleşmiş ocağın geleceği üzerinde durmak sırası gelmişti."

[42] Yeniçeri ocağının kaldırılması padişahın mutlak otoritesini zayıflatarak modern bir devlet anlayışının gelişmesine olanak sağlamıştır. Bu süreçten sonra yapılan reformlar, Osmanlı padişahının yetkilerini sınırlayan mutlakiyetçi yaklaşımdan uzaklaşmaya yönelik ilk adımları içermiştir [21].

dönemin aydın bürokratları tarafından yürütülmektedir. Merkeziyetçilik anlayışı ile yeniden düzenlenen devlet bürokrasisi, Avrupa devletlerinden referans alınarak oluşturulmuştur. Bu anlayışa göre memurlar için maaş sistemiyle ödeme yapılmış; devlet hazinesi merkezileştirilmiştir. Bu gelişmeler Osmanlı'nın Batılı tarzda modern bir devlete dönüşme çabalarının bir parçası olarak görülmüştür [21]. Yine bu dönemde gerçekleştirilen bir düzenleme ile, Divan-ı Hümayun'un yerini Bab-ı Ali almıştır. II. Mahmud Dönemi'nde yapılan reformlar sonucunda hükümetin iç ve dış işlerde birbirinden ayrılması sağlanmış; yönetimdeki uzmanlık bilgisinin ve verimliliğin eksik olduğu fark edilmiş, buna cevap olarak merkezi yönetim işlevlerine göre bölümlere ve bakanlıklara bölünmüştür. Böylece yasama ve yürütmenin birbirinden ayrıldığı bir sistemin işletileceği süreç başlatmıştır. Fakat bu süreç, bir taraftan da Bab-ı Ali ve saray arasında 20. yüzyılın başına kadar devam edecek bir iktidar mücadelesini de beraberinde getirmiştir [32]. Yaşanan zorluklar sonucunda II. Mahmud çok daha kararlı bir reform savunucusu olmuş, uygulamaya sokulan tüm bu yeniliklerin yanında yönetim tarafından ekonomik zorlukların üstesinden gelmek ve iç güvenliği sağlamak amacıyla da köklü bir dizi önem alınmak yönünde adımlar atmıştır. Çadırcı [31, s. 1217], bu süreçte gerçekleşen yenilikler ve yaşanan değişimleri şu şekilde aktarmaktadır:

> "İlk bakışta şeklen yapılmış değişiklikler gibi görünen II. Mahmud Dönemi yenilikleri, giderek çağdaş bir merkezi örgüt ile yeni ordunun kurulmasına yol açmıştır. Ayrıca sağlık, eğitim-öğretim ve giyim-kuşam alanlarında yapılan yeni düzenlemelerle Osmanlı toplumunu çağdaşlaştırmak istemiştir. Öte yandan… Türkiye yönetiminde de bu dönemde önemli değişiklikler yapılmış, birçok eski kurumun yerine yenileri getirilmiştir."

Reform kapsamının askeri alanla sınırlı olmaktan çıkıp, Osmanlı yaşamının tüm yönlerini içerecek şekilde genişletmesi ile yeni bir döneme girilmiştir. II. Mahmud saltanat süresinin son zamanlarında yapmak istediği ıslahatları kısmen uygulamaya koyabilmiş olsa da önünü açtığı çağdaşlaşma süreci, Tanzimat reformlarının modelini ve altyapısını oluşturmuştur. Son dönemlerinde, II. Mahmud saray dışında neler olup bittiğine dair incelemeler yapmaya ve imparatorluğun gerçek sorunlarının sebebini araştırmaya başlamıştır. Yapılan düzenlemelerin ne derece ve nasıl işlendiğini, ulemanın bu yeni yaşam tarzlarına tepkisini ve tepkilerin nedenlerini sorgulamıştır [32]. Bu dönem ile birlikte II. Mahmut tarafından batılı anlamda birçok yeni kurum açılmaya başlamıştır [21]. Devlet diplomasisinde de yeni gelişmeler yaşanmıştır; Avrupa'nın önde gelen kentlerine elçiler

gönderilmiş, Avrupai tarzda örgütlenmiş *Hariciye Nezareti* kurulmuştur. Ayrıca Fransızca bilen diplomatlardan oluşan bir kadro oluşturulmuştur [34].[43] Bunların yanında ordu kademeleri ve bürokrasi batı modeline göre yeniden düzenlenmiştir; bu kurumlarda giyim-kuşam kuralları belirlenmiş ve uygulanması zorunlu hale getirilmiştir. Posta, pasaport ve karantina işlemlerinin yapılacağı yeni kurumlar oluşturulmuştur. Basım-yayın alanında gelişmeler yaşanmış ve *Takvim-i Vekayi* isimli resmi gazete yayımlanmıştır. Vergi toplanmasının düzenli bir sisteme oturtulması adına nüfus ve mal-mülk sayımı yapılmıştır [4].

II. Mahmud, tahta geçişinden Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına kadar geçen süreçte, o zamana kadar süregelen yönetim biçimini aynen korumuştur. Fakat 19. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra bu alanda yeni düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır. Bu yapılan düzenlemelerden bir tanesi de 1831 yılında ülke genelinde yapılan "genel nüfus sayımı" olmuştur. Bu nüfus sayımı ile ulaşılması hedeflenen, imparatorluk içerisindeki nüfusun tespiti ile birlikte vergilendirme sürecinde kullanılacak olan mal-mülk sayımını gerçekleştirmektir. Nüfus sayımının yapılmasına, yeniçeri ocağı kaldırıldıktan hemen sonra, 1826 yılında başlanmak istenmiş fakat Osmanlı-Rus savaşının araya girmesi ile bu tasarı gecikerek 1830 tarihinde yapılabilmiştir [31]. Tekin [26] 'e göre, devlet ideolojisinin oluşmasında ve yerleşmesinde tüm vatandaşların detaylı olarak istatistiksel verilerinin yöneticilerin elinde olması gerekliliği yadsınamaz bir gerçektir.[44] Osmanlı devleti de kuruluşundan itibaren nüfus sayımları konusunda önemli çalışmalar yapmıştır, fakat bu çalışmalar, fethedilen toprakların ve bu topraklarda ikamet eden halkın kaydının tutulması amacıyla, yani toprak esasına dayalı çalışmalardan oluşmaktadır. Belirtilen esasa dayanmayan ilk sayım, din kurallarına dayanarak yapılan 1831 yılı nüfus sayımı olmuştur. Bu sayım, yeniçeri ordusunun kaldırılmasının ardından yeni ordu için alınacak asker

---

[43] Oluşturulan bu kadroda yer alan devlet adamlarının ve diplomatların siyasi politikalarına yön veren en önemli unsur, Osmanlı İmparatorluğu'nun bekası olmuştur. Bu durum 19. yüzyılın başında İmparatorluğun Avrupa merkezli topraklarında gerçekleşen gerek azınlık ayaklanmaları ile gerekse Avrupalı devletler tarafından hâkim olma isteği ile ilişkili olmuştur [34].

[44] Tekin [26, s. 218] bu konu hakkında Anderson'a referans vererek şu ifadelerde bulunmuştur:

"Anderson yeni devletlerin ulus inşa etme politikalarında istifade ettikleri en önemli araçlardan bir tanesinin nüfus sayımı olduğunu belirtir. Bu araçla yeni devlet; egemen olduğu coğrafyada yaşayan insanların yani yönetilen insanların doğasını tespit edip, devletin meşruluğunun temin edildiği üzerinde durur. Anderson; özellikle henüz uluslaşma aşamasında bulunan ülkelerde yaptığı araştırmalarda; nüfus sayımları, harita ve müzenin birbiriyle iç içe geçerek, devletin kontrol ettiği ya da etmeyi düşündüğü halklara, bölgelere, dinlere, ürünlere, anıtlara ve benzeri her şeyi yönlendirilebileceği araçlar olarak kullanıldığı sonucuna ulaşır."

sayısının ve cizye vergisinin belirlenmesi, bürokrasinin sağlanması gerekliliği ile yapılmaya başlanmıştır. Aynı zamanda bu sayım ile vergi adaletsizliklerinin ve ayrıcalıklarının düzenlenmesi, toprak değişikliklerinin belgelenmesi de amaçlanmıştır [26]. Orduda yalnızca erkekler görev aldığı için bu sayıma da sadece erkekler dâhil edilmiştir. Sayımı yapan görevliler, imparatorluğun her sancak, kaza ve nahiyesindeki Müslüman ve gayrimüslim erkeklerin tam sayısını belirlemeye çalışmıştır.[45] Nüfus sayımı, ciddi zorluklar altında gerçekleştirilmiş ve imparatorluğun her yerinde yapılmıştır. Fakat sayım yapan görevlilerin eğitimsiz ve deneyimsiz olmaları ve denetimlerin yetersizliği nedeniyle sayım sonuçları tahminden öteye gidememiştir. Görevlilerden bazıları sayım yaptıkları her birey için detaylı kayıt tutarken, birçoğu eksik belge hazırlamıştır. Her vilayete yalnızca birkaç görevli atanmış, bu sebeple de vilayetlerin erişilmesi zor alanlarında kaçınılmaz olarak çalışma yapılamamış, birçok kişi sayıma dâhil edilmemiştir.[46] Yine de 1831 sayımı, her ne kadar sınırlı ve eksik olsa da, bir sonraki sayıma kadar yaklaşık 15 yıl boyunca özel ve resmi işlemlerde kullanılan, imparatorluk çapında gerçekleştirilmiş tek nüfus sayımı olmuştur [35].

Tanzimat'ın ilanından hemen önce, 1838 yılında Osmanlı İmparatorluğu ve Birleşik Krallık arasında Baltalimanı (Ticaret) Antlaşması imzalanmıştır. Ekonomik ve politik açıdan Osmanlı İmparatorluğu için önemli olan bu antlaşmanın yerel ekonomide ve ticarette etkileri yoğun olmuştur. Amacı Osmanlı topraklarında İngilizlere serbest ticaret yapma imkânı tanımak ve geniş imtiyazlar vermek olan bu antlaşma ile Osmanlı pazarı adeta İngiltere'ye teslim edilmiştir [23]. Osmanlı'nın içerisinde bulunduğu ekonomik bunalıma çözüm bulabilmek amacıyla imzalanan bu ticaret antlaşmasının sonuçları Osmanlı İmparatorluğu için olumsuz olmuş, yerli sanayi büyük zarar görmüştür[47]. Tanzimat'ın ilanı sonrasındaki

---

[45] Sayım yapılırken Müslüman erkekler yaşlarına göre üç kategoride kaydedilmiştir: kırk yaşından büyükler, on altı ile kırk yaş arasındakiler ve on altı yaşından küçükler. Orta grupta yer alan erkekler ayrıca orduya teslim edilen asker alma defterinde de listelenmiştir. Ayrıca gayrimüslim halk millet esasına göre kaydedilmiş ve 'Frenk' olarak adlandırılan bu yabancılar için ayrı listeler tutulmuştur [35].

[46] Bu sebeple 1831 sayımının verileri, bundan sonra yapılan sayımların verilerine kıyasla oldukça düşük veya kısmi gözükmektedir [35].

[47] 18. yüzyıl itibariyle Osmanlı İmparatorluğu'nda yerel sanayi girişimleri gerçekleştirilmiştir. Bu girişimlere örnek olarak 18. yüzyılın ilk yarısında kurulan yünlü dokuma imalathanesi, yelken bezi imalathanesi, tersane bünyesinde gemi çapası imal etmek üzere kurulan dökümhane, ipekli dokuma imalathanesi, kâğıt imalathanesi örnek olarak gösterilebilir. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise bu girişimler yerini daha çok Askeri alanda kurulan Baruthane, Tüfek Fabrikası gibi sanayi yapılarına bırakmıştır. III. Selim Dönemi'nde ise sanayi yapılarının kurulmasına oldukça önem verilmiş ve kurulan tesisler düzenli olarak teftiş edilmiştir. Bu dönemde kurulan sanayi yapılarına ise İstanbul'da yer alan Kâğıt Fabrikası, İpek Fabrikası, Cam ve Porselen

sürece bu antlaşma ile girilmesi, Osmanlı'ya neredeyse hiç ekonomik kalkınma olanağı bırakmamıştır [36], [37], [25].

18. yüzyıl itibariyle başlayan, özellikle II. Mahmud Dönemi'nde doruk noktasına ulaşan değişim ve modernleşme hareketleri, Osmanlı İmparatorluğu'nu Tanzimat'ın ilanına hazırlamıştır. Özellikle 1815'ten sonra hem sarayda hem de gündelik yaşam tarzında değişimler yaşanmaya başlanmıştır. II. Mahmud, Topkapı Sarayı'ndan Dolmabahçe Sarayı'na taşınmış; Batılı tarzda mobilyalar kullanılarak döşenmiş modern sarayda, Batılı yaşam tarzını benimsemeye başlamıştır. Görünüşünü Avrupalı hükümdarlara benzer şekilde değiştirmiş, onlar gibi giyinmeye başlamıştır. Faytonlara binerek sık sık taşrayı ziyarete çıkmış; bir Osmanlı padişahı için ilkleri gerçekleştirmiştir. Batı tarzında verilen resepsiyonlara, operalara, konserlere ve bale gösterilerine katılmış; yurt dışından Batılı müzisyenler getirtmiş, askeri bandoyu bu tarzda modernleştirmiş ve yabancı misafirlere konserler sunmuştur. Bunun yanında Bakanlar Kurulu toplantılarına katılmış, alınacak kararlara ve ıslahatlara öncülük etmiştir; hem fikirleri hem de görünüşüyle bürokratlara rol model olmaya çalışmıştır. 1829 yılı itibarıyla, geleneksel Osmanlı toplumunda yer alan rütbe, sınıf ve din farklılıklarını ortadan kaldırılarak, frak ve fes gibi modern kıyafetler, din görevlileri hariç, tüm Osmanlı erkekleri için zorunlu hale getirilmiştir. Padişah yabancı dil öğrenmeye başlamış ve yabancı dil eğitimi veren okullar popülerleşmiştir. Osmanlılar ve yabancılar arasındaki temas büyük ölçüde artmıştır [32].

Sonuç olarak 19. yüzyılın başından itibaren II. Mahmud Dönemi, geç Osmanlı İmparatorluğu'nda bir kırılma noktası olmuştur ve bundan sonra ıslahatlar Tekin [26]'in de bahsettiği gibi, "*icab-ı asra intibak etmek*" amacıyla yapılmaya başlanmıştır ve devamında da Tanzimat Devri başlamıştır [33]. Kısa bir süre içinde, yaşanan tüm krizler, isyanlar ve yapılan antlaşmalar sonucunda sarsılan devletin yapısında düzenli bir kadro oluşturmak ve saltanatı modern esasların temel alındığı bir devlet yapısıyla yeniden kurgulamak amacıyla Tanzimat'ın ilan edilmesi gündeme gelecektir. Tanzimat'ın ilanı öncesinde Osmanlı'nın merkezi yönetim teşkilatında yapılan ıslahatlar, hükümetin yapısını Batı tarzına yaklaştırmış

İmalathanesi gibi tesisler örnek olarak gösterilebilir. 18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılın ilk başlarında kurulan bu yapılar Sanayi Devrimi'nden önceki teknolojiyi kullanan ve hacim açısından kentlerdeki esnaftan sadece biraz daha büyük olan işletmelerdir. Osmanlı'nın sanayi konusundaki asıl gelişimi ise 19. yüzyıl itibariyle yaşanmıştır. Bu dönemde Feshane, deri ve kundura gibi fabrikalar kurulmuştur [37].

olsa da kurulan yeni kurumlara atanan kişilerin nitelikli personel olmayışı ve görevde istikrarlı sürelerde kalmayışları sebebi ile istenilen başarı elde edilememiştir. Yine de bu yenileşme çalışmaları, Tanzimat'ın ilanı sonrası için önemli bir altyapı oluşturmuştur [21].[48]

2.3. Tanzimat'ın Tanımı ve İlanı

Tanzimat'ın ilanına altyapı oluşturulan II. Mahmud Dönemi, askeri alanın dışında önemli siyasi gelişmelerin yaşandığı ve reformların kapsamının genişletilerek birçok alanda ıslahatlar gerçekleştirilmeye çalışıldığı bir dönem olarak özetlenebilir [21]. Berkes [25] bu dönemi, başarılar devri olmaktan çok başlangıçlar devri olarak tanımlamaktadır. Tanzimat Dönemi ise, Osmanlı Devleti'nde ve toplum yaşamında iki yüz yıldır devam eden reform gereksinimlerinin, eğilimlerinin ve girişimlerinin somut bir uygulama aşamasına geçişi olarak ifade edilebilir. Tanzimat ile başlayan bu yenileşme hareketi, sadece kendi dönemi ile sınırlı kalmayarak, önce I. ve II. Meşrutiyet dönemi rejimlerinin siyasal ve düşünsel altyapısını oluşturacak; sonrasında da Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda ana yapı taşı olan fikirlere ve kurumlara zemin hazırlayacaktır [6].

II. Mahmud devlete yeni bir düzen vermek için 'Tanzimat'ı ilan etmeyi planlamış ve bu önemli görev üzerinde çalışmalar yapmaya başlamıştır [20]. Ancak Karal [30]'a göre, Osmanlı İmparatorluğu bu süreçte, içinde bulunduğu buhrandan kendi güçleriyle kurtulamayacak kadar zor durumdadır ve bu sebeple dönemin büyük devletlerinden yardım istemek gerekli görülmüştür. Bununla birlikte Batılı devletlerin güvenini kazanmak ve Batı kamuoyunda Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş algısının düzeltilmesi de gerekmektedir. Bu dönemde Osmanlı'nın geleceği, Batılı devletlerinin kabul edeceği bir reform programına bağlı görülmektedir [6]. Birleşik Krallık ile henüz imzalanmış olan ticaret antlaşması (1838), Osmanlı'ya dış destek sağlanması konusunda elverişli bir zemin sağlamıştır. Bunun üzerine dönemin Dışişleri Bakanı Mustafa Reşit Paşa, Londra'daki görevinden ayrılıp İstanbul'a dönerek, bu meseleyle ilgilenmeye başlamıştır. II. Mahmud'un ölümünün hemen öncesinde

[48] Zeynep Çelik [36], Batılılaşmanın 1839'a kadar teknoloji, bilim ve eğitim alanlarıyla sınırlı kaldığını ve neredeyse tümüyle devletin askeri gücünü geliştirmek amacını güttüğünü, Tanzimat Fermanı'yla birlikte, Batının fikri yapısının da ithal edildiğini ve bu durumun toplumda daha radikal değişikliklere yol açtığını belirtmektedir.

hazırlanmış olan Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinin gerekliliğini, II. Mahmud'un ölümüyle birlikte tahta geçen Abdülmecid'e aktarmış ve kendisini ikna etmiştir [30].

Adı Tanzimat ile neredeyse bütünleşmiş olan Mustafa Reşit Paşa, Osmanlı modernleşmesinin kırılma noktası olarak tanımlanan Tanzimat'ın ilanında ve sonrasında büyük rol oynamıştır.[49] Londra ve Paris'te elçilik görevlerinde bulunduğu sırada *'Batı'da Batılı gibi yaşayan, Batılı gibi düşünmeye gayret eden'* Mustafa Reşit Paşa, İngiltere ve Fransa'nın yönetim biçimlerini incelemiş ve dönemin önemli siyasi figürleriyle Osmanlı İmparatorluğu'nun düzeni ve yönetim yapısı hakkında görüşmeler yapmıştır. Osmanlı Devleti'nde bürokrasinin dileklerine ve görüşlerine tercüman olan Reşit Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nun da Batı medeniyetine girmesinin gerekli olduğunu savunmuştur. Ayrıca, görev yaptığı dönemin padişahı olan II. Mahmud'a Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'daki elçilik sayısının artırılması gerekliliğinden ve elçiliklerin bulunduğu ülkelerde kamuoyunu oluşturabilmek için basın araçlarından yararlanmak gerektiğinden bahsetmiştir. Bunların yanında Osmanlı'da çıkarılmaya başlayan ilk resmi gazete olan Takvim-i Vekayi'nin hem ülke içerisinde hem de yabancı ülkelerde farklı dillere çevrilerek yayınlanması ve imparatorlukta yapılan ıslahatlardan yurtiçi ve yurtdışının haberdar edilmesi gerekliliğinden de bahsetmiştir [30], [20], [27]. Sonuçta Mustafa Reşit Paşa'nın yapmaya çalıştığı Osmanlı'nın batılılaşma hareketlerini dışarıya duyurma ve bu konuda etki yaratma çabası, Batılı devletlerin dikkatini çekmekte faydalı olmuştur. Karal [30, s. 124-125], Reşit Paşa'nın çabalarını şu şekilde aktarmıştır:

"Paşa'nın bu propaganda faaliyeti Batı umumi efkârını, Türkiye'nin Batılılaşması hareketleri üzerine çekmekte faydalı oldu. Basında padişahı metheden yazılar çıkmaya başladı. Bu yazılar tercüme edilerek II. Mahmud'a gönderilmekte idi. Türkiye'de resmi bir yayın organı olan Takvim-i Vekayi'den başka Türkçe gazete çıkmadığı için, II. Mahmud Osmanlı kamuoyunun ıslahat hareketlerini ne suretle karşıladığından habersizdir. Bu sebepledir ki, padişahın Batılılaşma hareketinin, Osmanlı kamuoyunun kontrolüne girmeden önce, Batı kamuoyunun murakabesine geçmiş olduğunu ifade etmek herhalde bir mübalağa sayılmaz."

---

[49] Reşit Paşa, Doğu'da ve özellikle Batı'da gerçekleşen inkılap ve yenileşme hareketlerinin yoğunlaşmaya başladığı 19. yüzyılın başında, 1800 yılında doğmuştur [30]. Avrupa'da meşruti ve cumhuriyetçi akımların yükseldiği dönemde elçilik görevlerinde bulunan Reşit Paşa (Kılıçbay, 1985, s.150), Bab-ı Ali kâtip sınıfından, kalemiyye'den gelmiştir [27]. 1834-1835, 1835-1836 yıllarında Paris'e, 1836-1837 yıllarında Londra'ya elçi olarak atamış, sonrasında da 1837-1839 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun dışişleri bakanı olmuştur [32].

II. Mahmud Dönemi'nde Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupalı büyük devletler ile yürütülen zorlu müzakerelerde temsil görevini üstlenen ve reform hareketinin öncüsü olan Mustafa Reşit Paşa, Abdülmecid Dönemi'nde ise Batılı güçlerin desteğini de alarak sadrazam olmuştur [32]. Mustafa Reşit Paşa sadrazamlık döneminde, padişahın karar verme yetkisini ve otoritesini bürokrasiye devretmek eğiliminde birçok çalışma gerçekleştirmiştir. Bab-ı Ali'nin yönetimde tam hâkimiyetini sağlayabilmek için ayanın ve ulemanın nüfuz ve egemenliğinden kurtulmuş, merkezin emirlerine bağlı bir memur kadrosu oluşturmak adına büyük bir çaba sarf etmiştir. Bu dönemde Bab-ı Ali'nin bir parçası olarak kurulan ve devletin en kıdemli memurlarından oluşturulan *Meclis-i Vâlâ'*nın kanunlarının ve ıslahatlarının uygulamasını yönetmek, takip etmek ve denetlemek görevlerini üstlenmiştir. Yeni ıslahatlara dair kararların bu mecliste alınması ve padişahın sadece kanunların tasdik edilmesi görevini üstlenmesi ve benzeri uygulamalar Sadrazam Mustafa Reşit Paşa döneminde gerçekleşmiştir.

Mustafa Reşit Paşa'nın yanında Osmanlı modernleşmesinde önemli rol oynayan devlet adamlarından diğer iki isim ise Ali Paşa ve Fuad Paşa'dır. Tanzimat ideolojisini benimsemiş ve Reşit Paşa'dan sonra ikinci nesil tanzimatçılar[50] olarak görev yapan bu paşalar, Bab-ı Ali bürokratları ile birlikte bu dönemde oldukça etkili olmuşlardır. Ezici [21]'nin *'Bab-ı Ali bürokrasinin diktatörlüğü'* olarak tanımladığı bu dönemde yönetime Bab-ı Ali bürokratlarının hâkim olduğu ve Abdülmecid'in de uyumlu kişiliği ile saltanatın ön plana çıkmadığı görülmektedir [38]. Mustafa Reşit, Ali ve Fuad Paşalar, II. Mahmud Dönemi itibariyle, devlet yapısını çağdaşlaştırma çabasına girmişlerdir. Tanzimat Dönemi'ne gelindiğinde, dönemin devlet mekanizmasının III. Selim'den oldukça farklılaşmış; 1870'li yıllara gelindiğinde ise pek çok modern kurumun[51] açılmış olduğu ve bu kurumların kendi alanlarında uzmanlaşmış olduğu söylenebilmektedir. Sonuçta bu yeni dönem ile birlikte artık, padişahların eskisi gibi iradelerini sürdürmesinin mümkün olmadığı görülmektedir [26], [21].

---

[50] Yaşça Ali ve Fuad Paşa'dan büyük olan Mustafa Reşit Paşa, bu iki Osmanlı aydınının yetişmesinde de önemli rol oynamıştır. Göreve geldikleri dönemde, Mustafa Reşid Paşa gibi yeni reform kurumları oluşturamasalar da onun anlayışını devam ettirmişler ve uygulanmasında görev almışlardır [21].

[51] Bu açılan yeni kurumlara Dâhiliye, Hariciye, Maarif, Maliye, Evkaf, Nafia, Ticaret ve Ziraat nezaretleri örnek verilebilir [21]. Yeni kurumların ve meclislerin açılması daha detaylı bir şekilde bölüm 3.2'de aktarılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyılın başlarında askeri gücünün ciddi seviyede düşmüş olması sebebiyle Avrupa siyaseti ile kendi siyasetini dengeleyecek önlemler almayı gerekli görmüştür. Bu dengenin ancak modern anlamda kurulmuş devlet kurumlarıyla, devlet düzeninin sağlanması ile mümkün olacağının farkına varılmış ve bunun da Tanzimat hareketi ile gerçekleştirilebileceğine inanılmıştır. Tanzimat hareketi, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. yüzyılın başından itibaren devam eden ıslahat girişimlerin toplanması, iyileştirilmesi ve bu ıslahatların tamamlanarak uygulamaya konması şeklinde ifade edilebilir [20].[52] İmparatorluğu içinde bulunduğu buhran durumundan kurtarmak için hazırlanan Tanzimat Fermanı, Mustafa Reşit Paşa tarafından, 3 Kasım 1839'da Gülhane Bahçesi'nde Hatt-ı Hümayun şeklinde ilan edilmiştir [30], [25]. Reşit Paşa bu tarihte, Gülhane Parkı'nda padişahın, ulemanın, nazırların, devlet büyüklerinin, lonca ve esnaf temsilcilerinin, din görevlilerinin, yabancı ülke elçilerinin ve bir grup halkın önünde yüksek bir kürsüden Tanzimat Fermanı'nı okumuştur [20]. Fermanın ilanının ardından kurbanlar kesilmiş, toplar atılmış ve şenlikler yapılmıştır.

Törenin ardından bir sonraki gün devlet büyükleri, başta padişah Abdülmecid olmak üzere, Tanzimat fermanına sadık kalacaklarına dair yemin etmişlerdir. Daha sonraki günlerde de sırasıyla vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde, meydanlarda, bu merkezlerin devlet büyükleri halk önünde yemin etmiştir. Böylelikle, Tanzimat Fermanı'na sadık kalacaklarına dair edilen yeminlerle Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Dönemi resmen başlamıştır [15], [30]. Bu yeni dönem, Osmanlı modernleşmesi açısından önemli bir dönüm noktası niteliği taşımaktadır [26]. Tanzimat, imparatorluk içinde ve dışında farklı şekillerde karşılanmış ve kabul edilmiştir; yıllar geçtikçe, hatta günümüzde bile yorumlarda farklılıklar görülmeye devam etmiştir [30].

Tanzimat Fermanı'nın niteliği ve başta Mustafa Reşit Paşa olmak üzere Tanzimat idarecilerinin amacı, tamamen padişahın isteği ve iradesine bırakılmış yönetim anlayışının, hukuk devleti ile sınırlandığı "*değişmez esaslara dayalı bir sistem*" kurmaktır. Tanzimat Fermanı'nın içeriğinde de ana vurgu memleket yönetiminde bozulan işleyişin düzeltilmesi ve eksikliklerin giderilmesi olmuştur. Bu amaçla yola çıkan Tanzimat idarecileri, öncelikle

---

[52] Tanzimat Dönemi'nde yapılan yenileşme çalışmalarının, kendinden önce gelen düzen çalışmaları ile kıyaslanması hakkında detaylı bilgi için bkz. Karal [20, s. 192-195].

devletin içinde bulunduğu durumu değerlendirerek, ihtiyaç duyulan alanlarda çeşitli yasal düzenlemeler yaparak işe başlamışlardır. Bu süreçte ciddi bir yasa yapma süreci gerçekleştirildiğinden bahseden Tekin [26], Tanzimat idarecilerin bir yandan yeni yasal düzenlemeler yaparken diğer yandan da Sened-i İttifak ile ayanlara verilen hakları bürokratlar lehine kırmak için çalıştıklarını aktarmaktadır.[53] Mustafa Reşit Paşa'nın Bab-ı Ali'yi devlet yönetiminde söz sahibi yapma amacı da Tanzimat ile birlikte gerçekleşmiştir. Yönetici sınıf içinde güç kazanan Osmanlı bürokratları, yabancı dil bilen ve Avrupa'yı tanıyan döneminin entelektüel kişiler olduğu söylenebilmektedir. Merkezi yönetimin emirlerine bağlı bu memur kadrosuna nitelikli bürokratlar yetiştirilmesi için yeni okullar da kurulmuştur.[54] Aynı zamanda eğitim ve sınav sistemi, devletin ihtiyaçlarına göre düzenlemiştir. Bu memur kadrosu oluşturulduktan sonra da memurların maaşlarının arttırılarak rüşvetin önüne geçilmesi ve memurlara güvenli bir yaşam sağlanmasını da hedeflenmiştir [27]. Yeni fikirlerin hâkim olduğu bu yönetici sınıf ile birlikte devlet mekanizmasında yenileşme hareketi devam etmiş ve Osmanlı yönetiminde, çıkarılan yeni kanunlar ile birlikte, önemli dönüşümler yaşanmıştır. Böylelikle, yeni bir anlayış çerçevesinde şekillenen bu dönemde iktidar, Saray'dan Bab-ı Ali bürokratlarına doğru kaymıştır [21].

Yönetimde yetkisi artan bürokratların modernleşme eylemlerinin yanında Abdülmecid'in padişahlık anlayışında da modernleşme anlamında bir takım değişimler yaşanmıştır. Avrupa'da yaşanan gelişmeleri takip eden ve idare alanında modernleşmeye önem veren padişahın yönetim anlayışı, kendinden önce gelen padişahlardan farklılaşmıştır. Abdülmecid Osmanlı geleneklerinden çok, dönemin gerekliliklerine göre yetiştirilmiştir ve III. Selim ve II. Mahmud'dan kalan yenileşme hareketlerini ve doğurduğu sonuçları bilerek yönetime gelmiştir. Özellikle babası II. Mahmud'un 1826 yılından sonra başlattığı ıslahat girişimlerinin devamını sağlamış ve 22 yıl süren hükümdarlığı boyunca imparatorlukta yer alan neredeyse bütün kurumlarda düzenlemeler yaptırmıştır. Yaptığı bu yeni düzenlemeler ile kendisinden sonra atılacak her adımın temelini oluşturduğu söylenebilmektedir. Aynı zamanda memleket içerisinde can ve mal güvenliğini korumak, imparatorluğun bekasını

[53] Tanzimat idarecileri, yenileşme çalışmalarına memleketin her bölgesinde nüfuz sahibi olmuş taşra güç odaklarının otoritesini yıkmak amacıyla merkezileşme hamlesi başlatmıştır [26].
[54] Bu konu detaylarıyla bölüm 3.3'de ele alınmıştır.

korumayı görev saymıştır. Abdülmecid, iç ve dış politikada yenilikçi uygulamalarda bulunmuştur. Her yıl *Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye*'nin açılış toplantılarına bizzat katılmış ve yönetimin icraatlarını değerlendirmiştir. Bir taraftan da yabancı ülkeler ile olan siyasi ilişkiler alanında yenilikçi bir tavır sergilemiştir. Dönemin diplomasi dili olan Fransızcayı öğrenen Abdülmecid, elçilerle doğrudan temas kurmuş, Avrupa monarşisi ile yakın ilişkiler geliştirmiş ve elçilerin düzenlediği balolara katılarak geleneksel olmayan tavırlar sergilemiştir [15].

Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile birlikte idari alanda yaşanan dönüşümün yanında toplumsal ve kentsel alanlarda da düzenlemeler yapılmıştır. 19. yüzyıl Osmanlı aydınları, Fransız ihtilalinin etkisi ile birlikte, kendileri ve aileleri için daha özgür, katılımcı ve demokratik bir rejim istemiştir. Osmanlı aydınlarındaki ve idarecilerindeki bu değişim, batılılaşma süreci, bir dış zorlamadan daha ziyade içsel bir kararın sonucu olarak görülmüştür [39]. Fransız İhtilalinin, çok uluslu Osmanlı İmparatorluğu'nda uyandırdığı en önemli etki milliyetçi fikir akımlarının etkisinin yoğun olarak hissedilmesi olmuştur. Tanzimat idarecileri, her ne kadar bu akımların etkilerini kısıtlamaya çalışsa da, zaman içinde imparatorlukta pek çok ayaklanma çıkmıştır. Bu süreçte Tanzimat aydınları ve idarecileri, Batı dillerinden çeviriler yapmış, siyasal ve toplumsal değişime dair farklı tartışmalara tanık olma fırsatı yakalamışlardır. Bu bilgilenme süreci ile birlikte aydınlar basın yoluyla yönetimden daha fazla özgürlük talep etmiştir ve siyasal sisteme yönelik düşüncelerini ve muhalefetlerini dile getirmişlerdir. Bu sürecin sonunda da, Osmanlılarda ilk demokrat ve aydın muhalefet hareketi olan Yeni Osmanlılar grubu ortaya çıkmıştır [26].

Tanzimat Fermanı, Osmanlı aydınları tarafından yürütülen bir grup idari, hukuki ve ekonomik ıslahatların adını taşıyan ve Tanzimat olarak anılan dönemin resmi başlangıcına işaret etmektedir. Bu ferman, Osmanlı Devleti sisteminin zorunluluklarına, milliyetçilik devrinin ideolojik meydan okumalarına ve Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimler için ekonomik ve hukuki haklar talep eden Avrupalı güçlerin baskılarına aynı anda cevap veren karmaşık bir fermandır. Fermanın ana amacı, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok uluslu ve çok dinli yapısını koruyarak, seküler bir Osmanlı milliyetçiliği oluşturarak uluslar üstü bir bütün yaratmak olarak ifade edilebilir [40]. Tanzimat Fermanı bir "hatt-ı hümayun" şeklinde ilan edilmiştir. Tahta geçen padişah tarafından bir hattın ilan edilmesi ilk bakışta tamamen Osmanlı geleneklerine uygun bir davranıştır. 300 yıldır süregelen gelenekte halkına adil bir yönetim vaat eden padişahların hatt-ı hümayunlarının örnekleri

görülebilmektedir. Fakat Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun içeriğinde bulunan esaslar oldukça yenilikçi ve devlet yönetimini tamamen değiştirebilecek nitelikte olduğundan kendinden önceki hatlardan ayrışmıştır [20], [27].

Tanzimat Fermanı, Osmanlı tarihindeki önemi ve kapsamı nedeni ile literatürde, "*Tanzimat-ı Hayriye*", "*Gülhane Hatt-ı Şerifi*", "*Gülhane Hatt-ı Hümayunu*" gibi farklı isimlerle anılmaktadır.[55] Tanzimat kelime anlamı itibariyle 'yeniden düzenleme' anlamına gelmektedir [40]. Karal [20], Tanzimat terimini Gülhane Hattı Hümayunu'nda geçen, genel ilkelere dayanan düzen olarak ifade etmektedir. Berkes [25, s. 213] ise, Tanzimat kelimesinin anlamı ve geçirdiği anlam genişlemesini şu şekilde açıklamaktadır:

"Tanzimat" sözcüğü "nizam verme" anlamına gelen "tanzim" sözcüğünün çoğuludur. Eski Osmanlı terimi olan "nizam" (düzen) sözcüğünün Lale Devrinde yeni yöntemle tertiplenmiş birlikleri bulunan ordu örgütü anlamını aldığını görmüştük. Şimdiki "tanzim" sözcüğündeki nizam verme ise askerlik alanından daha öteye gitti."

İçerik bakımından, Tanzimat Fermanı beş bölümde incelenebilir. Fermanın birinci bölümünde, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren Şeriata son derece bağlılık gösterdiğinden, bu bağlılık sayesinde saltanatın güçlendiğinden ve halkın refah içinde yaşadığından bahsedilmiştir. İkinci bölümde ise, bu durumun son 150 yılda yaşanan türlü sorunlar ve yapılan ihmaller ile değiştiği, devletin her anlamda zayıfladığı ve fakirleştiği aktarılmıştır. Devletin artık Şeri kanunlar altında yönetilemediği vurgulanmış; yeni padişahın tahta çıkışı ile birlikte devletin yeniden güçlendirileceği ve halkın refahının artırılacağı belirtilmiştir. İmparatorluğun sahip olduğu doğal kaynaklar ve halkının yetenekleri ile bu kalkınmanın mümkün olduğu ifade edilmiştir [27]. Üçüncü bölümde, devletin düzeninin yeniden sağlanması adına yeni kanunlarının konulması gerekliliğinden, dördüncü bölümde ise Müslüman ve Hristiyan farkı gözetmeksizin tüm Osmanlı halkının ırz, can ve mal güvenliğinin sağlanması, alınacak vergilerin düzenli bir sistematiğe göre hazırlanması ve toplanması, askerlik hizmetinin düzenli bir sistem ile yapılması gerektiğini

[55] Tanzimat-ı Hayriye ifadesi için bkz. [20, s. 170]; Gülhane Hatt-ı Şerifi ifadesi için bkz. [232, s.47]; Gülhane Hatt-ı Hümayunu ifadesi için bkz. [27, s. 135].

vurgulayan prensipler açıklanmıştır. Son bölümde de bu kanunların dayandırılacağı genel ilkelerin gereğinden bahsedilmektedir [20].[56]

Fermanın ilan edilmesinin hemen arkasından bahsedilen bu kanunların oluşturulmasına ve uygulanmasına geçilmiştir. İmparatorluğun idari, askeri, adli ve mali alanlarında esaslı değişiklikler yapılmaya başlanmıştır. II. Mahmud Dönemi'nin son yıllarında, devletin temel yapı taşı olan kurum ve kuruluşların dönemin gereklerine uygun biçimde düzenlemesi ile başlanan merkezi teşkilattaki yenilikler taşra teşkilatını da kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Ordu, güvenlik, sağlık, basın-yayın, eğitim-öğretim, maliye, ekonomi ve dış ilişkiler alanlarında önceki dönemler ile kıyaslanamayacak derecede önemli reformlar gerçekleştirilmiştir. Bu uygulamalarda taşra denetiminde yer alan valilerinin ana görevi ise mali, mülki ve beledi her türlü reformun uygulanıp, güvenliğin sağlanması; hukuki düzenlemelerin uygulanması ve eyalet meclislerinde alınacak kararların hayata geçirilmesi olmuştur [8].

Tanzimat hareketi, yukarıdan aşağıya bir hareket olarak gerçekleşmiş ve bir halk hareketi olarak veya halkın talebi sonucu ortaya çıkmamıştır. Padişahın iradesi ile ilan edilen Tanzimat Fermanı, halka verilmiş bir "*irade-i seniyye*" yani padişah emri şeklinde gerçekleşmiştir [28]. Tanzimat hareketi yalnızca yukarıdan aşağıya bir hareket değil, aynı zamanda Batı'dan gelen etkilerin sonucunda meydana gelmiş bir hareket olarak da tanımlanmaktadır [30]. Tanzimat hareketinin oluşmasında, *"halkın devlet için değil devletin halk için var olduğu düşüncesi hâkim olduğu"* modern Batı devletlerinin siyasi rolü ve ideolojik etkisi bulunmamaktadır [20], [27]. Bu dönemde yabancı devletlerden laik hak, hukuk ve idare gibi ilkeleri; hükümdarın, yöneticilerin, kişi ve zümrelerin üstünde, herkese eşit şekilde uygulanan genel kurallar olan kanunların niteliği Osmanlı'ya Batı'dan ithal edilmiştir [4], [27]. Dolayısıyla Tanzimat Dönemi, Avrupa-Osmanlı ilişkilerinde yeni bir dönemi simgelemiştir. Avrupa kültür ve medeniyetinin yoğun bir şekilde hissedildiği 19. yüzyılda ortaya çıkmış ve Batılılaşmanın bir eseri olarak kabul edilmiştir [6]. Tanzimat üzerinde batılı devletlerinin etkisi ve rolü ne olursa olsun, sonuçta Tanzimat siyasi bir eser olmaktan çok haklar eseri olarak kabul edilmiştir [20]. Sonuçta Tanzimat Dönemi'nin asıl amacı, devleti güçlendirerek halkın refahını sağlamak olarak özetlenebilir. Bu kapsamda

[56] Tanzimat Fermanı'nın içeriği hakkında daha detaylı bilgi için bkz. İnalcık, [27, s. 136-138]

Tanzimat idarecileri tarafından halkın devlete olan bağlılığını artırmak, ekonomiyi iyileştirmek ve devletin gelir kaynaklarını artırmak da hedeflenmiştir [27].

Tanzimat Fermanı'nın anayasa niteliği hakkında ise literatürde farklı değerlendirmeler yer almıştır. İnalcık [27], Tanzimat Fermanı'nın niteliği bakımından Avrupa devletler hukukundaki *charte/charter/carta* olarak isimlendirilen belgeler grubu içerisinde yer aldığını belirtmiştir. Berkes [25], fermanın bir anayasa ya da kanun olmadığını ifade etmiştir. İnalcık gibi Berkes de, bu fermanın Avrupa'daki yöneticilerin kendi yetkileri ile halkının hakları arasındaki ilişkilerde yapacağı değişiklikleri vadeden, Latince *carta* türünden bir belge olduğunu ifade etmiştir. Bu vaatlerin gerçekleştirilmesi için iki yol bulunduğuna değinmiştir. Bunlardan ilki yazılı bir anayasa oluşturulması, ikincisi ise bir grup yeni kanunun hazırlanmasıdır. Tanzimat sürecinde ikinci yol seçilmiştir.

Seyitdanlıoğlu [28], Tanzimat Fermanı'nın içeriğinde barındırdığı can, mal, ırz dokunulmazlığı, adil askerlik yükümlülüğü, eşit ve adil verginin alınması gibi temel hak ve özgürlükler sebebi ile anayasal özellikler taşıyan, yarı anayasal bir belge olduğunu aktarmıştır. Benzer şekilde Karal [30] 'da, Tanzimat Fermanı'nın bir nevi anayasa niteliği taşıdığını belirtmiş ve fermanın bu niteliğinin anlaşılabilmesi için 20. yüzyıl anayasalarına değil; 19. yüzyıl anayasalarına bakmak ve bu anayasalar ile kıyaslamak gerekliliğinden bahsetmiştir. 19. yüzyıl anayasalarının, hükümdarın yetkilerini ve haklarını kısıtlayan, tehdit eden hükümlerle şekillendirilmiş olduğuna değinmiştir. Bu durumda, fermana anayasa niteliğini kazandıran noktalar şu şekilde aktarılabilir:

Bu ferman ile,

- Padişahın ve hükümetin keyfi eylemlerine son verilmektedir.
- Vatandaşların tabii hakları ve devlete karşı yükümlülükleri belirlenmektedir.
- Vatandaşların hak ve vazife yönünden eşit olduğu kabul edilmektedir.
- Kanunların hazırlanmasından ve hükümetin harcamalarının kontrol ve gözetiminden *Meclis-i Ahkâm-ı Adliye* sorumlu tutulmuştur.

Belirlenen tüm bu ilkelere riayet edileceğine dair Padişah ve devletin ileri gelenleri yemin etmişlerdir; ferman mahkemede tescil ettirilmiştir ve fermanda belirlenen ilkelere uymayan kanun ve eylemler yasaklanmıştır. Aynı zamanda Abdülmecid'den sonra Abdülaziz ve Abdülhamit'in de yayınladıkları hatt-ı hümayunlarda, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'na değinmişlerdir ve onlar da bu fermanı ana kanun gibi kabul etmişlerdir.

Sonuçta tüm bu hususlar ile birlikte Tanzimat Fermanı'nın Osmanlı Devleti'nin teokratik yapısında köklü değişiklikler yaptığı ve devletin anayasal düzene geçişinde ilk adım niteliğini taşıyor olduğu ifade edilebilir [30].

Bu fermanın halka duyurulması süreci ise farklı şekillerde gerçekleşmiştir. O dönemde Hatt'ı Osmanlı halkına duyuracak, 1831 yılında çıkarılan *Takvim-i Vekayi* adıyla yayınlanan resmi gazete dışında yaygın bir basın ögesi bulunmamaktadır. Tanzimat'ın ilanı bu gazetede yayınlanmış [27], fakat gazetenin sınırlı sayıda basılıyor olması ve yazım dilinin ağırlığı sebebi ile bu kaynak vasıtasıyla halka ulaşılamamıştır [30]. Reşit Paşa, İstanbul'da okunan hattın imparatorluğun öteki ucunda da anlaşılmasını sağlamak için halk içinde saygı duyulan ulema sınıfından iki kişiyi eyaletleri dolaşmak üzere görevlendirmiştir [20]. Bunun yanında ferman, eyalet valilerine ve sancak temsilcilerine teker teker iletilmiştir. Ayrıca fermanın sancak merkezlerinde yer alan büyük meydanlarda okunarak herkese açıklaması istenmiştir [27].

Tanzimat Fermanı, halka duyurulduktan sonra hem yurtiçi hem de yurt dışından pek çok eleştirinin hedefi olmuştur. Tanzimat, kendisinden önce yapılmış ıslahat çalışmalarının bir tekrarı olmaması sebebiyle genel bir ilgi uyandırmıştır. Karal [20], tüm imparatorluk halkının ve hatta yabancı devletlerin, Tanzimat ile gelen bu yeni prensiplerin yürütülmesini desteklemek veya karşı çıkmak mecburiyetinde hissettiklerini belirtmektedir. Tanzimat'ın uygulamalarına karşı yurtiçinden gelen en büyük tepki, bu yeni siyasi dönüşüm karşısında nüfuzunu ve menfaatlerini kaybedeceklerini düşünen ulema ve ayan sınıflarına aittir. Ulema sınıfı, Tanzimat'ın İslam devleti ve Şeriat esaslarına aykırı olduğunu savunarak, ayanlar ise eyaletlerde hala devam eden gücü ve iradesini kullanarak çeşitli yollarla halkı tahrik etmeye çalışmışlardır [27]. Kamuoyunun o dönemki ana temsilcileri olan camiler, tekkeler ve medreselerde din adı altında siyaset yapmak oldukça yaygın bir gelenek olmuş ve bu sebeple her yeniliğe karşı ayaklanmalar öncelikle bu noktalardan çıkmıştır. Tanzimat hareketinde de aynı gelenek devam ettirilerek, isyanların bu kaynaklarda odaklanmıştır [30]. Tanzimat'a yönelik temel eleştirileri Müslüman halkın gayrimüslim halk ile eşit tutulması ve gayrimüslimlere verilen haklar üzerine yoğunlaşmaktadır [8]. Tanzimat'ın getirdiği prensipler ile çıkarları zedelenen gruplardan biri devlet adamı, vali, ağa, mültezim ve sarraflardan oluşmakta, bu grup sıkı bir şekilde eski rejimi savunmaktadır [30]. Benzer şekilde, Osmanlı gelenekçiliğini savunan bir diğer grup ise, Tanzimatçıları Frenkleşerek toplumsal benliğini kaybettiğinden ötürü eleştirmiştir [27]. Tüm bu grupların Tanzimat

karşıtı hareketleri hızla büyümüş ve kısa süre içinde eyaletlerde isyanlar çıkmaya başlamıştır [30].[57]

Tanzimat'ın ilanı Osmanlı'nın kamuoyunda olumlu karşılanmamasına karşılık, yurt dışından gelen tepkiler genellikle olumlu yönde olmuştur. Batı kamuoyunda Tanzimat Fermanı alkışlanmış ve Batı medeniyetinin zaferi olarak görülmüştür. Fransız gazetelerinde, Türklerin muasır medeniyetler seviyesine gelmesini mümkün kılacak kurumların temelini attığı yazılmıştır [30]. Bir taraftan da Tanzimat'ın tarihini Batı'da ilk kez yazısına konu eden Edouart Engelhardt, Tanzimat'ı olumsuz bir perspektiften eleştirmektedir. Kitabında Tanzimat'ın Osmanlı halkına Batı fikirlerini dayattığından, yapılan reformların Osmanlı toplum yapısıyla tam olarak uyuşmadığından ve halka ulaşmadığından; Osmanlı'nın gerilemesini durdurmak amacıyla modernleşme adına bir takım adımlar atmış olmasına karşılık temel sorunları çözmede yetersiz kaldığından bahsetmektedir [25].

Sonuçta Tanzimat reformlarının temel amacı, Osmanlı Devleti'nin kurumlarını modernleştirerek devletin bekasını sağlamak olmuştur [8]. Reformlar bir taraftan Osmanlı'yı içinde bulunduğu buhrandan çıkarmak, bir yandan da Batılı devletlerin Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslim halklarına eşit haklar verilmesi yönünde yaptığı baskıları karşılamak ve bu sebeple Avrupalı devletlerin Osmanlı'nın iç işlerine karışmasını azaltmak amacıyla yapılmıştır [6], [25]. İnalcık [33], bu reform sürecini Osmanlı Devleti'nin yıkılmaya yüz tutmuş ekonomik ve toplumsal yapısını yeni prensipler ile inşa etme çabası olarak aktarmaktadır. Bu prensiplerin daha sonra gelişerek "*modern Türk tarihinin ana gelişme istikametlerine"* dönüşeceğinden bahsetmektedir. İnalcık [27], Tanzimat'ın modern Türkiye'deki anayasa rejimi, laikleşme gibi devrimci akımların kaynağı niteliğinde olduğunu belirtmektedir. Tüm bu sebeplerle Tanzimat, Batılılaşma süreci ile başlayan Türk modernleşmesinden Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanına kadar devam eden önemli bir tarihi hadise olmuştur [33].

[57] Niş ve Vidin ayaklanması bu isyanlara örnek olarak verilebilir. İnalcık (2023, S.155), isyanların genellikle vergi sisteminde yapılan değişiklik ve angaryanın kaldırılması sonucu meydana gelen ağır problemler ve kargaşalar olduğundan bahsetmektedir. Niş ve Vidin isyanlarının da bu sebeple çıktığını belirmektedir. Detaylı bilgi için bkz. İnalcık [27, s. 155-172].

2.4. Tanzimat'ın İlanı Sonrası Yaşanan Gelişmeler

Tanzimat Fermanı ile başlayan Osmanlı modernleşme süreci, 19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın ilk başlarında hızlanarak devam etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu dönemde iç ve dış dinamiklerin etkisiyle birlikte siyasi ve hukuki başta olmaz üzere pek çok alanda önemli gelişmeler yaşanmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısında dış etkenler sonucu yaşanan değişimlerin önemli bir unsuru olan Kırım Savaşı, 1853-1856 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya arasında gerçekleşmiştir. Bu savaş Osmanlı'nın Rusya ile uzun yıllardır süregelen rekabetinin bir sonucu olarak gerçekleşmiştir. Bu süreçten sonra günden güne gücünü kaybetmeye başlayan Osmanlı İmparatorluğu, dış siyasette kendi kendine yetemeyeceğini fark etmiş ve devletin bekasını sağlayabilmek adına özellikle Fransa ve İngiltere ile ilişkilerini sıkılaştırma yolunda adımlar atmaya başlamıştır. Başta bu ülkelerin desteği ile Osmanlı ordusu Rusya'ya karşı başarılı bir direniş sergilemiş ve Kırım Savaşı sonucunda Osmanlı-Batı ilişkileri güçlenmiştir. Tanzimat Dönemi'ne kadar Avrupa devletlerinin haklar sistemi dışında kalan Osmanlı, Tanzimat ile birlikte bu sisteme girmek için çabalamıştır; fakat bu çaba ancak 1856 yılında sonuç vermiştir. Kırım Savaşı ardından toplanan Paris Kongresi'nde[58] Osmanlı Devleti resmen bir Avrupa devleti olarak kabul edilmiştir. Bu süreçten sonra Batılı ülkeler ile ilişki yeni bir biçim kazanmış, başkent İstanbul, bir Avrupa başkenti görünümü kazanmaya başlamıştır. Pek çok Avrupalı, bu süreçte Osmanlı başkentine göç etmeye başlamış ve özellikle Beyoğlu ve Galata semtlerini kendilerine mesken edinmişlerdir. Bu durum, Avrupa ile ticari ilişkilerde de yeni sınıfların ortaya çıkmasını sağlamıştır [41], [6], [20].

Kırım Savaşı'nın son yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni bir hatt-ı şerif, Islahat Fermanı, hazırlanmaya başlamıştır. Paris Konferansı'ndan kısa bir süre önce hazırlanmaya başlanan bu belge, 1856 Paris Antlaşması'nın imzalanmasından hemen öncesinde tamamlanarak, konferansa katılan devletlere de bildirilmiştir. Bab-ı Ali'de tüm bakanlar, yüksek memurlar, dini liderler ve ileri gelenler önünde okunarak 18 Şubat 1856

[58] Paris kongresine katılımcı devletler Rusya, İngiltere, Fransa Piyemonte, Prusya, Avusturya ve Osmanlı'dır. Osmanlı İmparatorluğu tarihinde ilk defa Avrupalı devletlerle eşit haklara sahip şekilde kongreye katılım göstermiştir [20].

yılında ilan edilen Islahat Fermanı, Tanzimat Dönemi'nin ilk aşamasının tamamlandığını ve ikinci aşamasının başladığını ifade etmesi bakımından önemlidir [20]. Islahat Fermanı, 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı'nın belirsiz bıraktığı alanlarda zamanla sorunların ortaya çıkması sonucunda, Batılı devletlerin fermanın maddelerinin uygulanmadığını ve vaat ettiği kanun ve nizamların yapılmadığını; özellikle gayrimüslim halkın hakları konusunda yeni düzenlemeler yapılması gerektiğini öne sürmesi üzerine bu devletlerin baskıları ve reform talepleri doğrultusunda hazırlanmıştır. Tanzimat Fermanı'nın devamı niteliğinde olan Islahat Fermanı, sadrazam, dışişleri bakanı ve şeyhülislamın yanında batılı devletlerin elçilerinin de katıldığı görüşmeler neticesinde, Tanzimat Fermanı'nın hükümlerini yeniden ifade eden, bu hükümleri detaylandıran ve kapsamını genişleten bir ferman olarak ilan edilmiştir. Bu ferman ile gayrimüslim tebaanın hak ve özgürlüklerine yönelik yeni düzenlemeler getirilmiştir. Osmanlı içerisinde yaşayan Müslüman olmayan tebaanın merkezi yönetim, vilayet ve taşra idare meclislerinde yer alması sağlanarak yönetimde daha katılımcı bir yapı hedeflenmiştir. Yapılan bu düzenleme ile Avrupalı devletlerin Osmanlı iç işlerine müdahaleleri önlenmeye çalışılmıştır. Bunun yanında bireysel hak ve özgürlük konusunda önemli bir adım olarak nitelendirilen Islahat Fermanı ile Osmanlı hukukunda modernleşme ve meşrutiyetçi akımların zemini hazırlanmıştır [4], [28], [25].

Islahat Fermanı ile Tanzimat Fermanı, hazırlanış biçimi, kapsam ve içeriği, ulaştığı hedef kitlesi, din ve eşitlik konuları, idari alanda yapılan reformları, uluslararası etkisi ve uygulanması bakımından birbiri ile kıyaslanabilir [20]. Osmanlı modernleşme sürecinde önemli rol oynayan bu iki belge, hazırlanış bakımından farklılık göstermektedir. Tanzimat Fermanı Osmanlı yönetiminin kendi inisiyatifiyle hazırlanmış bir hatt-ı hümayun iken, Islahat Fermanı Avrupalı devletlerin özellikle de İngiltere ve Fransızların Osmanlı üzerindeki baskıları sonucunda hazırlanmış ve ilan edilmiştir [4]. Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı'na göre daha genel ilkeler içermekte ve tüm tebaaya yönelik olarak hazırlanarak eşitlik, adalet gibi temel kavramları vurgulamaktadır. Islahat Fermanı ise Tanzimat vaatlerini gerçekleştirmeyi amaçlayan, gayrimüslim tebaaya yönelik ayrımcılığı kaldırmaya yönelik oluşturulan [33] ve daha somut reformları içeren bir düzenleme olarak tanımlanabilir. Daha çok yönetim alanında reformların ortaya konduğu Tanzimat Fermanı, vilayet meclislerinde gayrimüslim tebaanın temsil edilmesi, karma mahkemelerin kurulması ve gayrimüslim cemaatlerin düzenlenmesi gibi detaylı maddeler içeren Islahat Fermanı'ndan yönetim reformları açısından da ayrılmaktadır [8]. Bunun yanında Islahat Fermanı'nda "*Osmanlılık*"

kavramı direkt olarak vurgulanarak tüm tebaanın tek bir çatı altında birleştirilmesi fikri daha net bir şekilde ortaya konmuştur ve böylelikle bu dönemde müslimler ve gayrimüslimler arasındaki din, vergi, eğitim, askerlik ve devlet memurluklarına geçme alanlarında pek çok farkın ortadan kaldırılması hedeflenmiştir. Sonuçta Tanzimat Fermanı genel bir çerçeve çizmekle sınırlı kalırken Islahat Fermanı, idari ve hukuki yapının değişimini hedefleyen daha somut uygulamalara imza atmıştır [20], [25].

Islahat Fermanı da Tanzimat Fermanı gibi ilan edildikten sonra farklı gruplardan, çoğu olumsuz olmak üzere pek çok tepkiyle karşılanmıştır. Müslüman ulema ve ordu tarafından gayrimüslim tebaanın haklarının genişletilmesi memnuniyetsizliğe sebebiyet vermiştir. Daha çok Müslümanlardan oluşan orduda ise gayrimüslimlerin orduya alınması veya askerlikten bedel ödemek kaydıyla muaf tutulması gibi uygulamalar hoş karşılanmamıştır. Ferman, gayrimüslim cemaate yönelik çıkarılmasına rağmen, bu grup arasında özellikle askerlik ile ilgili düzenlemeler eleştiri konusu olmuştur. Ayrıca Hristiyan ruhban sınıfı, millet meclislerinde halktan kişilerin kendilerini temsil etmek üzere meclise alınacağını duyduktan sonra otoritelerinin zayıflayacağını düşünerek endişe etmiştir. Yurt içinden alınan tepkilerin dışında yurt dışından gelen tepkiler de olumlu yönde olmamıştır.[59] Nihayetinde Islahat Fermanı hem Osmanlı içinde hem de dışında dengeleri değiştirmiş, gayrimüslim tebaa arasında anayasal hakların ve bağımsızlık arayışlarının temelini atmış fakat bir yandan da çıkar çatışmalarını tetikleyerek Müslüman halk arasında milliyetçi ve tepkisel eğilimlerin güçlenmesine yol açmıştır [25].

Sonuçta 1839 yılından 1861 yılına kadar saltanatı süren ve hükümdarlığı sırasında Tanzimat Fermanı'nı ve Islahat Fermanı'nı ilan eden Abdülmecid Dönemi'nde, idari, askeri, mali ve sosyal alanda bütünüyle bir değişim ve dönüşüm süreci yaşanmıştır. Bu süreçte Osmanlı kendisine rehber olarak Batıyı örnek almıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun ilerleyen Batı devletleri karşısında, gelişime ayak uyduramaması sonucunda değişim kaçınılmaz bir gereklilik olmuştur. Bu dönemde Bab-ı Ali bürokrasinin güçlenmesi ve bu bürokratların belirtilen alanlardaki reformların arkasındaki ana itici güç olması ile birlikte padişah görece

[59] Bu konu hakkında İngiltere elçisi Stratford Canning, fermanın Protestan misyonerlerine tam bir din özgürlüğü sağlamadığını düşünerek memnuniyetsizliğini dile getirmiştir. Fransa elçisi ise, Osmanlı'nın Avrupalılaşması için Fransız hukuk ve eğitim sistemlerinin tam anlamıyla benimsenmediğini eleştirmiştir. Avusturya elçisi de Türklerin kendi geleneklerine uygun bir sistemle devam etmelerinin yeterli olduğunu savunmuş, Avrupalılaşmaya gerek olmadığını belirtmiştir [25].

daha geri planda kalmıştır. Bu süreçte kanun devleti kavramı oluşmuş, modern anlamda kurulan yeni meclisler ile padişahın yetkileri sınırlanmıştır. Tüm bu düzenlemeler ve değişen idare anlayışı ile birlikte Osmanlı padişahlarının yönetim tarzlarında da dönüşümler yaşanmıştır.[60] Aynı zamanda II. Mahmud Dönemi ile birlikte gündeme gelen can-mal güvenliği, hak, hukuk, adalet, eşitlik ve ortak kültür gibi konulara odaklanılmaya devam edilmiş ve Batı stili modern devlete dair bu kavramlar Abdülmecid döneminde sıklıkla dile getirilmiştir. Bu yaklaşımların geçmiş döneme göre oldukça yenilikçi ve Osmanlı modernleşmesi açısından oldukça önemli değişimler olduğu söylenebilir. Bu dönüşümlerde önemli rol oynayan Mustafa Reşit Paşa ile başlayan Bab-ı Ali bürokrasisinin aydın Tanzimat bürokratların etkisi, 1871 yılında Ali Paşa'nın ölümüyle sona ermiştir [21], [42].

Abdülmecid'in 1861 yılında vefatının ardından, Islahat Fermanı'nı takip eden yıllarda tahta Abdülaziz geçmiştir. 15 yıl süren bu dönemi Karal [43], Islahat Fermanı'nın tatbikat ve barış dönemi olarak aktarmıştır. Bu dönem yakın çağın başlangıcından beri savaşsız olarak geçen tek saltanat süreci olmuştur. Ancak bahsedilen barış süreci yalnız yabancı devletlerle diplomatik ilişkilerde gerçekleşmiş, İmparatorluk içinde ise farklı eyaletlerde pek çok isyan ve ayaklanmalar yaşanmıştır. Islahat hareketleriyle eş zamanlı olarak, hürriyet ve meşrutiyet hareketleri de hızla devam etmiştir. Bu süreçte Osmanlı, Avrupa sermayesine kapılarını açmış ve Avrupalılara imparatorluk içinde mülk sahibi olma hakkı tanımıştır. Ayrıca ticaret antlaşmaları ile Avrupalılara büyük ayrıcalıklar da tanınmıştır. Saltanatı boyunca Tanzimat modernleşme programına sıkıca bağlı kalan Padişah Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ile birlikte 1876 yılında 32 yıl boyunca tahtta kalacak olan II. Abdülhamid başa geçmiştir.

Tanzimat ve Islahat Fermanları ile resmileşen reform süreci, II. Abdülhamid'in tahta çıktığı yıl ilan edilen I. Meşrutiyet ile birlikte yeni bir boyut kazanmıştır[61]. Aynı yıl, Osmanlı batılılaşma sürecinde bir kırılma noktası olarak kabul edilen ve Tanzimat reformlarının

---

[60] Sultan Abdülmecid, geleneksel Osmanlı padişahlarının uymakla yükümlü olduğu kurallarda önemli değişiklikler yapmıştır. Sultan Abdülmecid'in bu dönemde yeni uygulamalarına padişahın sarayda kalma zorunluluğunu terk etmesi, Bab-i Ali'ye giderek meclis görüşmelerinde yer alması, farklı kurumları ziyaret etmesi ve onları denetlemesi, askeri okul sınavlarında bulunarak öğrenci ve öğretmenleri teşvik etmesi, camilerdeki icazet merasimlerinde yer alması, imparatorluğun durumunu analiz etmek üzere yurt içinde ve yurt dışında seyahatler yapması örnek olarak verilebilir [21].

[61] Tanzimat Dönemi ile birlikte kurulmaya başlayan modern meclisler, kurumsal alanda atılan adımlarla anayasal sürecin temelini oluşturmuştur ve bu süreç I. Meşrutiyet'e giden yolu hızlandırmıştır [28].

zirvesi sayılan Kanun-i Esasi ilan edilmiştir [40], [38]. Bu anayasa, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış çalkantılarının bir sonucu olarak ortaya çıkmış, Osmanlılık fikri çerçevesinde hukuk eşitliğini vurgulayan ve parlamenter sistemin ilk adımlarını atan bir metin olmuştur [28], [27]. Kanun-i Esasi ile birlikte, seçimle belirlenen üyelerden oluşan Meclis-i Mebusan kurulmuş ve bu meclis, Müslüman ve gayrimüslim halkın birlikte temsil edildiği bir yapı olarak öne çıkmıştır. Ancak bu meclis, 1878 yılında Osmanlı-Rus Savaşı'nın (93 Harbi) yenilgisi ve meclisin sarayı denetleme girişimleri gerekçe gösterilerek II. Abdülhamid tarafından kapatılmıştır [38], [28]. Bu süreç, padişahın otoriter rejime geri dönmesiyle sonuçlanmış ve istibdat[62] dönemi başlamıştır [44].

Kanun-i Esasi, Batı'daki anayasa hareketlerinden etkilenerek hazırlanmış olsa da, yürütme gücünü dengeleyecek mekanizmaları içermemesi ve toplumsal bir tabana dayanmaması nedeniyle kısa ömürlü olmuştur. Ayrıca, Yeni Osmanlılar olarak bilinen aydın grubunun meşrutiyet ve parlamento talepleri, bu sürece hız kazandırmış olsa da, ulusalcılık ideolojisinin etkisi altında kalan ve Islahat Fermanı ile ortaya çıkmış olan Osmanlılık fikri yeterince işlevsel olamamıştır. Sonuç olarak, Kanun-i Esasi'nin yürürlükten kaldırılmasıyla birlikte, Osmanlı siyaseti yeni bir evreye girmiş ve siyasi muhalefet süreci başlamıştır. Bu dönemde, Osmanlı aydını devleti dışarıdan kurtarma çabalarına yönelmiş ve siyaset, ideolojik, felsefi ve bilimsel bir içerik kazanmaya başlamıştır [4], [28].

1878 yılında Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasının Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni kurulan ve gelişmeye çalışan parlamento geleneğine "*derin ve uzun süren bir kopuş*" getirmesinin ardından II. Meşrutiyet, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin[63] etkisiyle 1908 yılında ilan edilmiştir [28]. Meşrutiyet hareketinin temel düşünce yapısı, Fransız Devrimi ilkeleriyle örtüşen, aydınlanma döneminin felsefi birikimine dayanmaktadır. Bu anlayışa göre devlet,

---

[62] Türk Dil Kurumu güncel Türkçe sözlüğüne göre Arapça kökenli istibdat, "*uyruklarına hiçbir hak ve özgürlük tanımayan sınırsız monarşi*" anlamına gelmektedir [233].

[63] İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Devleti'nin son döneminde etkili olan bir siyasi örgüttür. 1889 yılında, İstanbul'da Askeri Tıbbiye öğrencileri tarafından İttihad-ı Osmani Cemiyeti adıyla kurulmuş, 1895 yılından sonra adı İttihat ve Terakki olarak değiştirilmiştir [234]. Cemiyet, II. Abdülhamid'in istibdat rejimine karşı mücadele etmek, meşrutiyeti yeniden tesis etmek ve Osmanlı Devleti'nin dağılmasını önlemek amacıyla kurulmuştur [25], [235]. Tanzimat ve Islahat Fermanları ile başlayan modernleşme ve merkeziyetçi reformlar, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ideolojik temellerini oluşturmuştur. Özellikle Osmanlılık fikri ve hukuk eşitliği ilkeleri, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çok uluslu bir devlet yapısını koruma çabalarına zemin hazırlamıştır [25], [27], [236]. Ancak, Tanzimat ve Islahat dönemlerinin aksine, İttihat ve Terakki Cemiyeti daha milliyetçi ve merkeziyetçi bir yaklaşım benimsemiş, özellikle Balkan Savaşları sonrası Osmanlı'nın son dönemindeki siyasi ve toplumsal dönüşümü hızlandırmıştır.

Tanrı'nın belirli bir hanedana bahşettiği imtiyaz değil, halkın özgür iradesiyle şekillenen bir yapı olarak ifade edilebilir [27]. Meşrutiyetin yeniden ilanı ile birlikte "Osmanlılık" siyaseti yeniden ön plana çıkmıştır [33]. Kılıçbay [4], 23 Temmuz 1908'de tekrar yürürlüğe konulan Kanun-i Esasi ile II. Meşrutiyet dönemine girildiğini ve batılılaşma hareketlerinin de böylelikle noktalandığını belirtmektedir. Kanun-i Esasi rejiminin geri getirilmesi ile İmparatorluk içindeki ayaklanma hareketlerinin ve Osmanlı Devleti'nin iç siyasetine büyük devletlerin müdahalesinin önlenebileceği düşünülmüştür. Halk tarafından büyük bir sevinçle karşılanan II. Meşrutiyet'in ilanı, Avrupa devletlerinin hoşuna gitmemiş ve bu devletler tarafından sürece karşı çıkılmıştır. Avrupa devletleri Osmanlı Devleti'ne karşı mücadele dönemine girmiştir ve tüm çabalara rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması engellenememiştir. Kanun-i Esasi ise Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışına kadar yürürlükte kalan tek anayasa olmuştur. Sultan Abdülhamid'in de tahttan indirilmesiyle birlikte, devletin tüm yetkileri Meclis-i Mebusan ve siyasi partilere bırakılmıştır [27].

19. yüzyılda özellikle Batı merkezli ulusların hızlı gelişim ve değişim süreci 20. yüzyılda büyük savaşların altlığını hazırlamış, Osmanlı Devleti her ne kadar yaşanan bu gelişmelere ayak uydurmaya çalışmış olsa da, sonuçta I. Dünya savaşına katılmaktan kurtulamamış ve savaş sonucunda dağılmıştır. Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecinde meydana gelen bazı oluşumlar ise Cumhuriyet Türkiye'sinin zeminini hazırlayan önemli gelişmelerin kurgulanmasında önemli roller üstlenmiştir [45], [27].

3. TANZİMAT REFORMLARI VE NİZAMNAMELERİ

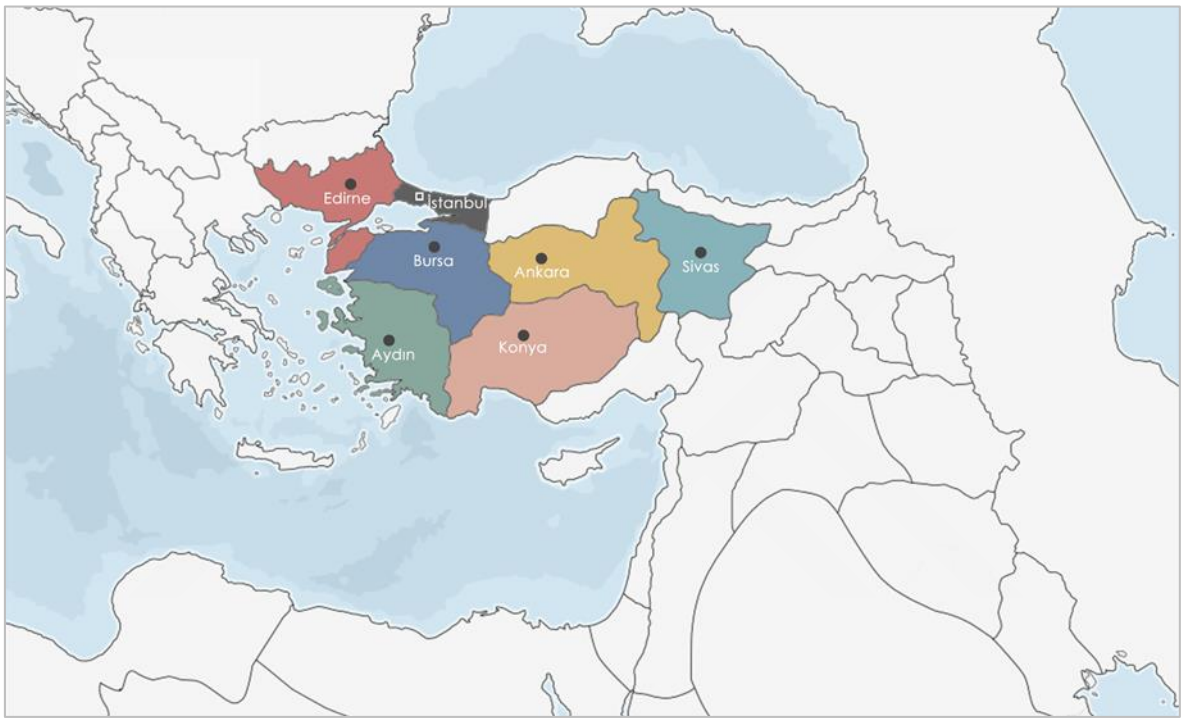
Osmanlı modernleşme sürecinde önemli bir dönüm noktası olan Tanzimat Dönemi, yaklaşık iki yüzyıl boyunca süregelen modernleşme eğilimi, girişimi ve ıslahatlarının somut bir uygulama sürecine geçişi olarak tanımlanabilir. Geç Osmanlı Dönemi'nde Tanzimat ile başlayan reform süreci, cumhuriyetin ilanına kadar süregelen bir dizi reformun ve yenileşme hareketinin yanında çeşitli fikir ve siyasi hareketlerin de altyapısını oluşturmuş; Türkiye Cumhuriyeti'nin temelini oluşturan düşüncelere ve kurumlara kaynaklık etmiştir [6].

Tanzimat Fermanı'nı takip eden 1840 yılında, fermanda belirtilen prensiplerin uygulanmasına vakit kaybetmeden geçilmiş; askerlik, vergilendirme, ülke yönetimi ve hukuk alanlarında esaslı değişiklikler yapılmaya başlanmıştır [15]. Tanzimat'ın uygulanması için öncelikle çeşitli konular hakkında ayrı ayrı meclisler kurularak başlanmıştır. Ardından uygulamanın tüm imparatorlukta doğru şekilde gerçekleştirebilmesi için nüfus sayımı yapılmıştır. İmparatorluğun bütünü genelinde ilk genel sayım, kadın-erkek ayrımı gözetmeksizin 1844 yılında tüm imparatorluğu kapsayacak şekilde yapılmıştır [26]. Kurulan yeni kurumlar ve nüfus sayımının arkasından uygulamaya eyalet sınırlarında değişiklikler yapılması ile devam edilmiştir. Bu dönemde bazı sancaklar daha önce bağlı olduğu eyaletlerden ayrıştırılarak yeni eyaletler oluşturulmuştur. Bu eyaletlere Çankırı ve Ankara sancaklarından oluşan Ankara Eyaletine eklenen Kastamonu ve Kayseri ve Bozok sancaklarını örnek olarak gösterilebilir [45].[64]

Ardından, Osmanlı'nın içinde bulunduğu koşullar göz önünde bulundurularak Tanzimat'ın uygulanma sürecinin kademe kademe gerçekleştirilmesine karar verilmiştir. Öncelik imparatorluğa yakın, hükümetin kesin denetiminde olan ve reformların başarılı bir şekilde hayata geçirilebileceği düşünülen eyaletlere tanınmıştır. Böylelikle belirlenen eyaletlerde başarıya ulaşıldıkça uygulama alanının genişletilmesi, diğer eyaletlere doğru genişletilmesi hedeflenmiştir [35], [15], [8]. Bu süreçte reformların uygulanması için önceden bir program hazırlanmamıştır. Ayrıca reformların başarılı bir şekilde uygulanabilmesi için yeterli, nitelikli ve bilgili personel eksikliği de ciddi bir sorun

[64] Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Çadırcı [46, s. 200].

oluşturmuştur. Tüm bu nedenler sonucunda, Tanzimat Fermanı'nda belirtilen askeri, idari ve mali prensipler imparatorluğun tümünde aynı anda uygulamaya konulmamıştır. Başkent İstanbul'un çevre eyaletlerinden başta Edirne olmak üzere, Hüdavendigar (Bursa), Ankara, Aydın, İzmir, Konya ve Sivas eyaletleri Tanzimat reformlarının *pilot* uygulama alanları olarak belirlenmiştir ve genel nüfus, mal-mülk sayımına bu bölgelerden başlanmıştır (Şekil 3.1.) [35], [46].

Şekil 3.1. Tanzimat'ın uygulanması için öncelikli olarak seçilen pilot kentler (yazar tarafından üretilmiştir).

Pilot eyaletlerde gerekli görülen uygulamaların gerçekleşmesi sonrasında, pilot eyaletler dışında kalan bölgelerde de reformların uygulanabilmesi için çalışmalar sürdürülmüştür. 1845 yılında Diyarbakır, Erzurum ve Sivas eyaletlerinde de Tanzimat reformlarının uygulanmasına karar verilmiştir.[65] Fakat bu ve bazı diğer eyaletlerde Tanzimat reformlarının yanlış anlaşılması, bazı grupların çıkarlarının zedeleneceğini düşünmesi gibi sebeplerle reformları uygulama süreci tepkiyle karşılanmıştır. Bu bölgelere Erzurum, Van ve Trabzon örnek olarak verilebilir. Bu bölgelerde halk tarafından Tanzimat'ın tam olarak anlaşılmaması sebebiyle valilere karşı ayaklanmalar yaşanmıştır [46]. Sonuçta Tanzimat'ın

[65] Tanzimat'ın eyaletlerde uygulanması hakkında detaylı bilgi için bkz. Çadırcı [15, s. 614-619].

uygulanması ve tüm imparatorluğa yayılması kademeli bir süreç ile gerçekleşmiş; öncelikle hâkimiyetin kolay sağlanabileceği pilot bölgeler belirlenmiş, bu bölgelerde elde edilen başarılı uygulamalar diğer eyaletlere de aktarılmıştır. Bu süreçte karşılaşılan idari eksiklikler ve halk tepkileri ise işleyiş sürecini yavaşlatarak aksatmıştır.

Tanzimat uygulamalarının denetlenmesi: Tanzimat'ın uygulama sürecinde reform kararlarının alınması ve yapılacak yeniliklerin denetlenmesi hükümet tarafından gerçekleştirilmiştir [15]. Bu süreçten sonra Tanzimat'ın nasıl uygulandığını tespit etmek üzere farklı denetleme girişimlerinde bulunulmuştur [8]. İlk denetim girişimleri, 1840 yılında hükümet tarafından Rumeli ve Anadolu'ya ayrı ayrı denetleme kurulları gönderilerek, bu kurulların yeniliklerin ne biçimde uygulandığını tespit edilmesini ve uygulamada yaşanılan güçlüklerin saptanmasını amaçlanmıştır. Fakat bahsedilen bu denetleme girişimi başarısız bir şekilde sonuçlanmış, 1841 yılında teftişten vazgeçildiği açıklanmıştır.[66] Bu süreçte güvenlik işi defterdarlara ve müşirlere bırakılmış, mali ve benzeri konularda denetimin yöneticiler tarafından yürütülmesi kararına varılmıştır.

İlk denetleme girişiminin başarısız sonuçlanmasının ardından 1842 yılında yeni bir teftiş girişiminde bulunulmuş, Anadolu ve Rumeli'ye yeniden temsilciler gönderilmesine karar verilmiştir. Bu denetim ile yine eyalet yöneticileri ile görüşmeler yapılması ve uygulamada karşılaşılan sorunların tespit edilmesini amaçlanmıştır. Bunun yanında Tanzimat Fermanı'nın gereklerini yerine getirmeyen devlet memurlarına ve bu gereklilikleri yanlış biçimde yorumlayanlara yol gösterilmesi de hedeflenmiştir [15]. 1850 yılında denetleme sorunu bir kez daha ele alınmıştır. Meclis-i Vala'da ele alınan teftiş konusunda bu kez teftiş yapacak müfettişlerin denetimi nasıl yapacaklarına dair bir nizamname hazırlanmıştır. Bu nizamnamede hazine gelirlerinin toplanması, Tanzimat'a aykırı uygulamaların engellenmesi ve memurların yaptığı yolsuzlukların engellenmesi gibi konular belirtilmiştir. Bu görevler ile yetkilendirilen müfettişler tarafından yaklaşık 3 yıl boyunca düzenli raporlar tutulmuştur. Fakat bu denetleme eyaletlerin tümünde gerçekleştirilememiş, sancak merkezlerine yoğunlaşan denetim raporlarında kazalar yer almamıştır. 1845 yılına

[66] Bu teftiş girişiminin başarısız sonuçlanmasının ana sebebini Yılmaz [8], Tanzimat Dönemi kanunlarının henüz yürürlüğe girmemiş olması olarak aktarmıştır. Ayrıca bunun yanında devlet memurları arasında görüş ayrılıklarının yaşanmasının da bu denetleme işinin başarılı bir şekilde gerçekleşmesini engelleyen sebeplerden biri olarak belirtmiştir.

kadar geçen süre boyunca, Tanzimat prensiplerinin uygulanmasında başarı elde edilemediği görülmüştür ve bunun üzerine çözüm yolları aranmıştır. Alınacak yeni önlemlerin görüşülmesi hedefiyle her eyaletten iki kişinin başkente çağrılmasına karar verilmiştir. Bu temsilciler ile Meclis-i Vala'da yapılan görüşmeler sonucunda genel bir reform uygulaması için öncelikli olarak bölgelerin kendine özgü sorunlarının bilinmesi gerekli görülmüştür [15], [47].

Sonuçta Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra geçen on yıllık sürede, fermanın prensiplerinin Osmanlı genelinde şeklen de olsa uygulamaya konulduğu ifade edilebilir. Çadırcı [46], bu dönemde Osmanlı'nın içinde bulunduğu ekonomik durum, iç ve dış sorunlar, ulaşım güçlükleri göz önünde bulundurulduğunda, bu sürecin beklenenin aksine çok uzun bir süreç olmadığını belirtmiştir. Şeklen gerçekleştirilen uygulamalar dışında, Tanzimat ile birlikte yeniden oluşturulan yönetim sisteminin son halini alması ise, daha uzun soluklu bir döneme yayılmıştır. Bu uzun soluklu uygulama sürecinin sonucunda ise istenilen başarının tam olarak elde edilemediği söylenebilir. Bu sürecin denetlenmesi için gerçekleştirilen girişimler ise, devlet bürokratları arasındaki fikir ayrılıkları, idare sistemindeki zayıflıklar ve denetim mekanizmasının tam olarak etkin olmayışı sebebi ile istenilen sonucu verememiştir. Yine de teftiş süreci, Tanzimat reformlarının kapsamlı biçimde hayata geçirilmesi için önemli bir deneyim elde edilmesine vesile olmuştur [15], [8].

3.1. Tanzimat Dönemi Nizamnameleri ve Modern Devletin Oluşumu

Tanzimat Fermanı'nın ilkelerinin uygulanması sürecinde idari, mali, askeri ve hukuki alanlarda önceki dönemlere kıyasla esaslı değişiklikler yapılmaya başlanmıştır. Uygulama, imparatorluğun içinde bulunduğu koşullar göz önünde bulundurularak gerçekleştirilmiş ve öncelik hükümetin kesin denetiminde olan bölgelere tanınmıştır [15]. Tanzimat Dönemi ile birlikte, Batının düşünce sistemi ile temas edilmiş; Batı'nın askeri ve teknik alanlarının yanı sıra hukuk, eğitim, edebiyat ve sanat alanlarında da üstünlüğü kabul edilmiştir [20].

Tanzimat Dönemi'nde gerçekleştirilen reformlar ve nizamnameler arasındaki işleyiş ise dinamik ve karşılıklı bir etkileşim içinde şekillenmiştir. Bu süreç genellikle birbirlerini tamamlayan ve birbirine bağlı süreçler olarak işlemiş ve birbirlerine göre kesin bir öncelik

sırası olmamıştır. Bu süreçte, hem nizamnamelerin çıkarılması hem de reformların uygulanması, merkeziyetçi bir devlet yapısı oluşturma ve modernleşme hedefleri doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Ancak bu süreçlerin nasıl işlediği konusunda genel bir kuraldan ziyade, duruma ve kuruma göre farklılıklar gösterdiği ifade edilebilir. Tanzimat reformları belli bir ihtiyacın veya dönüşümün gereksinimi sebebiyle ortaya çıkmış, ardından bu reformları belli bir çerçeveye oturtmak ve uygulanabilir hale getirmek amacıyla nizamnameler hazırlanmıştır. Bunun yanında bazı durumlarda da, reformlara yön vermek ve belirli kuralları önceden belirlemek için nizamnameler öne çıkarılmış, ardından uygulamaya geçilmiştir. Özellikle eğitim, mali ve hukuki alanlarda önce nizamnamelerin çıkarıldığı, sonrasında bu nizamnamelere göre kurumların ve sistemin şekillendirildiği durumlar görülebilmektedir.

II. Mahmud Dönemi'nden itibaren siyaset, yönetim, hukuk, eğitim, sağlık, askerlik, ekonomi, ticaret, vergi sistemi ve sosyo-kültürel alanlarında pek çok reform gerçekleştirilmiştir. Bu düzenlemeler Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla birlikte resmiyet kazanmış ve yeni bir boyuta taşınmış, Osmanlı Devleti yoğun bir şekilde kanun yapma sürecine girmiştir. Abdülmecid'in Tanzimat Fermanı'nda halkına vadettiği devletin kanunlar ile yönetilmesi ve buna yönelik nizamnamelerin hazırlanması süreci de ilk olarak II. Mahmud saltanatı sırasında kurulan *Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye* ile başlamıştır. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda modern bir devlet yapısı oluşturma çabasıyla pek çok nizamname çıkarılmıştır.

Tanzimat Fermanı sonrası birçok farklı alanda oldukça kapsamlı nizamnameler çıkarılmıştır. Öncelikle nizamnameyi yapacak meclislerin işleyişi ile ilgili nizamnameler çıkarılmıştır. 1850 yılında Meclis-i Vala tarafından Tanzimat'ın uygulanmasını denetlemek üzere müfettişlerin ne yapacaklarına dair bir nizamname hazırlanmıştır. Ardından bu görev 1854 yılında kurulan *Meclis-i Ali-i Tanzimat*'a devredilmiştir [15]. 19. yüzyılın ikinci yarısının başlarına gelindiğinde, Abdülmecid, Tanzimat'ın öngördüğü prensiplerin tam olarak gerçekleştirilemediğinden rahatsız olmuştur ve öncelikle meclisin kendi içyapısındaki dinamikleri belirleyen nizamnameler düzenlenmesini istemiştir. Meclis-i Ali-i Tanzimat'ın 32 maddeden oluşan dâhili nizamnamesinin 19. maddesine göre, hazırlanan nizamnameler, Tanzimat Dönemi'nde farklı alanlar ile ilgili kurulan ve ilgili alanlardan sorumlu olacak meclislere gönderilecek, ayrıca birer örneği de Meclis-i Vala'da arşivlenecektir. Bu madde, meclisler arasındaki koordinasyonu sağlamayı ve merkezi bir kayıt sistemi oluşturmayı

amaçlamıştır. Aynı zamanda Meclis-i Ali-i Tanzimat tarafından hazırlanacak kanunlar için bir kural nizamnamesi daha hazırlanmıştır. "*Bundan Böyle Umumi Yapılacak Nizamatın Ulus-i Tertibine Dair Nizamname*" başlıklı 5 maddeden oluşan bu nizamnameye göre nezaretler ve diğer kurumlar kendi kurumlarına dair bir düzenleme yapma ihtiyacı duyduklarında oluşturacakları kanun için belli bir sisteme tabi tutulmuştur. Bu kurumlardan yapılması düşünülen nizamnameye neden ihtiyaç duyulduğuna dair bir belge hazırlamaları istenmiştir. Alınan izin sonrasında ise sade ve basit bir dil ile nizamnameler hazırlanmış ve Tanzimat Meclisi tarafından incelenmiştir. Bu belgeler üzerinde yapılan değişiklikler ile son halini alan nizamnameler son olarak Padişahın onayından geçmiş ve yürürlüğe konulmuştur. Neticede kanun yapma sürecinin yalnızca padişahın iradesinde olmaktan çıkıp, meclisler aracılığı ile geniş kitlelere ulaşması süreci dönemin koşulları göz önünde bulundurulduğunda Osmanlı Devleti için demokratikleşme adımı olarak değerlendirilebilir [48].

Tanzimat Fermanı'ndan sonra çıkarılan nizamnameler oldukça kapsamlıdır. Bu nizamnamelere; Osmanlı merkez ve taşra meclislerinin yeniden düzenlenmesini içeren Meclis Nizamnamesi, merkez teşkilatı alanındaki reformlar kapsamında 1854-1861 yılları arasında yapılan İlmiye ve Adliye sınıfına dair düzenlemeleri içeren nizamnameler, nüfus ile ilgili çıkarılan nizamnameler, askeriye alanında yapılan nizamnameler, vakıfların yönetimi ve gelirlerinin toplanması hakkında yapılacak düzenlemeler, eğitim alanında yapılacak düzenlemelere dair nizamnameler, hazine alanında yapılan düzenlemeler ve maden nizamnamesi, maliye alanında yapılan Bütçe Nizamnamesi, ticaret nezaretine dair yapılan düzenlemeler örnek olarak gösterilebilir. Bunların yanında Meclis-i Ali-i Tanzimat tarafından gerçekleştirilen diğer faaliyetlere de, idari ve mülki alanda yapılan düzenlemeler; muhacirlerin sevk ve iskânına dair yapılan çalışmalar örnek verilebilir. Ayrıca bu dönem ile birlikte Arazi Kanunu, Ceza Kanunu, Muhacirlerin sevk ve isyanına dair yapılan çalışmalar, Eyalet Meclisleri Nizamnamesi gibi toplum yaşamında önemli dönüşümler yaşanmasına sebep olan yasa ve tüzükler de yürürlüğe konmuştur [35], [15], [48].

Kentleşme alanında ise farklı zamanlarda pek çok düzenleme yapılmış ve nizamnameler yürürlüğe konulmuştur. Kentler hakkında yürürlüğe konan nizamnameler ilk başta yalnızca İstanbul için çıkarılmış ancak 1863 yılından sonra diğer şehirler için de uygulanabilmiştir [14]. İstanbul'un planlanması için çıkarılan nizamnamelere 1848 Ebniye Nizamnamesi, 1853 Sokaklara Dair Nizamnamesi örnek olarak verilebilir [49]. Meclis-i Ali-

i Tanzimat Dönemi'nde de, İmar ve Bayındırlık alanındaki düzenlemeler ile ilgili önemli çalışmalara imza atılmış; bu süreçte İstanbul'da ilk belediye örgütü kurulmuş ve belediyenin işleyişi hakkında düzenlemeler yapılmıştır [48].

İstanbul dışında modern belediyelerin kurulması, 1864 Vilayet Nizamnamesi ile başlamıştır [41]. Tuna Vilayet Nizamnamesi olarak da adlandırılan bu belge, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki eyalet sisteminin yeniden düzenlenmesini, taşra idaresindeki eksikliklerin ve aksaklıkların giderilmesine dair düzenlemeleri içermektedir [8]. 19. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle imparatorluğun Balkan ve Anadolu topraklarında gayrimüslim ve Müslüman halk arasındaki anlaşmazlıklar, Avrupalı devletlerin etkisiyle de giderek artmıştır. Vilayet Nizamnamesi ise bu duruma çözüm bulmak amacıyla hazırlanmıştır. Tuna Vilayeti Nizamnamesi ile birlikte imparatorluk yönetimi artık eyalet sisteminden vilayet sistemine geçmiş; yönetim birimleri Vilayet, Liva (sancak), Kaza ve Köy olacak biçimde düzenlenmiştir. Vilayetlerin idaresi, başta vali olacak şekilde, onun başkanlığında toplanacak alt birim meclisleri tarafından sağlanmıştır.[67] Bu yeni idari yapı, 1867 ve 1871 yıllarında çıkarılan nizamnamelerde de korunmuştur [8], [50], [28]. Tuna Vilayet Nizamnamesi sonrası yerel yönetim birimlerinden bir diğeri olan İl Özel Yönetimleri de kurulmuştur [41].[68] Kent planlaması ile ilişkilenen yasa yapma süreci Meclis-i Ali-i Tanzimat Dönemi'nden sonra ise 1863 yılında Turuk ve Ebniye Nizamnamesi, Rıhtımlar Nizamnamesi ile devam etmiş; 1866 yılında Islahat-ı Turuk Komisyonu kurulmuş ve 1882 yılında Ebniye Kanunu yürürlüğe konmuştur [49]. Tarihi ve kültürel miras değeri taşıyan yapı ve eserlerin korunması kapsamında ise 1861-1874 yılları arasında *Asar-ı Atika Nizamnameleri* hazırlanmıştır [4], [12].

3.2. Siyasi, İdari ve Hukuki Alanda Yapılan Yenilikler

Tanzimat Fermanı öncesinde, II. Mahmud'un saltanatı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleştirilen reformlar, yönetim anlayışında köklü değişimlere yol açmış ve modernleşme sürecinin temelini oluşturmuştur. Özellikle 1826 yılında yeniçeri

---

[67] Tanzimat Dönemi ile birlikte merkezi düzeyde kurulan meclislerin yanı sıra vilayet yönetimlerinde de kademeli bir meclis hiyerarşisi oluşturulmuştur. Bu meclislerde temsilciler seçim yoluyla belirlenmiştir [28].
[68] Fransız yönetim sisteminden esinlenilerek oluşturulmuş İl Özel Yönetimleri ve Belediyeler, aslında yerel ihtiyaçlarının sonucunda ortaya çıkmıştır [41].

ocağının kaldırılması, yenileşme hareketlerine karşı gelen en güçlü grubun kaldırılmasıyla, idari alan başta olmak üzere diğer reformların önü açılmıştır. Bu süreçte, merkezi otoritenin yeniden inşası ve bu otorite tarafından görevlendirilecek kanun yapma kurumları ile çalışacak bir hükümet biçimi oluşturma çabaları gündeme gelmiştir. Batı'daki idari ve hukuk sisteminin üstünlüğünün hissedilmeye başlaması, Osmanlı padişahının yetkilerinin kısıtlanarak modern kurumlarla yönetime geçişini beraberinde getirmiştir. Bu değişim, II. Mahmud Dönemi ile başlayan ve Tanzimat Fermanı ilanı sonrasında da etkili olacak *nizâmât-ı esâsîyye* kavramıyla açıklanmaktadır [21].

19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Osmanlı yenileşme hareketi, Batı'dan esinlenerek kurgulanan kurumların açılması ve mevcut yönetim yapısının yeniden şekillenmesiyle devam etmiştir [29]. Bu dönemde, orduyu kontrol amacıyla Harbiye Nezareti, ulemayı kontrol amacıyla Evkaf Nezareti ve Bab-ı Meşihat gibi kurumlar açılmıştır. Batılı anlamda kurulan kurumların ilk örnekleri ise Tanzimat'ın ilanından hemen önce açılan Hariciye (1836), Dâhiliye (1836) ve Maliye (1838) nezaretleri olmuştur. Devlet teşkilatında ise *Meclis-i Dar-ı Şurâ-yı Askerî* ve *Meclis-i Valâ-i Ahkâm-ı Adliye* gibi kurumların kurulmasıyla önemli dönüşümler yaşanmıştır. Bu kurumların devamında pek çok yeni kurum kurulmuşsa da, bu durum mutlakiyetçi anlayışın tamamen değiştiğini göstermemektedir. Hükümdarın yetkilerinin sınırlandırılması, Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile birlikte daha belirgin hale gelmeye başlamış ve kanunlarla desteklenmiştir. Bürokraside yapılan bu düzenlemelerle, hükümet biçiminde şeklen de olsa yaşanan değişimin ardından, yeni nezaretlerde iş bölümü genişletilmiştir. Yeni oluşturulan meclisler ile nezaretlerin iş yükü azaltılmış ve daha iyi bir hizmet verilmeye çalışılmıştır. Ancak, bu kurumlara atananların görev sürelerinin sınırlı olması ve yetişmiş eleman eksikliği sebebiyle istenilen başarı tam olarak sağlanamamıştır [15]. Sonuç olarak, II. Mahmud Dönemi'nde yönetim alanında gerçekleştirilen ıslahatlar, Osmanlı İmparatorluğu'nu güçlendirmek üzere Batı temelli kurumların biçimsel düzeyde alınmasından öteye gidememiştir [4]. II. Mahmud'un ıslahat girişimlerinden sonra 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde sivil bürokrasi, askeri güçlerin karşısında yükselişe geçmiştir. Yeni kurulan kurumlarda görev alacak sivil memurlar için yeni okullar açılmaya başlamış, maaş sistemine geçilmiş, sivil rütbe sistemi oluşturulmuştur.

Tanzimat Fermanı'nın ilanının ardından ise uygulanmaya başlayan hukuk devleti ilkeleri ve bireysel hakların güvence altına alınması, Osmanlı bürokrasisinde esaslı bir dönüşüme yol açmıştır. Tanzimat öncesinde sıklıkla rastlanılan keyfi uygulamaların ortadan

kaldırılması, memuriyetin daha istikrarlı bir çalışma ortamı olmasını sağlamıştır ve böylelikle bürokrasi içinde sivil memurların statüleri belirginleşmiştir [21]. İnalcık [27], Osmanlı'da devlet kurumlarının modernleştirilmesi ve laikleştirilmesinin Tanzimat Dönemi'nin en önemli cephelerinden biri olduğunu belirtmektedir. Bu kurumların yürütülmesinde ve reformların uygulanmasında dönemin memur bürokratları etkili olmuştur [26]. Reformları gerçekleştiren sivil bürokratlar, genellikle diplomasi tecrübeleriyle öne çıkmaktadır ve bu bürokratlar Hariciye Nezareti bünyesinde görev almışlardır [21]. Reşit Paşa'nın liderliğinde gerçekleştirilen kurumsal yenilikler ile Tanzimat'a sadık bir memur sınıfı oluşturulmuş; *Meclis-i Maarif-i Umumiye* ve Landiye mektepleri gibi yeni eğitim kurumlarının verdiği mezunlar ile modern bürokrasinin altyapısı hazırlanmıştır [27]. Atılan tüm yenilikçi adımların yanında merkezde oluşan bu üst düzey bürokrasi ile yoğun bir kontrol ve yönlendirme sürecine girilmiştir. Bu bürokrat kesim, 19. yüzyılın ikinci yarısına yaklaşırken merkezdeki bürokrasiyi daha da güçlendirerek, taşrada ayanlara ve derebeylere karşı merkezi otoritenin sağlanmasını hedeflemiştir. Bu amaçla vilayet sınırlarının daraltılması ve daha küçük idari birimlerin oluşturulması gibi ıslahatlar gerçekleştirilmiştir. Yapılan bu düzenlemelerle sadece sultan üzerinde değil diğer yerel güçler ve taşraya atanmış valiler üzerindeki denetimin de artırılması amaçlanmıştır [26].

Tanzimat ile gelen bu yenileşme hareketinin, Avrupa model alındığında tek bir değişim çizgisinde ilerlediği söylenebilir. Bu dönemde Avrupa modeline dayanan yeniliklerle Osmanlı'nın geleneksel kurum ve değerleri uzlaştırılmaya çalışılmıştır. Bu durum ikili bir kurumsal yapı ortaya çıkarmıştır. Bu ikiliğe Nizami Mahkemelerin yanında Şer'i Mahkemeler; Adliye ve Maarif Vekâleti'nin yanında Bab-ı Meşihat; modern yöntemlerle eğitim veren mekteplerin yanında medreselerin oluşu gibi paralel yapıların varlığı örnek olarak gösterilebilir. Tanzimat'ın getirdiği bu ikili yapı bir taraftan Osmanlı sisteminde yeni bir olgu değildir. Osmanlı İmparatorluğu'nun toplum yapısında var olan müslim ve gayrimüslim sınıflarının geçmişten beri yarattığı ikilik zaten farklı bir toplumsal yapı örgütlenmesine neden olmuştur. İmparatorluğun kozmopolit yapısında yer alan her millet, kendi yargı, sosyal ve eğitim kurumlarına sahiptir. Tanzimat Fermanı ile bu ikili yapı ortaklaştırılmaya çalışılmıştır fakat Tanzimat bu yapıda önemli bir değişiklik gerçekleştirememiştir. Tanzimat'ın getirdiği değişiklik daha çok Müslüman toplumun yeknesak sisteminde bir ikili yapı meydana getirmiştir. Ortaya çıkan bu ikilik ortamı, dönemin yönetici ve aydınlarında yapılacak olan veya yapılan reformlar konusunda farklı

anlayış ve düşüncelere sahip olmalarını da beraberinde getirmiştir. Tam anlamıyla Batılılaşmayı savunanlar, bahsedilen bu ikili kurumsal yapıdan ötürü, dönemin yöneticilerini yeterince radikal olmamakla eleştirmişlerdir. Bu savunucular, Batı kurumlarının farklı bir kültüre tamamen uyum sağlayamayacağı ve milli değerlerin göz ardı edilemeyeceğini dikkatten kaçırmışlardır. Çünkü açılan yeni kurumlar, esinlenilen toplumdaki gibi değil, getirildiği ülkenin sosyo-kültürel yapısına ve koşullarına uyarlanarak işlev göstermektedir. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki batılı kurumlar bahsedilen sebepten ötürü tam anlamıyla işlev gösterememiştir [6].

Tanzimat Fermanı ile birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun düzeni adına getirilen yeni prensiplere uygun kanunları yapacak yeni kurumlar oluşturulmaya başlanmıştır [20]. Bu dönemde alınan reform kararları ve bu reformların uygulamasının denetlenmesi hükümet tarafından gerçekleştirilmiştir, hemen hemen her konuda ayrı meclisler oluşturularak sorunlar çözülmeye çalışılmıştır. Bu meclislerin aldıkları kararlar ve öneriler, *Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye*'nin onayından geçtikten sonra yürürlüğe konmuştur [15].[69]

1828 yılında kurulan ve bir reform meclisi olarak işlev gören *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye*, Tanzimat Fermanı'nın ilkelerini uygulama, bu ilkelere uygun kanunları hazırlanma ve kanunların uygulanmasını denetleme ile yetkilendirilmiştir [28]. Meclis-i Vala, bugünkü Danıştay ve Yargıtay kurumlarının yetkilerini kendisinde topladığı söylenebilir [20]. Batı ülkelerinde görülen meclislere şekil bakımından benzeyen bu meclisin en temel görevi kanun ve tüzükleri hazırlamak olmuştur. Ceza Kanunu, Arazi Kanunu ve Eyalet Meclisleri Nizamnamesi gibi önemli yasal düzenlemeler bu meclis tarafından hazırlanmış ve yürürlüğe konmuştur. Kanun ve tüzük yapmanın yanında bu meclisin bir diğer önemli görevi yargılamadır. Tanzimat'a aykırı davranan yöneticilerin; bir takım usulsüzlükler yapan paşaların; eyalet ve sancak meclislerinde çözüme ulaşılamayan hukuki sorunlar, hırsızlık, eşkıyalık ve cinayet gibi suçları işleyenlerin yargılanması bu

---

[69] Hükümet merkezinde yeniliklere karar veren ve yürüten kuruluşların başında Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye (Eski Adalet İşleri Yüksek Meclisi) gelmektedir. Abdülmecid Tanzimat Fermanı'nı ilan ettiğinde, imparatorlukta II. Mahmud'un kurduğu üç meclis bulunmaktadır. Bu üç meclisten en önemlisi olan Meclis-i Vâlâ'nın yetkisi ve görevleri Tanzimat Fermanı ile artırılmış, üye sayısı çoğaltılmış ve devlet yönetiminde güçlü ve merkezi bir konuma getirilmiştir [28]. Böylece Tanzimat ile birlikte girilen bu yeni dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda yasama yetkisi, yarı anayasal bir belgeye dayanan ve yarı anayasal bir danışma niteliği taşıyan bu meclise devredilmiştir. Ayrıca imparatorluğun en uzun yüzyılı olarak adlandırılan bu süreçte yasama, yürütme ve yargı erklerinin ayrılması ile birlikte modern parlamenter sisteme geçişin ilk adımları atılmıştır [28], [25].

mecliste yapılmıştır [15]. Bununla birlikte Tanzimat Fermanı ile birlikte gelen müslim ve gayrimüslim tebaanın eşitliği ilkesine dayanarak bu meclisten seçilen Hristiyan halkın şikâyetlerini incelemek üzere bir komisyon kurulmuştur [20]. Meclis-i Vâlâ'nın yasama görevi 1854 yılında *Meclis-i Ali-yi Tanzimat* (Yüksek Tanzimat Meclisi) adıyla kurulan meclise devredilmiştir. Ancak, istenilen başarı sağlanamayınca 1861 yılında Meclis-i Vala ile yeniden birleştirilerek yeni bir düzenleme biri mülki daire, diğeri kanun ve nizamnamelerle ve sonuncusu adalet ile sorumlu üç alt daireye ayrılmıştır; 1868 yılında *Şura-yı Devlet* ve *Divân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin* kuruluşuna kadar çalışmalarını sürdürmüştür [15], [25].

Geç Osmanlı Dönemi'nden önce kurulmuş bir diğer önemli meclis *Meclis-i Şûrâ-yı Bab-ı Ali*'dir. Sadrazama danışmanlık yapmak üzere kurulmuş olan bu meclisin görevi imparatorluk genelinde idari ve mali konuların görüşülmesi ve buna yönelik kararların alınmasıdır. *Meclis-i Hass-ı Umumi*, Tanzimat'ın ilanıyla birlikte kurulmuş bir başka önemli meclistir. Bu meclis, yüksek rütbeli memurlar ile mazul (görevden alınmış) ya da emekli olmuş devlet adamlarının katılımları ile toplanmaktadır. Meclis, yetkisi ve işleyişi bakımından oldukça geniş yetkiler ile donatılmıştır. Bu meclisin Meclis-i Meşveret gibi olağanüstü durumlarda toplanmak ve Meclis-i Vala'nın aldığı kararları bir senato gibi değerlendirmek, incelemek ve onaylamak olmak üzere iki temel görevi bulunmaktadır [28].

II. Mahmud Dönemi'nden itibaren başlatılan bu çağdaşlaşma çalışmaları, Tanzimat ile birlikte zirve noktasına ulaşmıştır. Tanzimat'ın ilanının ardından var olan meclislerin dışında, modern anlamda nezaretler (bakanlıklar) kurulmuş ve her biri uzmanlık alanlarına göre düzenlenmiş meclisler ile desteklenmiştir [28]. Meclis-i Vala'ya bağlı çalışan bu meclisler daimi ve geçici meclisler olarak iki gruba ayrılabilir. Kuruluş sırasına göre askeri alandaki reformları yürütmek üzere *Dar-ı Şura-yı Askeri* (1836); sanayi, tarım ve ticaretle ilgili reformları yürütmek üzere *Meclis-i Umur-ı Nafia* (1838); maliye alanındaki reformlar ile ilgili *Meclis-i Muhasebe-i Maliye* (1840); eğitim alanındaki reformları yürütmek üzere *Meclis-i Maarif-i Umumiye* (1845) daimi görevli meclislere örnek olarak gösterilebilir. Bunun dışında kurulan ve yine daimi olarak görevli diğer uzmanlık meclislerine *Meclis-i Umur-ı Sıhhiye, Meclis-i Zabtiye, Meclis-i Tophane-i Amire, Meclis-i Bahriye, Meclis-i Meadin, Meclis-i Rüsumat, Meclis-i Haza'in, Meclis-i Karantina, Meclis-i Ziraat, Meclis-i Es'ar* gibi farklı alanlarda faaliyet gösteren meclisler örnek olarak gösterilebilir. Geçici meclisler ise belirli sorunları çözmek için gerekli görüldüğü takdirde belirli bir dönem için

kurulan meclis türüdür [28]. Bu dönemde kurulan *Muhassıllık Meclisleri* de geçici olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün en büyük sebeplerinden biri mali sistemde yaşanan bozukluklardan kaynaklanmaktadır. 19. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar olan süreçte vergilerin tespiti, yönetimi ve toplanması konusunda ciddi problemler yaşanmıştır. Bu nedenle, Tanzimat Fermanı'nda halktan adil, eşit ve gelirle orantılı vergi alınması üstünde durulan ana konulardan biri olmuştur. Bu konuda çözüm bulmak ve uygulamalara düzen getirmek amacıyla vilayetlere muhassıllar gönderilmiş ve buralarda Muhassıllık meclisleri kurulmuştur (1840) [41], [28].[70] *Meclis-i İmariye* adı ile oluşturulmuş imar meclisleri de geçici olarak kurulmuş meclislerin en önemlilerinden biridir. Bu meclis, imparatorluk genelinde köprü, yol ve su gibi bayındırlık faaliyetlerinin planlanıp uygulanması görevini üstlenmektedir ve görevini tamamlayınca dağıtılmıştır [28].

Meclis-i Vala kararıyla oluşturulan bu geçici imar meclisleri imparatorluğun Konya Eyaleti, Hüdavendigar ve Bolu Eyaletleri, Biga Sancağı, Sivas ve Ankara Eyaletleri, Diyarbakır Eyaleti ile Maden-i Hümayun Kazaları, Erzurum Eyaleti, Vidin-Niş Eyaleti Meclisi, Üsküp- Rumeli Eyaleti, Selanik Eyaleti, Tırhala Eyaleti ve Elviye-i Selase Meclisleri olmak üzere on bölgeye ayrılarak her bölgeye birer meclis atanması şeklinde gerçekleştirilmiştir. Bu meclisin üyeleri askeri, sivil ve mali yöneticiler ve şer'i hukuk temsilcilerinden seçilmiştir ve bu sayede imparatorluk genelindeki imar meclislerinin uygulamaları geniş bir denetleme ve inceleme kapasitesine sahip olmuştur. Yapılacak bayındırlık planlarının uygulanması için öncelikle bütçe programı hazırlanmış ve İstanbul'a yakın bölgelerden başlanarak, çevre bölgelerde yol ve liman keşfi yapılmıştır. Niş, Üsküp, Bursa, Çankırı, Konya, Ankara gibi sancaklarda çeşitli projeler planlanmıştır. Hazırlanan raporlar Meclis-i Vala'da değerlendirildikten sonra yapım işleri için bir program oluşturulmuştur ve öncelik yine başkent İstanbul'a yakın yörelere verilmiştir [15].

Tanzimat Fermanı sonrasında oluşan modern yapılardan bir diğeri de yerel yönetimlerin oluşturulmasıdır [41]. Türkiye'de yerel yönetimlerin tarihi Batı'da olduğu gibi

---

[70] 1842 yılında vergi reformunun başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Muhassıllık meclisleri kapatılmıştır. Yerine Büyük Meclis adıyla, valiye bölge sorunları üzerine danışmanlık yapmak üzere yenileri kurulmuştur. 1849 tarihi ise Eyalet Meclisleri'nin aynı amaçla kurulduğu yıl olmuştur [28].

zengin bir geçmişe ve geleneğe sahip değildir. Şehirlerin ya da kırsal toplulukların idari ve mali konularda özerk biçimde hareket etmesi ve yönetim organlarını yerel halktan oluşturması olgusu Osmanlı İmparatorluğu'nda yakın tarihlerde başlamıştır [51]. Osmanlı'da özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısının hemen başlarında Batı ile artan ilişkiler yerel yönetim reformlarını tetiklemiştir. Bu devirde mali merkeziyetçilik, azınlık katılımının sağlanması, dış baskılar ve kentsel büyüme gibi faktörler yerel yönetimlerin kurulmasını zorunlu hale getirmiştir. Bu anlamda ilk modern Belediye denemesi 1855-1856 yılında İstanbul'da gerçekleştirilmiştir. Bu girişim, özellikle İstanbul'da yaşayan yabancıların modern, temiz ve bakımlı bir şehirde yaşamak istemeleri sebebiyle onların yaşam koşullarını iyileştirmek ve Batılı devletlerin bu konudaki baskıları nedeniyle gerçekleştirilmiştir. İstanbul Şehremaneti girişimi ilk denemesinde başarısız olmuş ve hemen arkasından 1858 yılında, çoğunlukla yabancıların yaşadığı ve modern liman kentlerinin yaşadığı sorunlarla boğuşan Galata ve Beyoğlu'nda modern belediye hizmetlerin sağlanması için *Altıncı Daire-i Belediye,* Paris'teki belediye kurumlarından esinlenerek kurulmuştur. Altıncı Daire-i Belediye'nin kısmi başarısı modern belediye teşkilatının başta İstanbul'un diğer bölgelerinde ve sonrasında taşrada yaygınlaştırılmasını beraberinde getirmiştir. Taşrada modern belediye örgütlenmesinin ilk örnekleri ise,1864 Vilayet Nizamnamesi'nin ardından başlamıştır [41].

Tanzimat Dönemi'nde siyasi-idari alanda yaşanan gelişmelerden biri de taşra idaresini düzenlemeye yönelik yapılan ıslahatlardan istenilen sonuçların alınması olmuştur. II. Mahmud'un saltanatında uygulanan merkeziyetçi politika yaklaşımları, Tanzimat Fermanı'nın ilanı sonrası yeni yönetim ilkelerine altyapı oluşturmuştur. Bununla birlikte taşra yönetiminde etkili ve kalıcı bir yönetim sistemi kurmak yaklaşık otuz yıllık bir arayışın ardından ortaya çıkmıştır [8]. Tanzimat idarecileri, memleket idare problemini daha kapsamlı bir şekilde ele alarak, imparatorluğun yerel koşullarına uygun bir yönetim modeli oluşturmaya; Batı'da bulunan taşra yönetiminden de esinlenerek yeni bir "Osmanlı İdari Modeli" oluşturmaya çalışmışlardır [8], [20]. Bu süreçte imparatorluk toprakları eyaletlere, eyaletler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar da köyleri içeren nahiyelere bölünmüştür. Eyaletlerin idaresi valilere bırakılmış; valilerin yanına bölge kuvvetlerini komuta edecek bir muhafız ve mal işleri içinde bir defterdar verilmiştir. Bunun yanında, özellikle Fransa'da yer alan *departman meclisleri* örnek alınarak bazı sancaklarda meclisler kurulmuştur [20]. 1842-

1849 yılları arasında kurulan Memleket Meclisleri, Tanzimat'ın taşrada uygulanmasında kritik bir rol oynamış ve Taşra yönetiminin yeniden yapılandırılmasına katkı sağlamıştır [8].

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'ın ilanı ile birlikte kurulan yeni kurumlar ve kurullar ile birlikte hukuki alanda önemli değişimler yaşanmıştır. Tanzimat'ın öncesinde adalet anlayışı, öncelikle Şeriat'a sonra padişahın iradesine dayanmıştır. Tanzimat ile birlikle adaletin insan düşüncesinin koyacağı kurallar ile de sağlanabileceği fark edilmiş ve Tanzimat idarecileri tarafından Doğu ve Batının haklar sistemi bir araya getirilmeye çabalanmıştır. Bunun sonucunda Osmanlı Devletindeki hak-hukuk anlayışı Batılı laik ilkelere dayalı bir sistem ile değiştirilmeye başlanmış ve Tanzimat Fermanı bu sürecin dönüm noktası olmuştur. Bu kapsamda Adalet Kuralları Divanı anlamına gelen *Divan-ı Ahkâm-ı Adliye* kurulmuştur [20], [25]. Padişah iradesi dışında modern anlamda bir yasama sürecinin başlaması hukuk sisteminin laikleşme yönünde ilerlemesinin ilk adımı olarak değerlendirilebilir. 1838 yılında yürürlüğe giren ve genellikle ilk ceza kanunu olarak bilinen düzenleme, kamu hukukunu geliştirme yönünde atılan bir adım olmuştur. Bu kanunname ile birlikte, yönetimde yer alan idarecilerin ve kadıların görevlerini kötüye kullanmalarını önlemek amacıyla bir takım cezalar belirlenmiş; rüşvet benzeri eylemlere karşı ağır yaptırımlar öngörülmüştür [25]. Ceza Kanunu, Tanzimat Fermanı'nın ilanından hemen sonra hazırlanmıştır ve çağdaş hukuk anlayışının Osmanlı yönetim sistemine entegre edilmesi yolunda önemli bir adımı temsil etmiştir. Bu kanun vatandaşların kanun önünde eşitliğini simgelerken, aynı zamanda padişahın halkına verdiği hakların garantisi olarak da görülmüştür [20].

3.3. Eğitim ve Sağlık Alanında Yapılan Yenilikler

Tanzimat Dönemi'nde reform yapılan alanlardan biri de milli eğitimdir. Tanzimat Fermanı'nın içeriğinde doğrudan milli eğitimden bahsedilmemiştir. Fakat bu fermanda işaret edilen ilkelerin ve bu ilkeler üzerine kurulan Tanzimat düzeninin geleceği, doğrudan milli eğitimin karakteriyle ilgilidir. Fermanda belirtilen ilkeler, Osmanlı toplumu için yeni bir hayat görüşü ve toplumsal düzeni ifade etmektedir. Osmanlı toplumunda bu ilkelerin kabul görmesi ancak toplumun duygu ve düşünce yapısında yeni değerleri benimsemesi ile mümkün olabilecektir ve bu dönüşümü sağlayacak temel araç ise milli eğitimdir [20].

Tanzimat'ın ilanından önce Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim medreselerin kontrolü altında gelişmektedir. 19. yüzyıla girilmesi ile birlikte özellikle askeri ve yönetim alanlarında yapılacak olan ıslahatların uzun vadeli olabilmesi için bu alanlarda görevlendirecek genç Osmanlıların görevlerini yerine getirebilmelerini sağlayacak eğitimi alabildiği yeni bir eğitim sistemin geliştirilmesi zorunlu hale gelmiştir. Fakat eğitim sistemini tekelinde tutan ulemanın hala Müslüman halk ve yöneticiler üzerinde etkisini sürdürmesi, bu yeni sistemin geliştirilmesinde sorun teşkil etmiştir. İmparatorluğun geleneksel sisteminin ve kurumlarının çökmesine sebep olan ihmallerden dolayı dini okullar artık eskisi gibi eğitim vermemeye başlamıştır [32]. Aynı zamanda bu okullar, çalışma metodu, çalışma konuları ve kılık kıyafet bakımından döneminin gereklerine uygun bulunmamıştır [20]. Artık genç Osmanlıların dönemin ihtiyaçlarına göre, yüksek teknik okullarda okuması ve bu okullarda onlara aritmetik, fen[71] ve yabancı dil eğitimleri verilmesi gerekli görülmüştür. II. Mahmud, ulema tarafından karşılaşacağı tepkilerden ötürü geleneksel medrese eğitim sistemini modern ve laik bir eğitim sistemi ile açık bir şekilde değiştirememiştir. Bu nedenle II. Mahmud, Müslüman okulları olduğu gibi bırakarak, bunların yanında, bu kurumlardan bağımsız yeni, laik bir eğitim sistemi inşa etmeye çalışmıştır. Bu süreçten sonra yapılan eğitim reformları, toplumda geleneksel ile modern arasında bir çekişmeyi de beraberinde getirmiştir. Farklı felsefeleri ve müfredatları takip eden iki ayrı sistemin varlığı, Türkiye Cumhuriyeti tarafından sona erdirilene kadar devam etmiş ve eğitimde yaşanan bu ikilik süreci toplumu bir yüzyıl boyunca ikiye bölen önemli bir mesele olmuştur [32].

19. yüzyılın ilk yarısında devletin memur ihtiyacı Enderun mektebi tarafından, ordudaki subay ve uzman gereksinimi de bu dönemde kurulan Harbiye ve Tıbbiye'den sağlanmaktadır [20]. II. Mahmud Dönemi'nde eğitim alanındaki yeniliklerin en önemlisi Batıda geliştirilen modern teknik bilgilerin aktarılması ve uygulanması amacıyla Mühendishane, Tıbbiye ve Harbiye gibi fen ve askeri okulların kurulması ve geliştirilmesidir. Bu yüksekokullara öğrenci yetiştirmek amacıyla 1838 yılında ortaöğretim

[71] Bu dönemde "Fen" terimi, modern bilim ve teknikleri ifade etmek için kullanılmaya başlanmış, "Maarif" terimi ise yeni bilgi ve aydınlanma anlamına gelecek şekilde anlam genişlemesine uğramıştır. Daha sonra ise eğitim anlamını kazanmıştır [25].

kurumları olan rüştiye okullarının açılmasına karar verilmiştir.[72] Bu okulların bir amacı da ilkokullara öğretmen yetiştirmektir. Fakat Tanzimat'ın ilanının sonrasına kadar bu alanda bir gelişme yaşanmamıştır. Bu süreçte yalnızca 1839 yılında "Adli Maarif Okulu" adı altında bir ortaokul açılmıştır. Daha sonra bu okul Maarif Okulu ve Ebedi Bilgiler Okulu olmak üzere kendi içerisinde ikiye bölünmüş ve bu okulların birincisinde okuryazar memur yetiştirilmesi diğerinde ise dil eğitimi verilmesi hedeflenmiştir. Bu dönemde Yararlı İşler Meclisi'nin projeleri arasında en öncelikli amaç, dünyevi işlerde başarı sağlamaktır. Bu amaçla bu mecliste bolca ilim, fen, maarif ve sanayiden söz edilmiştir. İlköğretim düzeyinde kabul edilen eğitim din eğitimi, ortaöğretimde ise memur yetiştirme olmuştur. Dini eğitim verilen ilkokullarda okuyan öğrencilerin daha sonraları yüksekokullarda fen ve meslek konuları okuması gerekmiştir. Bu durum Mühendishane, Tıbbiye ve Harbiye'de eğitim görecek gençlerin önünü tıkamıştır. Yani modern eğitim görecek öğrencilerin ilköğretim düzeyinde medreseden gelmesi, ilköğrenim alanında reform yapılmadıkça sorun teşkil etmeye devam etmiştir. Gerçek anlamda rüştiyelerin kurulması ve yaygınlaşması Geç Osmanlı Dönemi'nde, özellikle Tanzimat ile birlikte olmuştur [25].

III. Selim devrinde kurulan Mühendishane, II. Mahmud Dönemi'nde yeniden kurulan Tıbbiye ve yeni kurulan Harbiye askeri amaçlarla geliştirilmiş eğitim kurumlarıdır. En eski fen okulu olan Mühendishane, fen eğitiminin temellerinin atıldığı bir okuldur. Mühendishane daha önceleri Yeniçeri Ocağı'nın son dönemlerinde bu ocağın ihtiyaçlarına cevap vermiştir. Ocağın kaldırılması ile Mühendishane yeniden düzenlenmiş ve genişletilmiştir. 1827 yılında bugünkü Deniz Harp Okulu'nun başlangıcı olan Bahriye Mühendishanesi bu kurumdan ayrılmıştır. Mühendishane'deki öğrenci sayıları artırılmış, Fransızca el kitapları eşliğinde eğitim Türkçe olarak verilmiştir. Tıbbiye ise, yükseköğretim alanında dönemin padişahının özel ilgi gösterdiği bir kurum olmuştur. Diğer kurumların aksine Tıbbiye için ulemanın tepkisi olumlu yönde olmuş ve bu kuruma destek verilmiştir. Tıbbiye'nin açılmasının ana sebeplerinin başında ordunun sağlık ihtiyaçlarının karşılanması, yakın doğuda giderek yaygınlaşan kolera salgını ve kontrol edilemeyen yabancı hekimlerin çoğalması gibi etkenler gelmektedir. Bu sebeplerden ötürü ilk tıp okulu olan *Tıphane-i Amire*, 1827 yılında açılmıştır. Bunun hemen arkasında 1828-1829 yıllarında Cerrahhane

[72] Bu dönemde ilk kez, ilk ve ortaöğretim ile her ne kadar askeri amaçla kurulmuş olsalar da yüksekokullar arasında bir ilişki kurulmaya çalışılmıştır [25].

adında bir okul daha kurulmuş ve 1838 yılında bu iki okul birleşerek çağdaş Tıbbiye'nin temelini oluşturmuştur.[73] Okulun açılışında II. Mahmud her dinden halkın bu okullara kabul edileceğini açıklamıştır. Bu okulda anatomi, fizik, kimya, cerrahi, doğum ve genel bilimler hakkında dersler verilmiştir [25].

II. Mahmud Dönemi'nin sonuna gelindiğinde, düzenli şekilde yaklaşık 1000 öğrenciye eğitim veren birkaç yüksek teknik okul faaliyet vermektedir. Fakat bu okulların eğitim etkinliğini sınırlayan, eğitim verilen sınıfların küçük ve yetersiz olması, okulların sürekli başka binalara taşınması, ekipman ve kitap yetersizliği, eğitmenlerin bazılarının yetkinliğinin sorgulanması, siyasi bir takım olaylar yüzünden kaydedilen ilerlemelerin sürekli sekteye uğraması ve benzeri sorunlar eğitim reformlarının devamlılığı konusunda problem teşkil eden unsurlar olmuştur. Her şeye rağmen II. Mahmud'un saltanatının sonuna gelindiğinde Osmanlı çağdaş ve laik eğitime tereddütlü olsa da bir başlangıç yapmıştır. Bundan sonra eğitimin tüm imparatorluğa ve tüm kesimlere yayılması, başarıya ulaşması Tanzimat reformcularının yoğun ve sürekli çabaları ile gerçekleşmiştir [32].

Tanzimat ilanıyla eğitim alanında modernleşme çalışmalarına devam edilmiştir. Bu dönemde hala medrese ve ilköğretim mektepleri ikilemi devam etmektedir. İlköğretim ile yüksekokul ve üniversite vazifesi gören medreseler hala ulemanın idaresinde din temelli eğitim vermektedir. Mekteplerde çocuklara her ne kadar din bilgisinin ve Kur'an'ın yanında biraz yazı ve aritmetik dersleri öğretilmeye çalışılsa da bu bilgiler, eğitim alan gençlerin hayatı için yeterli bilgiyi sağlamaktan uzaktır. Medreselerde gramer, mantık, astronomi, geometri ve metafizik alanlarında dersler verilmektedir. Fakat tarih, arkeoloji, coğrafya ve müspet ilimler tamamen ihmal edilmiştir. Fen ve ilim alanında en önemli unsurlar olan görme, inceleme ve değerlendirmeye bu kurumlarda hiç önem verilmemiştir. Bu sorunların ve yaşanan ikilemin fark edilmesinden sonra 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren eğitimde modernleşmeye çalışılsa da köklü bir değişiklik gerçekleştirilememiştir [20]. Tanzimat aydınları milli eğitimin önemini ve gerekliliğini kavramalarına rağmen fermanın ilanından sonraki yıllarda eğitim dışındaki işlerle uğraşmışlardır. Bu durum, 1845 yılında Abdülmecid'in Bab-ı Ali'de sadrazamların ve bürokratların önünde milli eğitim probleminin

[73] Tıbbiye, kuruluşundan sonra öğrencilerin çoğunun medrese kökenli olmasından, özellikle Müslüman ailelerde bu kuruma gösterilen rağbetin az olmasından ve modern tıp eğitiminin geleceği tam olarak kavramış ailelerinin varlığının azlığından ötürü pek çok zorluk yaşamıştır [25].

gündeme getirilmesi ise değişecektir. Abdülmecid problemi şu sözlerle tanımlamaktadır Karal [20, s. 182]:

"Sana (sadrazama) ve bütün bakanlara tebaamın refah ve saadeti için lâzım gelen tedbirleri îtimâd-ı tam dairesinde düşünmenizi ve görüşmenizi emrediyorum. Bu yolda ilerleme, din işlerinde olduğu kadar dünya işlerinde de cahilliğin kaldırılmasına bağlı olduğundan, ilim ve fen ve sanat öğretimini sağlayan okulların kurulmasını ön plâna alınacak işlerden sayıyorum."

Bunun üzerine padişahın milli eğitim hakkındaki emirlerini yerine getirmek üzere bir eğitim ve öğretim programı düzenlemek gerekli görülmüş ve bunun için özel bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyonun milli eğitim hakkındaki çalışmaları kanuna bağlanmıştır. Bu kanun ile birlikte medresenin dışında, devletin kontrolü altında bir *Darülfünun* (üniversite) kurulması, ortaokulların açılması ve bu okullar ile ilkokulların ulemanın tekelinden çıkarılarak devlete verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu komisyonun yanında milli eğitim çalışmalarının yürütülmesi ve kontrolünün yapılması amacıyla "*Meclis-i Daimi-i Maarif-i Umumiye*" adında bir başka kurum daha kurulmuştur [20]. Tanzimat Dönemi'nde dini okullar ve modern eğitim veren okullar arasındaki ikilik daha da derinleşeceği için, bu eğitim kurumları arasında köprü hizmeti görecek okullara daha fazla önem verilmiştir. Bu sebeple, orta öğretim düzeyindeki okulların bu dönemde yaygınlaşmaya başladığı ve hatta kız çocuklarının bu okullarda öğrenim görmeye başladığı başlandığı görülmektedir [25]. Berkes [25], Tanzimat Dönemi'nin eğitim alanında belki de en önemli başarısının 1862 yılından başlayarak kız öğrencilerin ortaöğretim görmelerini başlatması olduğunu ve o dönem için kızların mahalle okulları dışında gerçek bir eğitim görmesi düşüncesinin cesur bir fikir olduğunu ifade etmektedir.[74] Kız ortaokullarının açılmasının sonraki döneme yansıyan en önemli etkisi, kadınların meslek sahibi olmaya başlaması ve gündelik hayattaki konumunun değişmesidir.[75]

Tanzimat Dönemi'nde din alanında kalan ilköğretim, bu alanda yapılan yeniliklerin yüzeysel kalması sebebi ile milli eğitimin modernleştirilmesi yolunda en az başarı gösterilen

---

[74] Tanzimat Dönemi'nde kızlar için dikiş evi gibi ev işlerini öğreten sanat okulları ve rüştiyeler açılmıştır. Bunun yanında kız öğretmen okulları açılmıştır. Fakat bu okullar tüm imparatorluğa yayılmamıştır. İstanbul merkez olmak üzere bir iki vilayette daha bu okullar görülebilmektedir [25].

[75] İlk kez bir kadın öğretmenin tayin edilmesi 1873 yılına denk gelmektedir. Kadınların okul yönetiminde görev almaya başlamaları ise 1880'li yıllara tekabül etmektedir. Bu tarihlerden sonra diğer vilayetlerde de kadınların okul yönetimine tayinleri görülmüştür [25].

alan olmuştur. Bu dönemde öğretmen yetiştirme düşüncesi ise ancak ortaöğretim düzeyinde okulların açılması ile gerçekleşmiştir. 1848 yılında *Dâru'l Muallimin* (Öğretmen Okulu), 1870 yılında da kız öğretmenler yetiştirmek üzere *Dârü'l-muallimat* kurulmuştur. Bu dönemde Mühendishane, Tıbbiye ve Harbiye gibi yüksekokulların gelişme süreci ilerlemiştir. Mühendishane, 1846-1847 yıllarında yeniden genişletilmiştir. Bu kurum pek çok mezununu 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'ya göndermiştir. Tıbbiye yüksekokulu ise 1843 yılında ilk mezunlarını vermiştir [25].

II. Mahmud Dönemi'nden itibaren Tıbbiye'nin açılması ve askeri alan dışında kentlerde yaygınlaşan salgınlara karşı önlem alınması gerekliliği sebebiyle yenilik yapılmasına öncelik verilen alanlardan bir diğeri de sağlık alanı olmuştur. Kolera salgınına karşı başlatılan karantina uygulaması modern sağlık önlemlerinin Osmanlı toplumuna yerleşmesine katkı sağlamıştır. Bu konu ile ilgilenmek üzere 1835 yılında Karantina Müdürlüğü kurulmuş ve uygulama hakkında bilgiyi halka yaymak için risaleler yazılmış ve gazetelerde yayınlanmıştır. 1838 yılında ise Sağlık İşleri Meclisi adı altında bir daire kurulmuştur [25].[76] Ayrıca modern hastanelerin inşası da bu dönemde başlamış ve halk sağlığına dair ilk düzenlemeler yapılmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sağlık alanında çeşitli nizamnameler çıkarılmıştır[77]. Bu nizamnamelerde muhacirler ve fakirler için hastaneler kurulması, hastane yönetimi ve personelinin görev tanımlarına ilişkin maddeler yer almaktadır. Bu düzenlemeler, Osmanlı taşrasında kamu sağlığını iyileştirmeyi ve özellikle salgın hastalıklar ile mücadelede kurumsal altyapıyı güçlendirmeyi amaçlamıştır [52]. Aynı zamanda 1871 yılında çıkarılan Vilayet Nizamnamesi'nin 11. maddesi, Osmanlı taşra yönetimini modernleştirme ve kalkındırma çabaları kapsamında, yeni hastanelerin kurulması, genel sağlığın korunması, eğitim ve altyapı hizmetlerinin geliştirilmesi gibi konulara değinerek, vilayetlerdeki kamu hizmetlerinin düzenlenmesini hedeflemiştir [53].

---

[76] Bu dönemde ilk uluslararası sağlık kongresi diyebileceğimiz bir toplantı gerçekleşmiştir ve sonunda Türkçe ve Fransızca olarak sağlık nizamnamesi hazırlanmıştır. 1866 yılında İstanbul'da bir kere daha uluslararası Sağlık İşleri Kongresi toplanmıştır [25].

[77] Paşaoğlu [52, s. 1232], araştırmasında şu nizamnameleri örnek olarak incelemiştir: Tuna Vilayeti'ndeki düzenlemeler bağlamında "*Muhacirin hakkında Meclis-i İdare Komisyonu tarafından kaleme alınan talimat ve nizamatın kaydı*" adlı 1865 tarihli nizamname defterinde bulunan *Gureba Hastanelerine Mahsus Talimatnamedir* belge, *Hastahanenin Nizâmât ve Tertibât-ı Umumiyesi* belge ve *Aşı Hakkında Talimat Aşı maddesiçün bu def'a ta'yin olunan hekimlere virilecek ta'limatdır* adlı 5 maddelik aşı programını belirten belge.

Tanzimat Dönemi'nde eğitim ve sağlık alanında yapılan bu reformların yanında, dilde ve edebiyatta da modernleşme süreci yaşanmıştır. Tanzimat Edebiyatı, bir devlet politikası olarak değil, Batıya yönelen Osmanlı toplumunun estetik algısı ve düşüncelerindeki dönüşümün bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı toplumunun Batı'nın tekniğini, hukukunu ve siyaset anlayışını benimsemeye başlaması, Batı'nın dünya görüşü ve edebiyat anlayışının benimsenmesini de beraberinde getirmiştir. Tanzimat öncesinde Osmanlı edebiyatı dini telakkiler ile sınırlandırılmış ve medresenin tekeli altında gerçekleştirilmiştir. Medreseler eğitim dili olarak Arapçayı, fakat edebiyat dili olarak Osmanlıcayı benimsemişlerdir. Bu dönemde edebiyat Osmanlı toplumu arasında aydın ve bilgin sınıfına hitap eden divan edebiyatı ve halkın duygularını ve dilini yansıtarak halka hitap eden halk edebiyatı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Osmanlı'nın gerilemeye başlaması ve Batı'nın üstünlüğünün kabul edilmesi ile birlikte, pek çok alanda olduğu gibi eğitim ve sonrasında edebiyat alanında da değişim yaşanmaya başlanmıştır. Yapılan ıslahatlar doğrultusunda yurtdışından getirilen eğitimciler ve yurtdışına gönderilen öğrenciler ile birlikte Batı ile doğrudan temas sağlanmış ve bu da Türk aydınları arasında Batı düşüncesi ve sanat dünyasının tanınmasına olanak sağlamıştır. Bu etkileşim sonrasında Batı edebiyat ve sanat anlayışını benimseyen aydın kesim, Batı'nın edebiyatını ve sanatını Osmanlı toplumuna taşımaya başlamıştır. Bu süreç ile birlikte İslam felsefesi ve Tanzimat edebiyatı arasında çelişkili bir süreç yaşamıştır. Ahiret odaklı soyut anlayıştan, tabiat ve toplum odaklı bir anlayışa geçiş yapılmış, sosyal meseleler, birey hakları, adalet ve eşitlik gibi yeni konular işlenmeye başlanmıştır. Fakat dini değerlerin tamamen reddedilmiyor oluşu ve doğunun mistik unsurlarının hala edebiyatta varlığını sürdürmesi ile bu alanda da bir ikilik söz konusu olmuştur [20].

Sonuç olarak Tanzimat Dönemi'nde eğitim alanında kurulan meclisler aracılığıyla ilk, orta ve yükseköğretim düzeyindeki okulların medresenin nüfuzundan kurtarılmasına ve devletin yönetimi altına alınmasına çalışılmıştır. Bu dönemde de medreselerin işleyişi hakkında bir değişiklik yapılamamış, bu kurumlara müdahale edilememiştir. Medreselerin durumu yarım yüzyıl önce gerçekleşen yeniçeri ocağının durumuna benzer bir şekilde gelişmiş; dönemin yeniliklerine karşı çıkmalarına rağmen medreselere müdahale edilememiş ve bu kurumlarda bağımsız bir eğitim sistemi kurulmasına engel olunmamıştır. Devletin kurduğu çağdaş eğitim veren okullardan mezun yeni nesiller yetişmeye başladıkça,

medreselerin itibarı azalmaya başlamıştır. Yani Tanzimat Dönemi'nde de milli eğitim birliği sağlanamamış ve milli eğitimdeki bu ikilik Cumhuriyet'in ilanına kadar devam etmiştir [20].

3.4. Askeri Alanda Yapılan Yenilikler

Geç Osmanlı Dönemi'nde Batı'ya yetişmek amacı ile gerçekleştirilen yeniliklerin ilk ve en önemli olanları askeri alanda gerçekleştirilmiştir. Bu ıslahatların genel amacı Osmanlı ordusunu Avrupa orduları ile savaşabilecek seviyeye getirmek olmuştur [20]. II. Mahmud Dönemi'nde 1826 yılında yeniçeri ocağının kaldırılması ile kritik bir dönüşüm yaşayan Osmanlı İmparatorluğu'nda, yeni bir orduya ihtiyaç duyulmuş ve bu doğrultuda Avrupa ordularına benzer bir yapıya sahip olması hedeflenen *Asakir-i Mansure-i Muhammediye* ordusu kurulmuştur. Bu dönemde zorunluluğa dayanan bir askeri yapı benimsenmiş ve halktan derlenen askerlerle modern bir ordu oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda çağdaş askeri eğitim verilecek yeni askeri okullar kurulmaya başlanmıştır. Yeni ordunun subay ihtiyacını karşılamak üzere Mühendishane'nin rolü arttırılmış ve *Mekteb-i Harbiye* (Harp Okulu) kurulması için çalışmalar başlamıştır (1825). 1834 yılında binası yapılmaya başlanan Harbiye, 1835 yılında resmen açılmıştır. Aynı zamanda 1831'den itibaren, Avrupa'daki *Lancaster* sistemine[78] benzer bir şekilde Selimiye ve Maçka kışlalarında okul bölükleri kurulmuştur. Harbiye'nin ilk öğretmenleri genellikle Mühendishane mezunları ile bu okul bölüklerinden yetişen subaylardan oluşmuştur [25].

Tanzimat Fermanı'ndaki askerlik maddesi önemli maddelerden biridir. Vatanın korunması için halkın asker vermesi kutsal bir borç olarak aktarılmıştır. Fakat bu süreçte halkın zorla askere alınması, sorunları da beraberinde getirmiştir. Mevcut nüfusa uymayan düzensiz asker alımları yapılması, imparatorluğun tarım ve ticaret gibi başka alanlarını olumsuz etkilemiştir. Tanzimat ile birlikte bu sorunlara çözüm bulunmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda askerliğin 5 yıl süreli şekilde yapılmasına karar verilmiş ve asker alımları yapılırken alım yapılacak bölgenin nüfusuna uygun ve daha düzenli bir sistem geliştirilmeye çalışılmıştır [20]. Hristiyan halk ise Müslüman asker ile birlikte görev yapmak istememiş, bu sebeple de gayrimüslimlerin askerlik yükümlülüğü ertelenmiştir. Karal [20], bu durumun

---

[78] Lancaster Sistemi, bir öğretmenin başarılı öğrencileri "yardımcı" olarak kullanarak çok sayıda öğrenciye düşük maliyetle eğitim vermesini sağlayan bir yöntemdir. Osmanlı'da bu sistem, II. Mahmud Dönemi'nde kışlalarda subay yetiştirme amacıyla uygulanmaya başlamıştır [25].

Tanzimat Fermanı'nda belirtilen eşitlik ilkesinin uygulanmasındaki yetersizliği gösterdiğini ve uygulamanın kâğıt üstünde kaldığını belirtmektedir.

Tanzimat Dönemi ile birlikte askeri alanda çağdaşlaşma sürecinde kilit rol oynayan Harbiye'nin önemi artmıştır. Modern askeri eğitim alan subaylarının yetiştirilmesi Harbiye yüksekokulunun en önemli görevleri arasında yer almıştır. Harbiye mezunları, Osmanlı modernleşme sürecinde hem askeri hem de siyasi alanda oldukça önemli ve etkili roller oynamıştır [25]. Aynı zamanda Tanzimat Dönemi ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak genişliği göz önüne alınarak ordu Hassa, Dersaadet, Rumeli, Anadolu ve Arabistan olmak üzere beş büyük birime ayrılmıştır [20]. Harbiye mezunlarının özellikle siyasi ve askeri alanlarda lider konuma gelmeleri ile birlikte modernleşme süreci askeri liderler eliyle şekillenmeye başlamıştır. Harbiye'nin bu rolü, sonraki dönemlerde ulusal birliğin temellerini güçlendirmiştir ve daha sonraları Mustafa Kemal Atatürk'ün de aralarında bulunduğu liderlerin yetişmesine zemin hazırlamıştır [25].

3.5. Ekonomi, Ticaret ve Vergi Alanında Yapılan Yenilikler

Tanzimat Dönemi'nde ekonomi alanında yapılan gelişmeler vergi sisteminin düzenlenmesi, ticaret sisteminde liberalleşme girişimleri, ticaret mahkemelerinin kurulması, maliyenin düzenlenmesi, Osmanlı Bankası'nın kurulması ve kamu altyapı yatırımları olarak sıralanabilir.

Tanzimat Fermanı'nın tanıttığı ilkelerin en önemlilerinden birisi imparatorluk içinde herkesin gücüne, imkânına göre vergi vermesidir. Bu düzenlemeyi doğru bir şekilde uygulayabilmek için ise ilk olarak nüfus sayımı ve mal-mülk tespitinin yapılması gerekli görülmüştür. Yapılacak mal-mülk tespiti ile birlikte adil bir vergi sistemi oluşturulması hedeflenmiştir [8]. İmparatorluk genelinde asker alımı için tespit amacıyla yapılan ve her ne kadar sınırlı ve eksik olsa da 1831 yılı sayımı devletin resmi ve özel kullanım işleri için yapılmış olan tek nüfus sayımı olarak kalmıştır. II. Mahmud Dönemi'nde yapılmaya başlanan taşra reformları, vergi ve mülkiyet sistemlerinin yeniden oluşturulması sürecinin bir parçası olarak nüfus sayımlarına ilişkin hükümler içermiştir [35]. 1831 nüfus sayımından sonra benzer nitelikte nüfus sayım girişimleri Tanzimat Dönemi'nde de devam etmiştir.

Tanzimat'ın ilanının ardından Dâhiliye Nezaretinin bir parçası olarak Ceride-i Nüfus Nezareti kurulmuştur. Bu bakanlık taşrada kısa sürede yaygınlaşmış, bakanlığın memur

temsilcileri nüfus kayıtlarını tutmak, genel kontrolü ve denetimi sağlamak ile görevlendirilmişlerdir [35], [26]. Tanzimat'ın ilanından sonra, tüm imparatorluk genelinde ilk genel nüfus sayımı 1844 yılında yapılabilmiştir [26]. Shaw [35], Tanzimat Dönemi'nde gerçekleştirilen nüfus sayımlarından biri olan Tuna Vilayeti'ndeki nüfus sayımı rakamlarının eğitim, ekonomi ve sosyal reformları için temel oluşturmak, yerel ihtiyaçları karşılamak ve İmparatorluğa gelen binlerce göçmenin yerleştirilmesi için kullanılmak üzere hükümete kanıt olarak sunulduğunu belirtmektedir. Nüfus sayımları, sadece idari ve sosyal reformlar için değil, aynı zamanda ekonomik planlama ve ticari faaliyetlerin düzenlenmesi için de kritik bir veri kaynağı olmuştur. Bu veriler, ticaret sistemindeki liberalleşme girişimlerinin temelini oluşturduğu ve ekonomik reformların yönünü belirlediği söylenebilir.

Tanzimat Dönemi'nde ticaret sisteminde liberalleşme girişimleri gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde serbest piyasa ekonomisine geçiş hedeflenmiş, gümrük vergileri düşürülmüş, kapitülasyonlar yeniden değerlendirilmiştir [54]. Osmanlı ekonomisi, Tanzimat ile birlikte gümrük tarifelerinde düzenlemeye gitmiş, dış ticareti artırmaya yönelik adımlar atmıştır. Gümrük gelirleri düzenlenerek, bu gelirlerin devlet bütçesine daha verimli şekilde katkıda bulunmasının sağlanması hedeflemiştir [43]. Ayrıca, bu dönemde ticari faaliyetleri düzenlemek amacıyla batılı hukuk normlarına dayanan ticaret mahkemeleri de kurulmuştur. Bu mahkemelerde Osmanlı halkı ve yabancı tüccarlar arasındaki anlaşmazlıkların çözülmesi ve ticaret güvenliğinin sağlanması amaçlanmıştır [25]. Benzer şekilde, dış borçlar ve mali reformlar konusunda da düzenlemeler yapılmıştır. Bu dönemde gelir ve giderlerin düzenli takibi için bütçe sistemi oluşturulmuş, ilk defa kâğıt para basılmıştır [20]. Devletin gelirlerini artırmak ve büyük yatırımları finanse etmek amacıyla dış borçlanmaya başvurulmuştur. Bu durum mali reformların hızlanmasına yol açmış, fakat aynı zamanda ekonomik bağımlılığı da artırmıştır [43]. Mali düzenlemelerin bir parçası olarak Osmanlı Bankası kurulmuştur. Bu banka aracılığıyla hem iç hem de dış borçların yönetiminin sağlanması öngörülmüş, bankacılık geliştirilmeye çalışılmıştır [47], [25]. Aynı zamanda bu dönem ile birlikte büyük bütçeli projeler olan altyapı çalışmalarını finanse etmek amacıyla yatırımlar yapılmıştır. 19. yüzyıl ile birlikte ticari hayata giren demiryolları, gelişen limanlar ve haberleşme projeleri gündeme gelmiştir. Bu projeler, Osmanlı ekonomisinin çağdaşlaşması yolunda atılan önemli adımlardan bazılarını oluşturmaktadır [25].

3.6. Sosyo-Kültürel Alanda Yapılan Yenilikler

Tanzimat Dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nda toplumun kozmopolit olan yapısında eşitliği sağlamayı ve modern bir devlet yapısı oluşturmayı hedefleyen reformların başlangıç dönemi olmuştur. Tanzimat Fermanı'nın bu alanda getirdiği en büyük yenilik, kanun önünde eşitlik prensibidir. Müslim ve gayrimüslim tebaanın arasında fark gözeten dini içerikli kanunlar ve Şeriat bir kenara bırakılmıştır. Bu ferman ile birlikte sadece devlet büyükleri ve halk arasında değil, Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında fark gözetmeksizin tüm halk kanunlar önünde eşit kabul edilmeye başlanmıştır [27].[79] Tanzimat Fermanı'nın da dini ve etnik ayrım gözetmeksizin herkese eşit muamele gösterileceğini belirten ilkesi ile birlikte her dinden insanın devletin eğitim kurumlarında, askerlik hizmetlerinde ve diğer alanlarda eşit muamele göreceği belirtilmiştir. Fakat bu eşitlik, Müslüman ve gayrimüslim ailelerin çocuklarının eğitime erişim koşullarının belirgin bir şekilde farklı olması, gayrimüslim halkın Müslüman halk ile birlikte savaşmak istememesi ve müslim ve gayrimüslimler arasındaki geçimsizlikler sebebi ile tam olarak uygulanamamış; dini ve etnik gruplar arasındaki bu eşitlik prensibi bir ideal olarak kalmıştır [20], [25].

Tanzimat ile birlikte devletin idaresinde ve kurumlarında gerçekleştirilen reformların yanı sıra, dönemin ihtiyaçlarına uyum sağlamak amacıyla toplumsal ve kültürel hayatta da köklü dönüşümler yaşanmaya başlamıştır. Günlük yaşamda giyim kuşam alışkanlıkları Batı'nın da etkisiyle değişime uğramış, kadının toplumsal hayattaki rolü değişmeye başlamıştır. Bu değişim ve dönüşüm süreci, yalnızca devletin işleyişini değil, aynı zamanda toplumun sosyo-kültürel yapısını da şekillendirmiştir.

Giyim kuşamda yaşanan değişim, 18. yüzyılın son çeyreğinde, III. Selim'in Nizam-ı Cedid ordusundaki askerlere Fransız ordusunun benzeri üniformalar giydirmesi ile başlamıştır. Fakat bu yenilik, halk arasında "islam askerini gayrimüslimleştirmek" suçlamalarına yol açmış ve çeşitli tepkilerle karşılanmıştır. 19. yüzyılın başından itibaren, II. Mahmud Dönemi ile birlikte ise giyim kuşamda yaşanan değişim askeri alanın ötesine geçerek sivil alana, bürokrasiye ve diğer alanlara da yayılmıştır [32]. Berkes [25, s. 194-

[79] Tanzimat Fermanı'nda eşitlik ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Karal [30, s. 126-127].

195], II. Mahmud'un imparatorluğu döneminde, kendini ve halkını modernleştirme çabalarını şu şekilde açıklamıştır:

"II. Mahmut'un çağdaşlaşma çabalarının, doğrudan doğruya kendini örnek yaparak, biraz da hem kendini hem halkını zorlayarak yürüttüğü bir yanı daha çabaları vardır ki bunları dış gözlemcilerin kimileri yazılarında gülünç bulurken kimileri de takdirle anarlar. Mahmut, bu yanı ile Atatürk'ün bir yüzyıla yakın süre sonraki benzer girişimlerini andırır. Bu tutuma karşı gösterilen tepkide de benzerlikler vardır. Sözünü edeceğimiz yan, giyim kuşam, kişisel dış görünüş, yaşayış, tutum ve davranış ile ilgili alanlarda yapılan değişmelerdir. Türk insanının, Avrupa insanına benzer görünüşünün Atatürk'le biten tarihi, 1830'larda bu hükümdarın çabaları ile başlamıştır."

Modernleşme açısından giyim kuşamda yaşanan değişimin önemli bir diğer boyutu ise halklar arasındaki eşitlik siyaseti ile ilgilidir. Bu dönemde gayrimüslim tebaanın Müslüman tebaadan farklı biçimde ve renkte kıyafetler giymesi geleneğine son verilmiştir. İmparatorluk genelindeki önemli ticaret merkezlerinde farklı din ve ırktan olan Osmanlılar, Avrupalı tarzda kıyafetlerinin yanında fes giymeye başlamışlardır. II. Abdülhamit dönemine kadar süren fes anlayışı, daha sonraları önce gayrimüslim tebaa arasında, sonra ise tüm toplumda yerini şapkaya bırakmıştır [25].

Askeri zorunluluklarla başlayan kıyafet devrimi, aynı zamanda din ve dünya işlerini birbirinden ayırma siyaseti ile de bağlantılıdır. Fakat bu süreç Osmanlı toplumu için kolay ve çabuk bir şekilde gerçekleşmemiştir. Yaşanan bu değişim, ilk başlarda ordu dışındaki sivil yaşamda karışıklıklara yol açmış ve toplumun kıyafet alışkanlıkları meslek ve sınıflara göre uzun süre farklılık göstermiştir. Bu farklılık Osmanlı toplumunda uzun süre "*bir çeşit karnaval görüntüsü*" oluşturmuştur [25].

Tanzimat ile birlikte yaşanan bu sosyo-kültürel dönüşüm sürecinin bir parçası olarak kadının toplumsal hayattaki rolü de değişmeye başlamıştır. Osmanlı kadınları bu dönem ile birlikte İslam'ın kadın hakkında getirdiği çerçevenin dışına çıkmaya başlamış ve toplumsal hayatta görünür hale gelmeye başlamıştır. Bu dönemde eğitim alanında yapılan reformlar ile birlikte eğitim görmeye ve iş sahibi olmaya başlayan kadın, öğretmenlik ve memuriyet gibi idari görevler üstlenmiş ve basın-yayın faaliyetleriyle dernekler aracılığı ile haklarını savunmaya başlamıştır. I. Meşrutiyet sonrasında kesintiye uğrasa bile, modernleşme süreci 20. yüzyıla gelindiğinde II. Meşrutiyet dönemi ile birlikte tekrar gündeme gelmiştir. Bu dönemde kadın hakları mücadeleleri artmış fakat bu durum çeşitli tepkilerle karşılaşmıştır. Sanayide kadın işgücünde artış yaşanmış, böylelikle ekonomik hayatta da aktif bir şekilde

rol oynayan kadınlar, bir takım dernekler kurarak haklarını savunmaya devam etmişlerdir. 20. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde kadınlar arasındaki yazar, şair, ressam ve öğretmen gibi aydın bireylerin sayısı artmıştır. Daha sonraları bu kadınlar Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda ve sonrasında önemli roller üstlenmiştir [55].

3.7. Teknoloji, Ulaşım ve Haberleşme Alanında Yapılan Yenilikler

Teknoloji, ulaşım ve haberleşme alanı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Tanzimat Dönemi itibariyle modernleşme sürecinde önemli adımlar attığı ve büyük dönüşümler yaşadığı bir alan olmuştur. Bu alanda yapılan yenilikler imparatorluğun Batı'da gerçekleşen modernleşme sürecine entegrasyonunu hızlandırmış ve Batı ile ilişkilerin sağlanmasında önemli rol oynamıştır. Bu dönemde basın-yayın faaliyetlerinden telgraf-telefon gibi yeni nesil haberleşme araçlarına, demiryolu ve buharlı gemiler gibi ulaşım teknolojilerine ve bu teknolojilerin gerçekleştirilebilmesi için kentlerde gerçekleştirilen altyapı ve bayındırlık çalışmalarına kadar yapılan pek çok yenilik, Osmanlı'nın sosyal, ekonomik ve idari yapısını önemli ölçüde etkilemiştir.

Tanzimat Dönemi'nin getirdiği önemli yeniliklerden birisi basın-yayın alanında yaşanan gelişmelerdir. Basın-yayın alanındaki gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin Batı dünyası ile daha yakın bir etkileşim kurmasını sağlamayı amaçlamıştır. Bu etkileşimin önemli aşamalarından biri, 1821 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı ile diplomatik ilişkileri yürütmek ve tercüme işlerini kurumsallaştırmak amacıyla Hariciye Nezareti'nin bünyesinde Tercüme Odası'nı kurmasıdır. Bab-ı Ali'nin dış işlerinin bünyesinde kurulmuş olan bu kurum, Fransız Devrimi sonrası devletlerarası ilişki kurmada tercüme işinin giderek önem kazandığı süreçte önemli bir rol üstlenmiştir. Geleneksel olarak Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Rum tercümanların elinde olan bu tercümanlık işi, hızla yerini Tercüme Odası'na bırakmıştır. 1821 yılından itibaren özellikle dış ilişkilerde önemli rol oynayan Tercüme Odası, geleceğin ilk Avrupa dili öğrenmiş bürokratlarını yetiştirmeye başlamıştır. Burada eğitim gören, aralarında Mustafa Reşid Paşa, Ali Paşa ve Fuad Paşa gibi isimlerin yer aldığı Osmanlı bürokratları daha sonraları Osmanlı modernleşmesinde önemli roller oynamış ve devletin üst düzey görevlerine getirilmiştir. Aynı zamanda Tercüme Odası'nda öğretilen Fransızca aracılığı ile Fransız edebiyat ve düşüncesi ile ilk tanışma süreci de başlamıştır. Ayrıca Tanzimat edebiyatına geçiş de yine Tercüme Odası yoluyla sağlanmıştır [21], [25].

Osmanlı basın-yayın hayatı, reformların hem yurtiçi hem de yurtdışına tanıtılması ve dolayısıyla Avrupa ile etkileşimin sağlanması için önemli bir araç haline gelmiştir. Tercüme Odası'nın Batı ile iletişimi kolaylaştırması, basın-yayın faaliyetlerinin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Osmanlı'da basın faaliyetlerinin ilk aşamaları, Fransız Devrimi sıralarında İstanbul'da Fransızca gazetelerin çıkarılmasına, 18. yüzyılın son yıllarına kadar tarihlendirilebilir. Fakat bu gazetelerin hitap ettiği kesim yalnızca Fransız vatandaşları ile sınırlı kalmış, gazeteler Osmanlı halkına ve yönetici sınıfa erişememiştir. Bu sebeple de uzun ömürlü olmamıştır [32], [25].

II. Mahmud Dönemi'ne gelindiğinde, 19. yüzyılın ilk çeyreği itibariyle basın-yayın alanında yeni gelişmeler yaşanmaya başlanmıştır. Bu dönemde Mısır basınından etkilenerek bir Osmanlı basını kurulmaya çalışılmıştır. 1831 yılında çıkarılan ilk Osmanlıca gazete olan *Takvim-i Vekayi* ve Fransızca olarak çıkarılan versiyonu *Le Moniteur Ottoman,* resmi haberleri ve reformları duyurma amacıyla çıkarılan ve farklı kesimlere hitap edebilen bir gazetedir [32], [25]. Böylelikle Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'daki imajı güçlendirilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde çıkarılan gazeteler bilgi aktarımını ve dolayısıyla modernleşme sürecinin hızlandırılması hedeflenmiştir. Fakat Takvim-i Vekayi daha ziyade resmi bir duyuru organı olarak kalmış, gazetenin yazım dilinin anlaşılırlığının zorluğu ve basımının sınırlı oluşu sebebi ile halk arasında geniş bir kitleye ulaşabilme olanağı bulamamıştır [25]. Bunlara rağmen basın-yayın alanında yaşanan gelişmeler, Osmanlı'da fikir hareketlerinin doğmasına ve siyasi tartışmaların zemin bulmasına katkı sağlamıştır [6].

Osmanlı İmparatorluğu'nda basın-yayın alanında yaşanan gelişmeler, modernleşme fikirlerinin yayılmasına, kamusal tartışmaların artmasına olanak tanımış ve modernleşme düşüncelerini yayarak bürokratik ve toplumsal reformlara zemin hazırladığı ifade edilebilir. Bu durum dolaylı olarak kentlerin yönetiminde yaşanan modernleşme süreci ile de ilişkilendirilebilir. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle ulaşım ve haberleşme alanında yapılması planlanan yenilikler, kent yönetiminin ve kentlerde bayındırlık hizmetlerinin kurumsallaşmasını zorunlu hale getirmiştir. Bu doğrultuda Tanzimat reformları, yerel yönetimlerin yeniden düzenlenmesi ve kentlerde altyapı çalışmalarının sistematik bir biçimde yürütülmesini gerektirmiştir. Gerçekleştirilmesi hedeflenen altyapı çalışmaları ise ulaşım ve haberleşme alanında yaşanacak yeniliklere zemin hazırlamıştır.

Tanzimat Dönemi ile modernleşmeye başlayan kent yönetim süreci, geleneksel Osmanlı kent yönetimi ile karşılaştırıldığında önemli değişimler yaşandığı ifade edilebilir. Geleneksel Osmanlı kent yönetiminin temel niteliği, bu yapının merkezi otoritenin yetki alanına giren bir kamu görevi olması ve kadılar, muhtesipler ve subaşılar gibi devlet görevlileri tarafından yürütülmektedir. Kent yönetiminden sorumlu olan bu görevliler arasında kadının önemli bir rolü vardır. Kent yönetiminde beledi, mülki ve adli işlevler birbirinden ayrılmamış; kadılar hem hukuki hem de kent yönetimi ile ilgili sorumluluklar üstlenmiştir.[80] İmar düzenlemeleri, kentin temizliği ve altyapı denetimlerinden de sorumlu olan kadılar, bu fonksiyonları yönetirken muhtesip, naib ve subaşı gibi yardımcılardan destek almıştır[81]. Kent hizmetlerinin yürütülmesi, kadıların yanında, vakıflar ve loncalar[82] gibi geleneksel kurumlar tarafından da desteklenmiş ve Osmanlı'da eğitim, sosyal yardım, sağlık ve altyapı hizmetleri geçmişten beri bu vakıflar tarafından sağlanmıştır [41]. Merkezi otoritenin denetimi altında, sınırlı yetkilere sahip yerel makamlarca yürütülen bu geleneksel Osmanlı kent yönetimi biçimi, Tanzimat Dönemi itibariyle modernleşmeye başlamış, şehir hizmetleri merkezi idarenin altında daha organize bir belediye sistemine dönüştürülmeye başlanmıştır. Modern belediye yönetiminin temellerinin atıldığı bu dönemde, özellikle daha önceleri şehirlerin güvenliğini sağlama görevini de üstlenen Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla birlikte başkentte yeni bir polis teşkilatı kurulmuş ve yeni yerel memurlar, modern belediyecilik faaliyetleri olan nüfus sayımı, mülk ve vergi kayıtları gibi alanlarda yetkilendirilmiştir. Bu dönüşüm, Tanzimat Dönemi'nin modern belediyelerinin temelini oluşturmuştur [32]. Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra ise modern belediyecilik anlayışının kentlerdeki yönetim sistemi olarak belirlenmesi ile birlikte geleneksel kurumlar yerine daha sistematik ve bütçeli kurumlar ortaya çıkmıştır [41]. Kent yönetiminde gerçekleşen bu modernleşme süreci, bayındırlık hizmetlerinin gerçekleştirilmesini ve

[80] Her kadı belli bir sancak ya da kaza bölgesine görevlendirilir ve bu bölge dâhilindeki kent, kasaba, nahiye ve köylerde görevlerini yerine getirmekle yükümlü tutulur. Şer'i Hukuk'un uygulayıcısı olan kadılar, yargı görevinin yanı sıra, kentin yönetimi, asayişi, denetimi ve kontrolünden sorumlu kişilerdir [41].
[81] Şehir güvenliğinden subaşları sorumlu iken, beledi hizmetler muhtesipler tarafından yürütülmüştür. Kent yönetiminde kadıya yardımcı olan bu görevliler devlet memurudur ve reayadan alınan vergi ve ceza gelirlerinden maaşları karşılanmaktadır. Muhtesiplerin görev tanımları bugünkü belediye zabıtasına benzemektedir. Pazar ve gıda maddelerinin denetimi, fiyat kontrolü gibi görevleri bulunmaktadır [41].
[82] Loncalar, mesleki faaliyetleri denetlemek, loncaya kayıtlı üyeler arasında çıkan problemleri çözümlemek ve merkezi yönetim ile halk arasında aracı rolü üstlenmek gibi hizmetler sağlamaktadır [41].

dolayısıyla yeni ulaşım ve iletişim araçları için gerçekleştirilecek altyapı çalışmalarının planlanması ve uygulanmasını kolaylaştırmıştır.

Tanzimat ile birlikte imparatorluk genelinde hâkimiyetin sağlanması ve halkın refahının sağlanması adına bayındırlık hizmetleri önem kazanmıştır. Bayındırlık hizmetlerinin daha planlı ve programlı bir şekilde ele alınmaya başlandığı bu döneminde kentlerin imarına yönelik yeni adımlar atılmıştır. 1845 yılında eyaletlerden temsilciler çağrılarak bu bölgelerin sorunları ve ihtiyaçları tartışılmış; buna yönelik çözüm önerilerinde bulunulmuştur [47]. Eyalet merkezlerinde başkent ile iletişim sağlamak amacıyla yollar, telgraf hatları ve limanlar gibi altyapı düzenlemeleri gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra ise Islahat Fermanı'nın ilanı sonrasında yabancılara Osmanlı'da mülk edinme hakkı verilmiştir. Bu durum Osmanlı'nın kendi iç sorunu olan bayındırlık işlerine Avrupalı devletlerin karışmasına zemin hazırlamıştır. Bu sebeple Islahat Fermanı sonrası bayındırlık işleri daha kapsamlı bir biçimde ele alınmaya başlanmış; kara ve suyollarının iyileştirilmesi gibi çeşitli altyapı projelerinin hazırlanması gündeme getirilmiştir. Ayrıca ticaret yolları, demiryolu ve liman altyapıları konusunda da özellikle Avrupalı devletler tarafından baskı yapılmıştır. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu mali sıkıntılar ve nitelikli eleman yetersizliği nedeniyle bayındırlık projelerinin ilerlenmesi engellenmiştir. Osmanlı'nın kendi imkânları ile bu tür büyük projelere girecek ekonomik ve teknik kapasitesinin bulunmaması sebebiyle, büyük çaplı projeler için yabancı şirketlere imtiyazlar tanınmıştır [43]. Meclis-i Ali-i Tanzimat Dönemi'nde (1854-1861) Avrupa devletleri ile başta Fransa olmak üzere, İngiltere, Prusya ve Mısır'dan karayolları, demiryolları, liman ve nehirlerin temizlenmesi, orman ve koruların düzenlenmesi gibi imar ve bayındırlık alanlarında istihdam edilmek üzere mühendisler ve uzmanlar getirilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu bu ülkelere yolladığı sefirler aracılığı ile bu uzmanlarla iletişime geçmiş ve sözleşme imzalatmışlardır. Göreve gelen bu uzmanlar tarafından bayındırlık alanında yapılan incelemeler raporlar halinde Bab-i Ali'ye sunulmuştur [48]. Fakat bu kısa süreçte Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu elverişsiz şartlar ve yerli-yabancı kamuoyunun baskısı altında giriştiği bayındırlık projelerinde istenilen başarı elde edilememiştir. Gelişmeler ancak uzun vadede görülmeye başlamıştır.

Bu dönemde gerçekleştirilmeye başlanan bayındırlık hizmetleri kapsamında telgraf, telefon ve posta sistemleri, haberleşme alanındaki yeniliklerin temelini oluşturmuş ve bu yeni iletişim araçlarının kent yaşamına girmeye başlamıştır. Roma ve Bizans dönemlerinde

gelişen yol ağlarının ve menzil sistemlerinin oluşturduğu temel alt yapı Geç Osmanlı Dönemi'ne kadar kullanmıştır. Taşra ile iletişimin sağlanmasında geleneksel yöntemler benimsenmiş ve özellikle ulaklar, menzil gibi sistemler önemli rol oynamıştır [56]. II. Mahmud'un tahta geçmesi ve ardından 1820'li yıllarda bir hatt-ı hümayun ile posta sisteminin gerekliliğinin vurgulanması ile haberleşme alanında önemli bir dönüm noktası yaşanmıştır [20]. Bu dönemde Osmanlı'da ilk defa düzenli bir posta sistemi oluşturulmuştur. İstanbul-İzmit posta yolu da bu dönemde hizmete açılmıştır. Tanzimat'ın ilanı sonrasında ise, 1840 yılında *Postahane-i Amire Nezareti*'nin kurulmasıyla posta sistemi daha da gelişmiş ve haftalık düzenli postalar ile taşra ile iletişimin hızlanması sağlanmıştır. Böylelikle Sanayi Devrimi'nden sonra, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren haberleşme imkânları önemli ölçüde gelişmiş ve Batı'daki gibi modernize edilmeye çalışılmıştır. Yeni yolların yapımı ve taşraya düzenli ulaşım sağlanması bu çabanın önemli unsurları arasında yer almıştır [56]. Sonuçta haberleşme alanında yapılan yenilikler ilk olarak posta alanında gerçekleştirilmiş, bu alanda yapılan reformlar büyük ölçüde Batı'dan alınan örnekler ile sınırlı kalmıştır. Ancak Osmanlı'nın mali ve idari zorlukları nedeniyle istenilen düzeye ulaşamamıştır.

Haberleşme alanında yaşanan bir diğer önemli gelişme Avrupa'da 1833 yılında Telgrafın icat edilmesidir. Bu tarihten sonra Avrupa'da yaygınlaşan telgraf, Osmanlı yöneticileri arasında da oldukça ilgi uyandırmıştır. Telgrafın Osmanlı'ya gelmesi ise Kırım Savaşı ile, yani 19. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Bu savaş sırasında İngilizler ve Fransızlar tarafından altyapısı kurulan telgraf ile birlikte Avrupa ile iletişim sağlanmıştır.[83] Bu savaştan sonra da telgraf hızla tüm İmparatorluğa yayılmıştır. Bu süreçte İstanbul merkez olmak üzere telgrafhaneler açılmaya başlamıştır. İlk başlarda yalnızca Fransızca ve Latin alfabesi ile olarak yollanan telgraflar, 1856 yılından sonra gerçekleştirilen çalışmalara ile birlikte Türkçe olarak da yollanmaya başlamıştır. 1861 yılında da telgraf memuru yetiştirmek için eğitimler verilmeye başlanmıştır. Bu yenilikler, halkın telgrafı daha yaygın bir şekilde kullanmasına zemin hazırlamıştır [56], [47]. Sonuçta bilginin hızlı ve güvenli bir şekilde yayılmasına ve iletilmesine imkân sağlayan telgraf, Osmanlı'da Abdülmecit ve

[83] Osmanlı İmparatorluğu'nda Kırım savaşı sırasında İngiltere tarafından İstanbul-Varna ve Varna-Balıkova hattı; Fransızlar tarafından ise Varna-Şumnu-Ruscuk-Bükreş hattı çekilerek İstanbul Avrupa'ya bağlanmıştır. Osmanlı içerisinde ilk telgraf hattı ise 1855 yılında Edirne-İstanbul ve Edirne-Şumnu hatları arasında çekilmiştir [47].

Abdülaziz dönemlerinde siyasi, ekonomik ve idari anlamda avantaj sağlamıştır. Merkeziyetçi yönetim anlayışının benimsendiği II. Abdülhamid Dönemi'nde de vilayetlerde yaşanan olaylardan hızlıca haberdar olunma ve gerekli müdahalelerin vakitlice yapılmasına imkân sağlayan telgraf, bu özelliği ile padişahın taşra üzerindeki merkezi gücünü güçlendirmişine katkı sağlamıştır [56], [43].

Telefon ise telgrafa kıyasla daha doğrudan ve bireysel bir haberleşme aracı olarak 1881 yılı itibariyle Osmanlı hayatında kullanılmaya başlanmıştır. Başkent İstanbul'da kullanılmaya başlayan telefonun kullanımı, beş yıl sonra II. Abdülhamid tarafından yasaklanmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ise telefonun devlet dairelerinde kullanımı yaygınlaşmıştır. Telefonun halkın yaşamın girmesi ise ancak 20. yüzyılın başında *Dersaadet Telefon Anonim Şirket-i Osmaniye*'nin kurulması ve altyapının oluşturulmasıyla 1914 yılında mümkün olmuştur. Telefon aracılığıyla ilk şehir dışı görüşme ise 1928 yılında İstanbul-Ankara arasında gerçekleştirilmiştir [56].

Haberleşme alanında gerçekleşen yenileşmenin yanında ulaşım alanında yaşanan modernleşme süreci ise yine Sanayi devrimi ile gerçekleşmiş ve bu devrim haberleşme alanında olduğu gibi ulaşım alanında da önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemde buharlı gemilerin inşa edilmesiyle birlikte uzak bölgelere ulaşım kolaylaşmış, demiryollarının inşası ile birlikte liman kentleri ile iç kesimlerde kalan kentler birbirine bağlanmıştır. Bu sayede geleneksel yaşam ve üretim biçimleri dönüştürülmüş, geleneksel üretim yerini piyasada üretilen ürünlere bırakmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise ulaşım sistemlerinin modernleşmesi öncelikli olarak İstanbul merkezli olarak şekillenmiştir [56].

Deniz yolu ulaşımı, tarih boyunca İstanbul için kritik önem taşımıştır. Bu ulaşım şekli İstanbul'dan hem Karadeniz hem de Akdeniz ile bağlantı kurulmasına olanak tanımıştır. Başkentin bu ayrıcalıklı coğrafi konumu, Osmanlı'nın ulaşım sistemini geliştirmede temel etkenlerden birisi olmuştur. Teknolojik gelişmelere paralel olarak değişim gösteren deniz ulaşım araçlarının gelişimi ise 19. yüzyıla kadar yavaş bir seyir izlemiştir [56]. 19. yüzyıl başında Avrupa'da ilk defa buharlı gemilerin kullanılmasıyla deniz ulaşımında önemli bir gelişme yaşanmıştır. Osmanlı'da ise buharlı gemilerin 1828 yılında kullanılmaya başlaması ile birlikte geleneksel taşımacılık sistemlerinden olan kayık ve mavnalar yerini yeni ve modern ulaşım araçlarına bırakmıştır. Fakat bu süreçte imparatorluk içerisinde buharlı gemi üretecek teknik bilgi, sermaye ve altyapı imkânların bulunmaması

sebebiyle üretim alanında Avrupa'nın gerisinde kalınmıştır [56], [47]. Vapur ihtiyaçlarının karşılanması için *Şirket-i Hayriye* kurulmuş, üretilen buharlı gemiler Osmanlı'da hem savaş hem de ticari ihtiyaçlar için kullanılmaya başlanmıştır. İstanbul'dan İzmir, Selanik ve Trabzon gibi hatlara düzenli posta seferleri başlatılmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle de deniz taşımacılığının altyapısının geliştirilmesi adına çalışmalara devam edilmiştir [47].

Osmanlı'da karayollarının düzenlenmesi ile ilişkili, Tanzimat Dönemi öncesinde devletin bir yol politikası ya da bunun için ayrılmış bir bütçesi yoktur. İmparatorluk içinde mevcut yolların durumunun çok kötü olması, ekonomik ve toplumsal her türlü değişimi zorlaştırmıştır. Avrupa ise bu süreçte karayollarını ıslah etmiş, demiryolları inşa etmiş ve buharlı gemileri kullanmaya başlamıştır. Avrupa'yı gözlemlemeye giden Osmanlı elçileri ulaşım alanında karayollarının önemini raporlarında belirtmeye başlamışlardır [47]. Bu süreçten sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda yol düzenlemelerine dair girişilen çabalar şehirlerarası, ülkeler arası ve şehir içi olarak gerçekleşmiştir.

Tanzimat'ın ilanı öncesinde II. Mahmud Dönemi'nde, Üsküdar-İzmir arasında posta hattının kurulması ile birlikte ilk önemli yol yapımı girişimi gerçekleşmiştir. Tanzimat'ın ilanından sonra ise Abdülmecit 1848 yılında Karadeniz'i Anadolu üzerinden Arabistan'a bağlayacak bir Trabzon-Bağdat yolu projesi planlamıştır ama bu proje gerçekleştirilememiştir. Ardından Gemlik ve Bursa arasında bir yol yapım projesi daha gündeme gelmiş fakat bütçe konusunda yaşanılan sıkıntılar sebebiyle bu proje de tamamlanamamıştır. 1859 yılına gelindiğinde, Beyrut ile Şam arasında yapılması planlanan yol özel bir şirkete ihale edilmiş ve bu yol 1863 yılında tamamlanmıştır. Abdülmecid Dönemi'nde karayolları bakımından girişilen bu proje döneminin tek başarılı girişimi olarak sonuçlanmıştır [47]. Bu yıldan sonra karayolların geliştirilmesi problemi öncelikli bir problem olarak ele alınmaya başlamış ve bu konuda Meclis-i Vala'ya bir rapor sunulmuştur [48].[84] Yolların genel refah ve zenginliğin artmasında önemli bir katkısı olduğu vurgulanan raporda, yolların genişletilmesinin acil bir ihtiyaç olduğu belirtilmiştir. Bu süreçten sonra

[84] 1854 yılından sonra Meclis-i Vala görevini Meclis-i Ali-i Tanzimat adı altında sürdürmeye devam etmiştir. Bu tarihten itibaren karayolu yapımının denetimini üstlenen meclis, tüm süreci takip etmek, yol yapımına dair memur ve mühendisleri görevlendirmek gibi yetkilere sahiptir. Ayrıca yapımı tamamlanan yolların açılışına Meclis üyeleri katılım göstermiştir [48].

birçok yol düzenlemesi gerçekleştirilmiştir.[85] Bu çalışmaların ardından Anadolu'da da yol çalışmalarına başlanmış ancak bu çalışmalar plansız ve küçük ölçekli faaliyetler olarak kalmıştır [43].[86]

Bu süreçte şehir içi yolların durumunun da kötü durumda olduğu söylenebilir. 18. yüzyıl itibariyle İstanbul'dan başlayarak kent hayatına arabalar dâhil olmaya başlamıştır. Fakat Osmanlı kentlerinin yolları birkaç ana cadde dışında araba trafiğine uygun olmayacak derecede dar ve engebeli durumdadır. Bu sebeple halk genellikle yürüyerek seyahat etmek mecburiyetinde kalmıştır. Bunun üzerine yeni şehir içi ulaşım araçlarının kent hayatında kullanılabilmesi için düzenli ve geniş yolların gerekliliği fark edilmiştir. Bu dönemde pek çok kentin ortak problemi olan büyük yangınların yıkıcı etkileri, sonrasında düzenlenecek yeni mahallelerin yeniden biçimlendirilmesine ve yollarının genişletilmesine imkân sağlamıştır [56]. Fakat maddi kaynakların yetersiz oluşu ve planlanmış bir yol yapım programının eksikliği sebebiyle yol düzenlemelerinin tamamlanması zorlaşmış ve uzun süreler almıştır [43].

Tanzimat Dönemi'nde ön planda olan bir diğer bayındırlık hareketi de, demiryollarının inşa edilmesidir.[87] İlk demiryolu hattı 1825 yılında İngiltere'de döşenmiştir. Bu tarihten birkaç yıl sonra trenler hizmet vermeye başlamıştır. Ardından 1832 yılında Fransa'ya 1835 yılında Almanya'ya yayılan yeni ulaşım aracı, 1830'lardan 1850'li yıllara kadar oldukça hızlı bir gelişim göstermiştir. Osmanlı İmparatorluğu yönetim sınıfı arasında demiryollarına karşı büyük bir ilgi uyanmış, hayranlık duyulmaya başlamıştır. Abdülmecid ülkesine bu yeni ulaşım aracını getirmek istemiş fakat imparatorluğun yetersiz sermayesi, altyapısının eksikliği ve en önemlisi bu teknolojiyi uygulayabilecek bilginin bulunmaması demiryollarının inşası konusunda sorunlu bir başlangıca işaret etmiştir. İmparatorlukta demiryolunun inşası, bayındırlık hareketleri açısından önemli bir unsur olarak görülmüş; karayolunun yanı sıra demiryolunun inşasının da Osmanlı'nın ekonomik yönden

---

[85] Bu düzenlemelere örnek olarak 1863 yılında gerçekleştirilen Niş, Bosna ve Vidin'deki yol inşaatı örnek olarak gösterilebilir.

[86] Bu çalışmalara da Amasya, Samsun ve Kastamonu örnek olarak gösterilebilir [43].

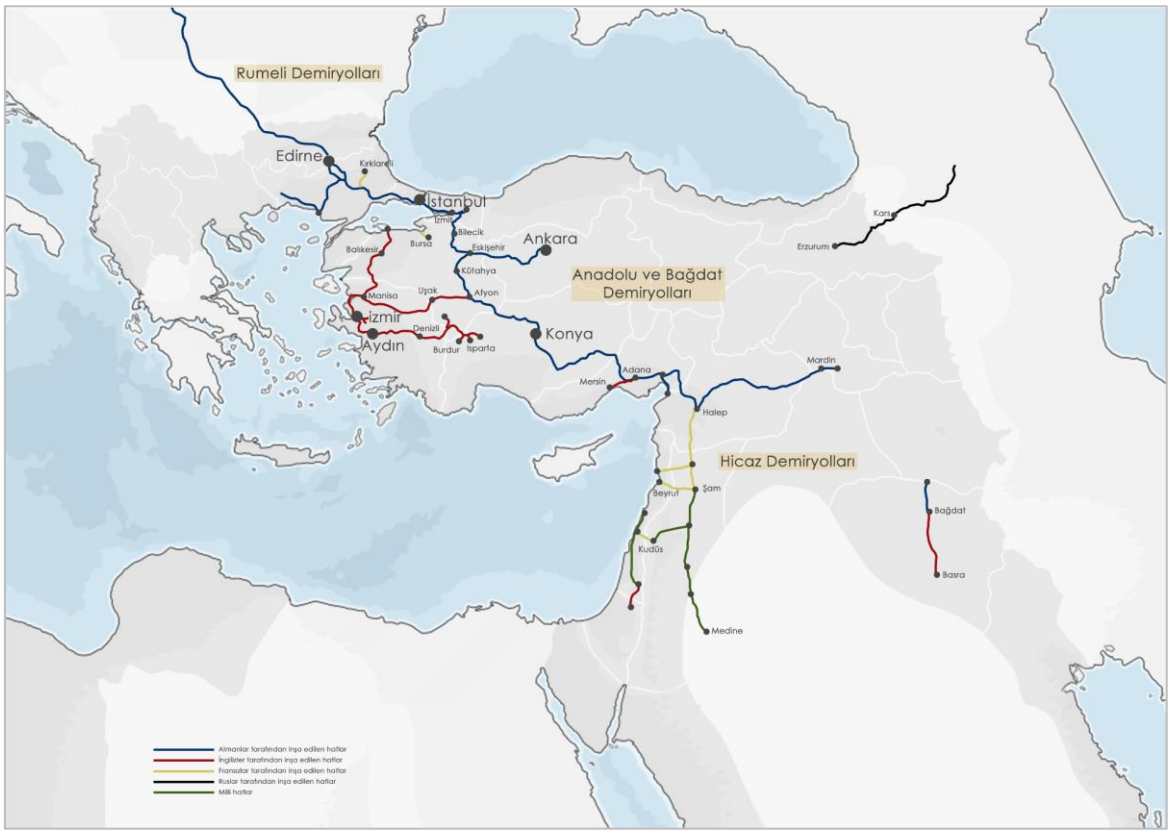
[87] Tanzimat sonrasında demiryollarının inşası öncesinde yapılması kararlaştırılan bir diğer yol düzenlemesi de şoseler olmuştur. Demiryolunun inşasında kullanılan bu yolların yapımı için gerekli olan bütçe devlet hazinesi tarafından karşılanamamıştır. Bunun üzerine yol çalışmaları için devlet bütçesinden belli dönemlerde belirli meblağlarda para ayırmak ya da halkın bu yol çalışmalarında görevlendirilmesi gündeme gelmiştir. Ayrıca yol yapımında uzman kişilerin yurtdışından davet edilmesi gerektiği fark edilmiştir [47].

zenginleşmesine katkıda bulunacağı düşünülmüştür. Bununla beraber bu yeni ulaşım aracının askeri alanda da kolaylıklar sağlayacağı fark edilmiştir. Bunun üzerine padişah yabancı uyruklu şirketlere bir takım imtiyazlar tanıyarak, Avrupa'dan bilgi ve sermaye transferi sağlamaya çalışmıştır. Özellikle Kırım Savaşı'nın başlamasının ardından Avrupalı şirketler Osmanlı İmparatorluğu'nda demiryolu inşa etmek ve onları işletmek için imtiyazlar talep etmeye başlamışlardır. Bu süreçten sonra Bab-ı Ali yönetimi de demiryolunun önemini anlamış; Tanzimat Fermanı'nda da devletin modernleşmesi adına yabancı sermayeden ve bilgisinden yararlanılacağının belirtilmesi üzerine istenilen imtiyazlar yabancı şirketlere sağlanmak durumunda kalmıştır.[88] Bu zorunluluk imparatorluğun kaynaklarının ve nitelikli işgücünün yetersizliğinden kaynaklanmıştır ve bu durum Bab-ı Ali'nin diğer birçok büyük yatırımda da olduğu gibi demiryollarında da dış kaynaklara başvurmasıyla sonuçlanmıştır [48], [47], [43].

Demiryolu ihalelerini yürütme, yabancı yatırımları düzenleme ve şartnameleri hazırlanma gibi görevleri üstlenen Meclis-i Ali-i Tanzimat tarafından hazırlanan ihalelere Avrupalı yatırımcılar oldukça fazla ilgi göstermişlerdir [48]. Neticede Osmanlı İmparatorluğu'nda demiryolunun inşası Abdülaziz Dönemi'nde başlamış ve bu büyük proje yabancı şirketlere imtiyaz verilerek gerçekleştirilmiştir. Hükümet, demiryollarının iktisadi, idari, siyasi ve toplumsal olarak fayda sağlayacağına inanmış; iç ticaretin hızlanacağını, maliyetlerin düşeceğini ve böylelikle ekonominin canlanacağını düşünmüştür. Bunun yanında demiryolları aracılığıyla Avrupa ülkeleri ile teması artırmayı hedefleyerek iletişimi güçlendirmeyi ve bu sayede modernleşmeye de katkı sağlamayı hedeflemiştir. Ayrıca, demiryolunun inşasının başkente uzak vilayetler üzerindeki devlet otoritesinin sağlanmasına katkı sağlayacağı ve askeri birliklerin sevkinin hızlı bir şekilde gerçekleştirileceği de düşünülmüştür. Ancak, demiryolu imtiyazını elde eden yabancı şirketler yalnızca kâr amacı gütmüş ve bu sebeple ilk demiryolu hatlarını nüfus yoğunluğu fazla, tarım arazileri verimli ve Avrupa'ya yakın olan bölgelerde inşa etmişlerdir [43]. İlk demiryolu imtiyazının 1856 yılında verilmesiyle birlikte bu yıldan sonra Osmanlı'da demiryolu inşasına başlanmıştır. Osmanlı'nın ilk demiryolu hattı İzmir-Aydın hattı olmuştur. Ardından Osmanlı

[88] Bahsedilen imtiyazlara örnek olarak Karal (2022b, s.263) İstanbul-Belgrad, İstanbul-Edirne, Samsun-Sivas, Sivas-Akşehir, İzmit-Uşak, Erzurum-İran hatlarını vermiştir. Fakat bu hatlardan hiçbiri bu dönemde gerçekleştirilememiştir.

Avrupa'sında ilk defa Köstence-Çernovada (Boğazköy) arasında bir demiryolu hattı inşa edilmiştir [48], [56], [43]. Bu büyük çaplı demiryolu projelerinin ardından Rusçuk-Varna ve İzmir-Kasaba hatları da bu dönemde inşa edilmiş ve işletmeye açılmıştır [56], [43]. Bu demiryolu hatları İngiliz şirketleri tarafından döşenmiş ve işletilmiştir (Şekil 3.2.) [43].

Şekil 3.2. Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat Dönemi (1839-1922) demiryolu hatları ([57], [58], [59]'dan yararlanılarak, yazar tarafından üretilmiştir).

Islahat fermanı sonrasında ise demiryolu konusunda Osmanlı İmparatorluğu yabancı yatırımcı akınına uğramış fakat bu projelerin çoğu uygulanamamış, ancak bir kısmı Cumhuriyetin ilanından sonra hayata geçirilmiştir [48]. Aynı zamanda bu dönemde yabancı şirketler tarafından yönetilen demiryolu şirketleri bazı eleştirilere de sebep olmuştur. Özellikle tren biletlerinin ve ilanlarının Fransızca olması, yerel halkın ihtiyaçlarının göz ardı edilmesi halk arasında eleştirilmiştir. Hükümet tarafından işletilen hatlarda ise kontrol ve bakım eksikliği yaşanmış, bu sebeple de altyapı ve araçlar hızla hasar görmüştür [43]. Sonuç olarak Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı İmparatorluğu'nda inşa edilen demiryolu hatları, modernleşme çabalarının önemli bir göstergesi olmuştur. Demiryolları, Osmanlı ekonomisinin Avrupa ekonomisine entegrasyonu, devletin kontrolünün güçlenmesi ve Batı

ile olan ilişkilerin derinleşmesi açısından önemli bir rol oynamıştır. Ancak inşa sürecinde yaşanan eksiklikler ve yabancı sermayeye olan bağımlılık bu çabaların sınırlı ölçüde kalması ile sonuçlanmıştır [48], [43].

Sonuçta 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda teknoloji, ulaşım ve haberleşme alanında yaşanan gelişmeler, imparatorluğun modernleşme sürecine doğrudan katkıda bulunarak kritik bir önem taşımıştır. Ancak, mali sıkıntılar, teknik yetersizlikler ve yabancı sermayeye duyulan bağımlılık gibi sebeplerle bu yeniliklerin tam anlamıyla istenilen başarıya ulaşması mümkün olmamıştır. Buna rağmen Tanzimat Dönemi'nde atılan adımlar, Osmanlı'nın 20. yüzyıla geçiş sürecinde önemli bir altyapı oluşturmuş ve daha sonrasında Türkiye Cumhuriyeti'nin modernleşme politikalarına ise zemin hazırlamıştır.

3.8. Tanzimat Reformlarının ve Nizamnamelerinin Uygulanma Süreci

Tanzimat reformlarının ve nizamnamelerinin uygulamaya konulmasında istenilen ve hedeflenenin tam olarak gerçekleştirilememesinin sorumluluğu ilk senelerde eyaletlerde hükümeti temsil eden üst düzey görevliler olan valilere yüklenmiştir. Valilerden, halk ve hazine yararına önemli işlerde bulunabilmeleri için eski alışkanlıklarını hızla terk etmeleri beklenmiştir. Fakat birçok vali, bu süreçte beklentileri karşılayamayarak görevden alınmıştır. Bu sebeple eyalet yönetiminde sık sık değişiklikler yaşanmıştır. Özellikle muhassıllar tarafından yapılan vergi toplama sistemindeki aksaklıklar sebebiyle iltizam usulüne geri dönülmüştür, bu durum da valiler arasında geniş çaplı atama ve yer değiştirmelere yol açmıştır [15], [8]. Muhassıllık uygulamasında istenilen sonucun alınamaması üzerine kaldırılan Muhassıllık Meclisleri tüm başarısızlıklarına rağmen daha sonraki 1864 Vilayet Nizamnamesi gibi uygulamalarının temelini oluşturmuştur [8]. Adaletli ve düzenli vergi toplanması konusu Tanzimat Dönemi'nin ilk yıllarında hükümetin gündeminde ana konulardan biri olarak yer almıştır. Alınacak vergilerin çokluğu ve toplanmasında gerçekleşen yolsuzluklar ve haksız uygulamalar eyalet temsilcileri tarafından eleştirilmiştir.

Bu süreçte eyaletlerde üzerinde durulan diğer önemli konular ise kentlerde yol ve köprü yapımı, içme suyunun sağlanması gibi altyapısal problemlerdir. Bu süreçte her eyaletten kentlerindeki sorunları dile getirmek üzere merkeze temsilciler çağrılmıştır. Bu görüşmelerden çıkarılan somut sonuç tüm bu sorunların çözülmesi adına geçici imar

meclislerinin kurulması olmuştur. Bu meclisler aracılığı ile kentlerde yeniliklerin yapılması gündeme gelmiştir [15]. Fakat Muhassıllık meclislerinde yer alan temsilciler arasındaki Müslüman-gayri müslim dengesinin tam olarak sağlanamayışı yeni problemleri de beraberinde getirmiştir. Gayrimüslim tebaa bu meclislerde yeterince temsil edilemediklerinden şikâyetçi olmuşlardır [8].

Tanzimat Dönemi'nin bayındırlık ve kent alanındaki reformların uygulanma süreci ise Abdülmecid Dönemi'nde devletin planlı bir bayındırlık politikasının bulunmaması, bayındırlık hizmetleri için ayrılan bütçenin yetersiz olması, bu alandaki teknik elemanların yetersizliği sebebiyle kısıtlı bir başarı ile sonuçlanmıştır [47]. Abdülaziz Döneminde de plansız bir şekilde bayındırlık hizmetleri gerçekleştirilmeye devam edilmiştir. İmparatorluğun içinde bulunduğu mali kriz sebebiyle büyük çaplı projeler için yabancı sermayelere imtiyazlar verilmesi gerekmiştir. Yabancı sermayelere verilen imtiyazlar ise daha sonraki süreçte sıkıntılara yol açmıştır. Girişilen büyük çaplı bayındırlık projeleri Osmanlı'nın modernleşme çabalarını gösterse de, yabancı şirketlerin çıkarlarını ön planda tutması sebebiyle Osmanlı toplumu bu projelerden yeterince fayda sağlayamamıştır [43].

4. TANZİMAT REFORMLARI VE NİZAMNAMELERİNİN OSMANLI KENTLERİNE YANSIMASI

Geç Osmanlı Dönemi'nde imparatorluk genelinde gerçekleşen deprem ve yangın gibi doğal afetler, genellikle ahşap yapım sistemi kullanılan kent dokusunda büyük yıkımlara yol açmıştır. Bu durum, kentlerin modernleşme sürecinde katalizör görevi görmüş ve devlet yöneticilerini batılı tarzda planlama anlayışına yöneltmiştir [60], [11]. Doğal afetleri önlemek amacıyla ise özellikle Tanzimat'ın ilanından sonra devlet yönetiminin kanun yapma süreci kapsamında kentlerin planlanmasına yönelik ilmühaber, nizamname ve kanunnamelerden oluşan bir takım yasal düzenlemeler çıkartılmıştır. Bu nizamnameler doğrultusunda kentlerin ilk haritaları çizilmiş, geometrik kurallara uygun yeni caddeler ve mahalleler kurgulanmıştır [61], [12]. Aynı zamanda yine Tanzimat'ın ilanından sonra yapılan reformlarla birlikte ise Batılı tarzda mimari üsluplar, yeni yapı tipolojileri ve demiryolları, bankalar, postaneler, oteller ve resmi devlet daireleri gibi kentsel işlevler Osmanlı kent yaşamına dâhil olmuştur. Böylelikle geleneksel bedesten ve çarşı merkezli kent kurgusu ile yeni yönetim merkezi ve yeni işlevli yapılardan oluşan modern kent merkezi kent morfolojisinde ikili bir yapıya oluşturmuştur. Bu süreçte kent mekânında meydana gelen tüm yenilikler ilk olarak görüldüğü başkent İstanbul ise imparatorluğun modernleşmesinin ana sembolü olmuştur [5], [62].

Geç Osmanlı Dönemi'nin mimari anlayışı ise yine Batılılaşma etkisiyle bir dönüşüm sürecine girmiştir. Tanzimat reformları ve Batılı planlama anlayışının bir sentezi olan mimari, Osmanlı kentlerinin fiziksel mekânında önemli izler bırakmıştır. Bu anlamda dönemin mimari üslubu bahsi geçen sentezi aktaracak şekilde literatürde "Türk Baroğu", "Osmanlı Rokokosu" gibi isimlerle aktarılmıştır. Bu yeni mimari üslubun hem saray ve köşk gibi var olan Osmanlı mimari unsurlarının Batılı tarz ile yeniden yorumlanmasıyla hem de kent mekânına Tanzimat reformları sonucu eklenen modern kurumlar, okullar, hastaneler, fabrikalar gibi yeni yapı tipolojilerde kullanılmasıyla Osmanlı modernleşmesinin kent mekânındaki yansıması olmuştur. Aynı zamanda yaşanan bu dönüşüm, üst gelir grubunun konut alanlarında da kendisini göstermiştir [63]. Yaşanan modernleşme süreci yapılı alanların yanında açık alanlarda da görülmüş, özellikle Fransız etkisiyle modern bahçeler kent modern yapılı mekânların yanında kent mekânında yerini almıştır. Bu yeni üslubun

inşasını gerçekleştirmek üzere ise dönemin yöneticileri tarafından yabancı mimarlar görevlendirilmiştir [7].

Sonuç olarak, 16. yüzyılda “kale içi” ve “kale altı” olarak iki ana bölümden oluşan ve organik dokulu yapısını 19. yüzyıla kadar koruyan klasik Osmanlı kentlerinin, Tanzimat reformları ile dönüşüm sürecine girdiği ve modern işlevli yeni merkezlerin, geometrik dokulu mahallelerin oluşması ile birlikte kent mekânında ikilik oluştuğu söylenebilir. Gerçekleşen bu dönüşüm, mimaride yaşanan üslup değişimi ile birlikte kentlerin fiziksel çehresini değiştirirken, aynı zamanda Osmanlı şehirlerinin mekânsal kurgusunu da dönüştürmüştür [64], [65]. Bu dönüşüm imparatorluğun her bölgesinde eş zamanlı ve aynı seviyede gerçekleşmemiştir. Liman kentleri gelişen deniz ticareti ile birlikte daha hızlı bir dönüşüm süreci yaşarken, taşra kentleri daha yavaş bir değişim göstermiştir. İstanbul tekil ve öznel konumu ile bu bölgelerin dışında farklı bir dönüşüm süreci yaşamıştır [64], [61].

4.1. Kent ve Kentsel Mekân İle İlişkilenen Düzenlemeler

Tanzimat Dönemi, Osmanlı İmparatorluğu’nda hem hukuki hem de kent ve kentsel mekân ile ilişkilenen düzenlemelerin gerçekleştirildiği bir yenilenme sürecini ifade etmektedir. Bu dönemdeki imar faaliyetleri, Batı etkisindeki yasal düzenlemeler ile Osmanlı'nın geleneksel yerleşme pratiklerini sentezleyen bir anlayışta ilerlemiştir. Özellikle ilmühaber ve nizamnameler adı altında yapı malzemelerinden yapı yükseklikleri ve oranlarına, yol genişliklerine, arsa bölünmesi ve kamulaştırma hakları gibi mülkiyet düzenlemelerinden yangın önlemlerine kadar uzanan çeşitli yasal düzenlemelerle kentsel yapılaşma süreçleri biçimlendirilmiştir [12]. Osmanlı İmparatorluğu’nda gerçekleştirilen bu erken planlama deneyimlerinin büyük ölçüde Batı’dan esinlendiği görülmektedir. Özcan [12], bu planlama deneyimlerine Fransız planlama modelinden etkilenerek oluşturulan yangın sonrası yeniden yapılandırılan mahallelerin ızgara plan düzenini ve göçmenler için kurulan mahalleleri örnek olarak göstermiştir. Ancak Tekeli [61], bu tarz düzenlemelerin Batı'nın sanayileşme kaynaklı sağlık sorunlarına çözüm bulmayı amaçlayan kent planlama pratiğinden farklı olarak geliştiğini belirtmiş; Osmanlı’da bu düzenlemelerin özellikle yangınların önlenmesi, yeni ulaşım araçlarının gereksinimlerini karşılayacak yolların açılması ve artan nüfusun barındırılması gibi sorunlara odaklanarak gerçekleştirildiğini ifade etmiştir. Yani Osmanlıların 19. yüzyılda oluşturdukları imar düzeninin, Batı pratiğinden

etkilenmesine karşın, sorunlardaki temel farklılıklar nedeniyle kendine özgü özelliklere de sahip olduğu söylenebilir. Bu bağlamda kent planlamasının ve imar süreçlerinin hukuki alt yapısı, hem Batı'dan esinlenilmiş hem de İslami hukuk ve örflerin bir arada uygulanmasına olanak sağlayacak şekilde oluşturulmuştur. Bu ikili hukuki sistem, kent mekânında gerçekleştirilen düzenlemelerde ne tam anlamıyla Batı'ya uyum sağlamasını ne de Osmanlı'nın geleneksel yerleşme dinamiklerinden kopmasıyla sonuçlanmıştır [12].

Sonuç olarak, Osmanlı'da modern kent planlama pratiğinin başlangıcı haritalama çalışmalarının başlangıcına dayandırılabilir. Tekeli [61], kent planlama pratiğinin ilk verisinin haritalar olduğu belirtilmiştir. Bu bağlamda ilk ölçümlü harita, 1786'da Fransız mühendis Kauffer tarafından İstanbul için üretilmiştir. Daha sonra Moltke'nin 1836-1837 yıllarında tamamladığı İstanbul haritası, Osmanlı'da imar planlaması olarak değerlendirilmesi açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Bu harita, kentin mevcut durumunu göstermenin yanı sıra üzerinde plan kararları da barındırmıştır.[89] Bu süreçten sonra İstanbul başta olmak üzere, İzmir ve Selanik gibi liman kentlerinde ve büyük Osmanlı kentlerinde kentsel mekânın yeniden düzenlenmesine yönelik düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda Osmanlı kentlerine yönelik geliştirilen yasal düzenlemelerin kronolojik olarak aktarılması, yasal düzenleme sürecinde yaşanan değişim ve gelişimi görmek açısından önemlidir.

Bu anlamda ilk öneri, Tanzimat Fermanı'nın ilanından bir kaç ay önce, yalnızca İstanbul için gerçekleştirilen **1839 İlmühaberi** olmuştur. Osmanlı başkentinde yaşanan yangın, göç ve altyapı problemlerini çözmek amacıyla çıkarılan bu belgede, İstanbul'un imarı için yapılan çalışma ve planlama önerileri ayrıntılı bir şekilde aktarılmıştır.[90] 1839 İlmühaberi, fiziksel çevrenin düzenlenmesi amacıyla bu zamana kadar hiç uygulanmamış planlama ilkeleri ve yapı denetimine yönelik detaylı bilgiler içermektedir [49]. Bu ilmühaberin ana hükümleri ve hedefleri dört başlık altında toplanabilir [61, s. 885], [49, s. 46-47], [10, s. 507]:

---

[89] Literatürde bu haritanın nerede olduğunun bilinmediğinden bahsedilmektedir. Tekeli [61], Osman Nuri Ergin'in, bu haritanın plan kararlarının 1839 yılında İstanbul için çıkarılan ilmühaberde bir özeti bulunduğunu aktarmıştır.

[90] Gül [49], bu belgenin aslında 1792 yılında Abdullah Efendi tarafından verilen önerilere dayandığını belirtilmiştir.

- Yapı malzemeleri ve Geometrik Düzenleme: Ahşap binalar yerine kâgir binaların inşasının zorunlu kılınması, maddi durumu uygun olmayanların ahşap bina yaptığı takdirde iki ev arasında çatıyı geçecek yükseklikte taş bir duvar inşa etmesi gerekliliği, yeni mahallelerin geometrik kurallara uygun ve geniş sokaklar içerecek şekilde düzenlenmesi,
- Yol Şebekesi ve Genişliği: Ana yolların 20, 15, 12 ve 10 zirâ[91] olmak üzere dört kademe üzerinden tasarlanması, bu yolların ağaçlandırılması ve üç metrelik kaldırımlarla donatılması, yolların en darının 10 zirâ (yaklaşık 7 metre) genişliğinde olması, çıkmaz sokaklara izin verilmemesi,
- Yapı Yüksekliği: Yeni inşa edilecek binaların yüksekliğinin 20 zirâ (yaklaşık 14 metre) ve 3 kattan fazla olmaması,
- Kamusal Alanlar ve Meydanlar: İskeleler, camiler ve diğer büyük binalara yakın yerlerin etrafında meydanlar yapılması

şeklinde düzenlemeler belirtilmiştir.

Ayrıca yolların genişletilmesi sonucu evini kaybedenlere kira desteğinin sağlanacağından ve belirtilen tüm bu işler için hazırlanan planlara uygun bir şekilde Ebniye-i Hassa müdürü tarafından yürütüleceğinden de bahsedilmiştir.

Bu düzenlemeleri Yerasimos [10], o dönemin koşullarına göre ütopik olarak değerlendirmiştir. Gül [49] ise, bu planın hayata geçirildiğine dair kanıt olmadığını belirtmiştir. Yine de yangınlarla tahrip olan İstanbul'un yeniden düzenlenmesi ve yaşam koşullarının iyileştirilmesi üzere gerçekleştirilen bu yönetmelik, Batı'nın planlama ilkelerine göre kenti düzenlemeye yönelik atılan ilk önemli adım olmuştur.

1848 ve 1849 yılları arasında, kentsel yapı faaliyetlerini düzenlemek amacıyla **Atik Ebniye Nizamnameleri** olarak bilinen yasal düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Bu nizamnamelerin önemi, 1839 yılında yayınlanan ve Tanzimat reformları kapsamında hazırlanan ilmühaberin devamı niteliğinde olmasından kaynaklanır. 1839 İlmühaberi'nde kentsel düzene dair getirilmiş olan temel kurallar, 1848 Nizamnamesi ile daha kapsamlı hale getirilmiş, düzenlemeler yasal bir zemin kazanmıştır [14]. 1839 İlmühaberi'nin devamı

[91] Osmanlı döneminde kullanılan uzunluk birimi, mimar arşını olarak da bilinmektedir. 1 zirâ yaklaşık olarak 73,4 cm'e eşittir. Detaylı bilgi için bkz. Balcan ve Ulusoy Binan [237, s. 230-232].

niteliğinde olmasına rağmen, Özcan [12, s. 158-159]'a göre bu düzenlemeler ile 1839 İlmühaberi arasında önemli bir fark bulunmaktadır:

"Bu nizamnameler ile 1839 İlmühaberi arasındaki temel farklılık; 1839 İlmühaberi'nin getirdiği dini ve etnik köken farklılıklarının yapı yükseklikleri üzerindeki belirleyiciliğinin, Tanzimat'ın getirdiği eşitlik ilkesi kapsamında sokakların genişliği temel ölçüt olmak üzere değiştirilmesi ve yol ağına ilişkin düzenlemelerde uygulama aracı olarak kamulaştırma hakkının getirilmesidir."

Tekeli [61, s. 885] ise, nizamnamelerin toplumsal sonucuna şu ifadelerle yer vermiştir:

"Artık kentte yapılacak binaların yüksekliğini sahibinin mensup olduğu "millet" değil, binanın bulunduğu yolun genişliği belirleyecektir. Tanzimat'ın milletler arası eşitlik sağlama ilkesi ya da "Osmanlıcılık" bu düzenlemelerde açıkça etkisini göstermiştir."

Bu süreç Tanzimat'ın getirdiği hukuk eşitliğinin mimarlık alanındaki yansıması olarak değerlendirilmiştir. Bu dönem ile artık dinî ve etnik farklılıklar, kent düzeninde belirleyici olmaktan çıkmaktadır. Tanzimat öncesinde bina yükseklikleri gibi özellikler sahibinin mensup olduğu millet veya din temelinde belirlenirken, 1848 Nizamnamesi ile bu farklılıklar yerine yapının yüksekliği, bulunduğu sokağın genişliğine göre belirlenmiştir. Ancak bu reformlara rağmen, Müslüman mahallelerinde gayrimüslimlerin mülk edinmemesine bir süre daha dikkat edilmiştir [5].

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk imar mevzuatı niteliğindeki bu nizamname, Tanzimat Döneminin hukuk ve mimarlık alanlarında getirdiği reformların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu nizamname, şehirlerdeki fiziksel yapının modernleştirilmesine yönelik ilkeleri belirlerken, özellikle yangın gibi kentsel sorunlara çözüm arayışlarını da içermektedir [61]. Nizamnamenin içeriği bir öncekine benzer biçimde, sokakların genişlikleri, çıkmaz sokakların kaldırılması, yeni yapıların ahşap yerine kâgir olarak inşa edilmesi, ahşap bina yüksekliklerinin 18 zirâya (13,65 metre), kâgir binaların ise 22 zirâya (16,70 metre) kadar düşürülmesi, meydanların ve cami avlularının etrafına yeni bina inşa edilmesinin yasaklanması hakkında maddeler içermektedir. Bu nizamnameler ile birlikte "kamu çıkarı" ve kamu çıkarı için "istimlak" kavramları planlama terminolojisine girmiş ve ilk kez kullanılmıştır. Bu mevzuatları sonraki yıllarda pek çok imar ve kontrol yönetmeliği takip etmiştir [14], [49].

1839-1848 yılları arasında yayımlanan ilmühaberler ve nizamnamelerin, kentsel mekân düzenlemelerine yönelik benzer veya ortak kararlar içerdiği ifade edilebilir. Bunun temel sebebi, bu dönemde kentsel ulaşım sisteminin yeni ulaşım araçlarına ve teknolojilerine uyum sağlayamaması, yangınların önlenememesi gibi çözülmesi gereken yapısal sorunların varlığını sürdürmesidir. İstanbul'un sık sık büyük yangınlarla karşı karşıya kalması, çözüm olarak Batı başkentlerindeki yapı tipolojileri ve mekânsal düzenlemelerden ilham alınmasına yol açmıştır [12].

1863 yılı ise Osmanlı şehircilik tarihi açısından, kent planlama sisteminde önemli bir değişimin başlangıcını ifade etmektedir. Bu tarihte yayımlanan **Turuk ve Ebniye Nizamnamesi**, önceki düzenlemelerin ötesine geçen kapsamıyla, yalnızca İstanbul'u değil, imparatorluğun diğer şehirlerini de kapsayan bir imar politikasının temellerini atmıştır. Bu nizamname, hem kentsel yolların ve bina düzenlemelerinin iyileştirilmesi hem de imar faaliyetlerinin hukuki altyapısının oluşturulması açısından önemli ve ilk kez altyapıdan bahsetmesi bakımından kayda değer bulunmuştur [14].

1863 Turuk ve Ebniye Nizamnamesi incelendiğinde, kent yollarının genişletilmesinin ve yeni ulaşım araçlarının (örneğin araba ve tramvay) gereksinimlerini karşılayacak şekilde düzenlenmesinin şart koşulduğu görülmektedir. Sokak genişlikleri için belirlenen hiyerarşi, minimum 15, 12, 10 ve 8 zirâ olacak şekilde tanımlanmış, çıkmaz sokaklar için ise 6 zirâ genişlik sınırı getirilmiştir. Ayrıca mevcut yolların bu standartlara uygun hale getirilmesi ve eğri yolların düzeltilmesi gerektiği belirtilmiştir [14], [12]. Nizamnamenin getirdiği bir başka yenilik, yol istikamet haritalarının hazırlanması ve nirengi ile kadastral haritalar üzerine odaklanan çalışmaların başlatılmasıdır. Bu düzenlemeler, modern şehir planlama anlayışının ilk adımları olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca, kamulaştırma ve parselleme süreçlerine ilişkin hükümler, imar faaliyetlerinin sistematik bir plana dayanmasını sağlamıştır [61], [12]. Turuk ve Ebniye Nizamnamesi, kent mekânına dair getirdiği yeniliklerin yanı sıra, modern şehir kimliğini oluşturmaya yönelik önerilerde de bulunmuştur. Kent mekânının daha düzenli ve işlevsel hale gelmesi amacıyla, sokak tabelalarının ve kapı numaralarının zorunlu hale getirilmesi bu önerilerden biridir [14].

Bu nizamnamenin en önemli yanı, daha önce yalnızca İstanbul için çıkarılan nizamnamelerin imparatorluğun diğer şehirlerinde uygulanabilir olduğu fikrinin ilk kez gündeme gelmiş olmasıdır. Bu düzenleme, kentleşmenin yalnızca başkentle sınırlı

kalmaması, diğer kentler için de planlama çalışmalarının yapılması gerekliliği fikrinin önem kazandığını göstermiştir. Ayrıca, *umumi yarar* kavramı ilk kez hukukî bir dayanak olarak nizamnamenin içeriğinde yer almıştır [14]. Sonuç olarak, 1863 tarihli **Turuk ve Ebniye Nizamnamesi**, Osmanlı şehircilik tarihinin dönüm noktalarından biri olmuştur. Bu düzenleme, kentsel mekânların modernleştirilmesi ve hukuki altyapısının oluşturulması açısından önemli bir adım teşkil etmiş ve Osmanlı şehirlerinin Batı normlarına yaklaşan bir planlama anlayışını benimsemesine öncülük etmiştir.

Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı İmparatorluğu'nda kent ve kentsel mekân ile ilişkilenen düzenlemeler kapsamında gerçekleştirilen yasal süreç, 1882 yılında Osmanlı'nın ilk ve tek imar kanunu olan **Ebniye Kanunu**'nun çıkarılmasıyla sonuçlanmıştır. Ebniye Kanunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk kapsamlı imar kanunu olarak, şehircilik tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Osmanlı kentlerinin fiziksel yapısını modernleştirme ve düzenleme amacı taşıyan bu kanun, 1863 tarihli Ebniye ve Turuk Nizamnamesi'ni yürürlükten kaldırarak daha kapsamlı bir düzenleme sunmuştur. Ebniye Kanunu'nun temel hükümleri, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra kurulmaya başlayan belediyelerin sorumluluklarını genişleterek, kent yollarının ve çevrelerinin haritalarının hazırlanmasını ve bu haritaların halka ilan edilmesini zorunlu kılmıştır. Ayrıca belediyelere yangın yerlerinin haritalarını hazırlama ve genişletilecek yollarda toprak düzenlemeleri yapma yetkisi verilmiştir. Bu düzenlemeler, kent yollarının genişletilmesine özel bir vurgu yaparken, yolların çevresindeki arsaların düzenlenmesi ve yeni açılacak yolların iki tarafında arsa sahiplerinden bedelsiz olarak toprak alınması gibi yenilikçi hükümler getirmiştir [61].

Ebniye Kanunu'nun içeriğinde çıkmaz sokakların yapılmaması, yol genişliklerinin beş sınıfa ayrılması, yapıların yüksekliği, binalarda yapılabilecek çıkmaların nitelikleri, yangına karşı alınacak önlemleri içeren maddeler belirtilmiştir. Ebniye Kanunu'na göre, kentsel ulaşım sistemi 20, 15, 12, 10 ve 8 zirâ olmak üzere beş farklı genişlik kategorisinde düzenlenmiştir. Sokak üzerine çıkma ya da çıkıntı yapılması yasaklanmış, ayrıca yol genişlikleri ile yapı yükseklikleri arasındaki ilişkiler yeniden tanımlanmıştır.[92] Yangın riskine karşı, ahşap yapıların inşası yasaklanmış ve binalarda yangına dayanıklı

[92] Örneğin, 8 zirâ genişliğindeki sokaklarda yapı yükseklikleri 12 ile 18 zirâ arasında sınırlandırılmış; 10 zirâ genişlikteki sokaklarda ise bu yükseklik en az 15 zirâ en fazla 20 zirâ olacak şekilde belirlenmiştir.

malzemelerin kullanımı zorunlu tutulmuştur. Ebniye Kanunu, Osmanlı şehircilik anlayışında yalnızca teknik düzenlemelerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda mekânsal ve hukuki açıdan yeni bir yapılaşma düzeni getirmiştir. Yeni yapılacak tüm yapılar için "Sultan izni" şartı getirilirken, Batı planlama ilkelerine dayalı dik açılı yol şemaları benimsenmiştir. Bu durum, İslâm hukuku ile geleneksel örf ve adetlerin belirlediği kentsel mekânlar ile Batı etkisindeki modern kentsel düzenlemeler arasında bir ikilik yaratmıştır [12]. Bahsi geçen ikili yapı kentlerde Batı tarzı düzenlemelerin uygulandığı özellikle yangın sonrası yeniden düzenlenen bölgelerde ve göçmenler için oluşturulan mahallelerde okunabilmektedir ve bu durum Tanzimat reformlarının şehircilik alanındaki etkilerini ortaya koymaktadır.

Ebniye Kanunu'nun çıkarılmasının hemen ardından planlama faaliyetlerinde belirgin bir artış gözlenmiştir. Yol düzenleme çalışmaları, yeni mahalleler kurulması, yangın yerlerinin düzenlenmesi, hâlihazır haritaların hazırlanması ve İstanbul gibi büyük şehirlerde Batı kentlerine ait ögelerden oluşan kentsel tasarım projelerinin yapılması yoğunlaşmıştır. Bu projeler, Osmanlı şehirlerinin modernleşme sürecinde Ebniye Kanunu'nun etkisini somut bir şekilde ortaya koymuştur [61], [12].

Sonuç olarak Tanzimat Dönemi'nde kent alanında yapılan yasal düzenlemelerle, Osmanlı yerleşim geleneği ile Batı kent planlama pratiklerinin sentezlendiği bir kent dokusu olmuştur. İmar süreçlerinde yangın önleme, ulaşım altyapısını geliştirme ve artan nüfusa uygun yeni mahalleler kurma gibi öncelikler belirleyici olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bu süreç, Batı kent planlama deneyimlerinden etkilenmekle birlikte, farklı toplumsal, kültürel ve hukuki dinamikler nedeniyle kendine özgü bir niteliğe sahip olmuştur [61], [12].

4.1.1. Yangın yeri düzenlemeleri

19. yüzyılda Osmanlı kentlerinde yangınlar, kentsel dönüşümün hızlandırıcı etkeni olmuştur. Özellikle ahşap yapılardan oluşan kent dokusunda sıkça meydana gelen büyük yangınlar, yalnızca fiziksel tahribata yol açmamış, aynı zamanda kentlerin modern ilkeler doğrultusunda planlaması için fırsatlar yaratmıştır. Bu bağlamda, bir takım yasal düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır. Bu düzenlemeler ile yangınların ardından yenilenen

alanlarda genellikle kâgir yapılar inşa edilmiş, böylelikle daha kalıcı ve düzenli bir kent dokusu oluşmaya başlamıştır [61].[93]

Yangınlara ilişkin yasal düzenlemelerden ilk defa 1839 İlmühaberi'nde bahsedilmiştir. Bu belgede yangında yıkılan mahallelerin bir plana göre yeni baştan düzenlenerek inşa edilmesi hakkında hükümler belirtilmiştir [65]. Bu mahallelerde inşa edilecek yeni binaların kâgir olması koşulu getirilmiş, ancak olanakları kısıtlı olan mülk sahiplerinin, binaların arasında yangın duvarları inşa edilmek kaydıyla evlerini yeniden ahşap olarak yapmalarına izin verilebileceği belirtilmiştir [66]. Ardından 1848-1849 Atik ve Ebniye Nizamnameleri dördüncü maddede yangınlarda zarar gören binaların, mevcut düzenlemelere uygun olarak geriye çekileceğinden bahsedilmiştir. Hatta bina sahipleri buna razı olmazsa binaların zorla yıkılarak yeniden inşa edileceği belirtilmiştir. On ikinci ve on dördüncü maddede de, binalar arasında yangına karşı güvenlik amacıyla duvarlar yapılması zorunlu kılınmıştır [67].[94]

1863 tarihli Turuk ve Ebniye Nizamnamesi'nde ise, yangında yıkılmış bir alanın önce haritasının yapılması gerekliliği belirtilmiştir. Yangın alanını yeniden düzenleyen bir planın elde edilmesi sonucunda yolların genişletilmesi, yeni oluşturulan mahallelerde mektep ve karakol inşası için arsa sahiplerinin mülkünden alan düşülmesi gibi hükümler getirilmiş ve böylelikle yalnız kentsel alanların değil, mahalle biriminin de nitelik değiştirmesine yol açacak yaptırımlar nizamnamede belirtilmiştir [5], [65]. Nizamnamenin on iki, on üç ve on dördüncü maddelerinde yangın sonucu zarar gören ve çevresi yollarla çevrili olan mahalleler yeniden düzenleneceği, sokaklar genişletileceği, yönlerinin düzeltileceği ve temizleneceği belirtilmiştir. Bu mahallelerin tamamı için bir harita

---

[93] Bu yasal sürecin önemli bir dönüm noktası 1864 yılında İstanbul'da meydana gelen Hocapaşa yangınıdır. Bu yangının ardından bir çeşit imar komisyonu niteliği taşıyan *Islahat-ı Turuk Komisyonu* kurulmuştur. Bu komisyon tarafından yangın yeri haritalarının hazırlanması, yolların düzenlenmesi ve bölgenin sıhhileştirilmesi faaliyetleri gerçekleştirilmiştir (Batur, 1985, s.1052-1053). Bu komisyonun uygulamaları, modern şehircilik ilkelerinin uygulanmaya başlanması açısından önemlidir. Aslında yangın yeri haritalarının hazırlanma süreci bu tarihten daha önce, 1854 yılında gerçekleşen Aksaray yangını ile başlamıştır (Batur, 1985, s.1048). Bu süreçte İtalyan mühendis Luigi Storari'nin 1848-1862 yıllarında İstanbul ve İzmir'deki yangın yerlerinin düzenlenmesi için gerçekleştirdiği bir dizi planlama çalışmaları, Osmanlı imar sisteminin kuruluşunda ilk planlama deneyimlerini ifade etmiştir. Bu süreçten sonra yangın yerlerinin yeniden düzenlenmesine yönelik planlama çalışmaları kurumsallaşmıştır. Özellikle yerli ve yabancı harita mühendisleri tarafından hazırlanan harîk planları olarak isimlendirilen yangın yeri planları, arazi düzenlemeleri ve birbirini dik kesen geniş yeni yolların açılması gibi erken planlama deneyimlerinin temelini oluşturmuştur [61], [12].

[94] 1848-1849 tarihli Atik ve Ebniye Nizamnamesi'nin Osmanlı Türkçesi orijinal metni için bkz. EK 1 [67, s. 1031-1044].

hazırlanacak ve bu haritada yangından önceki eski yollar, arsalar ve yüzölçümleri ile yeni açılacak sokaklar ve yeni sahiplerine ait arsaların yüzölçümleri gösterileceği yazılmıştır. Yeni haritaya göre arsalar mümkün olduğunca kare veya dikdörtgen olacak şekilde oluşturulacak ve eski arsaların yüzölçümleriyle orantılı olarak yeniden bölüneceği ifade edilmiştir [68].[95]

1882 tarihli Ebniye Kanunu üçüncü bölümü, yirmi ve yirmi beşinci maddeleri arasında ise yanmış bölgelere yönelik; altıncı bölüm otuz sekiz ve kırk sekizinci maddeler arasında ise yangına yönelik tedbirlere dair hükümler yer almaktadır [68].[96] Bu hükümler Turuk ve Ebniye nizamnamesinde özetlenen hükümlerin detaylandırılması ile oluşturulmuştur. Böylelikle bu dönemde hazırlanan kent reformlarından ve yangın yeri haritalarından sonra, çıkmaz sokakların kaldırılmasıyla ve ortogonal yönelimli sokakların uygulanmasıyla organik kent dokusuna sahip birçok alanın yeniden düzenlendiği görülmektedir. Tanzimat Dönemi'nde gerçekleştirilen bu düzenlemelere Antalya, Selanik ve Samsun'da gerçekleştirilen yangın yeri düzenlemeleri örnek olarak gösterilebilir.

Antalya'da 1895 yılında Kaleiçi'nde yer alan Rum mahallesinde yıkıcı bir yangın gerçekleşmiş ve bu yangın Antalya'nın kent mekânındaki dönüşümü hızlandıran önemli bir etken olmuştur. Yangın sonrası yeniden düzenlenecek mahallenin inşasında Ebniye Kanunu'na uyulması talimatı verilmiştir. Kentin topoğrafyasının imkân verdiği ölçüde belirtilen talebe uyulmuş ve yeniden düzenlenen yangın yerinin ana yolları ve ara sokakları birbirine olabildiğince dik bir biçimde düzenlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca, yapı adalarında birbirine olabildiğince eşit olmasına özen gösterilmiştir (Şekil 4.1.). Bu durum kentin yangın yerinin düzenlenmesinde Tanzimat Dönemi'nin getirdiği kentleşme ilkelerinin uygulanmaya çalışıldığının göstergesi olmuştur [69].

[95] 1863 tarihli Turuk ve Ebniye Nizamnamesi'nin Osmanlı Türkçesi orijinal metni için bkz. EK 2 [68, s. 1673-1684].
[96] 1882 tarihli Ebniye Kanunu'nun Osmanlı Türkçesi orijinal metni için bkz. EK 3 [68, s. 1700-1730].

Şekil 4.1. 1895 yılında Antalya Kaleiçi'nde gerçekleşen yangın **a.** Öncesi [69] **b.** Sonrası [69].

Osmanlı'nın 19. yüzyılda en önemli liman kentlerinden biri olan Selanik'te de, çıkan büyük bir yangın sonrası o zamana kadar uygulanan en büyük ölçekli kentsel düzenleme gerçekleştirilmiştir. 1890 yılında Selanik kent merkezinde sur içinde gerçekleşen yangın, 20 hektarlık bir alana yayılmış, yangında özellikle Yahudi mahalleleri büyük hasar görmüştür. Yangın sonrası nizamnamelere uygun bir şekilde birbirini dik açı ile kesen doğrusal ve geniş sokaklar oluşturulmuş; 12-18 metre genişliğinde yeni caddeler açılmıştır. Aynı zamanda yangın yeri düzenlenirken çıkmaz sokaklar kaldırışmış, yapı yükseklikleri ve malzemesi nizamnamelere uygun şekilde inşa edilmiştir. Yangın yeri düzenlemesinin ardından ızgara planı ile inşa edilmiş mahallenin yeni yüzü 3-4 katlı kâgir yapılardan oluşan, geniş sokaklı bir mahalle görünümüne kavuşmuştur (Şekil 4.2.) [70].

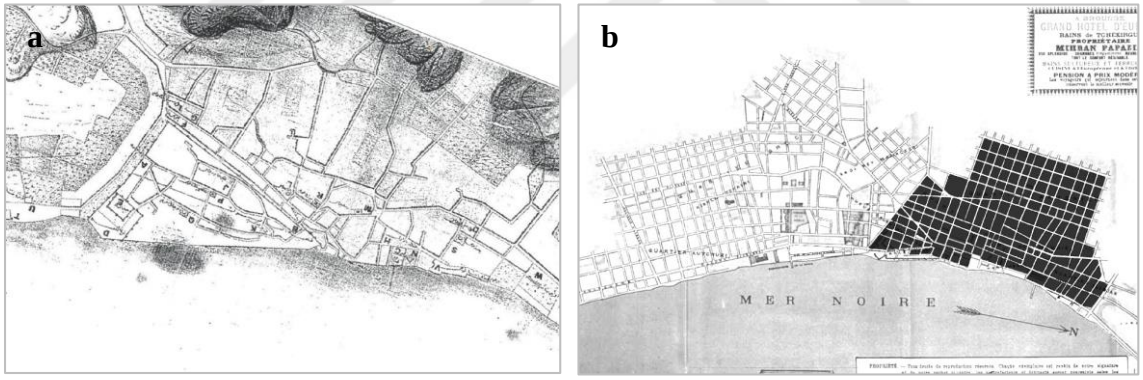

Şekil 4.2. Selanik 19. Yüzyılda kale içinde gerçekleşen yangın **a.** Öncesi, 1882 Wernieski haritası [71] **b.** Sonrası gerçekleştirilen düzenlemeler, 1903 tarihli harita [63] **c.** 1880'lerin sonunda Selanik [72].

19. yüzyılda büyük bir yangın geçiren bir başka Osmanlı kenti de Samsun'dur. 1869 yılında şehrin büyük bir bölümünü yok eden yangın, iç kale ve çevresindeki tüm ahşap binaları yok etmiş, pek çok han ve dini yapı zarar görmüştür [73], [74].[97] İç kale ve çevresindeki yerleşim alanlarının ciddi şekilde zarar görmesine sebep olan yangın, Samsun'un kentsel dokusunda sürekliliğin de kaybolmasına neden olmuş ve Samsun kentinin düzenlenmesi konusunda önemli bir dönüm noktası olmuştur [73]. Yangından

[97] Resmi kayıtlara göre 1869 yangınında sekiz cami, sekiz hamam, üç büyük han, bir bedesten ve yedi yüz dükkân ve ev yanmıştır [73].

sonra, kentin nizamnamelere uygun şekilde yeniden inşası gündeme gelmiştir. Kentin yeniden düzenlenmesinde Fransız mimarlar görevlendirilmiştir. Kentin yangın yeri haritası oluşturulmuş ve sokaklar birbirini dik kesecek şekilde, ızgara plan biçiminde düzenlenmiştir. Mevcut yollar genişletiliş ve yeni akslar eklenmiştir [73], [74].[98] Kentin büyümesini engellediği düşünülen iç kale surları yıkılmış ve elde edilen malzeme şehrin yeniden inşasında kullanılmıştır [73]. 1905 yılında Fransızlar tarafından yangın sonrası yapılan yol çalışmalarını da içerecek kapsamlı bir şehir planı hazırlanmıştır ve bu plan Samsun kentinin ilk şehir planı olmuştur (Şekil 4.3.). Yangın, kentin modern bir kimlik kazanmasında dönüştürücü ve itici bir güç olmuş ve yeniden düzenlenen kentte dönemin ihtiyaçlarını karşılayan modern kamusal mekânlar ve resmi binalar inşa edilmiştir. Aynı zamanda şehirde ağaçlandırma, peyzaj düzenlemeleri ve park yapımı gibi çalışmalar da gerçekleştirilmiştir. Şekil 4.3.'de Samsun kentinin yangından önce ve sonraki dokusunu, geçirdiği morfolojik dönüşümü okumak mümkündür. Kentin genelini etkileyen bu yangında tarihi dokunun bir kısmı kaybedilmiş olsa da; düzenlemeler ile ızgara plan biçiminde kurgulanmış yollar ve sokaklar kente entegre edilerek, kent modern bir görünüme kavuşmuştur [73], [74].

[98] Taşar [74, s. 154-155], 1322 Hicri tarihli Samsun Sancağı'nın bağlı olduğu Trabzon Vilayeti Salnamesinde yangın sonrası yapılacak düzenlemelerden bahsedildiğine değinmiş, yolların tanzimi ve binaların yapım sistemlerinin ve malzemelerinin dönüşümünü kapsayan bir çalışmadan söz edildiğini bahsetmiştir. Salnameye göre "*şehrin yangın haritası oluşturularak "birbirine dik şekilde" yollar tanzim edilmiş ve "binalar göze hoş" görünecek şekilde inşa edilmek istenmiştir*".

Şekil 4.3. Samsun'da 1869 yılında gerçekleşen yangın **a.** Öncesi, 1850'ler [73] **b.** Sonrası, 1905 tarihli harita [75] **c.** 1900'lerde Samsun [76].

Sonuç olarak, 19. yüzyıl Osmanlı kentlerinde yaşanan yangınlar, hem fiziksel dönüşümü hızlandırmış hem de modern şehircilik ilkelerinin uygulanmasına zemin hazırlamıştır. Yangınların ardından geliştirilen planlama yöntemleri ve çıkarılan nizamnameler, Osmanlı kentlerinin geleneksel yapısından modern kent anlayışına geçişinde önemli bir role sahip olmuştur.

4.1.2. Yol düzenlemeleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda yol düzenlemelerine yönelik çalışmalar, 19. yüzyıl boyunca kentlerin büyümesi ve değişen sosyo-ekonomik yapının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu süreçte at arabalarının kent içi ulaşımda kullanılmaya başlanması, sokakların fiziksel düzenlemesini gerekli kılmıştır [64]. Tanzimat reformlarıyla birlikte yol genişlikleri ve niteliklerini belirleyen düzenlemeler hayata geçirilmiş, özellikle yangınların ardından yapılan düzenlemeler, modern şehircilik ilkelerinin uygulanabilmesi için zemin hazırlamıştır.

19. yüzyılın ilk yarısına kadar genellikle dağlık bölge ile düzlükteki tarım alanlarını birleştiren engebeli eşik üzerinde kurulan Anadolu kentlerinin sokakları, genellikle dar, düzensiz ve yaya ölçeğine uygun şekilde oluşmuştur. Sokakların genişlik ve düzenine dair ilk düzenlemeler 1839 yılına kadar yapılmamıştır. Bu süreçte dar, düzensiz ve çıkmaz sokaklar, sıkışık bir kent dokusu yaratmıştır [5].

Tanzimat reformları ile birlikte, yangınlar ve artan nüfus nedeniyle geniş yolların gerekliliği gündeme gelmiştir. İlk kez Tanzimat sonrasında çıkarılan 1848-1849 tarihli Atik ve Ebniye Nizamnameleri ile yol genişliklerine dair düzenlemeler yapılmış, yeni yapılacak binaların yoldan geri çekilerek yolların uygun genişliklerde inşası zorunlu hale getirilmiştir [5]. Bu nizamnamenin birinci maddesinde yollar genişliklerine göre üç sınıfa ayrılmıştır: Büyük caddeler, âdi caddeler ve sair sokaklar. Bu maddenin devamında büyük caddelerin genişliğinin 10 zirâ âdi caddelerin 8 zirâ sokakların ise 6 zirâdan az olamayacağı belirtilmiştir. Ayrıca çıkmaz sokakların, imkân varsa, açılması gerektiği belirtilmiştir. İkinci maddede genişliği nizama uygun veya daha geniş olan mevcut sokakların olduğu gibi korunacağı ve bu genişliklere doğru taşacak şekilde yapılaşmaya izin verilmeyeceği belirtilmiştir. Üçüncü maddede ise sokak genişliğini sağlamak için yapıların geri çekilmesi hakkında hükümler belirtilmiştir [67]. Ayrıca yangınların ardından yapılan düzenlemelerle yolların geniş tutulması ve kâgir yapıların teşvik edilmesi sağlanmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı kentlerine yeni ulaşım araçlarının girişi yol düzenlemelerinde önemli bir dönüşüme yol açmıştır. Atlı araba kullanımı, yolların genişletilmesi gerekliliğini artırmış, bu durum geleneksel çıkmaz sokak ve dar yolların yerini daha geniş yolların almasıyla sonuçlanmıştır [61]. Aynı zamanda at arabaları, geleneksel mahallelerin dar sokaklarında kullanıma uygun olmadığı için, bağlık ve bahçelik alanlarda geniş yollarla çevrili yeni mahallelerin oluşmasına etki etmiştir. Bu durum, özellikle İstanbul kökenli bürokratlar ve zengin kentsoyluların daha geniş ve gösterişli konutlar içeren yeni oluşturulan mahallelere taşınmasını sağlamıştır [64].

1863 tarihli Turuk ve Ebniye Nizamnamesi'nde ise kentsel yolların araba ve tramvay gibi yeni ulaşım araçlarının geçişini sağlayacak biçimde genişletilmesine olanak vermesi ve yol istikâmet haritalarının hazırlanması koşulunu getirmesini içeren maddeler yer almaktadır [12]. Nizamnamenin birinci maddesinde göre, yeni yapılacak binalar ve duvarlar, belirtilen ölçülerde sokaklardan uzakta inşa edilecektir. Sokakların genişliği, Fransa metresiyle ölçülerek belirlenir ve en az 15, 12, 10 veya 8 metre olacaktır. Sokakların genişliği, bir levha ile belirtilecek ve herhangi bir anlaşmazlık durumunda Ticaret Nezareti veya valilikler karar verecektir. Cami avluları, iskeleler ve benzeri kamu alanlarına bina yapılması yasaktır. Üçüncü maddesinde sokakları genişletmek için gerekli olan arazi, komşu binaların sahiplerinden adil bir şekilde alınacağı belirtilmiştir. Sokak genişliği, her iki taraftan eşit

olarak azaltılacaktır. Sokak genişliği belirlenen binalara bir levha asılacağı ve böylece bu binaların gelecekte daha fazla geriye çekilmesi gerekmeyeceği belirtilmiştir [68].

19. yüzyılın sonlarında gelindiğinde ise Anadolu kentlerinde yeni mahalleler, dik ızgara planlı yollarla inşa edilmeye başlanmıştır. Taşra kentlerinde düzenli ve ulaşılabilir yol ağı oluşturmak üzere uygulanan bu düzen, sanayi devrimi sonrası Avrupa'da ortaya çıkan kent planlamasından esinlenmiştir. Böylelikle 1880'lerden itibaren Osmanlı'da gerçekleştirilen yol düzenlemeleri ile birlikte kentlerin dokusunda, yeni ulaşım aracına, su ve kanalizasyon gibi altyapı hizmetlerinin götürülmesine imkân verecek şekilde geniş ve düz yolların inşa edildiği görülmektedir [64]. 1882 tarihli Ebniye Kanunu'nda ise, kentsel ulaşım sistemi 20, 15, 12, 10 ve 8 zirâ olmak üzere beş kademede tanımlanmış, sokak üzerine çıkma ya da çıkıntılar yapılması yasaklanmış, yol genişlikleri ve yapı yükseklikleri arasındaki ilişkilerin yeniden düzenlenerek, yangınlara yönelik olarak ahşap yapı yasağı ile yapılarda yangına dayanıklı malzeme kullanımı gibi yapı malzemelerine ilişkin sınırlamalar getirilmiştir [12]. Kanunun ilk bölümü, Turuk ve Ebniye Nizamnamesi'ndeki gibi sokakların genişliği üzerine olup; birinci ve dokuzuncu maddelerde sokakların genişliğine dair hükümler getirilmiştir. Bu maddelerde, ölçüler önceki dönemlerden geniş tutularak, yollar genişliklerine göre, en az yirmi, en az on beş, en az on iki, en az on, ve dar ve çıkmaz sokakları içeren son grupta ise altı arşından sekiz arşına kadar olacak şekilde, beş sınıfa ayrılmaktadır [68]. Bu planlama yaklaşımlarına örnek olarak, Bursa'da, Selanik'te ve Tokat'ta yapılan örnekler gösterilebilir.

Bursa 19. yüzyılda Ahmed Vefik Paşa'nın valiliğinde pek çok önemli dönüşüm yaşamıştır. Ahmed Vefik Paşa'nın Bursa'ya gelişi, kente neredeyse bütünüyle hasar veren 1855'deki deprem sonrası döneme denk düşmüştür. Tanzimat reformlarının ilk kez başkent İstanbul dışında uygulamaya karar veren hükümet, pilot bölgelerden biri olan Hüdavendigar eyaletinin merkezi Bursa kentini seçmiş ve eyalet valiliğine Ahmed Vefik Paşa'yı atamıştır.[99] Modern bir kent oluşturmak isteyen Ahmed Vefik Paşa, Bursa'da Hüdavendigar eyaletindeki bölge yollarını modernleştirerek işe başlamıştır. Bu süreçte taşra yollarını

[99] Ahmed Vefik Paşa, memuriyet yaşamı (1838-1882) boyunca Tanzimatçılarla birlikte hareket etmiş; 1860 yılından ölümüne, yani 1891 yılına kadar Bursa'daki, kent planı ve anıtsal mimariyi de kapsayan değişimin öncüsü olmuştur [77]. Memuriyeti içerisinde Paris sefirliği görevinde bulunmuş, bu süreç zarfında Haussmann'ın uygulamalarını gözlemlemiştir [60], [12].

genişletmiş ve Kütahya, Eskişehir, Yenişehir gibi büyük kentleri Bursa'ya bağlayan yeni şehirlerarası yollar açmış; Bursa'nın ana iskelesi olan Mudanya'ya[100] ve Gemlik'e olan yolu genişletmiştir. Bu yollar, imparatorluk içinde teknik ve bilgili eleman sıkıntısı nedeniyle Fransız, Alman ve İngiliz mühendislere planlatılmıştır; denetimi iste Ahmed Vefik Paşa üstlenmiştir [77].[101] Kent içerisinde ise Gemlik, Hamidiye, Mecidiye, Altıparmak ve İpekçilik adlı geniş yollar açılmış ve ara sokaklar genişletilerek çıkmaz sokaklar kaldırılmıştır (Şekil 4.4.) [13], [60], [77]. Özcan [12], Ahmed Vefik Paşa'nın Bursa'daki uygulamaları gerçekleştirmeden önce Paris'teki Haussmann'ın uygulamalarını gözlemlemiş ve benzer bir yaklaşımı Bursa'nın kent içi ulaşımında da uygulamış olduğunu belirtmiştir. Bu yaklaşımla açılan yeni yollar, özellikle Ulucami merkezli olmak üzere, anıtsal kamusal yapılar arasında bağlantı sağlamış ve geniş meydanlar oluşturulmuştur. Saint Laurent'e göre, Paşa'nın bir başka hedefi de eski anıtları Tanzimat Döneminin yeni yapılarına bağlamak olmuştur. Örneğin Gemlik Caddesi dönemin hükümet konağına, yani yeni yönetim merkezine çıkacak şekilde kurgulanmıştır. Saint Laurent ayrıca, Bursa'nın 19. yüzyılda geçirdiği yangın sonrası mahallelerin kurulmasında dik açılı planlar kullanıldığından, bu planların eski dar sokak sisteminin yerini aldığından ve yeni mahallelerin geleneksel doku ile bütünleştirilmeye çalışıldığından bahsetmektedir. Bursa'da 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra gerçekleştirilen bu yeni yol düzenlemeleri, kent içi ulaşımı kolaylaştırmıştır [77]. Aynı zamanda kentin kuzeye doğru genişlemesine ve modern mimari tarzların benimsenmesine katkıda bulunmuş, 20. yüzyılın başında Bursa geniş caddelere ve yeni bina tiplerine sahip bir kent görünümüne ulaşmıştır (Şekil 4.4c, d, e., f. ve g.) [13].

---

[100] Saint Laurent [13, s. 216], Bursa-Mudanya yolunun dönemin padişahı Abdülaziz'in Bursa'yı ziyareti şerefine yolun genişletilip düzenlendiğinden bahsetmektedir.

[101] Saint Laurent [77, s. 121], Bursa'da bu dönemdeki taşra yollarının çoğunun sadece atlar ve atlı arabalar için uygun olduğundan bahsetmektedir. Belirtilen şehirlere açılan yollar için yabancı mühendislerce hükümetin talimatlarına uyarak projeler çiziliyor ve dönemin valisi Ahmed Vefik Paşa tarafından denetleniyordu. Aynı zamanda Saint Laurent, söz konusu yolların, bu alanda Anadolu'daki ilk örnekler olduğundan bahsetmektedir.

Şekil 4.4. Bursa'da Tanzimat Dönemi'nde gerçekleştirilen yol düzenlemeleri **a.** 1862 tarihli Suphi Bey haritası [12] **b.** 1907 tarihli haritada yeni açılan yollar [12] **c.** 20. yüzyılın başlarında Hamidiye (Cumhuriyet) Caddesi [78] **d.** 1891 yılında Altıparmak Caddesi [79] **e.** 20. yüzyılın başlarında Mecidiye Caddesi [80] **f.** 1894 yılında Gemlik Caddesi [81] **g.** 1894 yılında İpekçilik Caddesi [82].

Selanik'te gerçekleştirilen yol düzenlemelerinin itici gücü ise, bir önceki bölümde bahsedildiği gibi, yangınlar olmuştur. Yangın sonrası, nizamnamelere uygun olarak birbirini dik kesen 12-18 metre genişliğinde yeni caddeler açılmıştır. Bu süreçte kentteki çıkmaz sokaklar da kaldırılmıştır [70]. Bursa'da olduğu gibi Selanik kentinde de padişahın ziyareti, kentin yerel yönetimlerini kentsel müdahalelere teşvik etmiştir. 1859 yılında Sultan Abdülmecid'in Selanik'i ziyarete gelmesi sebebi ile yoğun bir ulaşım aksı olan Sabri Paşa Caddesi genişletilmiş, caddeye taşan dükkânlar, balkon çıkmaları gibi yapısal ögeler nizamnamelere uygun biçimde yıkılarak yeniden düzenlenmiş ve caddenin yakınlarındaki sokaklar kaldırım taşı ile döşenmiştir. 1860'lı yıllardan sonra ise uluslararası ticaretin artması, şehrin yabancı girişimler için daha cazip hale gelmesi ve nüfusunun artması ile birlikte kentin fiziki koşullarında gerçekleştirilecek iyileştirmeler hızlanmıştır. 1868 yılında

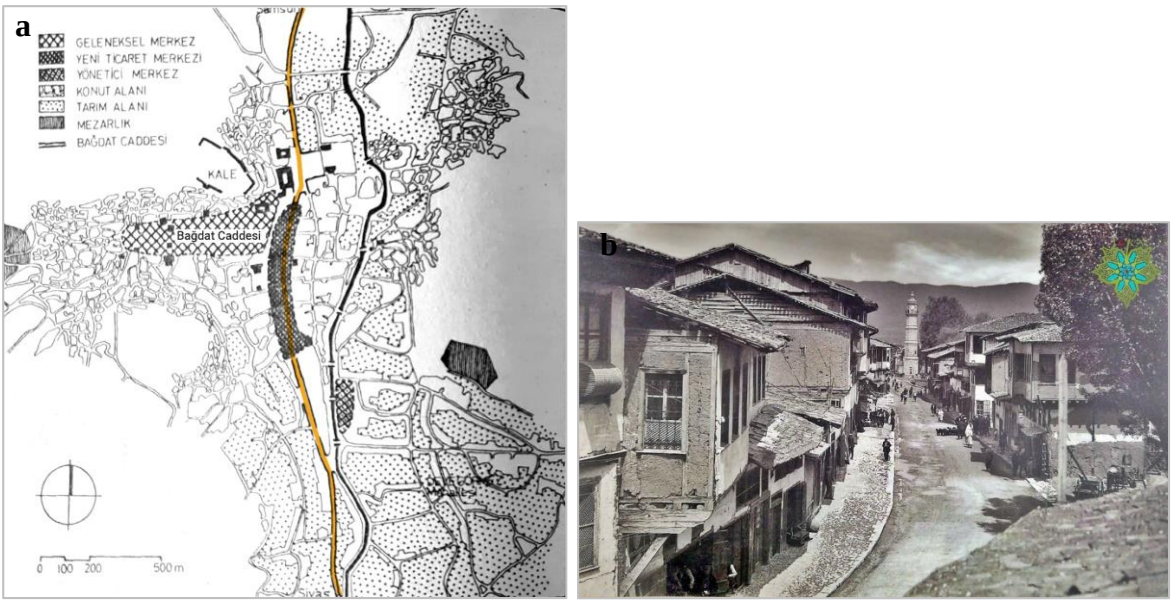
kentin ana yollarından biri olan Vardar Caddesi (Via Egnatia) genişletilmiş (Şekil 4.5.), 1875 yılında da Midhat Paşa adı verilen yeni bir cadde açılmıştır. Bu cadde hükümet konağı ile surların dışındaki yeni hastane arasında bağlantı sağlamıştır. Böylelikle, 19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Selanik'in kent içi ana ve ara caddeleri Ebniye nizamnamelerinde belirtilen ilkelerinin gerekliliklerine uygun olarak düzenlenmiştir. Şekil 4.5a.'da 1882 yılında Antoine Wernieski tarafından çizilen harita, 1890 yangını öncesi kentin durumunu ve düzenlenen caddeleri göstermektedir. 1890 yangını öncesi her ne kadar yollara yönelik düzenlemeler gerçekleştirilse de, bu tarihten önce Vardar Caddesi'nin güneyinde yoğun yapılaşma, dar sokaklar ve çıkmaz sokaklar bulunmaktadır. Bu dönemde ana akslar genişletilmiş olsa da, kentin genel dokusu organik ve düzensiz olarak tanımlanabilmektedir. 1890 yangını sonrası ise Vardar Caddesi'nin güneyindeki alan ve yollar düzenli hale getirilmiştir (Şekil 4.5b. ve c.). 19. yüzyılın son yıllarında ise yerleşim alanı surların dışına çıkmış ve bu alanlar Tanzimat Dönemi nizamnamelerine uygun olarak düzenlenmiştir. Yeni yol ağı, sur içinde kalan eski kenti bu yeni ulaşım alanlarına bağlamıştır [83].

Şekil 4.5. Selanik'te Tanzimat Dönemi'nde gerçekleştirilen yol düzenleri
a. Öncesi, 1882 Wernieski haritası [71] **b.** Sonrası gerçekleştirilen düzenlemeler, 1903 tarihli harita [63]
c. 20. yüzyıl başlarında Vardar Caddesi [84].

Tanzimat Dönemi'nde gerçekleştirilen yol düzenlemelerine Tokat'ta yapılan çalışmalar da örnek olarak verilebilir. 19. yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal ürünlerin Avrupa pazarlarına daha kolay aktarılması amacıyla karayolu ağının modernize edilmesinden ve hızlı bir yol yapım sürecine girildiğinden bahsetmektedir. Bu süreç Tokat kenti için de geçerli olmuş, Samsun-Bağdat karayolu Fransız ve Almanlar tarafından büyük bir destek görerek inşa edilmiştir. 1862 yılında Fransız heyeti tarafından yolun etüt çalışmaları başlatılmış ve bu çalışmalar 1869 yılına kadar sürmüştür. Söz konusu yolun Tokat kent merkezinden geçen bölümü Bağdat Caddesi olarak inşa edilmiş ve kentin ulaşım ağının önemli bir parçası haline gelmiştir (Şekil 4.6.). 1886 yılında açılan bu yeni caddenin yapımı için bazı yapılar yıktırılmıştır. Yaklaşık bir kilometre uzunlukta olan Bağdat Caddesi, kentin ortasında kuzey-güney doğrultusunda uzanarak Behzat Deresi'ne kadar ulaşmış ve kentin yönetim merkezi de bu kesişim noktasında yer almıştır. Açılan bu yeni yol ve yeni yönetim merkezi, Tokat'ın geleneksel esnaf çarşılarında oluşan eski merkezin yanında, yeni bir idari ve ticari merkez oluşmasını sağlamıştır [57]. Aktüre [57, s. 163], 1886 tarihli Tokat sancağının bağlı olduğu Sivas Vilayet Nizamnamesi'nde Tokat'ta yer alan Bağdad Caddesi ve çevresi için "*kentin ortasında açılan geniş caddenin üzerinde yer alan binalar, dükkânlar ve kahveler ile düzenli ve tantanalı bir görünüm kazandığı*"ndan bahsedilmektedir.

Şekil 4.6. Tokat'ta Tanzimat Dönemi'nde gerçekleştirilen yol düzenlemesi **a.** Bağdad Caddesi'nin 19. yüzyıl Tokat planında konumu [57] **b.** 1930'larda Bağdad Caddesi'nden saat kulesine doğru görünüş [85].

Sonuç olarak, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleştirilen yol düzenlemeleri, kentsel dönüşümde önemli bir rol oynamış ve modern şehircilik ilkelerinin benimsenmesini hızlandırmıştır. Yangınlar, bu dönüşümde katalizör görevi görmüş; Tanzimat sonrası düzenlemelerle birlikte kentler daha düzenli ve ulaşılabilir bir yapıya kavuşmuştur. At arabalarının yaygınlaşması, yeni mahallelerin ve yolların inşasını teşvik ederek Osmanlı kentlerinin çehresini değiştirmiştir.

4.1.3. Göçmen mahalleleri

19. yüzyılda dış etkenler sonucu ortaya çıkan yeni kentsel mekân ögelerinden biri de "göçmen mahalleleri"dir [64]. Bu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun demografik yapısında önemli değişimler meydana gelmiştir. Tekeli [61], bu değişimleri iki sebeple açıklamaktadır: Bunlardan ilki Osmanlı İmparatorluğu'nda gelişmeye başlayan sağlık koşulları sebebi ile ölümlerin azalması sonucu yaşanan nüfus artış hızının görece yükselişidir. İkincisi ise imparatorluğun sürekli toprak kaybetmeye başladığı bu dönemde, kaybedilen topraklardan gelen büyük göç dalgalarıdır. Osmanlı topraklarına yönelik dış göçler, siyasi ve askeri olaylara bağlı olarak 18. yüzyılın sonlarından itibaren gerçekleşmeye başlamıştır. Balkanlar, Kafkasya ve Kırım'dan Anadolu'ya gerçekleşen bu göçler 20.

yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam etmiştir.[102] Bu durum İmparatorluk genelinde yeni bir yerleşim politikası oluşturulmasını gerekli kılmıştır. Göçmenler bu süreçte, genellikle devlete ve vakıflara ait boş araziler üzerine yerleştirilmiştir. Ancak yerleştirilen bu alanların, sıtma gibi salgın hastalıkların yaygın olduğu ova tabanları ve kıyı bölgelerinde yer alması sebebiyle, göçmenlerin bir kısmı hastalanarak ölmüş; hayatta kalanlar ise daha sağlıklı alanlara taşınarak iç göçlere yol açmıştır. Bazı göçmen grupları, kendi aralarında organize olarak köyler kurarken; birçok göçmen Osmanlı Anadolu'sunda yer alan kentlerin ve kasabaların çevresine yerleşerek yeni planlama anlayışıyla, yeni mahalleler oluşturmuştur [64].

Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşlarda kaybettiği topraklardan gelen ve Balkanlarda yaşanan bağımsızlık ayaklanmaları sonucu Anadolu'ya gelen göçmenlerin yerleştirilme süreci, merkezi otoriteyi yeniden sağlama çabalarında önemli bir politik adım olarak görülmüştür [61]. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra göçmenlerin yerleştirilmesi sorunu büyük boyutlara ulaşmıştır. Bu süreçte Osmanlı, her ne kadar mali sıkıntılar içinde olsa da göçmenlerin iskânı adına önemli harcamalar yapmış ve çeşitli önlemler almıştır. Tanzimat'ın ilanından önce göçmenlerin yerleştirilmesi ya doğrudan Bab-ı Ali tarafından eyaletlere gönderilen fermanlar aracılığı ile ya da göçmenlerin başvuruları üzerine kendilerine sağlanan maddi yardım ve malzeme desteği ile sağlanmıştır. Kentlerde göçmen işlerine bakılması sorumluluğu ise Şehremanetine bırakılmıştır. 1855 yılında Belediye örgütlerinin kurulmaya başlanmasından sonra yerel yönetimler de bu alanda etkin hale gelmeye başlamıştır. 1856 yılında ise Bab-ı Ali'den gönderilen bir fermanda ise göçmenlerin yerleştirilmesi için tarım topraklarının tahsisi, zanaatkârlık ve başka mesleklerle uğraşan kimselerin uygun bölgelerde iskân edilmesi, ücretsiz konutlar yapılması, gerekli malzeme

---

[102] 1788-1792 Osmanlı'nın Rus ve Avusturya savaşları sonrasında Kırım, Kazan, Kafkasya ve Özi bölgelerinden Anadolu'ya göç edenlerin sayısı 300.000 ile 500.000 arasında olmuştur. Benzer şekilde, 1806-1812 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Balkanlarda yaşayan Türk nüfusu güneye, çoğunlukla da Anadolu'ya yönelik göç etmiş ve bu süreçte yaklaşık 200.000 kişi yer değiştirmiştir. 1820-1830 yıllarında Mora Ayaklanması ve Eflâk ile Buğdan'da yaşanan siyasi çalkantılar, Balkanlar'dan Anadolu'ya olan göçlerin sürekliliğini sağlamıştır. Bu dönemde Anadolu'ya göç edenlerin bir bölümü Rumeli kent ve kasabalarında yerleştirilmiş, bir kısmı ise doğrudan Anadolu içlerine geçmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen 1854-1856 Kırım Savaşı'nın ardından ise Anadolu'ya daha yoğun bir göç dalgası yaşanmıştır. Bu süreçte, 1856-1864 yılları arasında 600.000 Kırımlı göçmen Osmanlı topraklarına yerleştirilmiştir. 1877 yılında ise bir milyona yakın Çerkes göçmeni Anadolu'ya gelmiştir. Aynı zamanda, 1870 sonrasında Balkanlar ve Ege Adaları'ndan gelen göçmenlerin sayısı da artmıştır [64]. Tekeli [61], 1856-1913 arasında Rusya'dan 232.000 Kırımlı ve 755.000 Çerkes; 1877-1913 yılları arasında ise Balkanlar'dan 465.000 kişinin Osmanlı topraklarına göç ettiğini ifade etmektedir.

temini ve lojistik destek sağlanması gibi çeşitli önlemler belirtilmiştir [64]. Fermanda göçmen köylerinin ve kentlerde yeni oluşturulacak göçmen mahallelerin yapımında izlenmesi gereken temel ilkeler belirlenmiştir [57].

4 Mayıs 1856 tarihli "*Kırım ahalisinden Rumeli cânibine nakil ve hicret edenlerin suret-i iskânlarına dair Silistre valisi devletli paşa hazretlerine verilen talimâtnâmedir*" başlıklı bu ferman, Kırım savaşı gibi sebeplerle Kırım'dan göç etmek mecburiyetinde kalan kişilerin Rumeli'ye yerleştirilmesi ile ilgili olarak Silistre valisine gönderilmiştir. Bu fermanda göçmen mahallelerinin yapımında izlenmesi gereken ilkeler şu şekilde belirtilmiştir [86, s. 291-292] [103]:

"…önceki emirde belirtildiği üzere, yeni kurulacak köylerde yerleştirilecek olan insanların içinde kendi evlerini yapabilecek durumda olanlar varsa da, diğerlerinin yerleşimi için gerekli evlerin, o bölgenin gelenek ve göreneklerine uygun olarak devlet tarafından yaptırılması gerekmektedir. Ancak, fazla masraf çıkarmamak için, civardaki köy halkından bu evler için gerekli olan kereste gibi malzemelerin karşılıksız olarak yardımlaşma yoluyla taşınması sağlanmalıdır. Bu şekilde yapılması gereken evlerin maliyetleri hemen hesaplanarak defterlere işlenecek ve inşaatlara başlanacaktır. Yapılacak evler ahşap olsa bile, mümkün olduğunca düzgün ve aynı tarzda olacak, sokaklar da geniş ve düzgün olacaktır." [104]

Özetle Kırım Savaşı sonrasında muhacirlerin iskânına yönelik çıkarılan bu fermana göre, göçmen mahalleleri oluşturulurken izlenmesi gereken standartlar yapılacak evlerin tek tip ve düzenli bir sırada inşa edilmesi, sokak genişliklerinin eşit olması ve sokakların birbirine dik olması şeklinde belirlenmiştir [57], [64].

1859 yılına kadar Şehremaneti tarafından yönetilen göçmen işleri, bu kurumun yetersiz kalması sebebi ile yerini "*İskan-ı Muhacirin*" komisyonuna bırakmıştır. 5 Ocak 1860 yılında kurulan Göçmen Komisyonu, farklı vilayetlerde açılarak göçmenlerin her türlü

---

[103] T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı [86, s. 291-292].
[104] Metnin Osmanlıca orijinal hali şu şekildedir [86, s. 291-292]:
"...Bend-i sâbıkda muharrer olduğu üzere tertib olunacak karyelerde iskân kılınacak ahalinin içlerinde muktedirceleri bulunup da hanelerini kendileri yapabilecek olurlar ise fîhâ olmadıkları hâlde bunların iskânlarına muktezî evlerin oraların usul ve âdetine tevfîkan mümkün olduğu derecede taraf-ı Devlet-i Aliyye'den yapdırılması ziyade masârıf olmamak için civarda bulunan kurâ ahalisi taraflarından bu evler için muktezî olan kereste ve sairenin naklinde angarya suretinde olmayarak komşuca muâvenet ve teshîlâtın bi't-teşvik icra etdirilmesi lâzım geleceğinden bu suretle iktizâ eden hânelerin hemen şimdiden masârıflarını ber-vech-i tahmin keşif ile defterlerini tanzim ve isrâ ve bir tarafdan dahi emr-i inşalarına mübâşeret ve ibtidâ ve fakat yapılacak evler her ne kadar ahşap olacak ise de mümkün mertebe bir tarzda ve bir sırada yapılmasına ve sokaklarının müsavât ve vüs'at üzere olmasına itina buyuracaklardır."

sorunu ile ilgilenmek üzere kurulmuştur [57], [64]. Göçmen Komisyonu'nun kurulması ve devlet eliyle göçmenler için mahallelerin planlanması, Türk kent planlama tarihi açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu süreç, mekânsal ve kurumsal olarak kentsel alanlara yönelik ilk toplu ve örgütlü yerleştirme deneyimlerini oluşturmuştur [12]. Osmanlı hükümeti tarafından 1877 yılına kadar aralarında yüksek memuriyet görevi yapmış veya ilmiye sınıfına mensup kişiler ya da belli zanaatkâr göçmenlere verilen ayrıcalıklar dışında, göçmenlerin büyük kentlere yerleştirilmesi genellikle tercih edilmemiştir. Ancak göçmenlerin tarımla uğraşması için köy ve kasabalara yerleştirilmesi süreci istenilen sonucu vermemiş ve kentlere doğru iç göçler başlamıştır. Bunun üzerine 1878 yılında çıkarılan başka bir talimatname ile göçmenlerin kentlerin çevrelerine yerleştirilmesine izin verilmiştir [57], [64].[105]

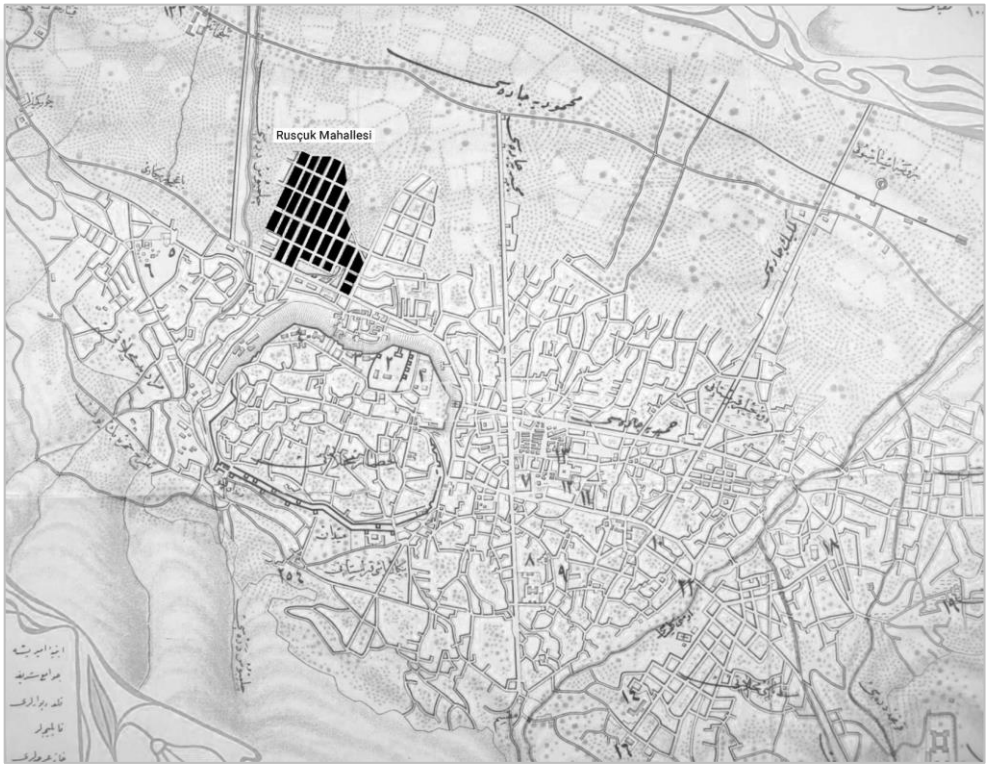
Göçmenlerin iskânına dair çıkarılan nizamnamelerde belirtilen ilkelerin yanında, kurulacak göçmen mahallelerinin yerleşim standartlarının öncelikle 1848-1849 Atik Ebniye Nizamnamelerinde ve daha sonrasında 1863 yılında çıkarılan Turuk ve Ebniye Nizamnamesi'ne dayandığı söylenebilir. Aktüre [57], Osmanlı'da yapılaşma sürecine ilişkin olarak çıkarılan ilk kanun olan 1849 tarihli nizamname ile getirilen hükümlerin 19. yüzyılın ikinci yarısında kamu eliyle yaptırılan göçmen mahallelerinde de uygulandığını belirtmiştir. Aynı şekilde Özcan [12]'da, Turuk ve Ebniye Nizamnamesi'nin Anadolu kentlerindeki ilk mekânsal ürünlerinin, Göçmen Komisyonu tarafından yaptırılan kentlere eklemlenen göçmen mahallelerinde gözlemlendiğini aktarmıştır.

Göçmen Mahalleleri, dış etkenlere bağlı olarak ortaya çıkmış ve Osmanlı kentlerinin mekânsal yapısını yeniden şekillendiren önemli unsurlar olmuştur. Bu mahalleler, Osmanlı kentlerinin geleneksel dokusundan farklı olarak, genellikle kent merkezlerinin dışında konumlanmıştır. 19. yüzyılın Osmanlı kent haritaları incelendiğinde kent dokusunda kolayca ayırt edilebilen bu mahalleler, ızgara plan ve dik açılı yol şemaları ile inşa edilmiştir [64], [12]. Daha önceleri boş iken göçmenler yerleştirilerek kullanıma açılan bu alanlar, genellikle kentlerin o tarihlerdeki en dış mahallelerini oluşturmuşlardır [64]. Bu uygulamalara Bursa

[105] Aktüre [57], 1878 yılında çıkarılan talimatın 35. maddesinde göçmenlerin kent çevresine yerleştirilmesine izin verildiğinden bahsetmektedir.

(Şekil 4.7.), Afyon (Şekil 4.8.), Eskişehir (Şekil 4.9.) ve Antalya (Şekil 4.10.) kentlerinde kurulan göçmen mahalleleri örnek olarak gösterilebilir.

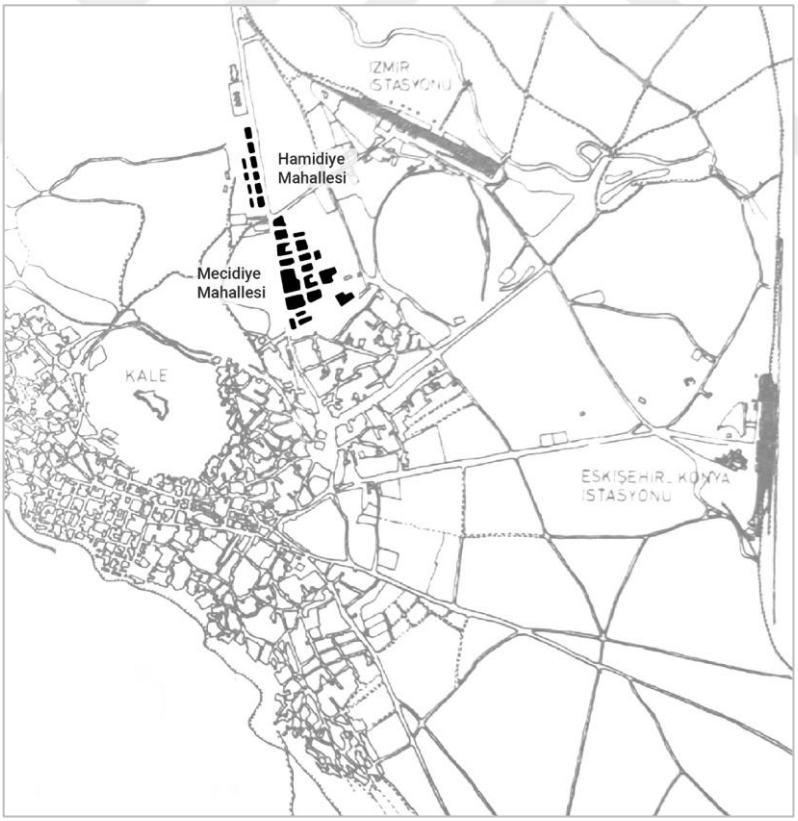
19. yüzyılın sonlarında Bulgaristan'ın Rusçuk kentinden gelen Tatar muhacirler için Bursa'da bir göçmen mahallesi kurulmuş ve bu mahalleye Rusçuk Mahallesi adı verilmiştir [12], [77]. Genellikle kentin dış çeperlerinde kurgulanan bu mahalleler, Bursa örneğinde de surların kuzeyinde kentin dışında konumlanmıştır (Şekil 4.7.). 1907 tarihli kent haritasında siyah ile vurgulanmış göçmen mahallesinin kentin var olan geleneksel dokusundan farklı olarak kurgulanmış konumunu, düz sokaklarını ve ızgara plan şemasındaki düzenini görmek mümkündür.

Şekil 4.7. Bursa Rusçuk Mahallesi, 1907 tarihli kent haritası [87].

Göçmen mahallelerinin bir diğer örneği Afyon kentinde gözlemlenmektedir. 19. yüzyılın sonlarında, Balkanlardan Afyon'a gelen göçmenler, kentin kuzeyinde, İzmir İstasyonu'na giden yol üzerinde Hamidiye ve Mecidiye ismiyle kurulan mahallelere yerleştirilmiştir. Bu göç sonrası Afyon'un nüfusu hızla artmış ve 1893 yılı sonuna kadar 331 hanede toplam 1466 göçmen mahallelere yerleştirilmiştir. Bu mahalleler Tanzimat Dönemi nizamnamelerine uygun olarak dik açılı sokaklar ile oluşturulmuş, ızgara plan biçiminde

kurgulanmış ve diğer örneklerde de olduğu gibi kent merkezinin dışında konumlandırılmış mahallelerdir (Şekil 4.8.) [57], [88]. Aktüre [57], Mecidiye Mahallesi'nin kuruluşu hakkında 1880'li yıllara kadar tarla olarak kullanılan bir alanda kurulduğundan, daha sonra bu arazinin Ebniye Kanunu'na uygun olarak parsellendiği, yol genişlikleri ile yapı yükseklikleri hakkındaki ilkelerin özenle uygulandığından ve daha sonra konut alanı olarak kullanımına açıldığından bahsetmektedir. Hamidiye mahallesinin ise İzmir İstasyonu şosesi üzerinde yolun diğer tarafında kurulduğundan bahsetmiştir. Ancak bu mahallede yer alan konutların büyüklük, dış görünüş ve diğer mimari özellikleri bakımından Mecidiye mahallesi ile farklılaştığını ve Hamidiye mahallesindeki göçmenlerin Mecidiye mahallesindeki göçmen ailelere göre daha az gelirli olduğunu aktarmaktadır. Bunun yanında Aktüre [57], her iki mahallenin de bütüncül bir planlama yaklaşımı ile tasarlandığından ve Ebniye nizamnamesine göre oluşturulan bu mahallelerde yer alan yapıların biçimlenmesinde gerçekleştirilen çıkmalar, balkonlar, merdivenler gibi yapı elemanlarının da nizamnamede belirtilen ölçülere göre tasarlandığından bahsetmektedir.

Şekil 4.8. Afyon Hamidiye ve Mecidiye mahalleleri, 1910 tarihli harita [57].

Eskişehir ise göçmen mahallelerine sahip bir başka Osmanlı kentidir. 19. yüzyıla kadar kasaba görünümünde olan Eskişehir'in fiziksel yapısı yüzyılın ikinci yarısından itibaren değişmeye başlamıştır. Önder ve Kırlı, 1894 yılında kente gelen demiryolu ile kentin fiziksel mekânında değişimin başladığını, sonrasında kente yerleştirilen göçmenler için açılan mahalleler ile bu dönüşümün hızlandığını ifade etmiştir. Özellikle 1877-1878 yıllarında gerçekleşen Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Anadolu'ya yaşanan yoğun göçlerden Eskişehir de etkilenmiş, 19. yüzyılda Eskişehir'e gelen Kafkas, Kırım, Tatar ve Balkan göçmenlerinin sayısı yaklaşık yarım milyon olmuştur. Kentteki ilk göçmen köyleri Kırım ve Kafkasya göçmenleri tarafından kurulmuştur. Porsuk Çayı'nın karşı tarafında oluşturulan göçmen mahalleleri, yine kentin görece dışarısında konumlandırılmıştır. Göçmenler için oluşan ilk mahalle Hacı Ali Bey Mahallesi olmuş ve göçmenlerin zamanla artması ile bu mahallenin sınırları genişlemiş ve yeni göçmen mahalleleri oluşmaya başlamıştır. Bu mahalleler İhsaniye[106], Hacı Seyyit, Hoşnudiye, Hayriye, Mamure ve Işıklar mahalleleridir. Eskişehir'in göçmenler tarafından fazlaca tercih edilmesinin sebebi İstanbul-Bağdat demiryolunun Eskişehir'den geçmesi ve böylelikle kentin ulaşım imkânının artmış olmasıdır. Aynı zamanda kente gelen göçmenler yalnızca kentin fiziksel özelliklerinde dönüşüme neden olmamış, aynı zamanda beslenme, giyim ve diğer alışkanlıkları ile kentin kültürel ve yöresel çeşitliliğine de zenginlik katmışlardır [89]. Porsuk çayının kuzeydoğusunda yer alan göçmen mahalleleri geleneksel doku ile karşılaştırıldığında, bu mahallelerin Tanzimat Dönemi nizamnamelerine uygun biçimde tasarlandığından ve birbirini dik kesen sokaklar ile oluşturulmuş düzenli bir dokudan bahsetmek mümkündür. Özellikle Mamure ve Işıklar mahallelerinin ızgara plan biçimli dokusu 19. yüzyıl haritasında okunabilmektedir (Şekil 4.9.).

[106] Önder ve Kırlı [89], Osmanlı Arşivlerine göre İhsaniye mahallesinde 189 hane, bu hanelerde ikamet eden 646 Rumeli ve Tatar göçmeni nüfusu olduğunu belirtmektedir.

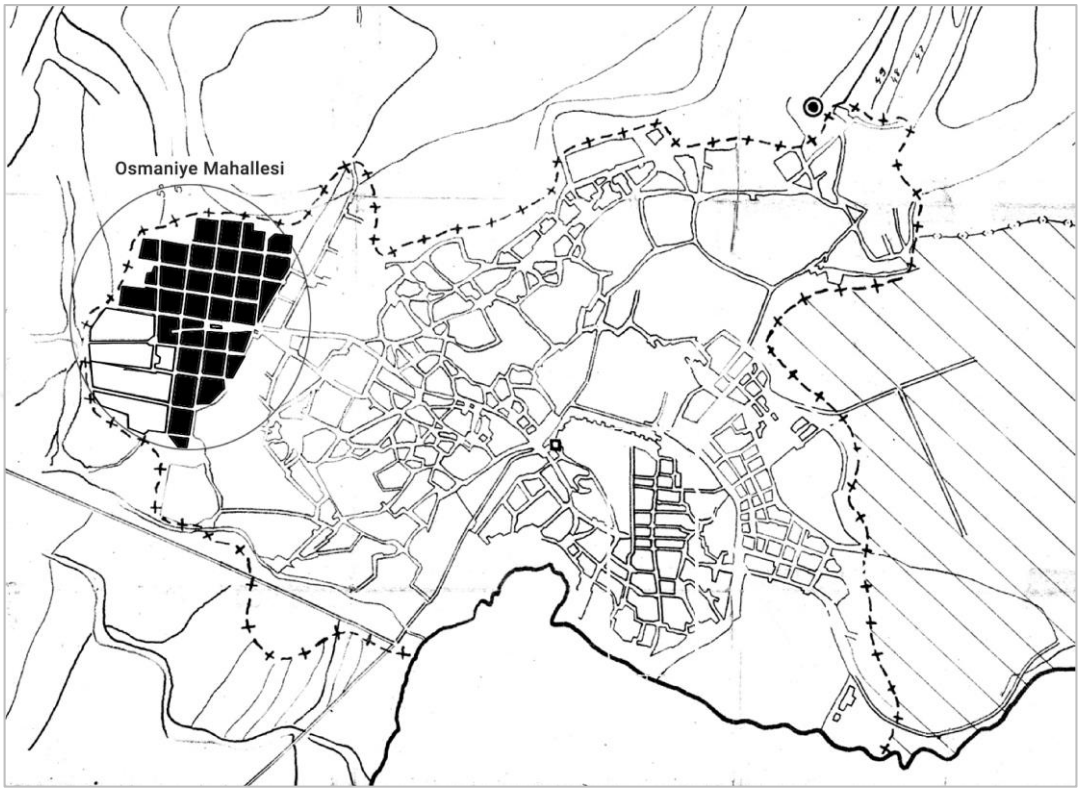
Şekil 4.9. Eskişehir'de yer alan göçmen mahalleleri **a.** Mahallelerin kent içindeki konumu **b.** 1896 Erkan-ı Harbiye haritasında Hacı Ali Bey, Hayriye, Hacı Seyit, İhsaniye, Mamure ve Işıklar göçmen mahalleleri [90].

19. yüzyıl sonunda başlayan zorunlu göçlerden etkilenen bir başka kentte Antalya'dır. Tarih boyunca sürekli göç alan Antalya, Geç Osmanlı Dönemi'nde de Müslüman Türk muhacirlerin iskân edildiği önemli yerleşimlerden birisi olmuştur. Kente 19. yüzyılın son yıllarında Girit'ten, Rumeli'den ve Kafkasya'dan pek çok göçmen gelmiştir ve bu göçmenlerin sevki, barınması ve diğer temel ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmıştır [91]. 1897 yılında Girit'ten gelen Müslüman göçmenler, kent surlarının dışında, Şarampol bölgesinde inşa edilen; geniş caddeleri olan, Tanzimat Dönemi nizamnamelerine uygun planlı bir biçimde tasarlanan mahalleye yerleştirilmişlerdir. Bu göçmen mahallesi ilk olarak Hamidiye Mahallesi olarak adlandırılmış, 1908 yılından sonra ise mahalle sakinlerinin talepleri sonucunda adı Osmaniye Mahallesi olarak değiştirilmiştir [91], [69].[107] Şekil 4.10.'da kentin surlarının dışında inşa edilen göçmen mahallesinin "*kentin makro formunu değiştirdiği*" ve dik açılı sokaklar ile tasarlanmış ızgara biçimli plan kurgusu ile kentin genel

[107] Bu konu hakkında Gönüllü [91, s. 319], şu ifadelere yer vermiştir:

"II. Meşrutiyetin ilan edilmesinden bir müddet sonra, dönemin getirdiği romantizm içinde, devletin ve devletin yönetim biçimi ile dönemin padişahlarının isimleri, Antalya'da teşkil edilmiş olan muhacir köylerine verilmek istenmiştir. Antalya'da Girit Muhacirlerinin iskân edildiği mahallerden birisi olan Antalya'nın Hamidiye Mahallesi'nin ihtiyar heyeti ve mahalle halkı tarafından verilen dilekçeye dayanılarak, Konya Vilâyeti tarafından 23 Ağustos 1910 tarihinde Dâhiliye Nezâreti'nden; "Hamidiye Mahallesi isminin Osmaniye'ye tebdil edilmesi ile beraber, burada yeniden inşa olunan Camii Şerife; Reşadiye ve Mekteb-i İbtidaiyye'ye de Meşrutiyet isimlerinin verilmesi" talep edilmiştir."

fiziksel dokusundan ayrıştığı da görülebilmektedir. Böylelikle kente gerçekleşen kitlesel göçün, kapalı formda olan kentin yerleşim sınırlarını genişlettiği ve kentin surlarından dışarıya taşmasında itici bir güç olduğu söylenebilmektedir [69].

Şekil 4.10. Antalya Osmaniye Mahallesi [69].

Sonuçta 19. yüzyılın sonlarında kentlerde yaşanan nüfus artışı sebebi ile geleneksel kent dokusunda önemli dönüşümler yaşanmıştır ve bu dönüşümlerin en önemli ögesi göçmen mahalleleri olmuştur. Kentlerde daha önce görülmeyen yeni bir yerleşim modeli olarak ortaya çıkan bu mahalleler, eski Osmanlı mahallesinin organik, dolambaçlı ve çıkmaz sokaklı dokusundan farklılaşarak düzenli ve birbirini dik kesen sokakların oluşturduğu ızgara planlı, gridal bir dokuda yerleştirilmiştir. Bu durum aynı zamanda kentlerin fiziksel yapısında, dış etkenlerin belirleyici bir hale geldiğini göstermektedir. Böylelikle 19. yüzyıl kentlerinin dokusu geleneksel doku ile yeni dokunun, düzenli doku ile ve plansız yerleşim dokusunun bir arada olduğu ikili bir yapıya dönüşmüştür [64], [61].

4.1.4. Yeni oluşan mahalleler

19. yüzyıl Osmanlı kent dokusunda görülen bir diğer dönüşüm konut alanında yaşanmış ve daha çok üst gelir grubunun oluşturduğu 'yeni mahalleler' ortaya çıkmıştır. Konut dokusunda 16. yüzyıldan itibaren süregelen milletler arası farklılaşmanın dışında, 19. yüzyıl itibariyle özellikle sınıfsal ayrışmadan kaynaklı bir farklılaşma yaşanmıştır. Bu süreçte sınıfsal ayrışma daha belirgin bir hale gelmiş; önceleri her milletin farklı sınıfları aynı mahallede oturabilirken, artık millet farklı gözetmeksizin üst gelir grubu yeni ulaşım olanaklarını kullanarak kentin dışında oluşan banliyölerde oturmaya başlamıştır. Bu banliyölerde milletler arası ayrışmalar yaşanmışsa da kent merkezlerindeki kadar katı ayrımlar olmamıştır [61]. Bu süreç özellikle Tanzimat ile birlikte gelen eşitlik ilkesinin mimarlık alanındaki yansıması olarak ifade edilebilir. Örneğin daha önceleri konut inşa süreçlerinde Müslüman ve gayrimüslimler için farklı hükümler getirilirken, Tanzimat sonrasında bu ayrım kaldırılmıştır. Batur [5], Tanzimat Fermanı öncesinde Müslüman ve gayrimüslim halkın her türlü yapım işinde – yer seçimi, bina yüksekliği, kat sınırı ve hatta yapı malzeme seçimi vb. – ayrım yapıldığından ve buna yönelik hükümler getirildiğinden; Tanzimat'ın ilanından sonra ise çıkarılan nizamnamelerle ayrımın ortadan kalktığından bahsetmektedir. Her ne kadar bu ayrım hukuki olarak kaldırılsa da Müslüman mahallelerinde gayrimüslim halkın mülk sahibi olmasına bir süre daha izin verilmemiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle ise bu ayrım daha da silinmeye başlamış ve yeni yerleşim alanlarında tamamen kalktığı gözlemlenir hale gelmiştir.[108] [109] Aktüre [64], üst gelir grubu kentsoylularının oluşturduğu ve ayrımın neredeyse ortadan kalktığı bu mahalleler için "*burjuva mahalleleri*" ifadesini kullanmaktadır.

Yeni mahallelerin oluştuğu bu süreçte Avrupa'nın da etkisi olmuştur. 19. yüzyıl itibariyle Osmanlı'nın Avrupa ile yaşadığı siyasi ve ekonomik süreçler, yabancıların himayesinde tuttuğu demiryolu şirketleri gibi etkenlerle Avrupa ülkeleri, kentsel alanlarda alınan kararlar ile ilgili söz sahibi olmuş ve dolayısıyla Osmanlı kentlerinin mekânsal gelişimini de etkilemiştir. Bu süreçte Rum ve Ermeni tüccarların, banka temsilcilerinin ve

---

[108] Batur [5], bu yerleşim alanlarına başkent İstanbul'dan Boğaziçi bölgesini örnek olarak göstermiştir.
[109] Yüksek gelirli halkın konutlarına yönelik terminolojide de farklılıklar oluşmuştur: Zengin kesimin kent içerisinde genellikle kış aylarında kullandıkları evlere *Konak*, yaz aylarında kullandıkları ve bahçe içindeki evlerine *Köşk*, deniz kıyısında yer alan evlerine ise *Yalı* denilmeye başlanmıştır [61].

bürokratların yaşadığı mahallelere su, kanalizasyon ve yol yapımı gibi bayındırlık hizmetleri öncelikli olarak sağlanmıştır [64]. Aynı zamanda yabancı halk üzerindeki inşa kısıtlamaların kaldırılmasıyla, bu grupların konutları kısa sürede yenilenmiş ve yerleşim alanlarındaki kentsel dönüşüm diğer gruplara göre daha erken gerçekleşmiştir [5].

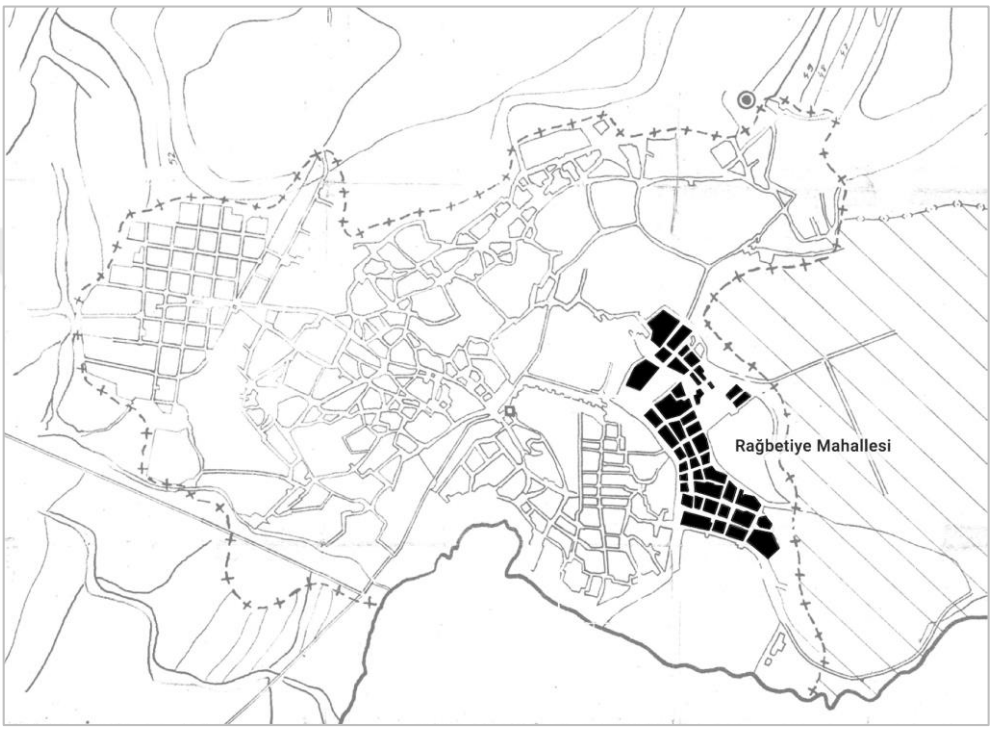
Tanzimat'ın ilanından sonra, özellikle de 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra kent içi mahalleler ile kent dışındaki banliyöler arasında önemli farklılıklar oluşmuş; özellikle Anadolu kentlerinde sosyal ve ekonomik temelli bir ayrım yaşanmaya başlamıştır [5], [61]. Artık kentteki diğer toplumsal kesimlerle bütünleşemeyen üst gelir grubu kendi mahallelerini oluşturmaya başlamış, bu mahallelerde Avrupa'dan gelen planlama ilkelerinin ve mekânsal standartların uygulanması sağlanmıştır. Böylelikle kentlerde geleneksel konut dokusundan çok farklı bir doku ortaya çıkmıştır [57]. Çeşitli nizamnamelere uygun olarak inşa edilen yeni konut dokusu, 19. yüzyılın sonlarında kentlerde modern altyapının yaygınlaşması ve düzgün yol şemalarının uygulanması ile gerçekleştirilmiş ve bu yeni mahallelerde dik açılı gridal plan düzeni hâkim olmuştur [64].

Bu mahallelerin ortaya çıkıp yaygınlaşmasında Tekeli [61] 'ye göre, ulaşım olanaklarının gelişmesi ile Osmanlı kentlerinin çevreleriyle farklı bir ilişki kurmaya başlaması da etkili olmuştur. At arabaları gibi yeni ulaşım araçlarının kent yaşamına dâhil olması ile birlikte kentin uzak noktaları ile kurulan ilişkiler çeşitlenmiş, uzak noktalar yakın hale gelmiştir. Böylelikle kentlerin eski geleneksel merkezlerinin uzağında yeni mahalleler, banliyöler oluşmaya başlamıştır. Bu mahalleler üst sınıflar için kışlık evin kent merkezinde, yazlık evin ise kentlerin dışında olduğu yeni bir yaşantı biçimini oluşturmuştur [64], [61].

Yeni mahallelerin oluşumunda gerçekleşen yasal düzenleme süreci ilk olarak 1839 İlmühaberi ile gerçekleşmiştir. Bu nizamnamede çıkmaz sokaklara izin verilmemesi gerektiği belirtilmiş ve yeni mahallelerin bir plan dâhilinde inşa edilmesi zorunluluğu getirilmiştir [66], [65]. Bu tarihten sonra Turuk ve Ebniye Nizamnamesi'nde ve ardından Ebniye Kanunu'nda yollara ve yanan mahallelere yönelik hükümler, kent çeperlerinde kurulan yeni mahalleler için de uygulanmıştır. Tanzimat Dönemi'nde kentlerde kurulan yeni mahallelere Antalya, Bursa ve Afyon kentlerinden örnek verilebilir.

Antalya'da 19. yüzyılın son çeyreğinde Rumlar, Kaleiçi'nde yer alan surların dışında yeni bir mahalle kurmuştur. Rağbetiye olarak isimlendirilen bu mahalle, 1880'li yıllarda üç

yüzü aşkın hane ile Kale surlarının dışında yer alan bahçe arazilerinin arasında[110] kurulmuştur. Özellikle Kaleiçi'ndeki Rum Mahallesi yangını, Yeni Mahalle'nin kurulmasına zemin hazırlamıştır (Şekil 4.1.). Yeni Mahalle, Tanzimat reformlarının Antalya kentindeki ilk mekânsal düzenlemelerinden biri olmuştur [69], [92]. Şekil 4.11.'de kent surları dışında topografik koşulların imkân verdiği ölçüde dik açılı ve geniş caddeler ile yasal düzenlemelere uygun olarak kurgulandığı söylenebilen Yeni Mahalle görülebilmektedir.

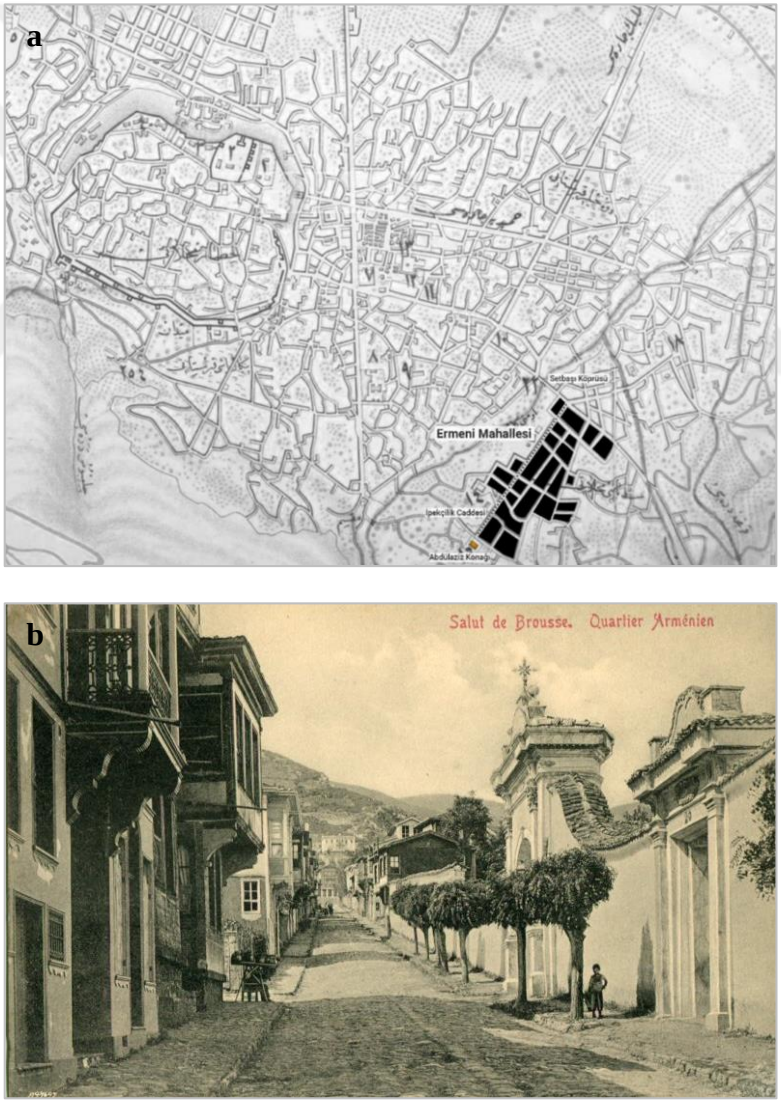

Şekil 4.11. Antalya'da kentin dışında yeni oluşan mahalle [69].

Bursa'da, eski Ermeni Mahallesi'nin yerinde oluşan yeni konut alanı Tanzimat Dönemi'nde kent sınırları dışında kurulan yeni mahallelere örnek olarak gösterilebilir. 19. yüzyılın ikinci yarısının başlarında Bursa'da gerçekleşen büyük yangından Bursa'nın doğusunda yer alan Setbaşı Köprüsü yakınlarındaki Ermeni Mahallesi de etkilenmiştir. Yangın sonrası burada yeni bir mahalle kurulmuş ve bölge hem sosyolojik hem de fiziksel olarak değişime uğramıştır [13], [77]. Yeni mahallenin, İpekçilik Caddesi adı verilen geniş

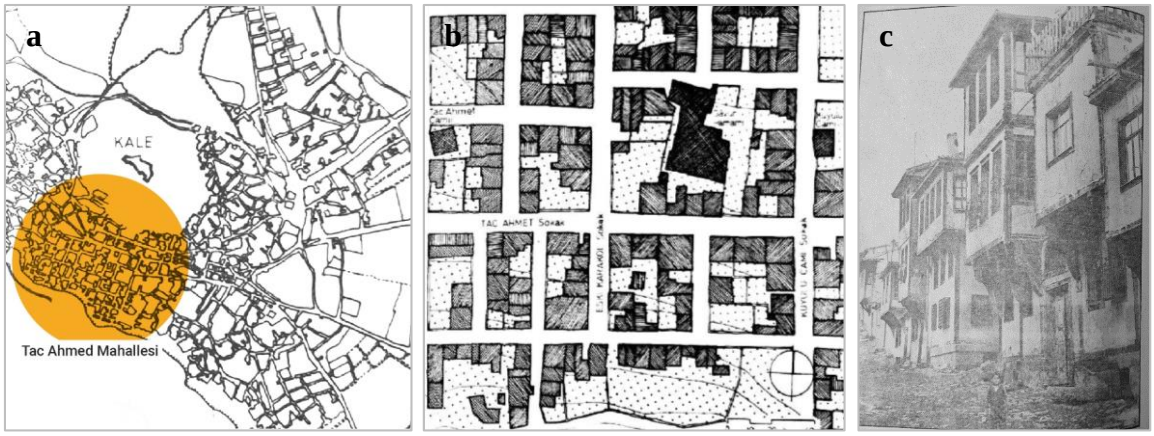
[110] Tekeli [61], Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıl itibariyle kent surları dışında kalan ve kent sakinlerinin tarım arazileri olup beslenmesine doğrudan katkı sağlayan bahçelerin işlevlerinin değişmeye başladığını ifade etmektedir. Bu bölgeler Tanzimat Dönemi itibariyle tarımsal üretim alanları olmaktan çıkarak kentler için yeni konut bölgeleri olmaya başlamıştır.

caddeye paralel bir biçimde, dönemin getirdiği yasal düzenlemelere uygun olarak inşa edildiği söylenebilir (Şekil 4.12.). İpekçilik Caddesi, Bursa kentinde Tanzimat Döneminin modern anlayışını yansıtan ögelerini birbirine bağlaması açısından önemlidir. Cadde kentin idari merkezi ile Sultan Abdülaziz'in 1861 yılında gerçekleştirdiği ziyareti sebebiyle inşa edilen köşkünü birbirine bağlamaktadır. Daha önceleri yalnızca Ermenilerin yaşadığı bu mahallede artık köken ayrımı olmaksızın ipek tüccarları ve iplik fabrikası sahipleri gibi kentin ileri gelenleri ikamet etmeye başlamış, bu yeni mahalle kentin üst gelir grubunun yaşadığı bir semte dönüşmüştür. Millet ayrımı olmaksızın cadde boyunca sıralanan konaklarda yaşamaya başlayan Türkler, yabancılar ve azınlıklar, mahallenin sosyolojik yapısını değiştirmiş, mahalle çok kültürlü bir yaşam alanına dönüşmüştür [77].

Şekil 4.12. Bursa'da yeni oluşan mahalle **a.** 1907 tarihli haritada konumu [87] **b.** 19.yüzyıl sonlarında Ermeni mahallesi ve İpekçilik Caddesi [93].

Afyon'da Tanzimat Dönemi'nde kurulan Tac Ahmed Mahallesi de yeni kurulan mahallelere örnek oluşturmaktadır. 1902 yılında kentte çıkan büyük yangın sonrası 1902-1908 yılları arasında bu bölgede yeni bir mahalle planlanmış ve inşa edilmiştir [88]. Mahalle Ebniye Kanunları'nın getirdiği hükümlere uygun, sokaklar birbirini dik kesecek şekilde ve ızgara plan biçiminde kurgulanmıştır. Şekil 4.13a.'da görülebilen bu geometrik doku, kentin geri kalan geleneksel dokusundan tamamen ayrışmaktadır (Aktüre, 1981, s.204; Çetin, 2012, s.103) [57], [88]. Çetin [88] 'e göre yangın sonrası inşa edilmiş bu mahalle, döneminin modern şehircilik anlayışını ortaya koymaktadır. Aktüre [57] 'ye göre Tac Ahmed Mahallesi'nde, Avrupa'daki planlama ilkeleri ve mekân standartları uygulanmıştır ve bu durum gelenekselden çok farklı bir dokunun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Şekil 4.13b.'de görülen mahallenin detay çizimlerinde, küçük parsellere bölünmüş bu mahallede yapıların genellikle bitişik nizamda inşa edilmiş, üç katlı ve gösterişli konutlardan oluştuğu görülmektedir.[111] Tac Ahmed mahallesinde de genellikle Rumlar ve Ermenilerin oluşturduğu kentin zengin kesimi ikamet etmiştir. Daha özel olarak, kentin üst sosyal kesimini oluşturan tüccarlar, banka temsilcileri, sivil bürokratlar ve askerin yaşadığı bir 'Burjuva Mahallesi' haline gelmiştir [57], [88]. Tac Ahmed Mahallesi günümüzde de geometrik kurgusunu korumaktadır.

Şekil 4.13. Afyon Tac Ahmed Mahallesi **a.** 1910 tarihli harita [57] **b.** Tac Ahmed mahallesinin konut dokusu [57] **c.** Tac Ahmed Mahallesi'nden konut örnekleri [57].

[111] Şekil 4.13b.'de görülen, kentin geometrik dokusunda yer alan tek istisna Gavur Hamamı ya da Eski Hamam olarak adlandırılan tarihi yapıdır [57].

Yeni mahallelerin nizamname kurallarına uygun olarak tasarlanmaya başladığı bu dönemde, mahalle ölçeği ile sınırlı kalmayarak yeni kentlerin de oluşturulmaya başlandığı görülmektedir. Çıkarılan nizamnamelere uygun olarak ortaya çıkan bu kentlere, Volos (Şekil 4.14.) ve Dedeağaç (Şekil 4.15.) örnek olarak gösterilebilir.

Volos kenti 19. yüzyılın ilk yarısında kale içerisinde yer alan tipik bir Osmanlı kenti dokusuna sahiptir (Şekil 4.14a.). 1844 yılında kente gelen tüccarlar, Osmanlı hükümetinden izin alarak kalenin doğusunda yeni bir kent kurmuşlardır.[112] Yeni kentin planlanması için devlet tarafından bir mühendis görevlendirilmiş ve çeşitli ölçümler yapılarak Avrupa tarzında bir plan hazırlanmıştır. Bu yeni kent, ızgara plan biçimi esas alınarak, birbirini dik kesen üç metre genişliğindeki sokaklar ve 20x70 metrelik uzun ince adaların parsellenmesi ile kurgulanmıştır (Şekil 4.14b.) [71].[113] Böylelikle kentin kale içinde yer alan eski şehir ve yeni planlama düzeniyle inşa edilmiş yeni şehir olmak üzere ikili bir yapı oluşmuştur [94], [71]. Tanzimat Dönemi'nin getirdiği reformlar ile birlikte yeni kentte bir-iki katlı Avrupai yapılar inşa edilmiştir. 1863 yılına gelindiğinde ise Volos'tan Selanik'e bağlanan telgraf hattı, telgrafhane, ticaret mahkemesi, gümrük ve kışla gibi yeni yapılar inşa edilmiştir. Kentin stratejik konumu sebebiyle Avusturya-Macaristan, Almanya, İtalya, Fransa, İngiltere, Rusya gibi pek çok ülke ile ticaret yapılmış ve kent bu tarihten sonra hızla gelişmiştir. Kente pek çok ülkenin konsolosluk yapıları, avukatlık büroları, bankalar ve sigorta acenteleri açılmıştır [94].

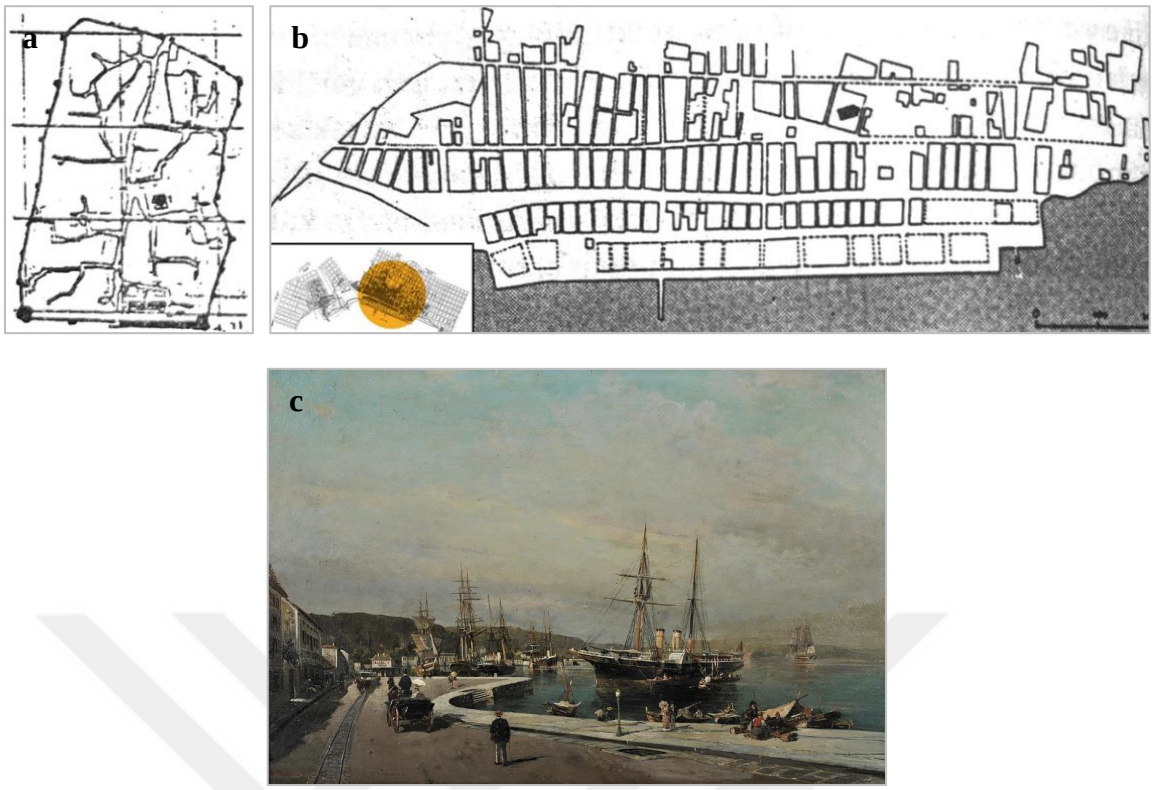
[112] Yeralimpos [71, s. 64-65], bu talep sürecini şu şekilde aktarmıştır:

"Gülhane'de doğan görkemli düzenle uyum içinde olma iddiasındaki bu belge (talep), gayrimüslimlerin Tanzimat'ın yol açacağı modernleşmenin hem gündelik yaşamlarına hem de mesleki faaliyetlerinin gelişimine getirebileceği avantajlardan hemen yararlanmak istediklerini göstermektedir. Dilekçeyi veren yeni bir kent kurmak için resmi izin isterken, geleneksel mekân düzenindeki kısıtlamaların gerektirdiği katı denetimlerden uzak ve serbestçe ticaret yapmanın, deniz kıyısındaki basit bir konaklama yerinin yeni yerleşimlerle modern bir liman kentine dönüşmesinin devlet maliyesine büyük kazançlar sağlayacağı görüşünü ileri sürüyorlardı."

[113] Aynı çalışmasında Yeralimpos [71, s. 64-65], dilekçenin kabul edilmesi, sonrasında devlet tarafından ölçüm yapmak için atanan mühendis ve tasarlanan alan hakkındaki süreci şu şekilde aktarmıştır:

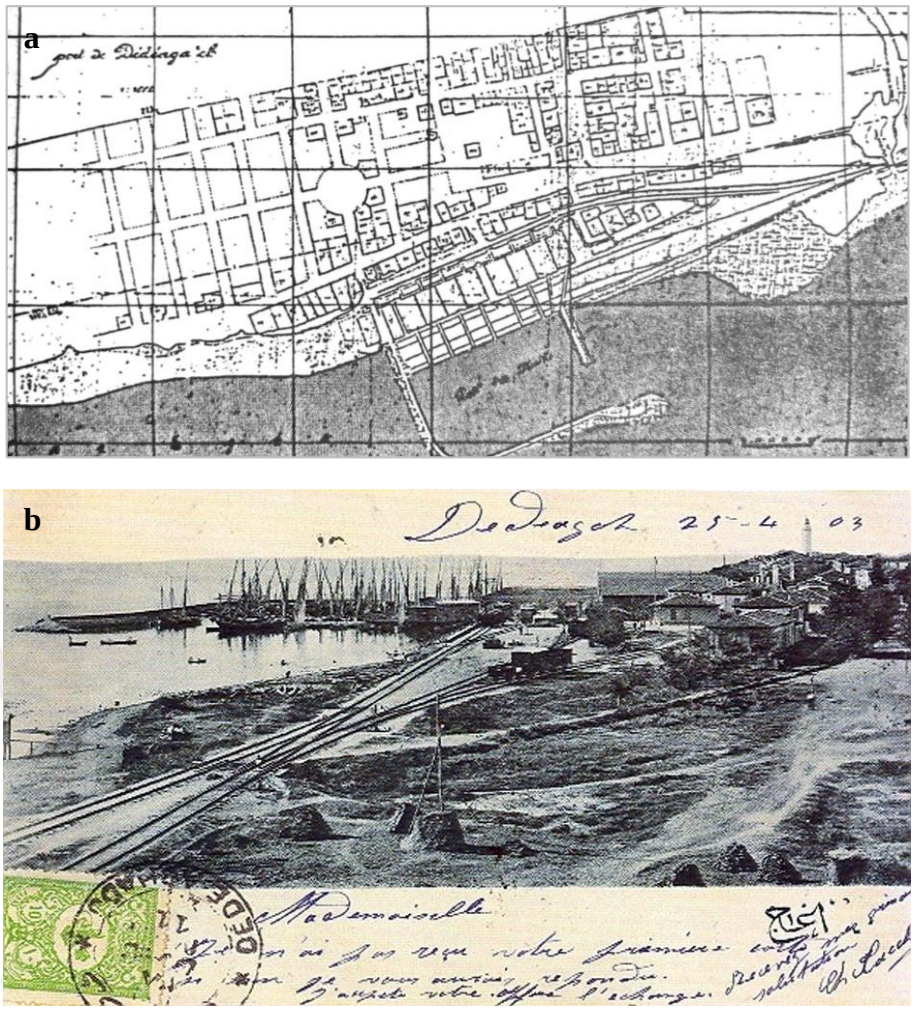
"Dilekçe kabul edildi ve anlaşıldığı kadarıyla bu konuda yeni bir usule başvuruldu. Kente davet edilen devlet memuru bir mühendis doğruca yapılaşmanın tasarlandığı yere giderek topografik ölçümler yaptı ve kent için 'düzgün, bir Avrupa kentine yaraşır' bir plan hazırladı. Plan kalenin çevresinde 600 metrelik iskâna kapalı bir sahayı ayırıyor ve karşı yönde de tasarlanan genişlemeye izin veriyordu. Bu işler için bir padişah fermanı elde edilmiş ve özel kasasına 'hatırı sayılır' bir tutar ödenmişti."

Bu süreç tüccarların ve deniz ticaretinin ihtiyaçları doğrultusunda, ticari etkinliğin yerli veya yabancı aktörlerinin, Osmanlı hükümeti ile uzlaşmalı olarak belirlediği, yerel gereksinim ve talepler eşliğinde aşağıdan yukarıya doğru ilerleyen bir süreç olarak ilerlemiştir [94].

Şekil 4.14. Volos kenti **a.** Kale içinde kalan eski Volos [71] **b.** Yapılan düzenlemeler, 1845 tarihli olduğu düşünülen plan [71] **c.** 19. yüzyılın sonunda Volos [95].

Dedeağaç ise, 19. yüzyılda bir *Company Town*/Şirket Kenti olarak kurulmuştur ve Rumeli Demiryolları Şirket-i Şahanesi tarafından inşa edilmiştir. Şirkete 1869 yılında Selanik-İstanbul demiryolu hattını inşa etme ve işletme imtiyazı verilmiştir. Demiryolu projesi kapsamında Meriç Nehri'nin döküldüğü Erez'de bir liman inşa edilmesi planlanmıştır. Ancak bölgenin topografik koşullarının istenilen şekilde olmaması sebebiyle liman projesi Dedeağaç bölgesinde gerçekleştirilmiştir. Oluşturulan yeni kentin merkezi gar, gümrük, depolar, şirket büroları, memur lojmanları ve liman-demiryolu işçilerinin iskân alanları ile oluşturulmuştur. Enez ve çevresinde yer alan tüccarlar, bu yeni kentin çekim alanına girerek Dedeağaç'a yerleşmişlerdir. Kentin planlama süreci Osmanlı-Rus savaşı sırasında Dedeağaç'ın işgal edilmesi ile birlikte Ruslara geçmiş; Ruslar burada modern Avrupa tarzında, geniş, düz ve güzel caddeleri sokakları ve meydanı olan bir kent planı oluşturmuştur. Ruslar geri çekildikten sonra kent tekrar Osmanlı İmparatorluğu'nun eline geçtiğinde Osmanlı makamları tarafından bu modern kent planı benimsenmiş ve uygulanmış, Dedeağaç "*Türkiye'nin modern Avrupa üslubundaki ilk kenti*" haline gelmiştir (Şekil 4.15.) [71].

Şekil 4.15. Dedeağaç **a.** Nizamnamelere uygun gerçekleştirilen düzenlemeler, 1878 tarihli harita [71]
b. Dedeağaç'ın kıyı hattının düzenlenmesi [96].

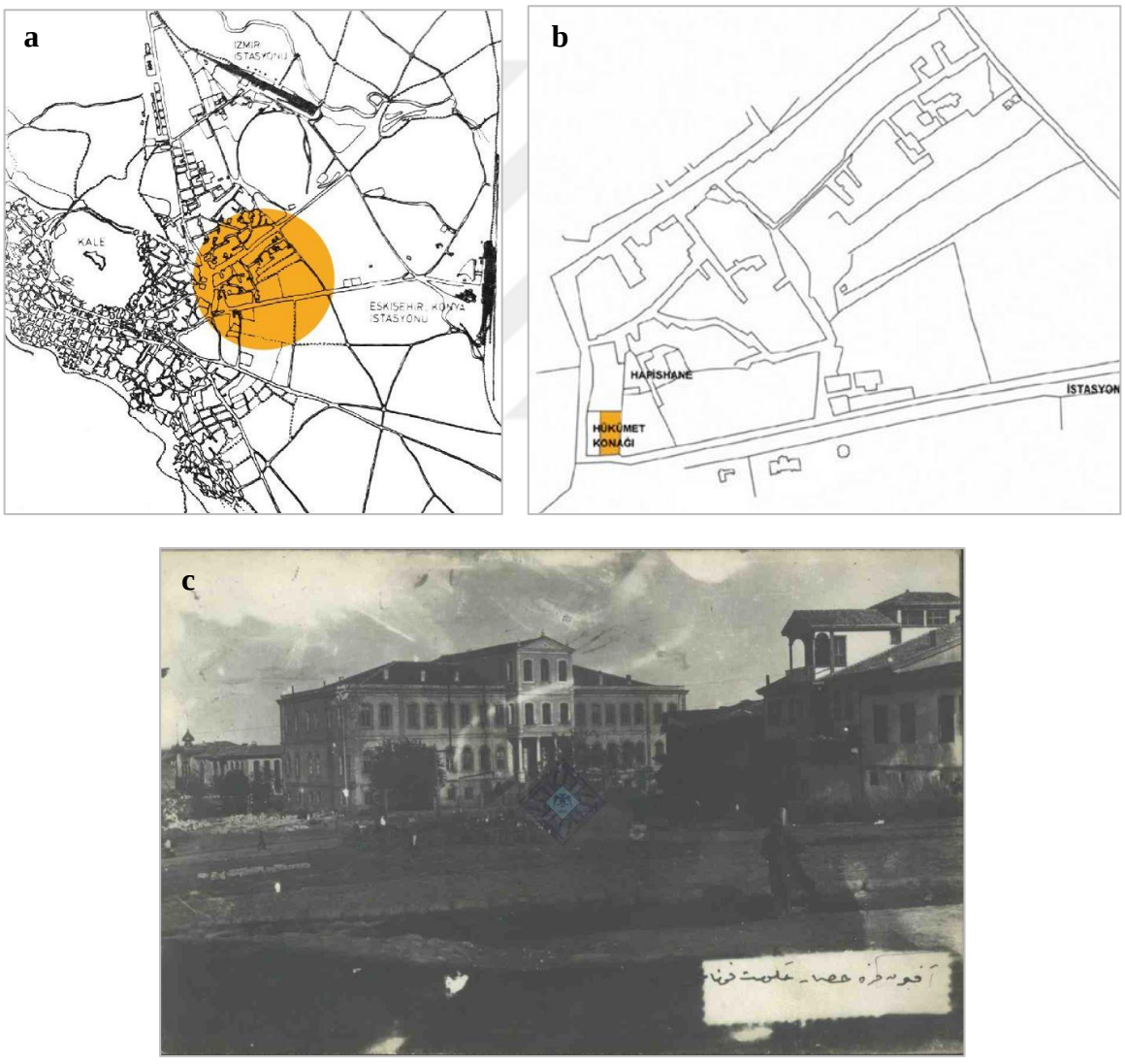
Sonuçta Geç Osmanlı Dönemi'nde kentlerin dokusunda yasal bir zorunluluktan bağımsız, geleneksel organik dokudan farklı ve nizamnamelere uygun, gridal biçimli 'yeni mahalleler' oluşmaya başlamıştır. Genellikle kentlerin dışlarında kurulan bu mahalleler, 19. yüzyıla kadar kent içerisinde her milletin kendi mahallesinde oturduğu (üst gelir grubu da dâhil olmak üzere) geleneksel düzenin yanında, milletler arası farklılaşmadan bağımsız, sınıfsal farklılaşmaya bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Bu yeni geometrik düzenli konut dokusunun mahalle ölçeğinden çıkarak, kent ölçeğinde de uygulandığı örneklere de İmparatorluk genelinde rastlanılmaktadır.

4.2. Siyasi ve İdari Alanda Yapılan Düzenlemelerin Kentsel Mekâna Etkisi

Tanzimat Dönemi öncesinde Osmanlı yönetim sisteminde kamu hizmetine tahsis edilen yapıların inşa edilmediği bilinmektedir. Devletin yönetiminin padişah dairesi olarak adlandırılan Topkapı Sarayı'ndan ya da döneminin ileri gelen yöneticilerin konaklarından yürütülmüştür [62]. Tanzimat Dönemi ile birlikte ise değişen yönetim anlayışı, yenileşme hareketinin kırılma noktası olmuş; mevcut yönetim yapısının yeniden şekillendirilmesi sürecine yeni prensiplere uygun kanunları üretip, uygulayacak modern kurumlar oluşturulmaya başlanmıştır [20]. Tanzimat Döneminin bürokratik kurumsallaşma süreci, devlet daireleri olarak adlandırılan yeni bir yapı tipinin ortaya çıkışını doğrudan şekillendirmiştir. II. Mahmud Dönemi'nde başlatılan merkezi yönetim girişimleri, özellikle Tanzimat'ın ilanından sonra ivme kazanmış ve yalnızca başkent İstanbul'da değil, diğer kent merkezlerinde de devlet daireleri olarak adlandırılan yeni yapı grubuna olan ihtiyacı artırmıştır [5]. Devlet işleri artık askeri sınıfa dâhil üyelerin konaklarında görülmemekte; yeni kurulan devlet dairelerinin mekânsal karşılığı kentlerde, yeni mimari anlayış ile inşa edilmiş yapılar olarak görülmektedir [61]. Bu yapıların başında vilayet/hükümet konakları gelmiştir. Bu yapıların yanında ise belediyeler, konsolosluklar ve karakollar gibi resmi işlevli yapılar yer almaya başlamıştır. Bu yeni yapı grubu, kent merkezlerinde genellikle birbirine yakın konumlarda inşa edilmiş ve böylelikle kent mekânında geleneksel merkezlerin yanında yeni bir çekim noktası olarak yönetim merkezleri oluşmaya başlamıştır [64], [62].

Hükümet Konakları: İdari alanlarda ortaya çıkan nicel ve nitel değişimlerin bir yansıması olarak kentlerde ortaya çıkan en önemli yapı tipi hükümet konakları olmuştur. Bu yapı grubu 19. yüzyıl sonlarında yönetici merkezin odak noktası olarak konumlandırılmış; genellikle bir hol etrafında simetrik planla tasarlanmıştır (Şekil 4.16. ve Şekil 4.17.). Yer aldığı vilayet ve sancak merkezlerinin Osmanlı'daki ekonomik ve gelişmişlik durumu göz önünde bulundurularak farklı bölgelerde üslup ve bezeme açısından daha gösterişli veya daha özenli farklı uygulamalar görülebilmektedir. Bazı Anadolu kentlerinde hala korunan hükümet konaklarının ilk örnekleri genellikle iki katlı, neo-klasik üslup ile tasarlanmış mütevazı yapılardır [64], [5], [62]. Bu yapı grubunun kent ölçeğindeki konumuna örnek olarak Afyon, Üsküp ve Manisa kentlerinden örnek verilebilir.

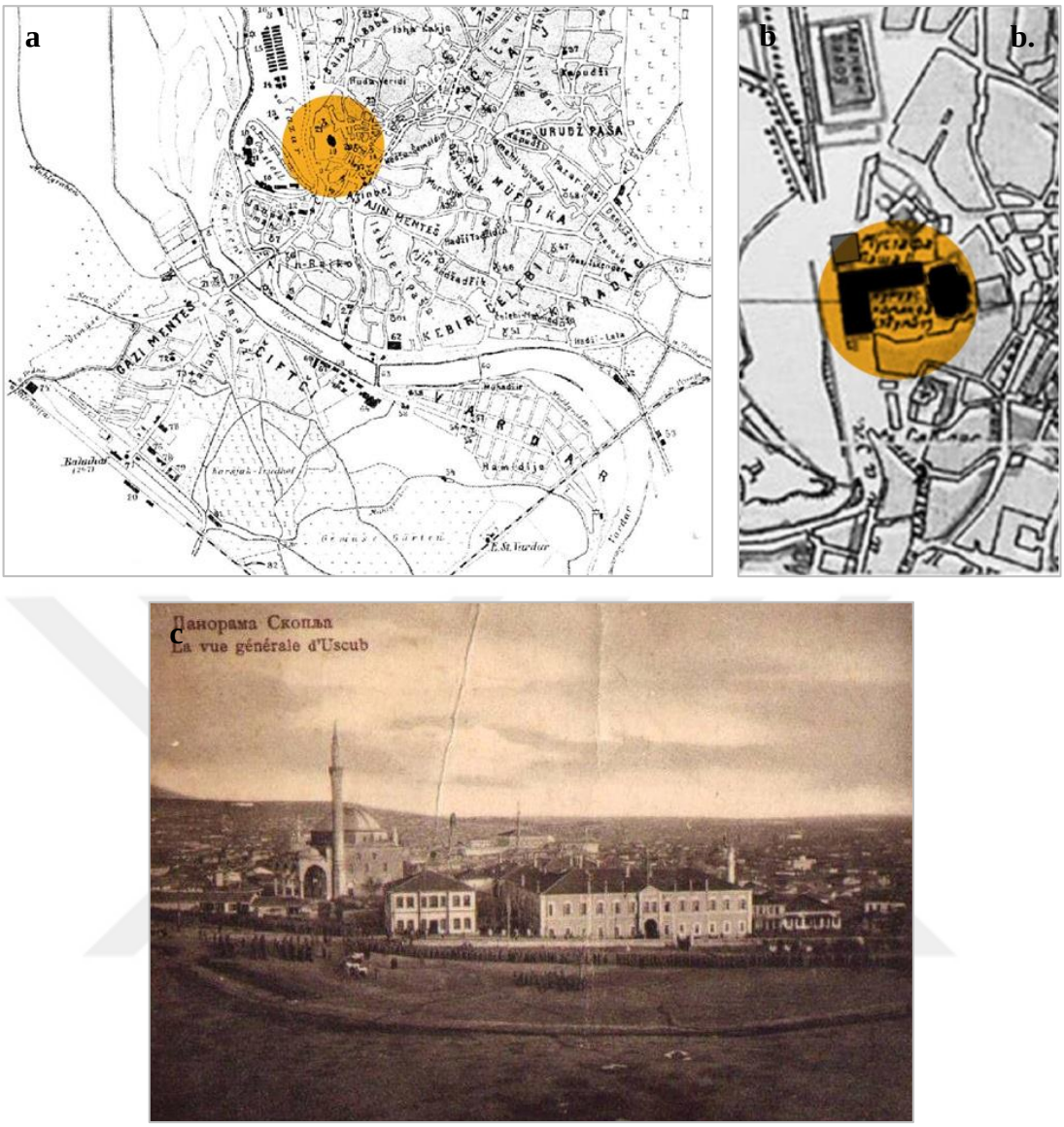
Afyon'da 19. yüzyıl sonlarında yeni bir yönetim merkezi oluşmaya başlamıştır. Şekil 4.16a'da görülebilen bu yönetim merkezi kentin ticaret alanı olan Uzun Çarşı'nın yanında yer almaktadır. Bu yönetim merkezinin ana ögelerinden biri olan Hükümet Konağı'nın yapımına 1896 yılında başlanmıştır. Cezaevi, Belediye gibi diğer yönetim birimi işlevleri de Hükümet konağı ile birlikte kentin yeni yönetim merkezinde yerini almıştır. Hükümet Konağı'nın hemen yanında Uzun yol ile ilişkilenen bir meydan oluşmuş ve bu yol istasyona doğru uzayarak kentin önemli akslarından biri haline gelmiştir. Bu aks Cumhuriyet'in ilanından sonra daha vurgulu hale gelecek ve İstasyon Caddesi olarak anılacaktır (Şekil 4.16b.) [88].

Şekil 4.16. Afyon yönetim merkezi **a.** 1910 tarihli harita [57] **b.** 1906-1907 tarihli haritada hükümet konağının konumu [88] **c.** Afyon Hükümet Konağı [97].

Üsküp'te de benzer bir durum görülmektedir. Üsküp, Tanzimat'ın ilk yıllarında eyalet statüsünde iken Vilayet Nizamnamesi sonrası Prizren Vilayeti'ne bağlı bir sancak haline gelmiştir. Üsküp'ün kent statüsü 1877 yılında bir kere daha değişime uğramış, bu dönemde Kosova Vilayeti kurulmuş ve Üsküp'te bu vilayetin merkezi olmuştur. Kent hem vilayet merkezi olması sebebiyle hem de II. Abdülhamid'in balkanlara verdiği önem sebebiyle dönemin yeniliklerinin ve bayındırlık faaliyetlerinin yoğun biçimde uygulandığı bir merkez olmuştur. Bu süreç, Üsküp kentinin fiziksel mekânında ve mimarisinde dönüştürücü bir etki yaratmıştır [98]. Tanzimat'ın ilanından sonra Osmanlı Devleti'nde modern idari kurumların açılması ve gelişmesi ile birlikte kentlerde meydana gelen yeni yönetim merkezlerinin bir örneği de Üsküp'te ortaya çıkmıştır. Hükümet Konağı'nın inşası ile başlayan yeni yönetim merkezinin oluşum süreci karakol, adliye, hapishane, postane gibi diğer resmi binaların da alana eklenmesiyle tamamlanmıştır. Üsküp Hükümet Konağı, kentin yönetim merkezinin çekirdeği olmuş ve yapı Üsküp Kalesi'nin doğu yönünde, tarihi Üsküp çarşısının batısında inşa edilmiştir (Şekil 4.17.). Gönül ve Durak [98, s. 98-99], Üsküp Hükümet Konağı'nın mimari özellikleri hakkında şu bilgilere yer vermiştir:

"Hükümet Konağı; Üsküp'ün ilk kent nüvesi Üsküp Kalesi'nin doğusunda, tarihi Üsküp çarşısının batısında, (günümüzdeki) Samoilova Caddesi üzerinde yapılanmıştır. Hükümet Konağı 46m x 20m ölçülerinde, dikdörtgen plan şemalı ve iki katlı olarak inşa edilmiştir. Osmanlı'nın içinde bulunduğu geçiş dönemini yansıtacak şekilde Neo-Klasik üslupta süslemeler barındıran yapıda, vurgu cephede toplanmıştır. Tanzimat sonrası dönem özelliklerine uygun olarak tasarlanmış yapının cephe özellikleri restorasyon çalışmalarında da büyük ölçüde korunmuştur."

Şekil 4.17. Üsküp yönetim merkezi **a.** 1899 tarihli haritada yönetim merkezinin konumu [99] **b.** 1914 tarihli haritada Hükümet konağının konumu [100] **c.** Üsküp Hükümet Konağı (solda) ve Postane (sağda) [101].

Osmanlı kentlerinde 19. yüzyılda oluşmaya başlayan, ana odağı hükümet konağı olan yeni yönetim merkezi olgusunu bünyesinde bulunduran kentlere Manisa bir başka örnek olarak verilebilir. Çetin [88], Manisa'da İstasyon Caddesi üzerinde ortaya çıkan yönetim merkezinin dönemin en önemli mekânsal gelişmelerinden biri olduğundan bahsetmektedir. Bahsedilen bu idari merkezinin en önemli yapısı ise Hükümet Konağı'dır. İlk olarak 1885 yılında Kışla meydanında inşa edilen Hükümet Konağı, kentte üst üste meydana gelen yangınlar nedeniyle 20. yüzyılın başında Hamidiye Parkı olarak adlandırılan alanın yanına taşınmıştır. Hükümet Konağı merkezli bu idari bölgede Belediye Binası, Evkaf Dairesi, Polis Karakolu, Kışla ve Mutasarrıf Konutu gibi resmi işlevli yapılar inşa edilmiştir. İstasyon

Caddesi aksının devamında ise Ceza Evi, Lise düzeyinde eğitim veren mektep ve Adalet Kasrı yer almıştır (Şekil 4.18.). Bahsi geçen yönetim merkezi ve ona bağlı İstasyon Caddesi Cumhuriyet Dönemi'nde daha da önem kazanmıştır.

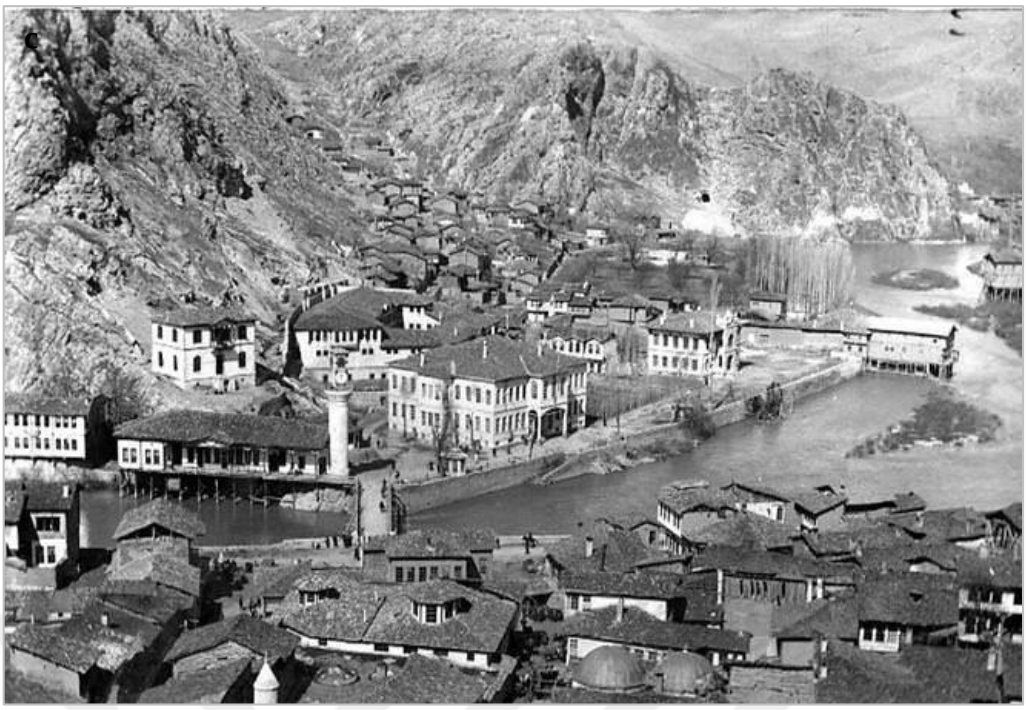
Şekil 4.18. Manisa'da yönetim merkezi **a.** 1839 tarihli şehir planındaki konumu [102] **b.** Manisa Hükümet Konağı ve Hükümet Meydanı [88] **c.** 20. yüzyılın başlarında Manisa Hükümet Konağı [103].

Belediye Binaları: Yönetim anlayışının yeniden yapılanma sürecine girdiği Tanzimat Dönemi'nde, yerel yönetim yapıları olan Belediyelerin kurulması, Osmanlı kentlerinin yönetiminde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu süreçte mali merkeziyetçilik, batı ile artan ilişkiler ve kentsel büyüme gibi faktörler, modern belediye teşkilatlarının kurulmasını gerektirmiştir. İlk Belediye girişimi ise, 1855-56 yılında Başkent İstanbul'da Şehremanetinin ve daha sonrada Altıncı Daire-i Belediye'nin kurulmasıyla gerçekleştirilmiştir. 1864 yılında Vilayet Nizamnamesi'nin ardından ise modern belediyeler diğer kentlerde de görülmeye başlamıştır [41]. 1877 yılında çıkarılan *Vilayât-ı Belediyye*

Kanunu ile birlikte ise Osmanlı sınırları içerisinde en az kırk bin nüfusa sahip kentlerde belediye örgütlerinin kurulması bir hükme bağlanmıştır [12]. Bu belediyelerin hizmet verdiği yapılar ise, yerleşim yerleri için tasarlanan meydan düzenlemelerinin merkezini oluşturmuş (Şekil 4.19.); inşa edildiği dönem ve tasarlandığı kentin mimari dokusu ile uygun bir karakter göstermiştir [104]. Bu yapı grubunun kent ölçeğindeki konumuna örnek olarak Amasya örnek verilebilir.

Amasya kentinde Tanzimat Dönemi'nde Belediye binası ve diğer resmi işlevli yapılar, kentin yönetim merkezini oluşturmuştur. Belediye Binası, 1915-1923 yılları arasında inşa edilmiştir. Hükümet Konağı, Postane, Adliye Sarayı ve hapishane gibi yapılar, nehir kıyısında yer alan Belediye Bahçesi çevresinde konumlanmıştır [105]. Bu yapılar, Şekil 4.19.'da görülen Amasya'nın idari ve kamusal yaşamının merkezi olmuştur [106], [105]. Diğer yönetim işlevli yapılar ile birlikte idari merkez içerisinde konumlanan Belediye Binası'nın mimari özelliklerini, Kolay [106] şu şekilde ifade etmektedir: yapı, kareye yakın bir plana sahiptir ve bodrum, zemin ve birinci kattan oluşmaktadır. Yapı, doğu-batı yönünde yerleştirilmiş, çift kollu merdivenli bir koridor ve bu koridor çevresinde düzenlenmiş odalardan oluşan bir plan şemasında kurgulanmıştır. Bu özellikleriyle Tanzimat Dönemi Osmanlı kamu yapıları arasında yer aldığı söylenebilir.

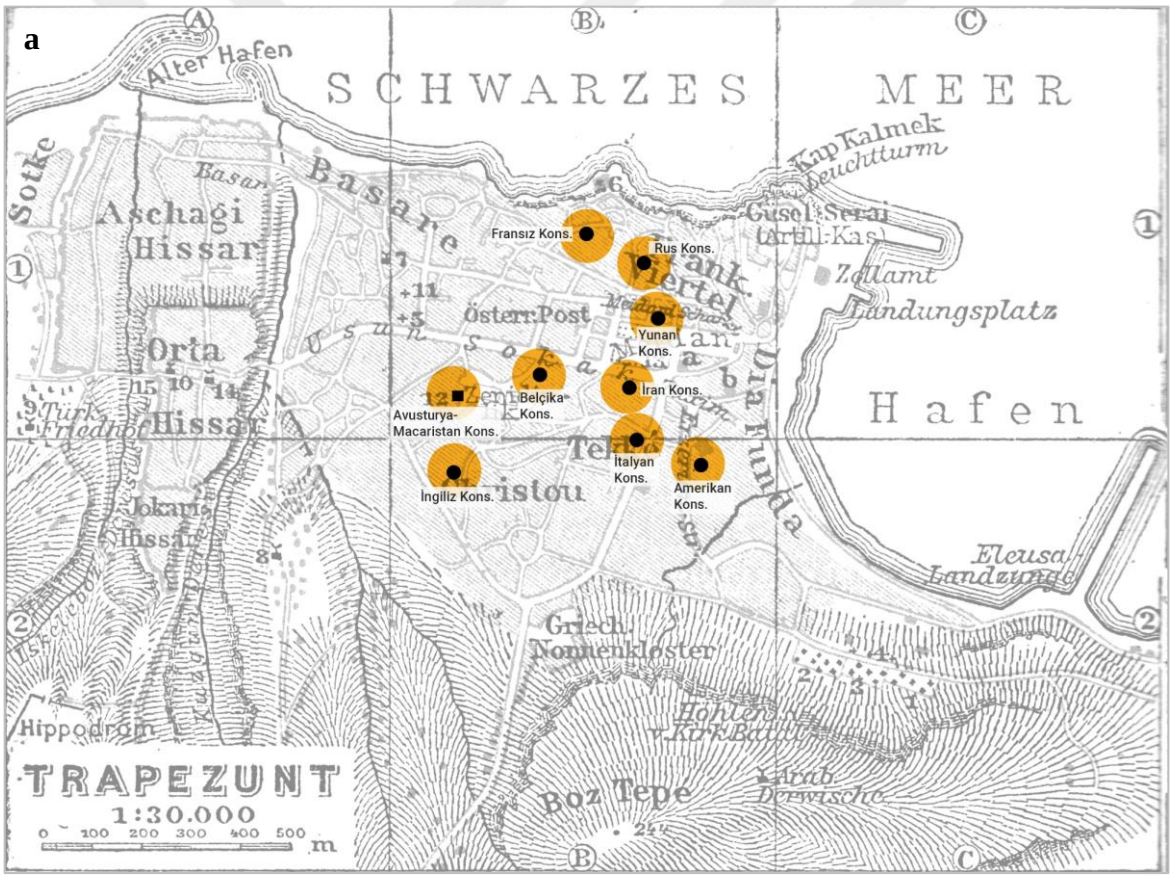

Şekil 4.19. Amasya'da Yönetim Merkezi **a.** Belediyenin kent içerisindeki konumu [63] **b.** Amasya belediye binasının konumu [105] **c.** 1925 yılında Amasya yönetim merkezi (saat kulesi, mahpushane, hükümet konağı, belediye bahçesi, belediye ve postane yapıları) [107].

Konsolosluklar: Bu grubun bir diğer önemli yapı tipi olarak ortaya çıkan konsolosluklar ise, Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıl ile birlikte artan diplomatik aktivitelerin mekânsal karşılığı olarak kentlerde yer almıştır ve yalnızca siyasi işlevleriyle değil, aynı zamanda kültürel etkileriyle de önem kazanmıştır. Konsolosluklar, batılı yaşam biçimini ve sanatsal yaklaşımları Osmanlı kentlerine taşıyan mekânlar olarak öne çıkmıştır. Buralarda çalışan yabancı elçiler tarafından davet edilen veya desteklenen ressamlar, yazarlar ve tiyatro sanatçıları aracılığıyla Batı tarzının sanat ve kültür anlayışı yerel halka tanıtıldığı söylenebilir [5]. Bu doğrultuda Osmanlı toplumunda Batı'ya yönelik bir ilgi ve özenme başlamıştır ve böylelikle söz konusu yapı grubu, kent mekânı içerisinde birer diplomatik merkez olmanın ötesine geçerek kültürel etkileşimde birer aracı rol üstlenmiştir. Bu yapı grubunun genellikle ticaretin fazla olduğu noktalarda, özellikle liman kentlerinde daha sıklıkla görüldüğü söylenebilir. Trabzon ve İzmir kentleri birden fazla konsolosluk yapısını bünyesinde barındıran Osmanlı kentlerine örnek olarak gösterilebilir.

Trabzon, 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde gerçekleşen Edirne Antlaşması sonrasında uluslararası ticarette önemli bir merkez haline gelmiştir. Bu antlaşma öncelikle Rusların ve sonrasında Avrupa Devletleri'nin Karadeniz üzerinden yaptığı ticari faaliyetlerin serbest

bırakılması ile sonuçlanmış, böylelikle Karadeniz uluslararası ticarete açılmıştır. Trabzon, stratejik konumu (hem Karadeniz'deki hem de doğudaki kentlere yakın olması) nedeniyle önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir ve Avrupa sanayi ürünlerinin Trabzon üzerinden diğer Osmanlı kentlerine ithal süreci başlamıştır. 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde başlayan bu yoğun ticaret trafiği özellikle ilerleyen yıllarda da artarak devam etmiştir [108], [109]. Bu ticari zenginlik pek çok Avrupa kentinin Trabzon'da konsolosluk açmasına neden olmuştur. Fransa (1803), Rusya (1806) ve İngiltere (1830) başta olmak üzere Avusturya, İtalya, Belçika ve Yunanistan gibi Avrupa Devletleri; İran ise Doğu Devleti olarak 19. yüzyılda kentte konsolosluklar açmıştır (Şekil 4.20.). Bu konsolosluklar, ticari ve siyasi faaliyetlerin yanı sıra, seyyahlara ve gayrimüslimlere de sosyal destek sağlamıştır [109]. Konsolosluklar, Trabzon'un ekonomik ve kültürel hayatında önemli bir konuma sahip olmuştur.

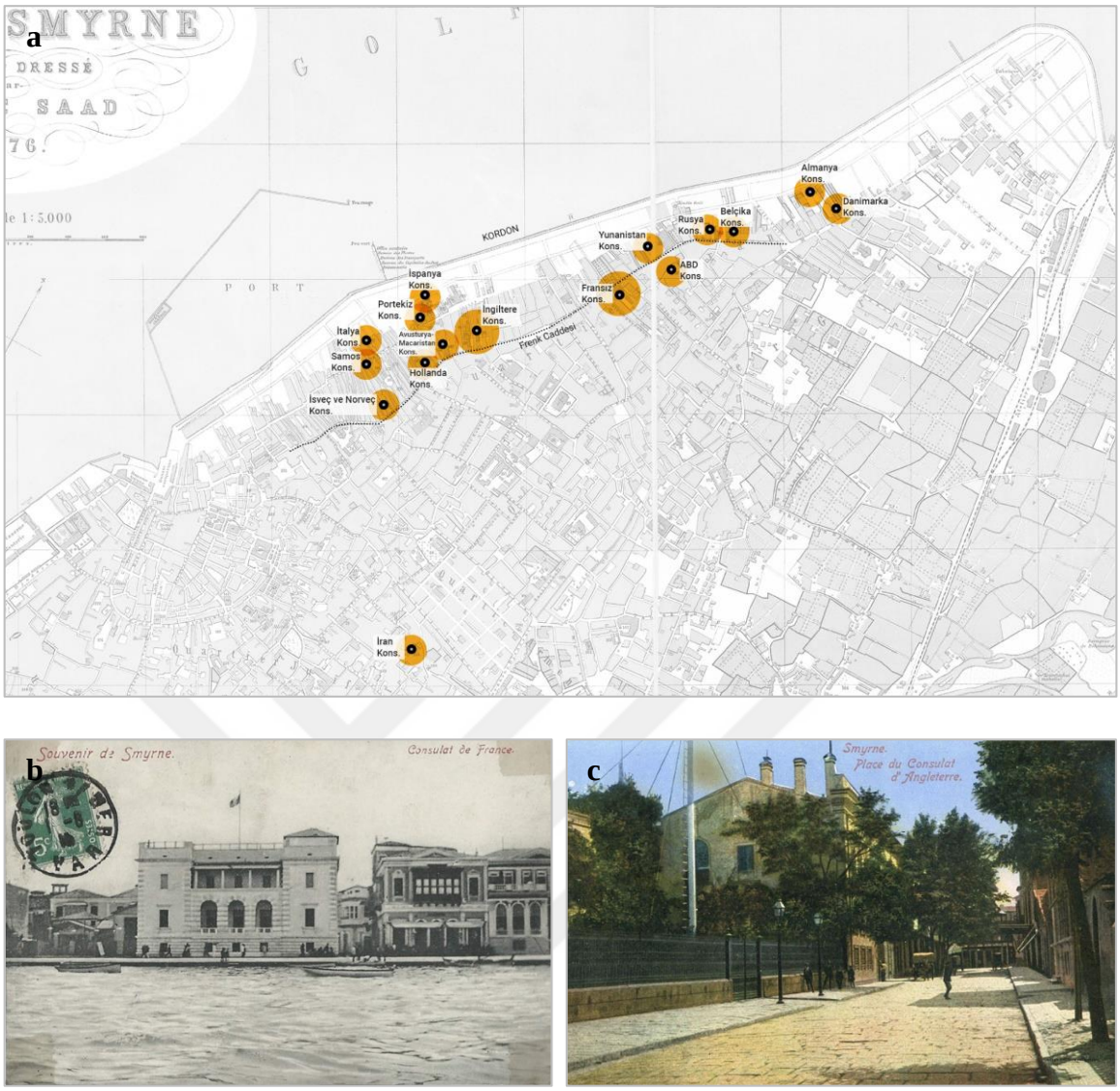

Şekil 4.20. Trabzon'da yer alan konsolosluk yapıları **a.** 1913 tarihli Trebizond haritasında konumları [110], [111][114] **b.** 20. yüzyıl başlarında Trabzon'da yer alan Fransız ve Amerikan konsolosluk binaları [112].

İzmir ise, Tanzimat Dönemi'nde İstanbul'un ardından öne çıkan Osmanlı kentlerinden biri olmuştur. Özellikle ticari anlamda önemli bir liman kenti olması ile birlikte kentte pek çok konsolosluk yapısı açılmıştır. 19. yüzyılın ilk yarısında, henüz rıhtım inşa edilmeden önce, konsolosluklar kentin kuzeyinde Frenk Mahallesi içerisinde yer almakta ve Frenk Caddesi üzerinde ticari ve diplomatik bir odak noktası oluşturmaktadır [113]. 1875 yılında Kordon'un inşası ile birlikte konsolosluklar kıyı şeridine taşınmıştır ve bu aks bir protokol yoluna dönüşmüştür [113], [114] (Şekil 4.21.). Rıhtım boyunca sıralanan konsolosluklar, cephelerinde taşıdıkları armalarla ulusal kimliklerini vurgulamış, liman bölgesinin görsel kimliğini şekillendirmiş ve yakın çevresinde yer alan oteller, kafeler ve bankalar ile kentin vitrini görevini görmüşlerdir [113]. Mimari kimlikleriyle kentsel simge haline gelen bu yapılar, ulusal bayramlar ve diplomatik törenler aracılığı ile kentin sosyo-kültürel yaşamını etkilemiştir. Aynı zamanda konsolosluklar kentte gerçekleşecek büyük ölçekli projelerde, kentin önemli yönetim süreçlerinde de yer alarak İzmir'in Tanzimat Dönemi'ndeki mekânsal dönüşümünün yanında siyasi ve idari dönüşümünde de kritik bir rol oynamıştır.

[114] Avusturya-Macaristan konsolosluğunun 1913 haritası lejantında yeri belirtilmiştir, diğer konsolosluk yapılarının tahmini yerleri Yılmaz ve Küçükuğurlu [111, s. 512]'dan yararlanılarak bu harita üzerinde işaretlenmiştir.

Şekil 4.21. İzmir'de yer alan konsolosluk yapıları **a.** 1876 Lamec Saad Haritası'nda konumları [115] **b.** 1880 sonrası kıyı şeridine taşınan Fransız Konsolosluğu [116] **c.** 20. yüzyıl başlarında İngiliz Konsolosluğu [117].

Karakol ve Hapishane Binaları: Karakol ve hapishane yapıları ise Tanzimat'ın yeni yönetim sistemi içinde yer alan resmi yapı türü olarak yine bu dönemde kent mekânında yönetim merkezi içerisinde yer almıştır. Güvenlik hizmetinin sağlanması ve tüm semtlere ulaştırılabilmesi amacıyla kentlerin önemli bölgelerinde konumlandırılan karakol yapıları, kâgir malzeme ile tek ya da iki katlı olarak inşa edilmeye başlanmıştır. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında kentlerde yaygınlaşan bu yapı grubu için özel olarak arazi ayrılması gerekliliği Ebniye Nizamnamelerinde belirtilmiştir [5], [62]. Bu yapı grubu genellikle kentin yönetim merkezinde, diğer yönetim binalarının yakınlarında kurgulanmıştır. Bu duruma örnek olarak Manisa gösterilebilir.

Şekil 4.22a.'da görülen Manisa yönetim merkezinin kent içerisindeki konumu ve Şekil 4.22b.'de yakın ölçekte yönetim merkezi görülebilmektedir. Karakol yapısı kentin en önemli idare binası olan hükümet konağının kuzeyinde Hükümet Konağı ve Belediye Binası; doğusunda Kışla, güneyinde de Polis Karakolu bulunmaktadır. Yönetim askının devamında Adalet Kasrı, Ceza Evi gibi diğer resmi yapılar da bulunmaktadır [88].

Şekil 4.22. Manisa'da yönetim merkezi **a.** 1839 tarihli haritada konumu [102] **b.** Manisa Karakol yapısı [88].

Hükümet Meydanları: Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı kentlerinde ortaya çıkan hükümet meydanları ise modern devlet anlayışının mekânsal yansıması olarak öne çıkmaktadır. Yukarıda bahsi geçen Hükümet Konağı merkezi olmak üzere, Belediye, Karakol ve Hapishane gibi resmi binaların ve postane, okul gibi diğer kamu binalarının çevrelediği bu meydanlar, merkezi idarenin gücünü simgeleyen ve modern kent imgesini yansıtan yeni kamusal alanlar olmuştur [64], [62]. Bu meydanların yer yer kendiliğinden oluşmuş örnekleri görülebilirken genellikle kurgulanarak oluşturulmuş kamusal açık alanlar olarak tasarlanmıştır. Özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren hem işlevsel hem simgesel bir kent ögesi olan saat kuleleri de, bazı örneklerde bu meydanların merkezinde konumlanmıştır. Tanzimat Dönemi ile birlikte kentlerin yeni merkezleri haline gelen bu meydanlar, resmi törenlerin ve devlet protokolünün gerçekleştiği alanlar olarak simgesel bir anlam kazanmış ve kent dokusunda mekânsal bir odak noktası oluşturmuştur (Şekil 4.19b. ve Şekil 4.22b.).

Sonuç olarak tüm örnekler incelendiğinde, Tanzimat Dönemi ile birlikte siyasi/idari alanda ortaya çıkan yeni örgütlenme biçimlerinin ve işlevlerin, yönetimsel kademelenmede

benzer özellikler gösteren Anadolu kentlerinde birbirine çok benzer mekânsal yansımaları olduğu görülmektedir [64].

4.3. Eğitim ve Sağlık Alanında Yapılan Düzenlemelerin Kentsel Mekâna Etkisi

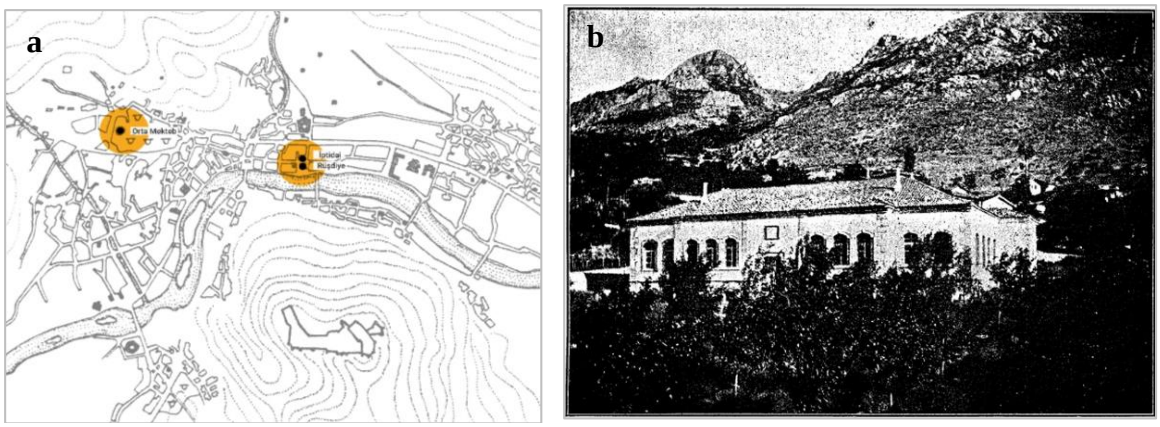
Tanzimat Dönemi ile birlikte eğitim ve sağlık alanında yapılan modernleşme reformları, toplumsal yapı ile birlikte kentlerin fiziksel ve mimari dokusunu da etkilemiştir. Eğitim alanında rüştiye, idadi gibi yeni okul tiplerinin kurulması; sağlık alanında ise hastane ve karantina binalarının inşası dönemin kent yaşamına eklenen yeni işlevler olmuştur. Bu işlevler, Tanzimat'ın modernleşme hedeflerinin somut örnekleri olarak kent yaşamına yön vermiştir ve dönemin mimarisi açısından da önemli olmuştur.

Okullar: Tanzimat Dönemi, Nizam-ı Cedid'in orduda başlattığı çağdaşlaşma sürecinin eğitim alanına genişletildiği bir dönem olarak dikkat çekmektedir. Bu süreçte, geleneksel dini eğitim kurumları olan medreseler kendi işlevsellikleri ile varlıklarını sürdürürken, Tanzimat Dönemi aydınları modern bir milli eğitim sistemini oluşturmaya yönelik reformlara öncelik vermiştir. İlk önemli adım olarak, 1838 yılında ortaöğretim düzeyinde rüşdiyeler geliştirilmiş ve bu modelin yaygınlaştırılmasına çalışılmıştır. Ardından, yüzyılın ikinci yarısında meslek okulları ve "usul-i cedid" yöntemleriyle eğitim veren iptidai mektepleri kurulmuştur. 1869 yılında çıkarılan Maarif Nizamnamesinde, eğitim sisteminin kapsamlı bir şekilde yeniden yapılandırılması öngörülmüş, köy ve mahallelerde sıbyan mektepleri, beş yüz haneli kasabalarda rüşdiyeler, bin haneli kasabalarda idadiler ve vilayet merkezlerinde sultanîlerin kurulmasını hedeflemiştir (Ertuğrul, 2009, s.298; Batur, 1985, s.1057-1058; Özgüven, 2016, s.48) [5], [62], [118]. Özgüven [118], merkezi birimlerin aldığı bu karar doğrultusunda, okulların yapılacağı vilayetin seçimi, binanın büyüklüğü, kapasitesi, inşaatı gerçekleştirecek olan resmi kurul, merkezden gönderilen mimari proje, mimari standartlar ve inşaat masraflarının karşılanması ile denetlenmesi konularının kurallara bağlandığını belirtmektedir. Ancak bu düzenlemelerin büyük bir kısmının uygulanamadığı bilinmektedir.

Hayata geçirilebilen az sayıda uygulama, özellikle İstanbul dışındaki yerleşimlerde, geleneksel mimariden farklılaşan yeni üslupları da beraberinde getirmiş ve bu anlamda kentlerde yeni bir katmanın oluşmasında önemli rol üstlenmiştir. Osmanlı genelinde okulların ortak mimari özelliklerini tam olarak saptamak mümkün olmasa da, genellikle

dikdörtgen veya U biçimli bir kütleye sahip yapılar inşa edildiği söylenebilir. Bu yapılarda basitleştirilmiş neo-klasik cephe düzeni yaygın olarak kullanılmıştır. Fakat bu uygulamaların yanı sıra Avrupa ülkelerinden aktarılan farklı mimari üslupların etkisiyle inşa edilmiş eğitim yapıları da bulunmaktadır [5]. Bu yapılara örnek olarak Rüşdiye, Orta Mekteb ve İpdidai yer alan Amasya kenti ve Bursa'da yer alan Mekteb-i Sanayi, İdadi, Rüştiye, Mekteb-i İdadi Mülki, Hamidiye Medrese-i Muallimin ve Mekteb-i Fünun yapıları bulunan Bursa kenti örnek olarak gösterilebilir.

Amasya'da Tanzimat reformlarıyla başlayan modernleşme süreci, medrese gibi geleneksel İslam temelli eğitim kurumlarının yanı sıra modern okulların açılması sürecini de beraberinde getirmiştir. Amasya'da yer alan geç 15. erken 16. yüzyıl eğitim yapılarından olan Hatuniye Mektebi, Sultan Bayezid Mektebi, Ali Paşa Mektebi ve Küçük Ağa Mektebi gibi geleneksel okullar, 19. yüzyılın son çeyreğinde ilkokul düzeyindeki eğitim seviyesinde eğitim veren iptidai mekteplerine dönüştürülmüştür. 1864 yılında ise kentteki Alaca Yahya Medresesi yıkılarak yerine Amasya Rüşdiye Mektebi inşa edilmiştir. Lise düzeyinde eğitim veren İdadi'nin Amasya'daki inşası ise 19. yüzyılın son yıllarında Şehzadeler Sarayı'nın bahçesinde gerçekleştirilmiştir. 1904 yılında okulun eğitim statüsü yükseltilerek 1915'te ticaret ve tarım bölümleri müfredata eklenmiştir. 1916 yılında ise okul Sultani seviyesine gelmiştir. Cumhuriyet'in ilanından sonra ise yapı ortaokul olarak kullanılmaya başlanmıştır. Taş Mektep ise kentte Tanzimat Dönemi'nde kimyahane, kütüphane gibi birimlere sahip, modern eğitim vermek amaçlı inşa edilen bir başka eğitim yapısı olmuştur. Bahsi geçen eğitim yapıları, Amasya kentinin modernleşme sürecinin bir parçası olarak kent mekânında yerini almıştır ve bu yapılar geleneksel eğitim kurumlarından farklı olarak, modern eğitim ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde tasarlanmıştır [105]. Şekil 4.23.'de Amasya Rüştiyesi, İptidai'si ve Orta Mektebin 19. yüzyıl kent planındaki konumu görülebilmektedir.

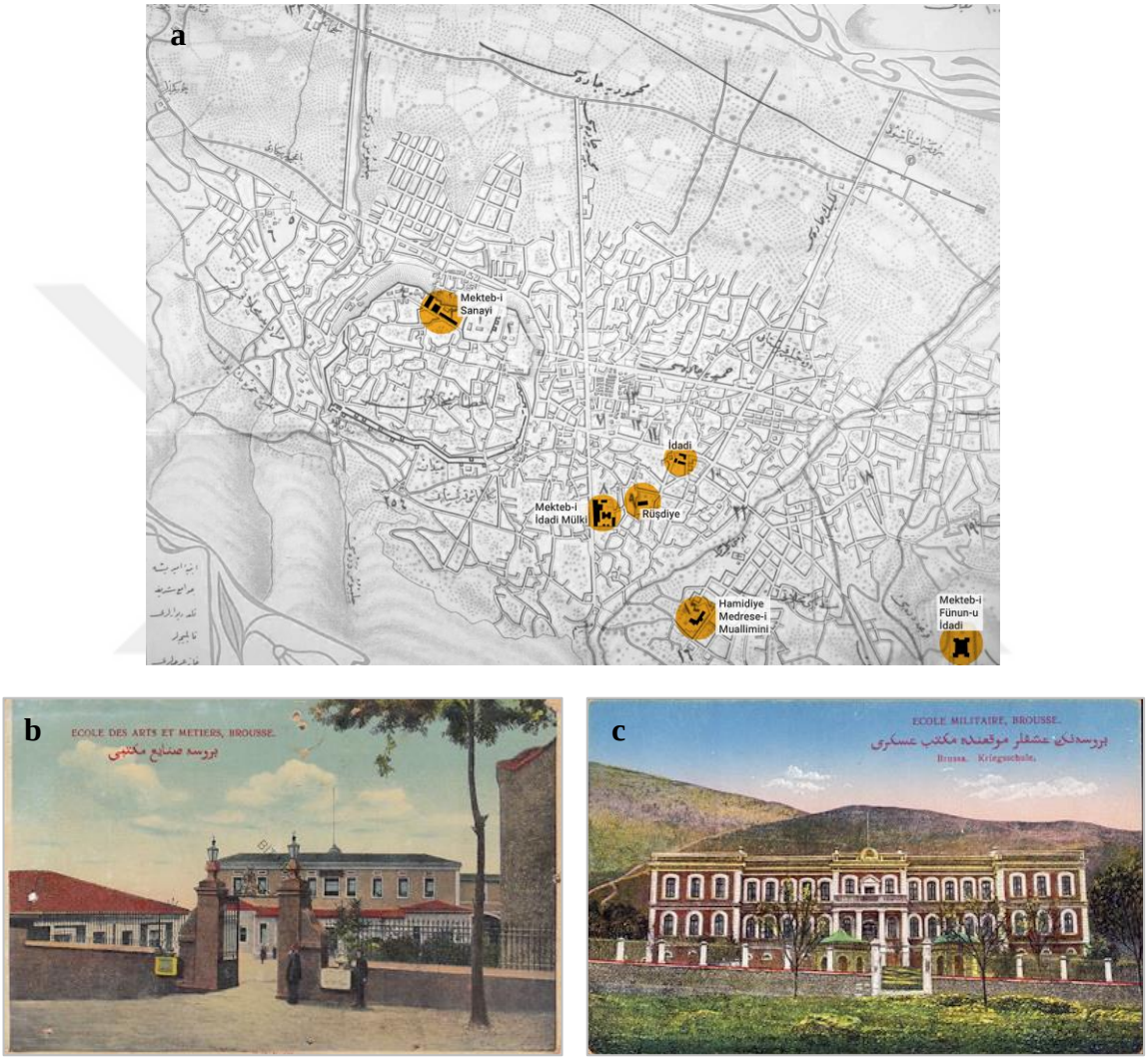

Şekil 4.23. Amasya'da geç Osmanlı Dönemi Eğitim yapıları **a.** 19. yüzyılın sonlarına tarihlendiği düşünülen kent planında Rüşdiye, Orta Mekteb, İptidai yapıları [63]. **b.** Amasya İdadisi [119].

Bursa'nın Tanzimat reformlarının başkent İstanbul'un ardından ilk uygulandığı kentlerden birisi olması nedeniyle, kısa sürede pek çok modern eğitim yapısı kent mekânına dâhil olmuştur. Bu dönemde inşa edilen modern eğitim yapıları Mekteb-i Rüşdiye, Mekteb-i İdadi, Mekteb-i Sanayi, Ziraat Mektebi, Mekteb-i Mülkiye, Işıklar Askeri Mektebi, Dârülmuallimîn, Hamidiye Mekteb-i Muallimini ve Mekteb-i Fünun-u İdadi'dir. Bu okullardan 1907 tarihli bursa haritasında kent içerisindeki konumları tespit edilenler Şekil 4.24.'te görülebilmektedir.

Mekteb-i Sanayi, 1890 yılında Hisar bölgesinde endüstriyel eğitim vermek amacıyla açılmıştır (Şekil 4.24b.). Ortaokul düzeyinde eğitim verilen Mekteb-i Rüştiye, 19. yüzyılın ikinci yarısının ilk yıllarında açılmış ve şehir merkezinin üstünde Müslüman mahallesinin olduğu bölgede konumlanmıştır. Lise düzeyinde eğitim verilen Mekteb-i İdadi ise 1858 yılında açılmış ve yine kentin yüksek kesimlerinde konumlanmıştır. Mekteb-i Mülkiye, 1892 yılında, ilk rüşdiye mektebinin yakınında, sivil eğitim ve hazırlık amacıyla inşa edilmiştir. Hamidiye Mekteb-i Muallimini olarak adlandırılan eğitim yapısı ise öğretmen yetiştirmek amacıyla yine Bursa'nın yüksek noktalarında inşa edilmiştir. Mekteb-i Fünun-u İdadi ise fen bilimleri ağırlıklı bir müfredata göre eğitim vermek amacıyla kurulmuştur (Şekil 4.24c.) [13]. Bu okullar genellikle şehrin yüksek ve görünür noktalarında konumlanmış; genellikle avlulu, dikdörtgen planlı ve iki katlı olarak tasarlanmıştır. Saint Laurent [13], Bursa'da bu okulların inşasında tercih edilen konumların, Osmanlı mimari geleneğindeki külliye yerleşim düzenini yansıttığını belirtmiştir. Özgüven [118] ise, atıl durumdaki mezarlık alanlarının tercih edildiğini, buna örnek olarak ise Mekteb-i Sanayi için Mevlevi mezarlığının kullanıldığını göstermektedir. Bu durum, Tanzimat Dönemi ile birlikte

kentlerin gelişmeye ve genişlemeye başlamasıyla birlikte var olan sınırlarından taşması sonucu, önceleri kent sınırları dışında kalan mezarlık alanlarının artık kentlerin gelişim merkezlerinin içinde kalması sebebiyle bu alanların dönüştürülmeye başlamasıyla ilişkili olduğu söylenebilir. Eğitim alanında yaşanan tüm bu değişim olgusu, Bursa kentine de etki ederek kentin modernleşme sürecine katkı sağlamıştır.

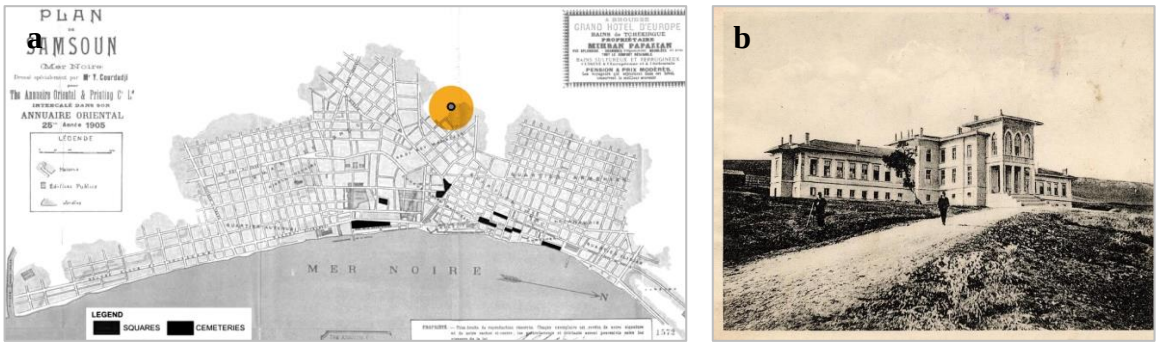
Şekil 4.24. Bursa'da geç Osmanlı dönemi eğitim yapıları **a.** 1907 tarihli haritada konumları [87] **b.** 20. yüzyıl başlarında Bursa Mekteb-i Sanayisi [120] **c.** 20. yüzyıl başlarında Bursa Mekteb-i Fünun-u İdadisi [121].

Hastaneler: Sağlık alanında reformlar ilk olarak 18. yüzyılın sonunda yapılmaya başlamış ve askeri odaklı olarak yürütülmüştür. Bu dönemde görülen sağlık yapılarının ilk örnekleri de genellikle İstanbul'da inşa edilmiştir. Tanzimat Dönemi ile birlikte önemli düzenlemeler gerçekleştirilmiş ve halk sağlığına odaklanan düzenlemeler yapılmıştır [62]. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra daha önceleri inşa edilmeye başlanan askeri hastanelerin ve

diğer sağlık kuruluşlarının yetersizliği fark edilmiş ve sağlık altyapısının geliştirilmesi gündeme getirilmiştir. Bu dönemde özellikle kolera gibi salgınlar sebebiyle yeni hastaneler açılmaya başlanmıştır. Avrupa'da geçerli tıp anlayışına uygun ilk Osmanlı sivil sağlık kuruluşu 1843 yılında İstanbul'da inşa edilmiş '*Bezm-i Âlem Gureba-i Müslimin Hastanesi*' olmuştur ve bu yapı, "hastane" teriminin Osmanlı tıp literatüründe ilk kez kullanıldığı kurum olmuştur. Dikdörtgen bir iç avlu çevresine yerleştirilmiş hasta odalarından oluşan plan şemasına sahip hastane, simetrik cephe düzeni ve kışla şemasını anımsatan tasarımıyla dönemin hastane yapılarının mimari anlayışını yansıtmaktadır [5]. Tanzimat Dönemi Osmanlı sağlık yapılarının mimari özellikleri, avlu merkezli, sade ve kışla benzeri plan şeması ile özetlenebilir [62]. Bu yapı grubunun kent mekânındaki konumu ve özellikleri ile ilgili Samsun ve Bursa kentinde yer alan hastane yapıları örnek olarak verilebilir.

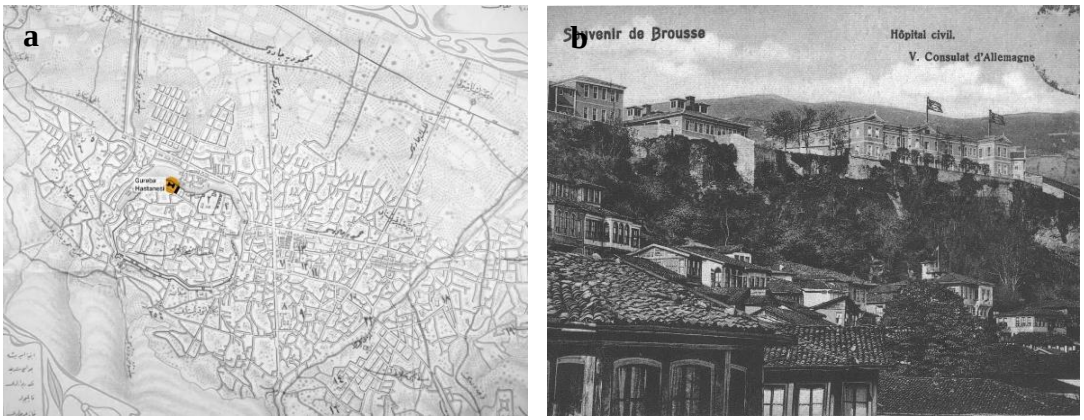
Samsun'da yer alan Hamidiye ya da Beledi Hastanesi olarak bilinen sağlık yapısı, kentte Tanzimat Döneminin modernleşme çabalarının ilk ürünü olarak inşa edilmiştir. II. Abdülhamid'in emriyle yaptırılan hastane, Mösyö Valeri[115] tarafından tasarlanmış ve 1904 yılında hizmete açılmıştır. 76 yatak kapasitesine sahip üç katlı hastane, "*birinci ve ikinci sınıf hastalar için*" oluşturulmuş özel alanları ile yaklaşık 15.000 metrekarelik bir arazi üzerinde 860 metrekarelik bir alana inşa edilmiştir. Modern tıbbi ekipmanları ve Avrupa'dan getirilen malzemeleri bünyesinde barındıran Hamidiye Hastanesi'nin cephesi ise sivri pencerelerden oluşan ve T planlı bir şekilde tasarlanmıştır. Giriş, sütunlarla desteklenen bir cumba ile vurgulanmıştır. Hastanenin konumu ise şehir merkezine yakın olarak tercih edilmiş; kente hâkim yüksek bir noktada konumlandırılmıştır (Şekil 4.25.). Böylelikle sağlık yapısının kentli için hem ulaşılabilirliği hem de kamusal etkisi artırılmıştır. Hastanede kullanılan Avrupa'dan özel olarak getirilen eşyalar ve malzemelerle yapının döneminin modern standartlarına uygun olarak tasarlandığı ve donatıldığı söylenebilir [74].

[115] Taşar [74], adı geçen mimarın II. Mahmud Dönemi'nde mimari tasarımlarıyla ön plana çıkan Vallury olduğunun tahmin edildiğinden bahsetmektedir. Mimarın adının ise, Samsun Eyaletinin bağlı olduğu 1904 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi'nde mimar-ı şehir olarak geçtiğini de değinmiştir.

Şekil 4.25. Samsun'da Geç Osmanlı Dönemi hastane yapısı **a.** 1905 tarihli haritada tahmini yeri [75] **b.** 1907 yılında Samsun Hamidiye Hastanesi [122].

Tanzimat Dönemi'nde modern anlayışla inşa edilmiş bir başka sağlık yapısı ise Bursa'da yer alan Gureba Hastanesi'dir. Ahmed Vefik Paşa tarafından yapımının özel olarak desteklendiği yapının adı bu sebeple Ahmed Vefik Paşa Hastanesi olarak da anılabilmektedir. Hastane, Hisar bölgesinin kuzeybatısında bulunan tepede, modern tıp anlayışına uygun olarak havadar ve salgın riskini azaltıcı bir konumda, eski sultan sarayının bulunduğu bölgede inşa edilmiştir (Şekil 4.26.). Hastane, bu şehre hâkim konumu ile aynı zamanda kente gelen yolcuların gördüğü ilk yapı olma özelliğini de taşımıştır. Bu yer seçimi, hastaneyi modernliğin ve çağdaş kurumların bir simgesi haline getirmiştir ve hastaneye imparatorluğun mirasını temsil eden sembolik bir anlam da kazandırmıştır. Gureba Hastanesi'nin inşa edileceği arazi 1864 yılında satın alınmış ve ilk binası 1868 yılında tamamlanmıştır. 1879 yılında ise yapıya ek bir bina ilave edilerek yapı genişletilmiştir [13], [77]. Hastanenin mimari özellikleri ise Saint Laurent [77] 'in ifadeleriyle Avrupa'da çok sık rastlanan ev tipi hastane modelini yansıtmaktadır. Yapı geleneksel ile modernliğin iç içe geçtiği bir tasarım anlayışı ile Avrupa mimarisinden esinlenilerek tasarlanmış ve neo-klasik süslemelere detaylandırılmıştır. Gureba Hastanesi'nin mimari tasarımının, aynı dönemde Paris banliyösünde inşa edilmiş Maisons-Lafitte Hastanesi ile benzerlik gösterdiğini de belirtmiştir. Bu durum, Osmanlı'nın Tanzimat Dönemi'nde modernleşme amacıyla yalnızca yeni tıp bilimi ve tekniklerini getirmek amacıyla reform gerçekleştirmediğini, aynı zamanda Avrupa tıbbının özgün bina tiplerinden de aktarım yapabildiğini göstermektedir.

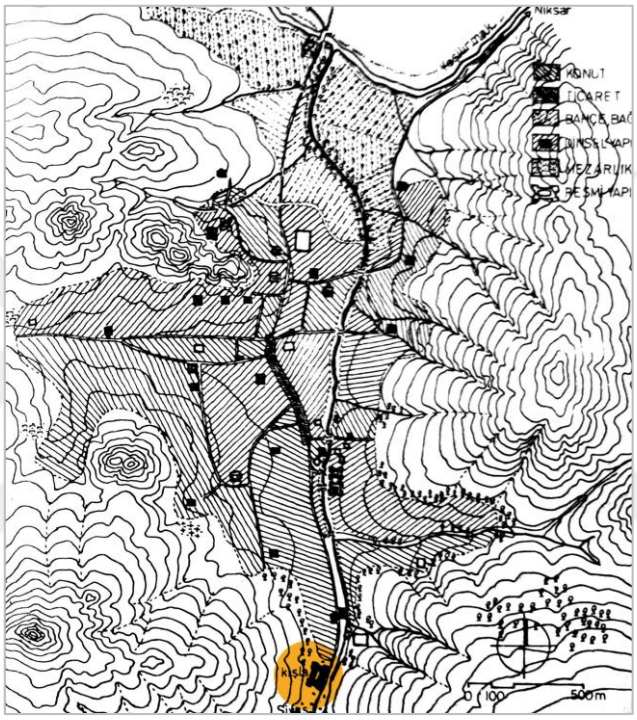
Şekil 4.26. Bursa geç Osmanlı dönemi hastane yapısı **a.** 1907 tarihli haritada konumu [87] **b.** 20. yüzyıl başlarında Bursa Gureba Hastanesi [123].

Sonuç olarak, Tanzimat Dönemi eğitim ve sağlık reformları, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme sürecinin temel taşlarından biri olmuş, bu alanlardaki değişimler hem toplumsal yapıya hem de kentsel mekâna yansımıştır. Eğitim ve sağlık binalarının mimarisi, Batılılaşma etkisini somut bir şekilde yansıtarak, Osmanlı modernleşmesinin mekânsal izdüşümünü oluşturmuştur.

4.4. Askeri Alanda Yapılan Düzenlemelerin Kentsel Mekâna Etkisi

Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme süreci ilk olarak Askeri alanda başlamıştır. İmparatorluğun Avrupa karşısında geri düşüşünün sebebinin uzun süre askeri alanla ilişkili olduğu düşünülmüş ve özellikle 18. yüzyıl itibariyle bu alanda pek çok ıslahat gerçekleştirilmiştir. 19. yüzyıl itibariyle de Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme süreci, askeri alanda kapsamı çok geniş olan reformlarla daha da öne çıkmıştır [60]. Bu modernleşme hareketinin temelinde, Avrupa tipi bir askeri sistem oluşturma hedefi yatmıştır. Bu sebeple de İmparatorluğun en büyük eksikliği olarak görülen askeri alandaki gelişim, Tanzimat reformlarının da en önemli bileşenlerinden biri haline gelmiştir [7]. Bu dönemde pek çok alanda öngörülen düzen değişikliğinin yeni ihtiyaçlara yol açması ve bu ihtiyaçların da yeni yapı taleplerine dönüşmesi süreci, askeri alanda da kışlalar, çoğu askeri amaçlı açılan fabrikalar ve askeri okullar gibi yapılarla karşılık bulmuştur [5], [62]. Bu yeni askeri gereksinimler, neo-klasik tarzda kışla ve yapıların inşa edilmesine yol açmış, çağdaş Avrupa usulleriyle yeniden tasarlanmış ve tasarımında Avrupalı mimarlar, askeri mühendisler etkin rol oynamıştır [7]. Cerasi [63] 'ye göre, bugün bilinen bütün kışlalar 19. yüzyıla tarihlenmektedir. Ayrıca Avrupa tipi bu kışlalar, kentin dış çeperlerinde ve hâkim

noktalarında inşa edilmiştir. Diğer alanlarda olduğu gibi bu alanda da yeni fonksiyonların ilk örnekleri yine başkentte görülmüş; Selimiye ve Kuleli Kışlası gibi yapılar, dönemin askeri mimari anlayışına göre tasarlanmış önemli örnekler olmuştur [5].[116] Kentlerin genellikle panoramik noktalarında ve dışarlarında yer alan kışlalara örnek olarak Tokat kentinden örnek verilebilir (Şekil 4.27.). 1898 tarihli Tokat kent planında kentin güneyinde, kente hâkim bir konumda konumlanan ve redif askerleri için yapılmış kışla görülebilmektedir [57].

Şekil 4.27. Tokat Kışlası, 1898 tarihli Erkan-ı Harbiye haritasında konumu [57].

Askeri kışlalar genel olarak dikdörtgen planlı ve geniş bir avlunun etrafını saran yapı kanatlarından oluşmaktadır. Bazı örneklerde topografyaya uyum sağlamak için kat sayılarıyla oynanarak plan düzeni korunmuş, şevli istinat duvarları eklenmiştir. Bu yapıların genellikle sade çizgileri ve işlevsel tasarımı, kat silmeleri ve ritmik pencereleri anıtsal bir

[116] Selimiye Kışlası, büyük boyutları, subay lojmanları, hamamı, camisi ve kitaplığı ile dönemin askeri mimari birimini tanımlamıştır [5]. Ayrıca 19. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen askeri yapılara Gümüşsuyu Kışlası (1861-1862), Maçka Silahhanesi (1862), Mecidiye Kışlası (Taşkışla) (1864) ve Taksim Topçu Numune Alayı Kışlası gibi yapılar örnek olarak gösterilebilir. Bu askeri yapılar 19. yüzyılda Osmanlı kent planlamasına eklenen yeni mimari unsurlar olmuştur [64].

özellik taşımıştır [5]. Büyük boyutlu ve etkileyici bu yapı grubu genellikle kentlerin çeperlerinde inşa edilmiştir [57], [64] (Şekil 4.27. ve Şekil 4.29.). İmparatorluk topraklarının hemen yer yerinde inşa edilen askeri yapılar, bu dönemde inşa edilen yapı grupları arasında da sayıca en yüksek kategoriyi oluşturmuşlardır. Aynı zamanda bu dönemde inşa edilen Harbiye (1863) ve Kuleli Askeri Lisesi (1861) gibi askerî okul yapıları da benzer mimari özellikler taşımakta, genellikle ortası geniş avlulara sahip planlarıyla kışla mimarisini anımsatmaktadır. Bu yapılarda da klasik oranlar ve ritmik cephe özellikleri dikkat çekmektedir [5].

Beyrut'ta inşa edilen İmparatorluk Kışlası, 19. yüzyılı ikinci yarısında, Beyrut'un güneybatısında, eski şehre hâkim bir tepede inşa edilmiştir (Şekil 4.28.). Kışlanın inşa edildiği arazi 1841 yılında kent savunmasında asker karargâhı veya garnizon olarak kullanılmıştır. 1851 yılında Osmanlı Valisi tarafından aynı yere inşa edilmiştir. İnşaat 1856 yılında birinci katın tamamlanmasıyla kullanıma açılmıştır. 1877 yılında ise ikinci kat tamamlanmış ve tüm kışla 1899 yılında tamamlanmıştır.[117] Dikdörtgen planlı, avlulu ve simetrik bir yapıya sahip Beyrut İmparatorluk Kışlası, İstanbul'daki Selimiye Kışlası ile mimari özellik, boyut ve inşa tarihi açısından benzerlik göstermektedir. Bu benzerlik, Tanzimat Dönemi'nde inşa edilmiş, imparatorluğun farklı şehirlerindeki askeri yapılarda ortak bir mimari dil kullanıldığını göstermektedir. Askeri Kışla'nın yanında ise 1846 yılında Askeri Hastane kurulmuş, bu hastane kentteki diğer yerel hastanelerin ve Fransız, Amerika ve Prusya hastanelerinin kurulmasına da öncülük etmiştir. Aynı zamanda yine askeri kışlanın bulunduğu parkın içerisinde saat kulesi inşa edilmiştir. Bu kule de İstanbul Tophane'deki Saat Kulesi'nin birebir benzeridir. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'ndaki anıtsal yapıların benzerliklerini ortaya koymaktadır. Beyrut'ta inşa edilen bu yapılar, Osmanlı yönetiminin varlığını simgeleyen ve Tanzimat Dönemi ile gelen modernleşme çabalarını yansıtan önemli eserler olmuştur [124].

[117] Beyrut Askeri Kışlası, literatürde Büyük Saray (*Grand Serai*) olarak da geçmektedir. 19. yüzyılın sonlarında kışlanın işlevi değişerek valiler tarafından idari işler için yani hükümet konağı olarak kullanılmaya başlamıştır [124].

Şekil 4.28. Beyrut'ta yer alan Askeri Kışla **a.** 1876 tarihli Julius Loytved haritasında kışlanın konumu [124] **b.** 20. yüzyılın başında Beyrut İmparatorluk Kışlası [125] **c.** Kışlanın kent siluetinde yeri [126].

19. yüzyılın ikinci yarısında, Abdülaziz Dönemi'nde Çanakkale'de inşa edilen kışla, askeri yapılara bir diğer örnek olarak verilebilir (Şekil 4.29.). Kışla, Çimenlik Kalesi ile bitişik biçimde tasarlanması nedeniyle Çimenlik Kışlası olarak bilinmektedir. Yapının konumu Çimenlik Kalesi'nin güney bitişiğinde ve Çanakkale Boğazı'na hâkim bir noktada konumlanmıştır. Çimenlik Kışlası başlarda askeri karargâh olarak kullanılmış, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde ise Jandarma Efrad Okulu'na dönüştürülmüştür. Çimenlik Kışlası, Tanzimat Dönemi askeri mimarisinin önemli bir örneğidir. Yapı, yaklaşık 300 metrekarelik bir taban alanına sahiptir. İki katlı ana bina yanında 700 metrekarelik tek katlı mekânlarla birlikte kurgulanmış bu kışla yapısı, neo-klasik üslup özellikleri taşımakta ve diğer Tanzimat Dönemi kışlalarıyla benzer mimari özelliklere sahiptir. Yapının ana girişi iki sütunla desteklenen bir çıkma kat ile kurgulanmıştır [127]. Günümüzde kısmen harap durumda olan kışla, Çanakkale'nin askeri ve mimari mirasının önemli bir ögesi olarak değerlendirilebilir.

Çanakkale'de yer alan bir diğer askeri yapı ise Çanakkale Eski Merkez Hastanesi olarak bilinen *Kale-i Sultaniye Hastahane-i Askeriyye*'dir. Şekil 4.29c.'de görülen askeri

hastane, askeri kışla ile yaklaşık aynı zamanlarda, 19. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiştir. Çanakkale'nin kuzeyinde, güney cephesi limana hâkim bir konumda inşa edilen bu hastane, özellikle I. Dünya Savaşı sıralarında ağır yaralı askerler hastanesi olarak kullanılmıştır. Askeri Hastane yapısı yaklaşık 1000 yatak kapasiteli, dikdörtgen plan şemalı, avlulu bir kurguda inşa edilmiştir [128].

Şekil 4.29. Çanakkale Askeri kışla ve hastane yapısı **a.** 1915 tarihli Erkan-ı harbiye haritasında konumları [129] **b.** Çimenlik Kışlası [127] **c.** Kale-i Sultaniye Hastahane-i Askeriyye [130].

Sonuçta Geç Osmanlı Dönemi'nde imparatorluğu modernleştirmeye yönelik askeri alanda gerçekleştirilen reformlar, yalnızca ordu teşkilatını değil, kentlerin fiziksel mekânını da etkilemiştir. Bu dönemde inşa edilen kışlalar, askeri hastaneler ve nizamiye yapıları, başta

Başkent İstanbul olmak üzere, imparatorluk genelinde yaygın bir şekilde inşa edilmiş ve Osmanlı kentlerinin modernleşme sürecinde önemli bir rol üstlenmiştir. Bu yapılar, Osmanlı kentlerinde yeni işlevsel alanlar yaratmış ve kentsel morfolojinin dönüşümüne katkıda bulunmuştur. Özellikle geniş kışla yapıları, çoğu kentte belirgin bir şekilde konumlanarak hem kentlerin mekânsal büyümesini hem de yeni ulaşım ve altyapı ihtiyaçlarını şekillendirmiştir. Askeri hastaneler ise sağlık hizmetlerinin modernleşmesine öncülük etmiş, aynı zamanda kentsel dokuda kamuya açık yeni işlev alanlarının ortaya çıkmasını sağlamıştır.

4.5. Ekonomi ve Ticaret Alanında Yapılan Düzenlemelerin Kentsel Mekâna Etkisi

Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı ekonomisinde ve ticaret yaşamında da önemli reformlar gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde vergi reformu, ticaretin liberalleşmesi, mali düzenlemeler ve altyapı yatırımlarıyla modernleşme amaçlanmıştır. Nüfus sayımlarıyla adil vergi sistemi hedeflenmiş, ticaret mahkemeleri kurulmuş, gümrük vergileri düşürülmüş ve Osmanlı Bankası ile mali yönetimin modernleştirilmesine çalışılmıştır. Altyapı yatırımları kapsamında gerçekleşen demiryolları, limanlar ve haberleşme sistemleri gibi büyük projeler, Osmanlı ekonomisinin modernleşmesini sağlamak için yürütülmüştür. Bu projeler ve yapılan reformlar her ne kadar ekonomik gelişmeyi hızlandırsa da dış bağımlılığı artırmıştır.[118]

Ekonomi ve ticaret alanında yaşanan gelişmeler Osmanlı İmparatorluğu'nun kentsel mekânında ve yaşamında da dönüşüme neden olmuştur. Tekeli [61], 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı kentlerinde ticari faaliyetlerin artmasıyla, kent yapısında önemli değişimler yaşandığından bahsetmiştir. "Gezginci tüccar" olarak adlandırılan sınıfın kent merkezlerine yerleşmesiyle çarşı olgusu ve bedesten bir bütünlük kazanmış; 19. yüzyıl itibariyle de kent merkezine dâhil olan yeni ticari işlevler, bu eski geleneksel yapıların yanında yeni merkezler oluşturmuştur. Bu dönemde Osmanlı kentleri, dünyayla bağlantılarını buharlı gemiler ve demiryolu üzerinden kurmaya başlamış; haberleşmesini ise tüm topluma açık posta sistemi ile sağlamaya başlamıştır. Bu yeni ulaşım ve haberleşme olanakları, kentlerde yeni yapı türlerinin inşasını gerektirmiştir. Ticaret alanında bu yapı türleri, ulaşım ağlarının

[118] Detaylı bilgi için bkz. Bölüm 3.5.

gelişimiyle birlikte malların depolanması için gümrük ve ticari antrepoların kurulması[119], fabrikaların açılması olarak ortaya çıkmıştır.

Bunlarla birlikte 19. yüzyıl itibariyle Osmanlı kentlerinde (özellikle taşra kentlerinde) yaşanan sosyo-ekonomik değişimler, kentlerin mekânsal yapısında belirgin farklılıklara yol açmıştır. Küçük üretim ve perakende ticaretle uğraşan genellikle Türklerden oluşan yerel esnaf grubu ile dış ticaret üzerinden zenginleşen Rum tüccarlar ve Ermeni toptancıların oluşturduğu farklı sosyal sınıflar, kent mekânında ayrışmaya başlamış ve böylelikle kentlerin ticari yaşamında da ikili bir yapı ortaya çıkmıştır. Kentlerdeki sosyal tabakalaşmanın bir yansıması olan bu ikili yapı, farklı grupların işyerleri için kentlerdeki yer seçiminde de farklılık oluşmasına sebep olmuştur. Geleneksel esnaf çarşıları, 16. ve 17. yüzyıldaki durumlarını ve yerlerini büyük ölçüde muhafaza ederken, Rum ve Ermeni kesiminin işyerleri olarak kurulan dış ticarete dayalı yeni dükkânlar, mağazalar ve hanlar, kentin ana ulaşım aksları boyunca sıralanmış ve kentlerin yeni ticaret merkezlerini oluşturmuştur [64].

Rıhtımlar ve Limanların İnşası: Bu dönemde ticaret alanında yaşanan gelişmelerin önemli bir kısmının denizyolu aracılığıyla gerçekleştirildiği ve bu gelişmelerin de kentsel mekânı etkilediği göz önünde bulundurulduğunda, bu gelişmelerden en çok etkilenen kentler Osmanlı'nın liman kentleri olmuştur. Osmanlı'nın liman kentleri, imparatorluğun Batı ile temel etkileşim noktaları ve uluslararası ticaretin en yoğun gerçekleştiği alanlar olmuştur. Deniz ticaretindeki büyüme, bu kentlerde yeni limanların ve rıhtımların inşa edilmesini gerekli kılarak kentsel dokuyu önemli ölçüde dönüştürmüştür [61], [131]. Büyük gemilere mal yüklenmesi, indirilmesi ve depolanmasını gerçekleştirebilmek amacıyla gemilerin yanaşmasına imkân veren liman ve ek yapıları imparatorluğun önemli kıyı kentlerinde kurgulanmıştır [62]. Ayrıca, bu gelişmeler, kentlerin nüfusunda artışa, yeni sosyal sınıfların ortaya çıkmasına ve ekonomik hayatın canlanmasına da neden olmuş ve bu şehirleri imparatorluğun en dinamik merkezleri haline getirmiştir. Kıyı hattının düzenlenmesi ile birlikte kıyı boyunca yeni gümrük yapıları ve antrepolar da kent mekânında yeni işlevler olarak yer almaya başlamıştır [61].

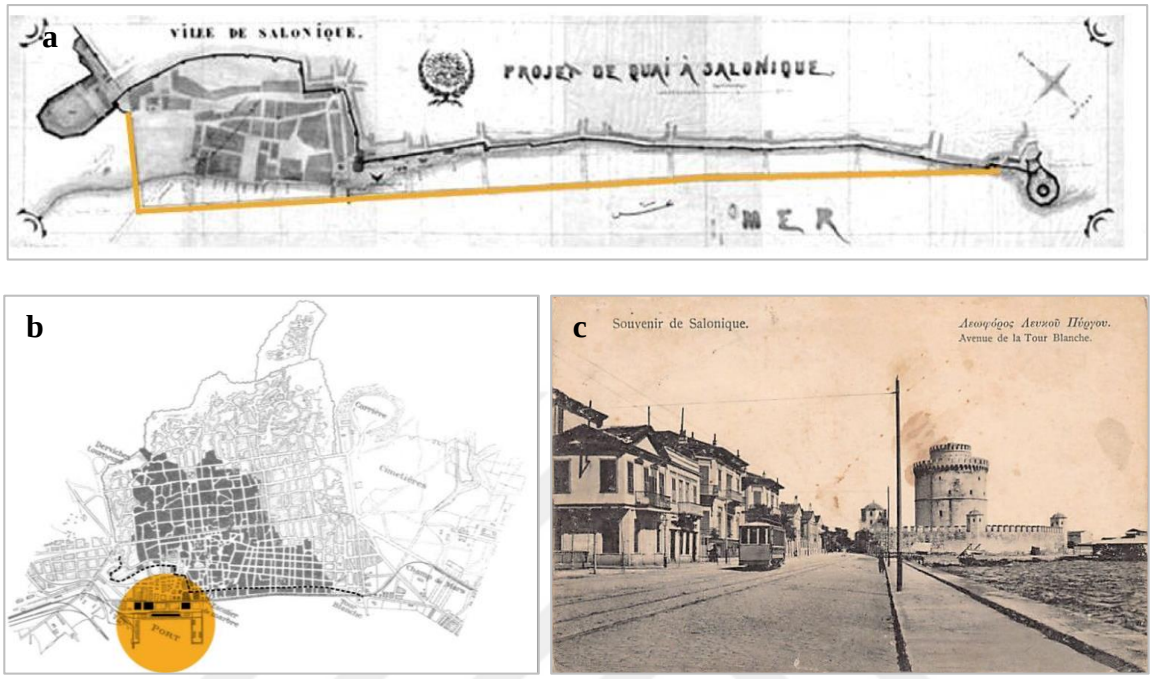
---

[119] Tekeli [61], 16. yüzyılın kervansaray ve hanlarının işlevlerini istasyon, antrepo ve otellere bıraktığını belirtmiştir.

Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı liman kentlerinde yaşanan bu değişim süreci, Batıya yakınlığı nedeniyle Doğu Akdeniz liman kentlerinde etkili olduğu ve bu kentlerin mekânsal gelişimini belirleyen içsel ve dışsal faktörler sonucu dönüşüm yaşadığı söylenebilir [94]. Bu bölgenin Batı ekonomisine entegrasyonu, ticarette büyük bir artışa neden olmuş; 1830'lu yıllardan itibaren buharlı gemilerin bu bölgeye gelmesi ile kentlerdeki mevcut altyapının eksikliği ortaya çıkmıştır. Böylelikle Selanik, İzmir, Mersin gibi Doğu Akdeniz kentlerinde 19. yüzyılın ilk yarısına yaklaşırken modern rıhtımların, geniş gümrük yapılarının, ticari depo yapıları gibi daha geniş ulaşım tesislerinin inşasına başlanmıştır [132]. Ticaret ile modernleşen bu kentler sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme vitrini haline gelmiştir [70].

Selanik'te gerçekleştirilen kıyı hattı düzenlemeleri, Tanzimat reformları kapsamında 1869 yılında Selanik'te kurulan belediyenin çalışmaları doğrultusunda başlamıştır. Belediye kentin imarı, altyapı tesisleri, inşaat kontrolü ve yangın önemleri gibi kent sorunlarının yönetimini üstlenmiştir [70]. 19. yüzyılın ikinci yarısında Selanik, önemli bir geçiş limanı haline gelmiş ve dönemin dünya pazarı ile bütünleşmiştir. Böylelikle kentin Bizans Dönemi'nden kalma eski limanının dolması nedeni ile yeni bir rıhtım inşası gündeme gelmiştir. Ayrıca bu dönemde rıhtım binasının yetersiz kalması ve kentin tüccarlarının şikâyetleri üzerine, Selanik Vilayet Meclisi'nde bu inşaat süreçleri tartışılarak yeni bir rıhtım-iskele ve gümrük binası yapımına karar verilmiştir [70], [94]. Gerçekleştirilecek rıhtım inşası için Osmanlı'nın sınırlı imkânları bulunması nedeniyle yabancı girişimcilerden imtiyaz talepleri alınmıştır. Selanik'te yaşayan yabancı tüccarların ve konsolosların kentsel düzenlemeler üzerinde etkisi olmuş; özellikle rıhtım inşası gibi büyük ölçekli projelerde yabancı sermayenin etkisi büyük olmuştur. İzmir rıhtımı için imtiyaz alan Guarracino ve Charnaud, 1866 yılında Selanik rıhtımının inşası için de imtiyaz almıştır. Ancak finansman sorunları sebebiyle proje hemen gerçekleştirilememiş, rıhtımın inşası ancak 1882 yılında tamamlanabilmiştir (Şekil 4.30a.). 1897 yılında ise liman inşası başlamış, 1903 yılında tamamlanmıştır. Bu süreçte modern taşıma ekipmanları, gümrük depoları, idari binalar ve karantina gibi yapılarda limanla birlikte kurgulanarak inşa edilmiştir (Şekil 4.30b.). Selanik, kıyı hattında gerçekleştirilen bu düzenlemeler ile modern ve Batılı bir görünüme sahip olmuştur. Rıhtım ve çevresi, bankaların, uluslararası ticaret şirketlerinin, ofislerin, kulüplerin, restoranların, kafelerin, otellerin ve lüks konutların yer aldığı bir bölgeye dönüşmüştür [70]. Gençer [70], Selanik'te yangınlar ve rıhtım inşası ile başlayan dönüşüm

sürecinin, yeni rant alanları yarattığından ancak dönüşümün ekonomik hayatın sürdüğü alanlarla sınırlı kaldığından; Tanzimat reformcularının beklediği gibi büyük ölçekli bir seviyede dönüşüm gerçekleşmediğinden bahsetmektedir.

Şekil 4.30. Selanik kıyı hattı düzenlemesi **a.** Rıhtımın inşası, 1869 tarihli rıhtım planı [70] **b.** 1903 tarihli haritada yeni limanda yer alan gümrük ve antrepo yapıları [63]
c. 1910'larda düzenlenmiş Selanik kıyı hattı [133].

Bir başka Osmanlı liman kenti modernleşmesine Mersin örnek olarak gösterilebilir. Mersin de, İzmir ve Selanik gibi Osmanlı liman kentleri ile ticaret kapasitesi ve ilişkileri nedeniyle benzer mekânsal dönüşüm süreçleri yaşamıştır [94]. Mersin, 19. yüzyılda tahıl ve pamuk üretimi için uygun iklim koşullarına sahip olması nedeniyle ön plana çıkan Çukurova'nın tarımsal ürünlerinin Fransa, İngiltere ve Rusya gibi ülkelere ihracatı ve sanayi ürünlerinin bu ülkelerden ithalatı için önemli bir liman kenti olarak ön plana çıkmıştır. Mersin'de 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren farklı iskelelerin inşasına başlanmış ve bu süre yüzyıl boyunca devam etmiştir. Kentin ilk iskelesi gümrük binası önünde inşa edilmiştir. Ardından ahşap ve taş iskeleler eklenmiştir. Bu süreçte yabancı ülkelerin şirketleri de kendi iskelelerini inşa etmeye başlamıştır (Şekil 4.31a.). 1850'lerin başlında Mersin'de yük ve yolcu taşıyan teknelerin kıyıya yanaşabileceği yalnızca iki iskele bulunurken, bu sayı 1872'de dörde, 1892'de ise beşe çıkmıştır [132]. 1869 yılında dünyanın önemli kanallarından biri olan Süveyş Kanalı'nın inşası için gerekli olan kereste gibi malzemelerin

Mersin Limanı'ndan Şam ve Mısır'a ihraç edilmesi, kentin ticari önemini arttırmıştır. 1886 yılında ise İngilizlere verilen imtiyazlarla yabancı sermaye ile inşa edilen Mersin-Adana demiryolu, istasyon ile ana iskele arasında ilişki kurarak Mersin'i Çukurova'ya ve tüm İç Anadolu'ya bağlamış, bu süreç kentin fiziksel mekânının dönüşümünde önemli bir rol oynamıştır. İstasyon binası ile ana iskele arasında bağlantıyı sağlayan ve kentin o dönemde ana aksı olan geçmiş adıyla İstasyon, günümüzdeki adıyla Uray Caddesi iskelelerle ilişkili olan yapıların üzerinde konumlandığı bir aks olmuştur. Uray Caddesi ve çevresinde gemi acenteleri, bankalar, uluslararası şirketler, komisyoncular; gümrük iskelesi çevresinde ise gümrük binası (Şekil 4.31c. ve Şekil 4.31d.), oteller, dükkânlar restoran ve kafeler faaliyet göstermiştir. Mersin'de bahsi geçen küçük iskelelerin dışında büyük ölçekli bir limanın bulunmaması, kente yaklaşan gemilerin açıkta demir atmasına ve gemideki yüklerin kayıklarla kıyıya taşınmasını gerektirmiştir. Artan talepler ile kentte büyük ölçekli bir liman için girişimler ancak 20. yüzyılın başında yaşanmıştır. 1910 yılında Adana Valiliği tarafından bir liman iyileştirme projesi hazırlanmıştır (Şekil 4.31b.), ancak tam anlamıyla modern bir limanın inşası 20. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar gerçekleşememiştir [94].[120]

[120] Selvi Ünlü ve Göksu [94, s. 19] bu konu hakkında çalışmasında şu ifadelere yer vermiştir:

"Ne var ki kentin bir iskeleden liman kentine doğru evrildiği, 1830'lu yıllardan 1920'li yıllara kadarki dönemde hala, gelişmiş, modern bir limandan söz etmek güçtür. Kıyıdaki iskeleler, kendiliğinden ve dönemsel gereksinimler doğrultusunda inşa edilmiştir. İskelelerin yapımı ve yeni bir limanın planlanması gibi kentsel mekâna ilişkin pek çok konuda, gerek talepleri ve gerekse sağladıkları parasal destekle, kentteki tüccar ve konsoloslar etkili olmuştur. Dolayısıyla bu dönemde, ticaretin gereksinim duyduğu ve sermayenin talep ve beklentileri uyarınca, noktasal müdahale ve iyileştirmeleri hedefleyen projeler dışında, kentsel mekânın bir bütün olarak düzenlenmesine ya da kentsel gelişimin yönlendirilmesine ilişkin herhangi bir plan söz konusu olmamıştır."

Şekil 4.31. Mersin kıyı hattı düzenlemeleri 1894 tarihli harita **a.** 1894 tarihli planda Gümrük yapısı [132] **b.** 1910 tarihli mersin iskelesinin iyileştirilmesine yönelik proje [94] **c.** 1909 yılında Mersin gümrük yapısı [134] **d.** 20. yüzyılın ilk yarısında Mersin Gümrük Meydanı [134].

Fabrikalar: 19. yüzyıl kent mekânında ortaya çıkan bir diğer yeni işlev de fabrikalar olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayileşme süreci ilk olarak 18. yüzyılın sonlarında askeri alanda yapılan tersane, tophane gibi yapılarla başlamıştır. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde yerli sanayinin büyük bir gerilemeye uğramasından sonra, Tanzimat Dönemi'ne gelindiğinde sanayileşme süreci sivil alana kayarak ivme kazanmıştır. Resmi yapı grubu programının büyük bölümünü oluşturan *fabrika-i hümayûnlar*, İstanbul dışındaki kentlerde de inşa edilmeye başlanmıştır [5]. Kent yaşamının yeni ögelerinden biri olan fabrikalar, genellikle kentlerin yakın çevrelerinde, kolay ulaşılabilir noktalarda inşa edilmiştir [61]. Sayısal olarak en çok Tanzimat Dönemi'nde inşa edilen bu yapılar, kendilerine has mimari çözümleri olan büyük yatırımlar olmuştur. Genellikle neo-klasik üslup özelliklerini taşıyan bu yapılarda dönemin teknolojisini yansıtan strüktürler kullanılmış, yapılar pavyonlar halinde, çoğunlukla lineer bir yerleşimde inşa edilmiştir [5]. Aynı zamanda bu yapılar 19. yüzyıl haritalarında, dini ve kamusal yapılar gibi, haritalar üzerine işlenmeye başlamıştır [135]. Fabrika yapılarına örnek olarak Fabrika-ı Hümayun ve Romangal İpek Fabrikası'nın yer aldığı Bursa ve Tütün Fabrikasının yer aldığı Samsun örnek olarak gösterilebilir.

Tanzimat Dönemi'nde Bursa, özellikle iplik üretimi ve fabrikalarıyla öne çıkan bir sanayi merkezi haline gelmiştir. Bu dönemde, devlete ait olan Fabrika-i Hümayun ya da Hümayun İpek Fabrikası ve Romangal İpek Fabrikası gibi özel girişimler tarafından kurulan tesisler, kentin ekonomik yapısını şekillendirmiştir (Şekil 4.32.). Hümayun İpek Fabrikası, 1852 yılında imparatorluğun devlet eliyle endüstrileşme politikasının bir parçası olarak kurulmuş ve özellikle sarayın ipek halı ve kumaş ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla faaliyet göstermiştir. Muradiye mahallesinde, Cilimboz deresinin kenarında yer alan sanayi yapısı,

sarayda kullanılacak ipek halı ve kumaşlar için iplik üretme amacıyla kurumuştur. Bir kompleks şeklinde inşa edilen tesiste fabrika müdürü için bir konut (kasr-ı hümayun), koza depolamak için kozahane, iplik eğirme makinaları ve bir havuz yer almaktadır [13], [135]. Aynı zamanda, Bursa'da 19. yüzyılın ikinci yarısının başlarında, modern üretim teknolojisinin bir ürünü olan hidrolik ile çalışan değirmenler de ortaya çıkmıştır. Bu değirmenler şehrin nehirleri boyunca konumlanmış ve şehrin çağdaş sanayi anlayışını yansıtan ögelerden biri olmuştur. Bu değirmenler fabrika-i hümayun'un da yer aldığı Çilimboz deresinde veya Gökdere bölgesinde yoğunlaşmıştır [13].

Şekil 4.32. Bursa'da 19. yüzyılda inşa edilen fabrika yapıları **a.** 1907 tarihli haritada kent içindeki konumları [87] **b.** Fabrika-i Hümayun ve Romangal İpek Fabrikası [87].

Samsun'da inşa edilen Tütün Fabrikası ise 1887 yılında yabancı sermaye ile Fransız Reji Şirketi tarafından kurulmuştur. Fabrika, kurulduğu dönemde başkent İstanbul'daki fabrikadan sonra imparatorluğun en önemli ikinci tütün işletme tesisi olmuştur. Bu durum, Samsun'u bir tütün merkezi haline getirmiştir [73]. Tütün Fabrikası'nın kuruluşunun, Tanzimat Dönemi'ndeki sanayileşme ve modernleşme çabalarının bir parçası olduğu söylenebilir. Fransız şirketinin etkisi ile kurulan bu fabrika, Samsun'un imarında ve ekonomik kalkınmasında kritik bir rol oynamıştır. Tütün üretimi, Canik sancağı ve çevresindeki tarımı canlandırmış ve Samsun limanı üzerinden yapılan ihracatta kent ekonomisini güçlendirmiştir. Aynı zamanda tütün üretiminin yanında şehir planlaması ve altyapı çalışmalarında da etkili olmuştur [73], [74]. Samsun Tütün Fabrikası, kent merkezinde büyük bir kompleks olarak inşa edilmiştir. Fabrika'nın genel mimari üslubu Fransız anlayışıyla paralellik göstermektedir; yapıda rasyonellik ve fonksiyonellik ön planda

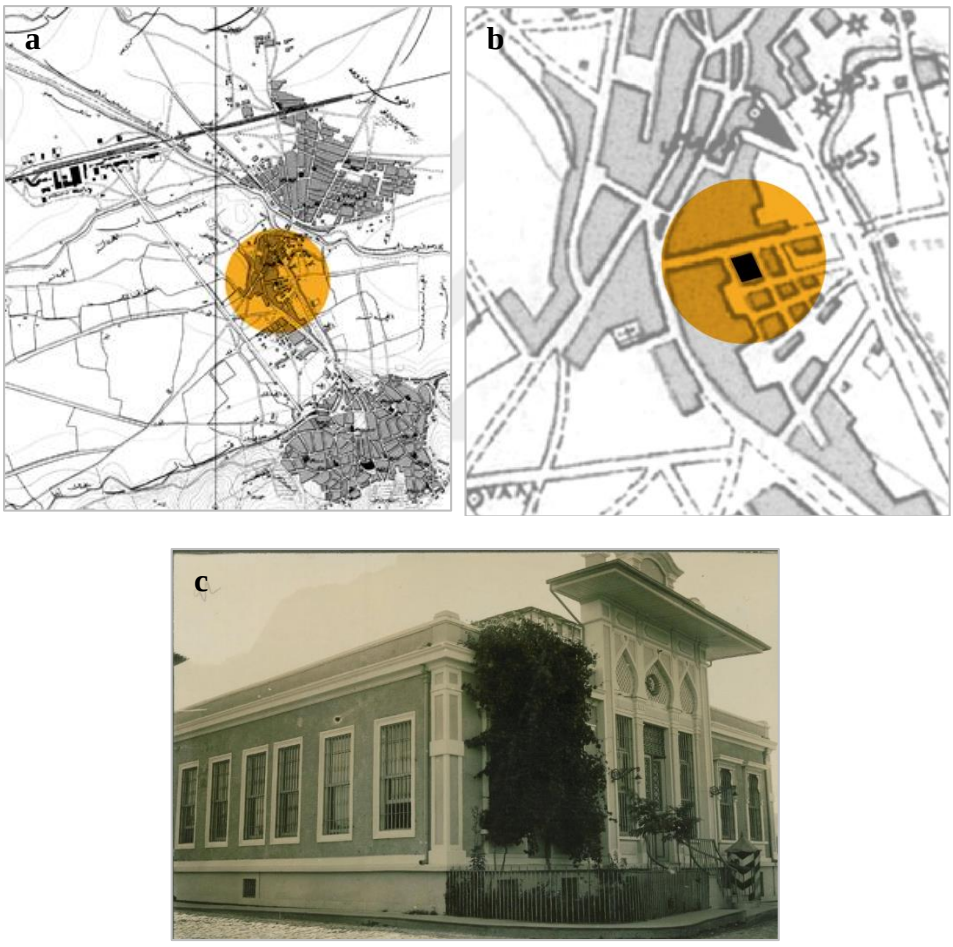
tutulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer kentlerinde (İzmir Sigara Fabrikası veya İstanbul Cibali Tütün Fabrikası gibi) yer alan tütün ve sigara fabrikaları ile benzer mimari özellikler taşımaktadır. Betonarme ve kâgir yapım sistemlerinin ortak kullanılan endüstri yapısı altı bloktan oluşmaktadır. Üretim birimi, idari birimler, depolar, yemekhane, güvenlik birimleri gibi farklı işlevleri içeren kompleks, kentin ticari ve endüstriyel faaliyetlerinin odak noktası haline gelmiştir [136], [73]. Kamu binaları arasında yer alan Fabrika 1905 tarihli şehir haritasında özellikle belirtilmiştir (Şekil 4.33.). Bu durum kent için taşıdığı önemi vurguladığının göstergesi olmuştur. Tütün fabrikası, Samsun'un merkezinde ekonomi ve ticaretin yanında sosyal hayatı da canlandırmıştır, kentin tütün merkezi olarak bir kimlik kazanasını sağlamıştır. Fabrika Erken Cumhuriyet Dönemi'nde de önemini sürdürmüş, 1980 yılında ise önemini yitirmeye başlamıştır. 1997 yılında ise tamamen kapatılmıştır. Günümüzde Fabrika yapısı restore edilerek ticari işlevle kent merkezinde yer almaya devam etmektedir [73].

Şekil 4.33. Samsun'da Geç Osmanlı Dönemi'nde inşa edilmiş fabrika yapısı **a.** 1905 haritasında konumu [75] **b.** Samsun Tütün Fabrikası [137].

Bankalar: 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticarete ve sermayeye açılışı ile birlikte kent mekânına yeni bir işlev olarak finansman kurumları da dâhil olmaya başlamıştır. Eskiden tüccarlar ticaret yapmak amacıyla kendi malları ile bizzat ilgilenirken, Osmanlı'nın dış ülkelerle ticaret yapmaya başlaması ile birlikte bu süreç daha karmaşık bir hale gelmiştir. Bu sürecin yönetilmesi için bankalara ihtiyaç duyulmuş ve 19. yüzyıl itibariyle ticarette tüccarlar birer koordinatör; bankalar ise aracı olarak görev yapmaya başlamıştır. Bankaların ticaret sürecinde önemli bir pozisyona gelmesi ile birlikte kentlerde yeni bir merkez ortaya çıkmış; eskiden kentlerin en önemli ticaret yerleri olan bedestenler yerini bankalar ve çevrelerinde yeni iş biçimine uygun işhanlarından oluşan bir merkeze bırakmıştır [61]. Osmanlı Bankası'nın inşa edildiği kentlere Eskişehir örnek verilebilir.

Eskişehir'de yer alan Osmanlı Bankası, 20. yüzyılın başında, 1905-1906 yıllarında inşa edilmiştir. Odunpazarı ilçesinde, Belediye Sokak'ta konumlanan banka yapısı, Osmanlı'nın ticari yoğunluğu olan kentlerde bir şube açmaya karar vermesi üzerine inşa edilmiştir (Şekil 4.34.). 1892 yılında kentten geçen Bağdat Demiryolu'nun, Eskişehir'deki ticari hareketi başlatan başlıca neden olduğu söylenebilir. Banka binasının tasarımını yabancı bir mimar yapmıştır. Tek katlı 400 metre kareye yakın ana bina ve ek yapılarla yaklaşık 700 metrekarelik bir kullanım alanına sahip bu banka yapısı kasa, arşiv odaları, teknik hacimler gibi işlevleri bünyesinde barındırmaktadır [138]. Yapı 1982 yılında tescillenmiştir [139] ve günümüzde hala banka yapısı olarak kullanılmaktadır (Şekil 4.34c.).

Şekil 4.34. Eskişehir'de Geç Osmanlı Dönemi'nde inşa edilmiş Osmanlı Bankası **a.** 1896 Erkan-ı Harbiye haritasında kent içerisindeki konumu [90] **b.** Eskişehir Osmanlı Bankası'nın konumu [90] **c.** 1930 yılında Eskişehir Osmanlı Bankası [140].

Düyûn-u Umumiye İdareleri: Osmanlı Bankası'nın dışında, Tanzimat Dönemi'nde ortaya çıkan bir başka yapı grubu ise *Düyûn-u Umumiye İdaresi* tarafından kullanılmak üzere ortaya çıkan binalardan oluşmaktadır. Tanzimat Fermanı ilanı sonrası modern bankacılık

sistemine geçiş yapan Osmanlı'da mali sorunlar devam etmiş; özellikle Kırım Savaşı sonrası yaşanan büyük askeri harcamalar, yabancı devletlere verilen kapitülasyonlar, toprak kayıpları ve iç isyanlar Osmanlı ekonomisini derinden etkilemiştir. Devlet tarafından sık sık tağşiş yöntemine başvurulmuş olsa da, bu uygulama bütçe açıklarını kapatmaya yetmemiş ve 1854 yılında İngiltere'ye karşı ilk dış borçlanma ile başlayan bu süreç kontrolsüz bir şekilde devam etmiştir [138]. 1875 yılında Osmanlı Devleti iflas etmiş ve borçlarını ödeyemez duruma gelmiştir. Düyûn-u Umumiye İdaresi, Osmanlı Devleti'nin bu mali iflasının ardından, devletin dış boşlarını düzenli olarak ödemesini sağlamak ve alacaklı Avrupalı devletlerin çıkarlarını korumak amacıyla 1881 yılında kurulmuştur [36]. Karma bir yönetim kurulu tarafından yönetilen bu idare [141], Osmanlı Bankası ile yakın bir iş birliği içerisinde çalışmış; Osmanlı Bankası, Düyûn-u Umumiye İdaresi'nin finansal işlemlerini yürüten kurum olmuştur [57], [124]. Osmanlı Devleti'nde yabancıların kontrolünü meşrulaştıran ve Osmanlı'nın ekonomik bağımsızlığını büyük ölçüde zayıflatan bu idare, Osmanlı topraklarındaki iletişim ağları, limanlar ve demiryolları gibi büyük altyapı yatırımlarının da gerçekleşmesine zemin hazırlayarak, kentlerin modernleşmesine de katkıda bulunmuştur. Ancak bu yatırımların büyük çoğu, Avrupalıların çıkarları doğrultusunda gerçekleşmiştir [124], [138]. Osmanlı kentlerinde kurulan Düyûn-u Umumiye yapılarına Ankara kenti örnek olarak gösterilebilir.

Ankara kentinde yer alan Düyûn-u Umumiye İdaresi, Tanzimat Dönemi'nde, 19. yüzyılın son çeyreğinde kent mekânına eklenmiştir. Düyûn-u Umumiye İdaresi, kentte vergi toplama işlevini 1892 yılından itibaren yürütmüştür. İdare'nin varlığı, yerel sanayinin çöküşü ve Batı rekabetine açık hale gelen ekonomi ile doğrudan ilişkilidir. Aynı zamanda Osmanlı'nın siyasi-idari bağımlılığının kentsel mekânda yaşanan dönüşümünün önemli bir göstergesidir. İdare binası, Kızıl Bey Camii'nin yanında, Millet Bahçesi'nin güneyinde, günümüzde Ulus Meydanı'nın bulunduğu açık alana bağlanan caddenin ise batısında konumlandırılmıştır (Şekil 4.35.) [142]. Düyun-u Umumiye binası, Ankara'nın geleneksel dokusunda yabancı finans kurumlarının fiziksel temsili olarak öne çıkmıştır [57]. İki katlı mütevazı bir üslup ile kurgulanan yapı, Cumhuriyet sonrasında Hariciye Vekâleti olarak kullanılmaya devam edilmiştir [143].

Şekil 4.35. Ankara Düyûn-u Umumiye İdaresi **a.** 1924 Şehremaneti haritasında konumu [144] **b.** 20. yüzyıl başlarında Ankara Düyûn-u Umumiye İdaresi [145].

Çarşılar ve Dükkânlar: Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıl itibariyle ekonomi ve ticaret alanında yaşanan gelişmeler, kentsel mekânda yer alan 'çarşı' ögesinde de dönüşüme neden olmuştur. Osmanlı kentlerinde çarşı ögesinin tek bir merkezi olmasa da, çarşılar kent yaşamının odak noktası olmuştur. Osmanlı'nın çok uluslu kent yapısında dini ve kültürel etkinlikler belirsiz ve kapalı kalırken çarşılar, herkes için kamusal bir alan olarak işlev görmüştür. Çarşı, ticaretten idari uygulamalara, bireysel işlerden siyasi tartışmalara kadar farklı işlevlere ev sahipliği yapmış, bütün sosyal grupların bir araya geldiği bir kamusal mekân olmuştur. Anadolu ve Balkanlarda kullanılan *çarşı*, *carsija* veya *pazar* kelimeleri, herkese açık olmayı ifade etmiştir. Ekonomik faaliyetlerin ana merkezi olan çarşılar, yalnızca ticari faaliyetlerin gerçekleştiği mekânlar değil, aynı zamanda toplumun tüm kesimlerinin bir araya geldiği, kültürel etkileşimlerin yaşandığı ve sosyal hayatın şekillendiği çok yönlü merkezler olmuştur. Bu merkezlerde, imparatorluğun farklı coğrafyalarından gelen bireyler, farklı sosyal sınıflar ve etnik kökenlerden insanlar bir araya gelerek karmaşık bir sosyal etkileşim ağı oluşturmuştur [63].

Cerasi [63] ’ye göre, çarşı içerisinde Osmanlı kültürünün modernleşme süreci üç paralel yol izlemiştir: Bunlardan birincisi günlük yaşamın kurallardan ve dini zaman düzeninden koparak başlıca iki dini grup arasında (Müslümanlar ve Hristiyanlar) bir ortak beğeninin ve kültürün inşa edilmesi, ikincisi bu iki farklı ideolojiye ait kültürlerin her birine kesin bir aidiyet duyulması duygusundan kopulması ve sonuncusu toplumsal yaşamın sivilleşmesidir. Bu süreçte ticaret ve zanaatkârlık faaliyetlerinde askerlerin ve dervişlerin artan katılımı ile birlikte sosyal sınıflar arasında da etkileşim yaşanmıştır.

Ticaret merkezleri 16. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar geçen süreçte Osmanlı kent mekânlarında sosyo-ekonomik ilişkilerdeki değişimlerin en çok hissedildiği ve görüldüğü kent ögeleri arasında yer almıştır. Bu süreçte ticaret alanlarının kapladığı alan genişlemiş, dükkân sayıları artmış ve tek yapı içerisinde gerçekleşen işlevler de yoğunlaşmıştır. Ticarette artan bu yoğunlaşmanın dükkân sayılarındaki artışa etkisi dışında ticari bina tipolojisinin temel yapı ögeleri önemli bir değişikliğe uğramamış ve sade bir mimariye sahip bu yapı grubu kent mimarisinde fazla iz bırakmamıştır. 19. yüzyıl ortalarından itibaren ise Osmanlı’nın büyük kentlerinde çarşılar Batılı mimari tiplerle gerçekleşmeye başlamıştır. Dar parsellerde zemin katları dükkân, üst katları ise büro ya da konut olarak kullanılan Avrupa tipi ticaret sokakları oluşmaya başlamıştır [63].

Sonuç olarak, Tanzimat reformları ile başlayan modernleşme süreci, Osmanlı kentlerinin ticari yaşamını etkilemiş ve dönüştürmüştür. Bu dönemde limanların modernize edilmesi, yeni ticaret yollarının açılması ve gümrük sisteminin yeniden düzenlenmesiyle birlikte, özellikle liman kentleri uluslararası ticaretin önemli merkezleri haline gelmiştir. Kentlerde yeni rıhtım ve limanların inşası ile kıyı hattı düzenlemeleri gerçekleştirilmiş; ticari depo, fabrikalar ve bankalar, modern dükkânlar gibi yeni işlevler kent yaşamına dâhil olmuştur. Bu yapı grupları, kentlerin fiziksel yapısını dönüştürerek kentlere yeni ticaret ve sanayi merkezleri kazandırmıştır.

4.6. Sosyo-Kültürel Alanda Yapılan Düzenlemelerin Kentsel Mekâna Etkisi

Tanzimat Dönemi’nde kent mekânını dönüştüren bir diğer düzenleme ise sosyo-kültürel alanda gerçekleşmiştir. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nda sosyo-kültürel açıdan pek çok dönüşüm gerçekleşmiştir. Tanzimat’ın getirdiği Müslüman ve gayrimüslim halkın kanun önünde eşitliğinin kabulü; giyim-kuşam alanında batılılaşma etkisiyle yaşanan

değişimler; kadınların toplumsal hayatta rollerinin değişmeye başlaması gibi dönüşümler yaşanmıştır. Sosyo-kültürel alandaki modernleşme çabaları, hem devlet yapısında hem de bireylerin günlük yaşamında etkili olmuş, bu değişim diğer düzenlemelere göre daha uzun bir süreçte gerçekleşmiş ve kent mekânını da etkilemiştir. Bu dönemde Osmanlı halkının yaşam tarzı değişmeye başlamış; halkın yeme-içme, eğlenme gibi yeni alışkanlıkları ortaya çıkmıştır. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Batılı tarzda içkili ve yemekli toplantılar yapılan lüks dükkânlar, kafeler, eğlence yerleri, oteller ve kamusal açık alanlar sosyal hayattaki değişimin yansıması olarak kent mekânına dâhil olmuştur [61], [146].

Parklar ve Bahçeler: Osmanlı kentlerinin sosyo-kültürel alanda yaşadığı ilk mekânsal dönüşümün kamusal açık alanlar olan parklar ve bahçelerde yaşandığı söylenebilir. 18. yüzyılda Lale Devri ile Avrupa'da (özellikle Fransa'da) yer alan bahçelere ilgi duyulmaya başlanmıştır. Bu dönemde yurt dışını gözlemlemeye giden sefirler, yabancı oldukları ve yeni karşılaştıkları bu kent mimarisi karşısında oldukça etkilenmiş ve imparatorlukta da bu mimarileri uygulamaya başlamışlardır.[121] Cerasi [63, s. 2001], Osmanlı'nın Avrupa'dan esinlenerek oluşturduğu parklar hakkında şu şekilde bahsetmiştir:

> "Fransız park tasarımından sadece bütünün çiziminin organikliğine ve büyük alanların bölünmezliğine olan eğilim alınmış, öte yandan bu parklardaki anıtsallık ve temsil gücü ve de mekânsal öğeler ile binaları birleştirici olarak kullanılan perspektif, ayrıca görüş ekseninin obelisk ve heykeller gibi merkezler çevresinde yön değiştirmesi gibi unsurlar tamamiyle yadsınmıştır."

Tanzimat Dönemi ile birlikte, Batılı bahçe tasarımı anlayışı, Osmanlı kentlerine belirgin bir şekilde yansımıştır. Tanzimat Dönemi'nde kent mekânının fiziksel dokusunun değişmesi ile birlikte, yeşil alanların işlevleri de değişmeye başlamıştır [61]. Bu dönemde padişahlar tarafından Avrupa'nın başkentlerinden esinlenen saray bahçeleri ve kamusal parklar, başta İstanbul olmak üzere, kentlere entegre edilmiştir [12]. Özellikle kent

---

[121] Batur [5, s. 1039-1040], 18. yüzyılda Fransa'ya sefirliğe yollanan Mehmed Çelebi'nin buradaki bahçelerden nasıl etkilendiğini şöyle aktarmıştır:

"Yeni karşılaştığı ve yabancısı olduğu bu mimari karşısında ve ancak naif bir dille betimleyebildiği bu saraylarda Mehmed Çelebi, en çok; 'dünya müminlerinin hapishanesi, kâfirlerin cenneti dediği bahçelerin büyüklüğü ve sistematik düzenlenişleri; bahçe düzenlemesinde su unsurunun oynadığı önemli rol ve ... teknik buluşlarla donatılmış özerk bir su mimarisinin varlığı; - sarayların güdümlü zenginliği ve görkemi ve döşenişlerindeki göz kamaştırıcılıktan' etkilenmiş görünmektedir. Çelebi'nin gözlemlerinin ve anlatımının Padişah III. Ahmed'i ve Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa'yı derinden etkilediği anlaşılmaktadır. Paris'ten birçok saray ve bahçe planları ve resimleri getirtilmiş, bu örneklerden esinlenilerek ünlü Kâğıthane düzenlemesi gerçekleştirilmiştir."

içerisinde, daha önceleri tarımsal üretim amacıyla kullanılan alanlar üretim yeri olmaktan uzaklaşarak; bu alanların bir kısmı yeni mahallelere dönüşmüştür. Diğer kısmı ise tüm kentlinin kullanımına dönük olarak "Belediye Parkları" olarak tasarlanmaya başlamıştır. Benzer şekilde, bu parklar kentlerin büyümesi sonucu kent sınırları içerisinde kalan mezarlıkların dönüştürülmesi ile de gerçekleştirilmiştir [61]. Kent sınırları içerisinde veya sınır dışındaki mezarlık alanları bu süreçte, büyük veya küçük fark etmeksizin, kentleşme sürecine dâhil edilmiştir. Kentlerin dışında, çoğunlukla tepeler üstünde panoramik konumda bulunan mezarlıklar, daha çok dinlenme ve gezinti yerleri olurken, daha küçük ve anıtsal olan kent içerisinde kalan mezarlıklar, kent mimarisinin tamamlayıcı ögeleri olmuştur [63].

Belediye Parkları, literatürde farklı terminolojiler ile ifade edilebilmekte ve Devlet Bahçesi, Belediye Bahçesi veya Millet Bahçesi olarak da anılabilmektedir. Bu bahçelerin ilk örnekleri 1860'lı yıllarda İstanbul'da inşa edilmiştir. Fransa'da yer alan kamu bahçelerinden esinlenilerek tasarlanan Millet Bahçeleri, toplumu Osmanlı değerlerine göre kontrol etmeyi ve sosyalleştirmeyi amaçlamıştır [147]. Dönemin siyasi, sosyal ve ekonomik koşulları ve ihtiyaçları doğrultusunda ortaya çıkan bu bahçeler, kolektif bir işleve sahip önemli kamusal alanlar olarak hizmet vermiştir [148]. Bu bahçeler 19. yüzyılın sonlarında İmparatorluğun çeşitli kentlerinde görülmeye başlamıştır. Bu bahçelere dönemin Ankara, Konya, Amasya kentlerinde rastlamak mümkündür.

Ankara'da yer alan Millet Bahçesi, 19. yüzyılın son yıllarında, İstasyon Caddesi ve Taşhan Meydanı'ndan Kızıl Bey kompleksine doğru gelişen caddenin kesişiminde konumlandırılmıştır (Şekil 4.36.). Osmanlı Batılılaşma sürecinin prestij ve modernite göstergesi olarak kent mekanına eklenen bu bahçe, Ankara'nın ilk planlı kamusal yeşil alanı olmuştur. Ankara Millet Bahçesi'nin kent mekânına dâhil olması, kentin modernleşme sürecinde bir dönüm noktası olmuştur. Bu kamusal yeşil alan, sadece dinlenme amaçlı olarak kullanılmamış aynı zamanda kültürel ve ticari etkileşimlerin merkezi haline gelerek, geleneksel Osmanlı kent dokusuna entegre edilen Avrupai tarzda bir bahçe olarak kentin sosyo-kültürel yapısını da etkilemiştir [142]. Millet Bahçesi'nde inşa tarihi bilinmeyen bir gazino-tiyatro yapısı da yer almaktadır. Yapının lokanta olarak kullanıldığı da söylenmektedir. Erken Cumhuriyet Dönemi'nde bahçenin kullanımı ve bünyesinde barındırdığı işlevler çeşitlenmiştir [147].

Şekil 4.36. Ankara Millet Bahçesi **a.** 1924 Şehremaneti Haritası'nda konumu [144] **b.** 1900'lerde Dârülmuallimîn'in önünde kalan alan Ankara Millet Bahçesi [149].

Konya Millet Bahçesi ise, II. Abdülhamid'in batılılaşma politikaları çerçevesinde başta İstanbul olmak üzere diğer Anadolu kentlerinde de görülmeye başlayan kamusal yeşil alanlardan biri olarak, 1912 yılında açılmıştır [150]. Millet Bahçesi, Osmanlı modernleşmesinin bir göstergesi olan demiryoluna ulaşan İstasyon Caddesi üzerinde konumlandırılmıştır (Şekil 4.37.). Kentin modern aksı olan İstasyon Caddesi'nin gelişimi ile birlikte Millet Bahçesi, yaklaşık aynı dönemlerde tasarlanan Amber Reis Cami, Ziraat Abidesi ve Dârülmuallimîn gibi yapılarla bağlantılı bir kamusal alan haline gelmiştir [151], [152] . Bahçe, özellikle bayram günlerinde halkın kullanımına açılmış ve açık hava konserleri gibi etkinliklere de ev sahipliği yapmıştır. Çelik [150]'de bahçenin bu özelliği ile Konya kentinin modernleşme sürecinde önemli bir sosyo-kültürel buluşma noktası olduğunu belirtmiştir. Bahçenin mimari ve peyzaj özellikleri incelendiğinde bahçeye, sütunlu ve kemerli bir taç kapıdan girildiği bilinmektedir. Duvarlar çevrili bu bahçenin içerisinde dans pisti, tenis kortu, köşkler ve kameriyeler bulunmaktadır. Bahçenin peyzaj tasarımı ise natüralist bir yaklaşımla hem Türk bahçe geleneğini yansıtacak biçimde, hem de içerisinde

Batı tarzı işlevler bulunduran karma modern bir bahçe olarak inşa edilmiştir.[122] Bahçenin günümüzdeki konumu Meram Kız Meslek Lisesi, Konya Devlet Tiyatrosu ve Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü'nün bulunduğu alana denk gelmektedir [150], [153].

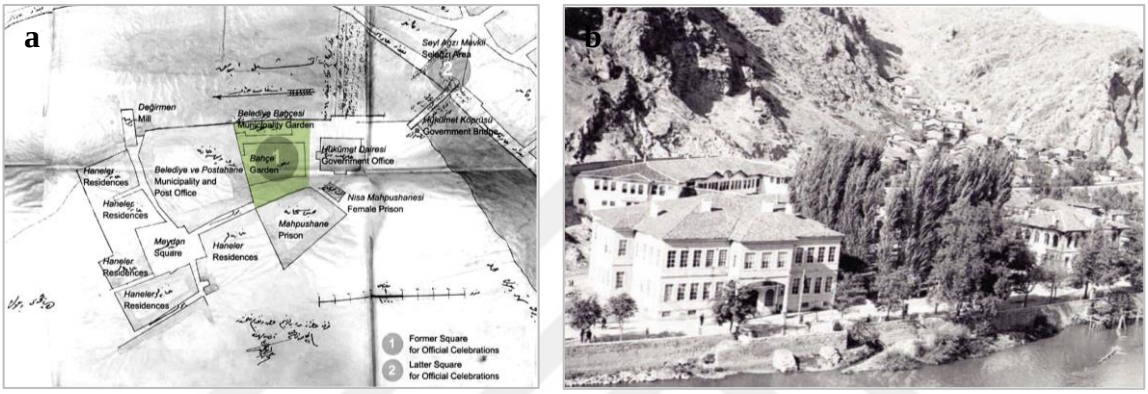

Şekil 4.37. Konya Millet Bahçesi **a.** 20. yüzyılın başlarına ait olduğu düşünülen haritada Millet Bahçesi'nin konumu [154] **b.** 20. yüzyıl başlarında Konya Millet Bahçesi [155].

Amasya kenti yönetim merkezinde yer alan, Şekil 4.38a.'da yeri belirtilen alan da Belediye Bahçesi olarak kurgulanmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Ziya Paşa'nın Amasya'daki imar faaliyetleri kapsamında oluşturulan Belediye bahçesi, Belediye, Postane, Hükümet Dairesi, Mahpushane binalarının oluşturduğu alanın merkezinde, bu idari

[122] Konya Millet Bahçesi, 1919-1923 yıllarında Belediye Başkanı Mehmet Muhlis Koner döneminde, İtalyan mimar-mühendis Iskarta tarafından hazırlanan imar planına göre küçültülmüştür. Daha sonra ise Halkevi binasının (bugün Yazma Eserler Kütüphanesi) inşasıyla birlikte bahçe tamamen ortadan kalkmıştır. Ana giriş kapısı ise Yüksek İslam Enstitüsü'nün girişi olarak kullanılmıştır [150], [153].

yapılanmanın bir parçası olarak inşa edilmiştir (Şekil 4.38b.) [106]. 19. yüzyıl sonlarında kamusal yeşil alanların Amasya'da sınırlı olması sebebiyle, Belediye Bahçesi Tanzimat Dönemi'nde kentin önemli toplanma mekânlarından biri haline gelmiştir. Bahçe, halkın kullanımına açık, kamusal bir alan olarak tasarlanmıştır ve burada halk etkinlikleri gerçekleşmiştir. Aynı zamanda Belediye Bahçesi resmi törenlere, açılışlara, çeşitli konuşmalara ve benzeri etkinliklere de ev sahipliği yapmıştır [105]. Kentin sosyal yaşamında önemli bir rol oynayan bu kamusal açık alan, Osmanlı modernleşme sürecinin Amasya kentindeki göstergesidir denilebilir [106].

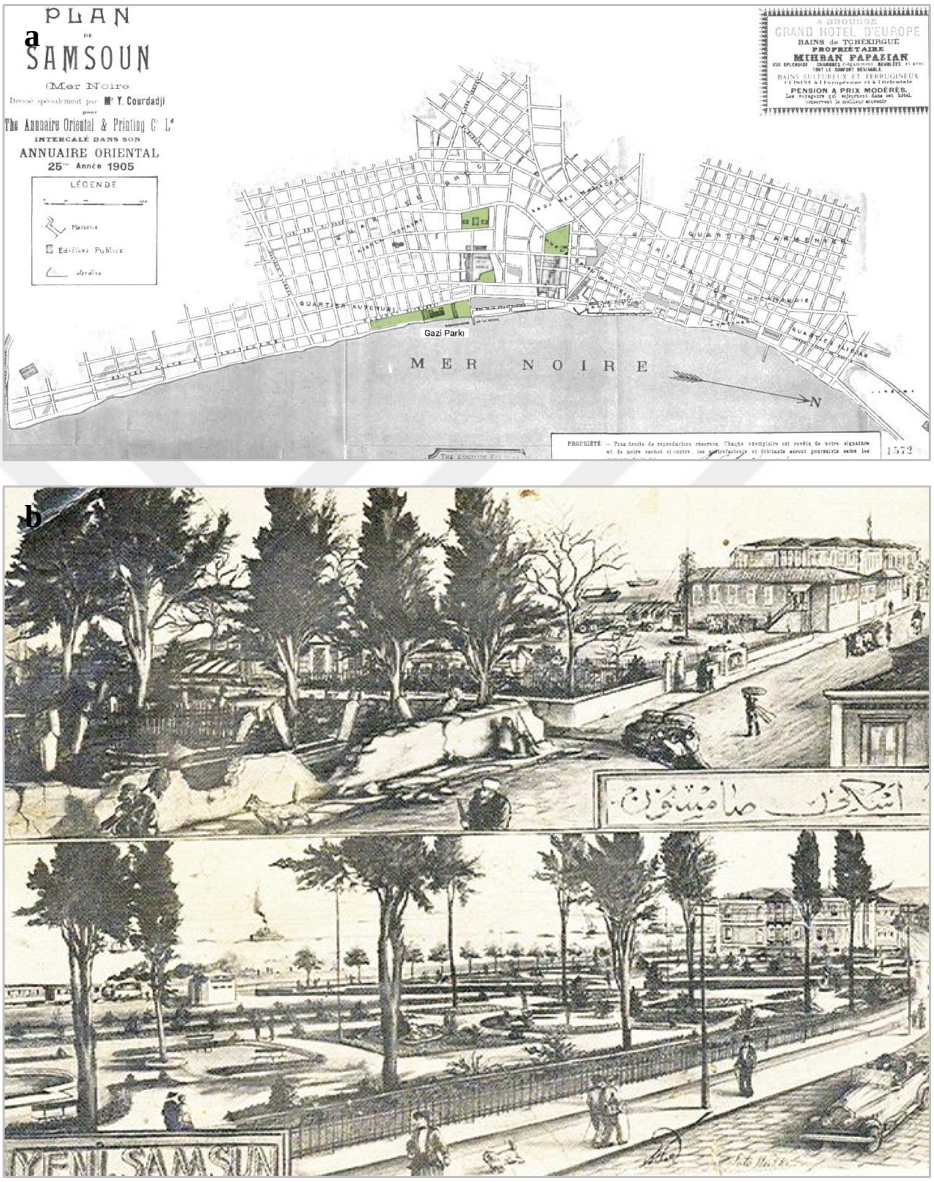

Şekil 4.38. Amasya Belediye Bahçesi **a.** Belediye bahçesinin yönetim merkezi içerisindeki konumu [105] **b.** 1930'larda Amasya Belediye Bahçesi [156].

1869 yılında Samsun'da gerçekleşen büyük yangın sonrası kentin neredeyse tamamının yanması sonucu 19. yüzyılın sonunda Batılı planlama anlayışı doğrultusunda önemli kentsel dönüşümler yaşanmıştır. Fransız mühendisler tarafından planı yapılan kentte, modern planlama ögelerinden biri olan kamusal açık alan olarak parklara ve yeşil alanlara da kent merkezinde yer verilmiştir [74]. Aynı zamanda İmparatorluğun modern planlama anlayışının bir göstergesi olarak kentin uygun meydan ve parklarına ağaç dikilmesi talimatı da verilmiştir. Taşar [74] 'a göre bu öneriler, "daha önce Osmanlı'da olmayan mekânsal kullanımların ve yeni kamusal işlevlerin yabancı mimar ve mühendisler tarafından şehre nasıl aktarılabildiğini göstermesi açısından önemli" bulunmuştur. Şekil 4.39a.'da görülen 1905 tarihli Samsun planında yeşil alanlar *bahçeler* olarak işaretlenmiştir.[123] Özellikle yeşil alanlar ve meydanlar, kentin sosyal ve ticari hayatını canlandırmada önemli bir rol

[123] 1905 Samsun planında 16 açık alan belirtilmiştir. Bunlar arasında yeşil alanların yanında mezarlıklar, pazar alanları ve meydanlar da yer almıştır [73] .

oynamıştır [73]. Kentin önemli yeşil alanlarından biri olan ve eski mezarlık alanının dönüştürülmesi ile oluşturulan bugünkü adıyla Gazi Park, Hükümet Konağı'nın yakınında denize paralel bir biçimde konumlanmıştır (Şekil 4.39b.).

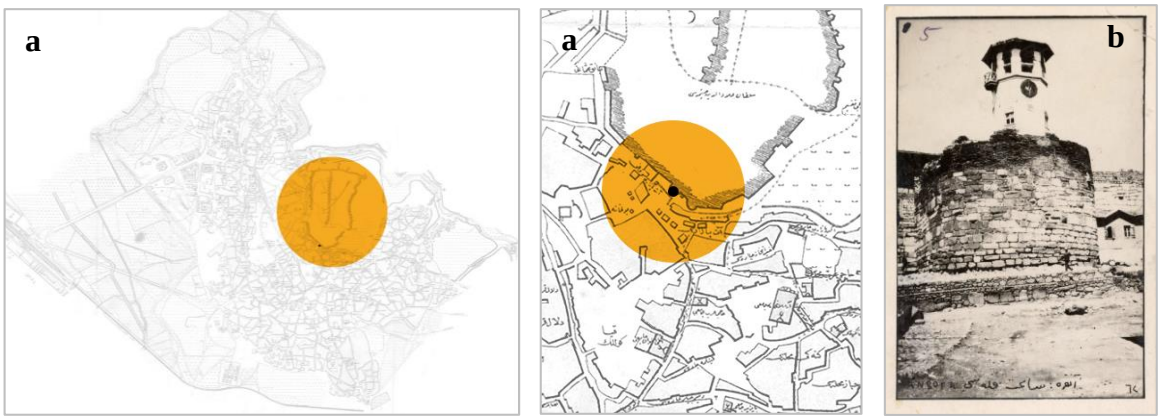
Şekil 4.39. Samsun'da 20. yüzyılın başında kentte yer alan bahçeler **a.** 1905 planında bahçelerin konumu [75] **b.** Samsun Gazi Parkı (üstte mezarlık alanı, altta düzenlenmiş park eskizi) [157].

Saat Kuleleri: Tanzimat Dönemi'nde kente sosyo-kültürel yaşamdaki değişimler sonucu eklenen bir diğer yapı ögesi de saat kuleleridir. Bu yapılar kent ve kentli için işlevsel olmanın yanında sembolik anlamlar da taşımıştır. Saat kuleleri, Tanzimat Dönemi'nde değişen siyasal iktidarın ve bürokratik yapının modernleşme göstergelerinden biri olarak kentlerin genellikle merkezlerinde konumlandırılmıştır. Bu dönemde inşa edilen saat kulelerinin bir

amacı, endüstriyel gelişmelere göre zamanın düzenlendiği bir çağda, ezan vakitlerine göre zamanlarını ayarlayan topluma alternatif bir zaman anlayışı oluşturmak olmuştur. Zamanı göstermek amacı dışında bu kuleler, siyasi iktidarın kentsel alandaki bir göstergesi haline de gelmiş; padişahın tahta çıkışının yıldönümünü kutlamak gibi törensel amaçlarla da inşa edilmiştir. Bu sebeple bu yapılar genellikle süslü bir tasarıma sahip, kare veya dairesel plan üzerinde yükselen ve tepe noktalarında saat yer alan düşey kuleler olarak kurgulanmıştır. Saat kulelerinin hükümet meydanları gibi kentlerin önemli meydanlarında konumlandırılabildiği gibi, bazı örneklerde cami, kale gibi önemli yapıların bitişiğine inşa edildiği de görülebilmektedir [60], [62]. Özellikle II. Abdülhamid Dönemi'nde imparatorluk genelinde pek çok kentte saat kuleleri inşa edilmiştir.[124] Kaynar [60], bu dönemde kentlerde inşa edilen saat kulelerin yaklaşık otuz adet olduğunu ifade etmiştir. Aynı zamanda saat kulelerinin inşa amaçlarına ulaştığını söylemenin mümkün olduğunu ve bu kulelerin hala pek çok kentin önemli meydanlarını süslediğini de belirtmiştir. Bu kulelerin yer aldığı kentlere İzmir ve Ankara'dan örnek verilebilir.

Ankara'da yer alan saat kulesi kent surlarının bitişiğinde inşa edilmiştir. Önemli yapılara bitişik inşa edilen saat kulelerine örnek oluşturan Ankara Saat kulesi, 1884 yılında Ankara Kalesi'nin Hisar kapısı üzerine inşa edilmiştir (Şekil 4.40.). Sade bir mimari üslup ile inşa edilmiş bu kule, Tanzimat Döneminin kent mekânına etkisinin anıtsal örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Ankara Kalesi'nin girişinde konumlanan kule, kentin tarihi siluetinin önemli bir parçası haline gelmiştir [143].

[124] Kaynar [60], saat kulesi inşa edilen kentlere örnek olarak İzmir, Tokat, Diyarbakır, Ankara, Antalya, Çorum, Amasya, Yozgat, Edirne, Bursa ve Çanakkale kentlerinden örnekler vermiştir.

Şekil 4.40. Ankara'da Tanzimat Dönemi'nde Hisar kale kapısı üzerine inşa edilen saat kulesi **a.** 1924 Şehremaneti Haritası'nda konumu [144] **b.** Ankara saat kulesi [158].

İzmir'de yer alan saat kulesi ise II. Abdülhamid'in tahta çıkışının yirmi beşinci yıldönümü anısına, törensel bir amaç ile 1901 yılında inşa edilmiştir. Saat kulesi kentin hükümet konağı, belediye gibi yapılarının bulunduğu yönetim merkezinin batısında, Sarıkışla'nın ise kuzeyinde yer alan Konak Meydanı'nın merkezinde konumlanmıştır [113] (Şekil 4.41.).

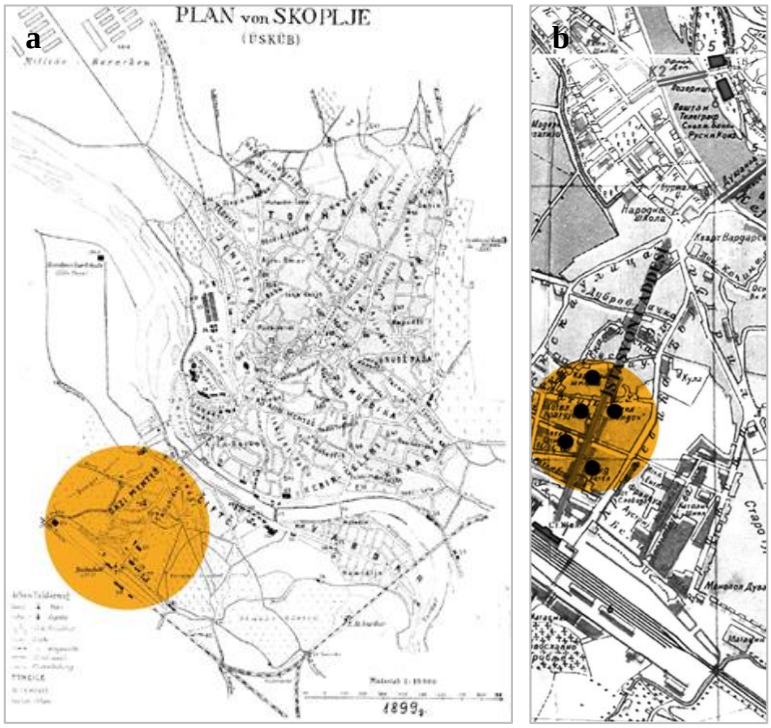

Şekil 4.41. İzmir Saat kulesi **a.** Saat kulesinin konumu 1876 Lamec Saad haritası üzerinde gösterilmiştir [115] **b.** İzmir Saat Kulesi [159].

Oteller: Sosyo-kültürel alanda yaşanan değişimin yansıması olarak Osmanlı kentlerinde ortaya çıkan bir diğer yapı grubu da, konaklama ihtiyacını karşılamak üzere inşa edilen oteller olmuştur. Osmanlı kentlerinde Batı tarzı otel anlayışı, Tanzimat Dönemi'nde yaygınlaşmıştır. Bu dönemde geleneksel konaklama yapıları olan kervansarayların ve hanların yerini alan oteller, yine ilk olarak İstanbul'da inşa edilmiş, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tüm imparatorlukta yaygınlaşmaya başlamıştır. Batılı seyahat geleneğine

uygun bir hizmet sunan bu yapı grubu, özellikle ulaşım alanında yaşanan gelişmeler sonucunda ulusal ve uluslararası seyahatlerin yaygınlaşması ile birlikte yolculuk yapanların konaklaması için inşa edilmiştir. Yani Tanzimat Dönemi ile birlikte, 16. yüzyılın kervansaray ve hanları farklılaşarak, istasyon, antrepo ve otel haline gelmiştir (Batur, 1985, s.1067; Tekeli, 1985, s.881) [5], [61]. Bu yeni yapı grubuna Üsküp ve Konya'da inşa edilen otel yapıları örnek olarak gösterilebilir.

Üsküp, Tanzimat Dönemi'nde kentten Rumeli Demiryolu'nun geçmesi ile birlikte büyük bir kentsel dönüşüm geçirmiştir. Vardar Nehri'nin güneyinde inşa edilen istasyon kentin gelişiminin bu bölgeye doğru yönlenmesine sebep olmuştur. İstasyon binasına doğru oluşturulan İstasyon Caddesi (günümüzde Makedonya Caddesi), tarihi kent merkezi ile bu yeni ulaşım alanı arasında bağlantı kurarak, bu cadde üzerinde ve çevresinde oteller başta olmak üzere kafeler, restoranlar ve sinemalar gibi modern yapıların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır [98], [160]. Yaya ve araç trafiğinin ayrıldığı, düz ve geniş bir cadde olarak tasarlanan İstasyon Caddesi ve üzerindeki yeni yapı grupları ile kentin sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamı canlanmış ve böylelikle Tanzimat Döneminin sonlarında Üsküp, modern bir kent görünümüne ulaşmıştır [160]. Şekil 4.42.'de tahmini yerleri işaretlenmiş demiryolu çevresinde konumlanan ve kentin ticari ve sosyal yaşamında önemli rol oynayan oteller görülebilmektedir.

Şekil 4.42. Üsküp İstasyon Caddesi ve otel yapıları **a.** 1899 tarihli haritada caddenin konumu [99] **b.** 1914 tarihli haritada cadde etrafında konumlanan otel yapıları [100] **c.** 19. yüzyıl sonlarında Üsküp İstasyon Caddesi [161].

Tanzimat Dönemi'nde kent mekânına otel yapılarının dâhil olduğu bir diğer kent Konya'dır. Kent merkezinde yer alan oteller atlı tramvay ile ulaşılabilen yapılar iken, Bağdat ve Augustus (Selçuk) Otelleri ise demiryolu yolcularına hizmet veren, kentin 20. yüzyıl başında yaşadığı ulaşım odaklı dönüşümünün kritik aktörleri ve birincil konaklama mekânları olmuştur (Şekil 4.43.). Konya İstasyonu çevresinde Almanlar tarafından inşa edilen bu oteller 1888 yılında Anadolu-Bağdat Demiryolları imtiyazını alan yine Alman bir şirket tarafından gar kompleksinin bir parçası olarak kurgulanmıştır [151], [153]. Bağdat Oteli, tenis kortu ve balo salonu gibi bünyesinde barındırdığı modern işlevleri ile dönemin ileri gelen konuklarına hizmet vermiş ve tren garına yakınlığı nedeniyle özellikle demiryolu yolcuları tarafından tercih edilmiştir (Şekil 4.43b.). Augustus Oteli ise daha mütevazı bir tasarım anlayışı ile kurgulanmış ve kullanıcı profili olarak daha çok tüccarların konaklama ihtiyacını karşılamıştır (Şekil 4.43c.) [151]. Mimari detaylarıyla Alman etkisini yansıtan bu yapılar, aynı zamanda Konya'nın demiryoluyla gelen modernleşme ve sosyo-kültürel değişimin de göstergesi olmuştur [162], [153]. 1917 yılında Konya'da meydana gelen büyük yangın sonrası Bağdat Oteli ve çevresindeki diğer yapılar hasar görmüştür. Muşmal [163] 'a göre, bu olay istasyon çevresindeki geç Osmanlı-erken Cumhuriyet Dönem'i konaklama altyapısının önemli bir kısmını ortadan kaldırmıştır.

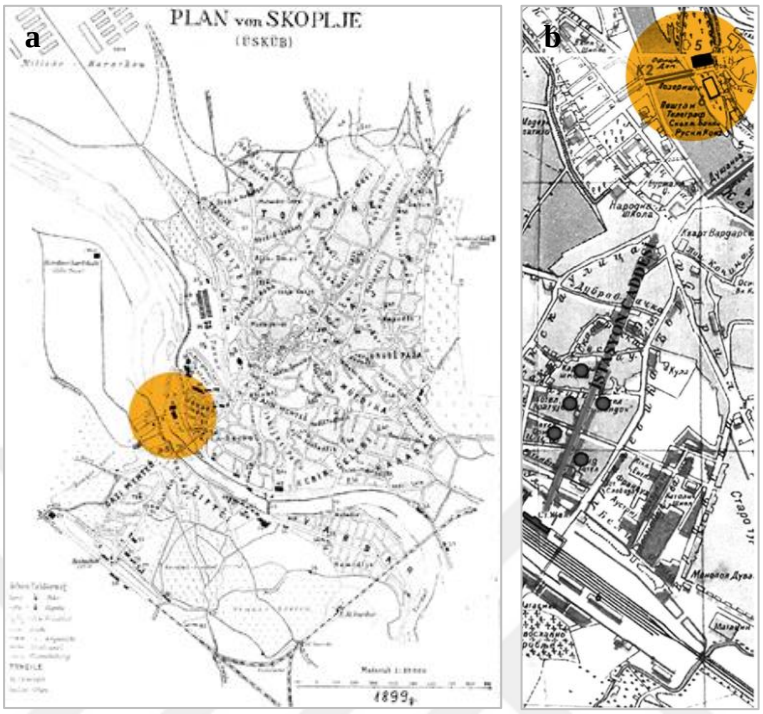

Şekil 4.43. Konya'da Tanzimat Dönemi'nde istasyon caddesi etrafında konumlanan otel yapıları **a.** 20. yüzyıl başlarına ait olduğu düşünülen Konya haritasında otellerin konumu [154] **b.** Augustus ve Bağdat Otellerinin konumu [154] **c.** Bağdat Oteli [164] **d.** Augustus (Selçuk) Oteli [165].

Kafeler ve Restoranlar: Tanzimat'tan sonra Osmanlı kentlerinin günlük yaşamına yeni işlevler olarak, geleneksel kahvehanelerin yanında Avrupai tarzda kafeler ve restoranlar dâhil olmaya başlamıştır. Kent merkezlerinde görülen yeni ekonomik ilişki biçimleri, Batı kültürüne yönelimin getirdiği tüketim kalıplarını ve yaşam biçimlerini yansıtan yeni mekânlar olarak öne çıkmıştır. Bu mekânlar yine ilk olarak İstanbul'da görülmeye başlamış, Levanten nüfus aracılığıyla Batılı yaşam biçimine duyulan hayranlık sonucu özellikle kent soylu tabakanın sosyalleşme alanları haline gelmiştir ve Osmanlı kent halkı, bu mekânlarda Avrupa tarzı tüketim kalıplarıyla tanışmıştır [61], [146]. Bu kafe yapılarına Üsküp ve İzmir kentlerinden örnekler verilebilir.

Üsküp'te yer alan kafe, Tiyatro'nun da içinde yer aldığı kentin sosyal yaşam merkezinde; Tiyatro yapısının yakınında, Vardar Nehri'nin kuzey kıyısında konumlanmıştır

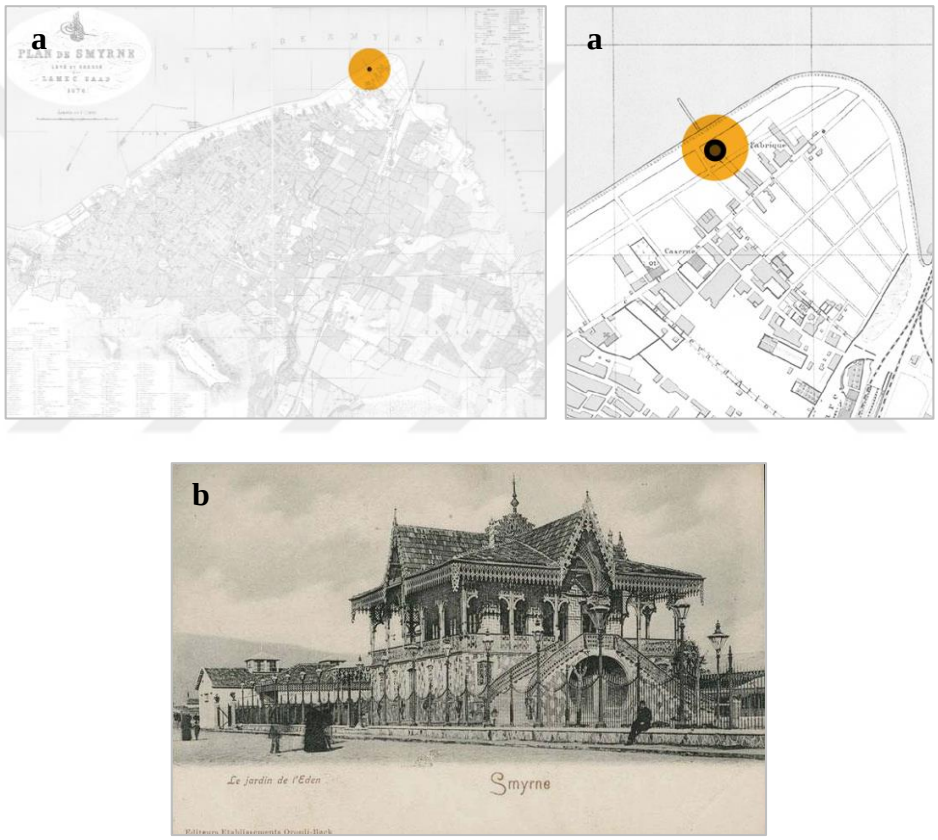
(Şekil 4.44.). Yapının çevresinde yer alan kıraathane, gazino ve tiyatro gibi yapılarla birlikte kentin modern eğlence yaşamına katkı sağladığı söylenebilir [160].

Şekil 4.44. Üsküp Tanzimat Dönemi kafe yapısı **a.** Kent içerisindeki konumu, 1899 tarihli harita [99] **b.** 1914 tarihli haritada Vardar nehri kıyısındaki konumu [100].

İzmir'de ise 19. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen Kordon, kentin modernleşme sürecinde kafelerin yoğunlaştığı ana odak noktası olmuştur. Bu merkezin oluşumu henüz gerçekleşmeden önce, İzmir'in kıyı hattı boyunca bağımsız iskelelerde düzensiz sahil kafeleri yer almaktadır. Kordon'un inşasının başlaması ile 1869 yılında bu sahil kafeleri kaldırılmış; yerlerine rıhtım boyunca sigorta şirketleri, bankalar, oteller gibi denetimli mekânlara eşlik eden modern kafeler açılmıştır [70], [113]. Zandi-Sayek [113], bu dönemde kordonda dokuz büyük açık hava kafesi (*café chantant*) olduğundan, bu kafelerin gazlı aydınlatmaları, canlı müzik performanslarıyla deniz kenarında Paris'in ünlü *Champs-Élysées* Bulvarı'ndakine benzer lüks ve canlı bir atmosfer oluşturduğundan bahsetmektedir. İzmir'in sosyo-kültürel yaşamının önemli bir ögesi haline gelen bu kafeler, teraslarında Avrupa gazeteleri sunan, akşamları canlı müzik gibi çeşitli etkinliklere ev sahipliği yapan ve uluslararası tüccarlar, seyyahlar, kentin ileri gelenleri için sosyalleşme mekânları olmuştur. Özellikle Frenk Caddesi'nin sonunda yer alan Bella Vista yakınlarındaki kafeler deniz manzaralı terasları ve kültürel etkinlikleri ile üst gelir gruplarına hitap ederken, kentin işçi

sınıfı ve denizcilerinin uğrak noktası ise Büyük Meyhaneler Sokağı (Kaymak Paşa) gibi bölgelerdeki kahvehaneler olmuştur. Kordon boyunca yer alan kafeler, Osmanlı geleneksel kahvehanelerinden farklı olarak kadın ve erkeğin karma olarak sosyalleşmesine izin veren mekânlar olarak Batılı yaşam tarzı anlayışını yansıtmıştır. Aynı zamanda buradaki kafeler geniş camekânlı cepheleri ve düzenli blok düzenleriyle geleneksel çarşı dokusundan ayrışmıştır [113]. Bu dönemde kordonda Cafe d'Eden, Cafe Corso, Cafe Lunapark, Cafe Kivoto isimli kafeler yer almıştır. Şekil 4.45.'de tahmini yeri işaretlenen Cafe d'Eden mimari özellik bakımından Tanzimat Dönemi'nde İngiltere'den esinlenilen bir mimari akım olan "Viktorya Tarzı"nda inşa edilmiştir [166].[125]

Şekil 4.45. İzmir Geç Osmanlı Dönemi kafe yapısı **a.** Cafe d'Eden'in 1876 Lamec Saad haritasında konumu [115] **b.** 1890'larda Cafe d'Eden [167].

---

[125] Viktorya Tarzı'nın Osmanlı'da görülmeye başlaması hakkında Kalafatoğlu [166, s. 121-122] şu ifadelere yer vermiştir:

"Viktorya tarzı Geç Osmanlı Dönemi'nde yapılmış bazı ahşap konutların kütle, plan özellikleri, yapı elemanları ve bezemelerinde görülmektedir. Başta saray yapılarında bulunan bu tarz, önemli devlet memurları ve yüksek rütbeli askerlerin, jurnalden uzak durma arzusuyla sayfiyede yaptırdıkları konutlara yansımıştır. Sedad Hakkı Eldem, bu tarzın İstanbul'dan sonra Edirne, Trabzon, Samsun, Bursa ve İzmir'deki sayfiye bölgelerinde tercih edildiğini kaydeder."

Tiyatrolar ve Sinemalar: Tanzimat'tan sonra Osmanlı kentlerinde Batı tarzı tiyatrolar ve sinemalar da inşa edilmeye başlanmıştır. Geleneksel Osmanlı eğlence kültüründe Batı tarzı tiyatrolar meddah ve Hacivat Karagöz oyunları olarak karşılık bulmaktadır. Bu gösteriler genellikle kahvehane gibi kapalı mekânlarda ve meydanlarda gerçekleştirilmiş, özel bir mekâna ihtiyaç duymamıştır [62]. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında ise, Osmanlı eğlence hayatında Batılı tarzda tiyatro, sinema, opera ve balo gibi yeni eğlence biçimleri ortaya çıkmıştır. Bu değişim, özellikle tiyatro gibi özelleşmiş yeni mekânlara ihtiyacı artırmıştır [98]. *'Batılılaşmanın kentsel yaşama kattığı, biçimleri ve kavramları tamamen yeni olan'* bu yeni mimari sosyal yaşamın önemli bir parçası haline gelmiştir. Tiyatro, ilk olarak İstanbul'da, Levantenlerin etkisiyle Pera bölgesinde popülerlik kazanmış; ilk tiyatro yapılarının ortaya çıkışı Tanzimat'tan sonra gerçekleşmiştir [5]. Geleneksel halk eğlenceleri ve sahne sanatlarından farklı olarak yeni bir sosyo-kültürel deneyim sunmuştur. Bektaş [160], bu dönemde inşa edilen tiyatro yapıları hakkında, Tanzimat Dönemi aydınlarının tiyatronun toplumsal ve kültürel dönüşümde etkili bir iletişim aracı olabileceğine inandıklarını ve bu sebeple tiyatroların kurulmasına öncülük ettiklerini belirtmiştir. Bu durum tiyatroların yalnızca eğlence mekânı değil, aynı zamanda birer eğitim ve kültür merkezi olarak görülmesini sağlamıştır. Sinemacılık faaliyetleri ise özellikle II. Abdülhamid Dönemi'nde yayılmaya başlamış, teknolojik yeniliklerle birlikte toplumda daha geniş bir izleyici kitlesine ulaşmıştır. Hayır cemiyetlerinin düzenlediği etkinlikler aracılığıyla yaygınlaşan tiyatro ve sinema, millî birlik ve dayanışma ruhunun yayılmasında bir araç olarak kullanılmıştır [168].[126] Başkent İstanbul dışında modern tiyatroların görüldüğü kentlere örnek olarak Bursa ve Üsküp örnek verilebilir.

Bursa'da inşa edilen tiyatro yapısı Tanzimat Dönemi batılılaşma çabalarının önemli bir örneğidir. 1879 yılında Ahmed Vefik Paşa tarafından inşa ettirilen Tiyatro, kentin yönetim merkezi olan Hükümet Konağı'nın karşısında konumlanmaktadır (Şekil 4.46a.).

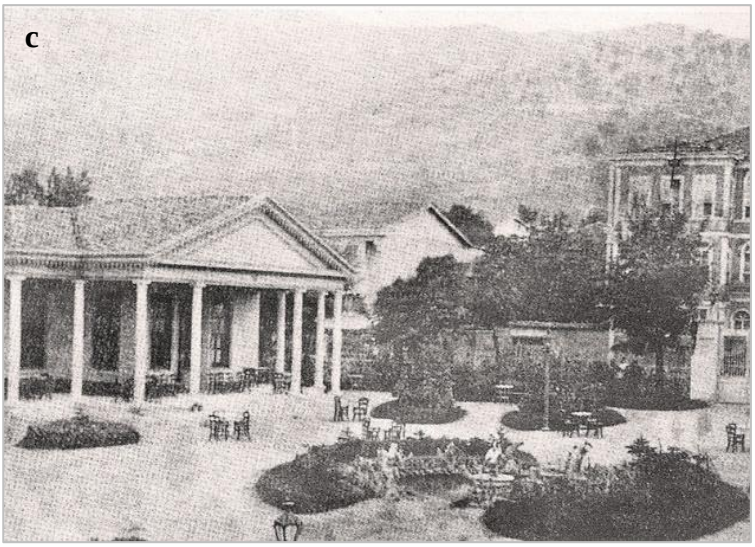
[126] Saydam [168, s. 405], Tiyatro'nun ve Sinema'nın yaygınlaşması için hayır cemiyetleri tarafından yapılan gösteriler hakkında şu ifadelerde bulunmuştur:

"Tiyatronun yaygınlaşmasında önemli etkisi olan hayır cemiyetleri için yapılan gösterimlerin benzerlerinin sinemanın yaygınlaştırılmasında da kullanıldığını görürüz. Osmanlı Donanma-yı Milliye İane Cemiyeti, Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ve Malulin-i Guzzata Muavenet Heyeti gibi cemiyetler gelir elde etmek amacıyla konserler, sergiler, tiyatro ve sinema gösterimleri düzenler ve bu etkinliklerle birlikte vatanseverlik, millî birlik ve dayanışma ruhu daha da pekiştirilir. Artan milliyetçilik faaliyetleri için halkın rağbet ettiği Batılı temaşa sanatlarının bu şekilde propagandaya da fayda sağlayacak biçimde kullanılması söz konusudur."

Fransız üslubu ile inşa edilen bu Tiyatro, Paşa'nın valilik döneminde aktif olarak kullanılmış ve kentin sosyo-kültürel hayatına önemli bir katkı sağlamıştır. Her birinde otuz altı loca bulunan iki galeri, koltuk sıraları ve orkestra çukurunu iç mekânında barındıran tiyatro binası, yarı ahşap yarı taş yapım sistemi ile inşa edilmiş ve sütunlar üzerinde yer alan alınlıklı cephe tasarımı ile inşa edilmiştir (Şekil 4.46b.). Aynı zamanda tiyatro yapısının önünde bir kahvehane de konumlandırılmıştır. Tiyatro'da başta Ahmed Vefik Paşa'nın çevirisini yaptığı Molière oyunların yanında Avrupa ve Türk piyesleri de sahnelenmiştir.[127] Haftada üç kez gösteri yapılan tiyatroda, bazı gösteriler yalnızca kadınlara özel olarak düzenlenmiştir. Ahmed Vefik Paşa, tiyatronun organizasyon sürecinde de rol oynamış, seyirciler için eğitsel programlar hazırlayarak, oyunları açıklayan broşürler bastırmıştır. Tiyatro'dan elde edilen gelir ise Bursa'daki hastane vakfına aktarılmıştır. Ahmed Vefik Paşa'nın bu süreçteki rolü, Tanzimat Dönemi aydınlarının Osmanlı İmparatorluğu'nda günlük yaşamın modernleşme sürecinde kritik rol oynadığının göstergesi olarak değerlendirilebilir. Tiyatro, Bursa'nın modernleşme sürecinde önemli bir kültürel simge haline gelmiştir. Batılı tarzda eğlence ve kültür anlayışının kent yaşamına dâhil edilmesi ile Tanzimat Dönemi'nde Bursa'nın kültürel kimliği zenginleşmiştir [13], [60], [77]. Tiyatro yalnızca Ahmed Vefik Paşa'nın valiliği sürecinde, 1882 yılına kadar aktif olabilmiştir.

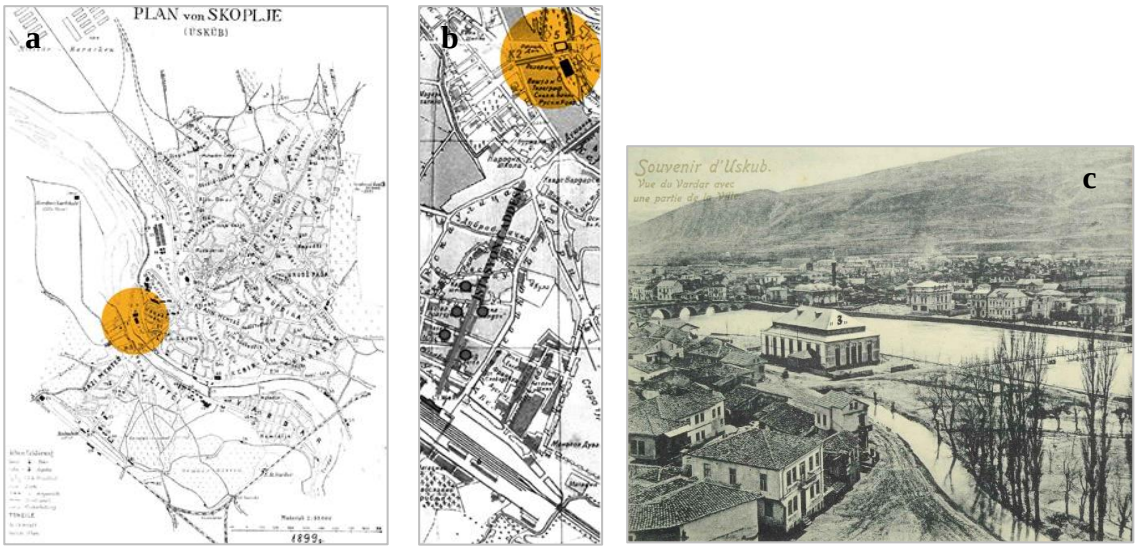
[127] Saint Laurent [77], bu süre zarfında otuz dört çeviri piyes ve çeşitli Avrupa ve Türk piyeslerinin sahnelendiğinden bahsetmektedir.

Şekil 4.46. Bursa'da Tanzimat Dönemi tiyatro yapısı **a.** 1907 tarihli haritada kent içerisindeki konumu [87] **b.** Ahmed Vefik Paşa Tiyatrosu'nun konumu [87] **c.** 19. yüzyıl sonlarında Ahmed Vefik Paşa Tiyatrosu [169].

Üsküp, özellikle Tanzimat Dönemi'nde, Batı'ya olan yakınlığı sebebi ile de, Batılı eğlence kültürünün etkisiyle önemli bir kültürel dönmüşüm süreci yaşamıştır. Bu dönemde inşa edilen Üsküp Tiyatrosu, Vardar Nehri'nin kuzey kıyısında, Taş Köprü'nün yakınında konumlanmıştır [98] (Şekil 4.47.). Tiyatro, kentin sosyal yaşamının canlı bir merkezi haline gelmiştir. Yapının gösterişli mimarisi ve yaklaşık 700 kişilik kapasitesi ile kent için dönemin önemli yapılarından biri haline gelmiştir.[128] Tiyatro, çevresinde kıraathane, gazino ve kahvehanelerle birlikte bir merkez oluşturmuş ve kentin sosyo-kültürel kimliğini şekillendirmiştir. Tiyatro, geçirdiği 1914 yangını sonrası aldığı hasar ve sonrasında Sırp yönetiminin eline geçmesi ile yıkılarak yerine farklı bir mimari üslupla yeni bir tiyatro yapısı inşa edilmiştir. Bu yapı, Batılı tarzda eğlence ve kültür anlayışının kent yaşamına entegre edilmesi ile kentin kültürel kimliğini zenginleştirmiş ve Üsküp'ün modernleşme sürecinde önemli bir simge olarak kent hafızasında yer edinmiştir [98], [160].

[128] Gönül ve Durak [98], tiyatro yapısının mimari özellikleri hakkında yapının boyutlarının yaklaşık olarak 20x37 metre, yaklaşık 15 metre yüksekliğe sahip olduğunu belirtmiştir. Ahşap çatkı üzerine bağdadi sıva tekniğiyle inşa edilen bu yapı, Vardar Nehri'nin taşkınlarından korunmak için nehirden içeriye doğru çekilerek ve önüne bir rıhtım ile inşa edilmiştir. Tiyatro Salonu'nun iç mekânının ise büyük ve süslü bir sahneye sahip olduğundan bahsetmişlerdir.

Şekil 4.47. Üsküp Tanzimat Dönemi tiyatro yapısı **a.** 1899 tarihli haritada kent içerisindeki konumu [99] **b.** 1914 tarihli haritada Vardar Nehri kıyısındaki konumu [100] **c.** 1900'lerde Üsküp Tiyatro Yapısı [170].

Sonuç olarak, Geç Osmanlı Dönemi'nde sosyo-kültürel alanda gerçekleştirilen düzenlemeler, kentlerin yapılı ve açık alanlarını önemli ölçüde etkilemiştir. Bu dönemde millet bahçeleri/belediye parkları, kentlerin önemli merkezlerine inşa edilen saat kuleleri, konaklama yapıları, kafeler ve tiyatrolar gibi kamusal mekânların kentlere dâhil olması, halkın günlük yaşam pratiklerini etkilemiştir. Sosyal hayatta yaşanan tüm bu dönüşüm süreci, Osmanlı kentlerinin fiziksel dokusunda da sosyo-kültürel modernleşmenin mekânsal yansıması olarak ortaya çıkmıştır.

4.7. Teknoloji, Ulaşım ve Haberleşme Alanında Yapılan Düzenlemelerin Kentsel Mekâna Etkisi

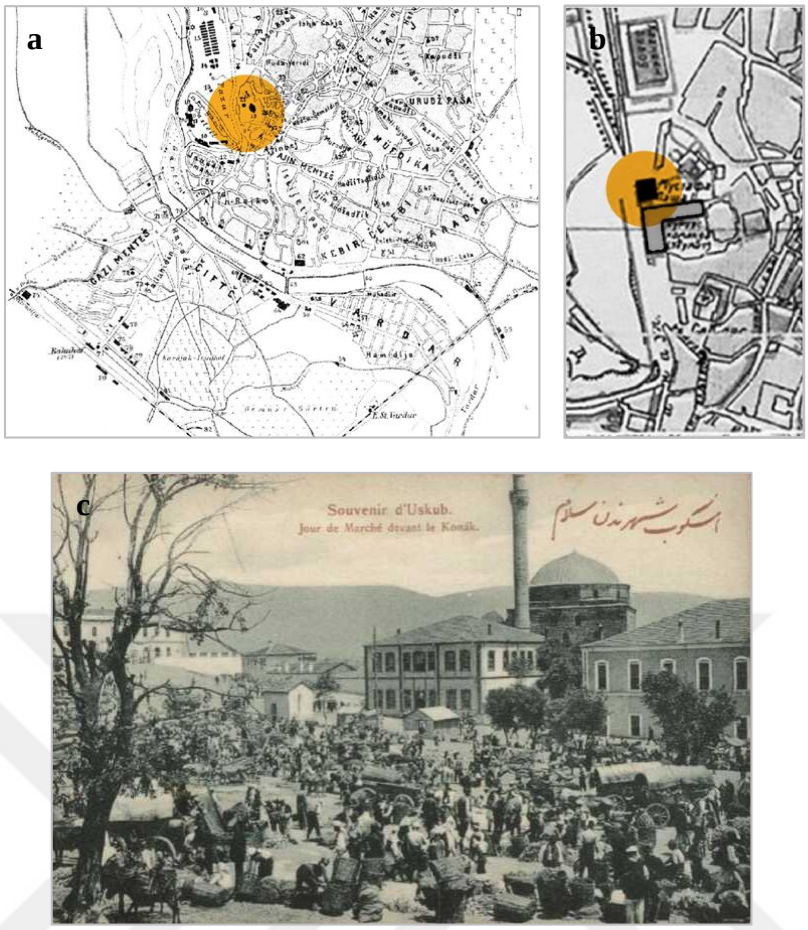
Tanzimat Dönemi'nde imparatorluk genelinde hâkimiyetin sağlanması ve halkın refah düzeyinin arttırılması adına bayındırlık hizmetleri önem kazanmıştır. Tanzimat'ın ilanından sonra eyalet merkezlerinde başkent ile iletişimin sağlanması amacıyla, haberleşme alanı başta olmak üzere, çeşitli altyapı çalışmaları gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Islahat Fermanı'nın ilanından sonra, bu altyapı çalışmaları daha kapsamlı ve ciddi bir şekilde ele alınmaya başlanmış; altyapı çalışmalarının kapsamı demiryolları ve tramvay hatlarının inşasıyla genişlemiştir [43]. Çelik [36, s. 68], modern ulaşım sistemlerinin Osmanlı kentlerine girişinin kentlere olan etkisini şu şekilde açıklamıştır:

"19. yüzyıl kentlerine çağdaş ulaşım sistemlerinin girişi önemli bir katalizör etkisi yaratmıştı. Geniş, yeni arterlerin açılması, kentlerin mahalleleri arasında hızlı ve kolay ulaşımı mümkün kılmıştı. Daha iyi ulaşım imkânları fiziki gelişmeye mekân açarken aynı zamanda bu gelişmeyi teşvik etmişti."

19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise Osmanlı kentleri, artık çevresi ve dünyayla ilişkisini yeni ulaşım araçları ile kurmaya başlamıştır. Haberleşme ise, 19. yüzyıla kadar yalnızca devlet işlerinde, askeri sınıf tarafından kullanılan menzil teşkilatı-atlı ulaklar ile sınırlı kalmış; Tanzimat reformları sonucu modern posta sisteminin kurulması ve telgrafın gelmesiyle birlikte ise, ordu tekelinden çıkarak tüm topluma açık hale gelmiştir. Bu yeni kitlesel iletişim süreci, yeni istasyon, postane ve telgrafhane yapıları olarak kent dokusundaki mekânsal karşılığını bulmuştur.

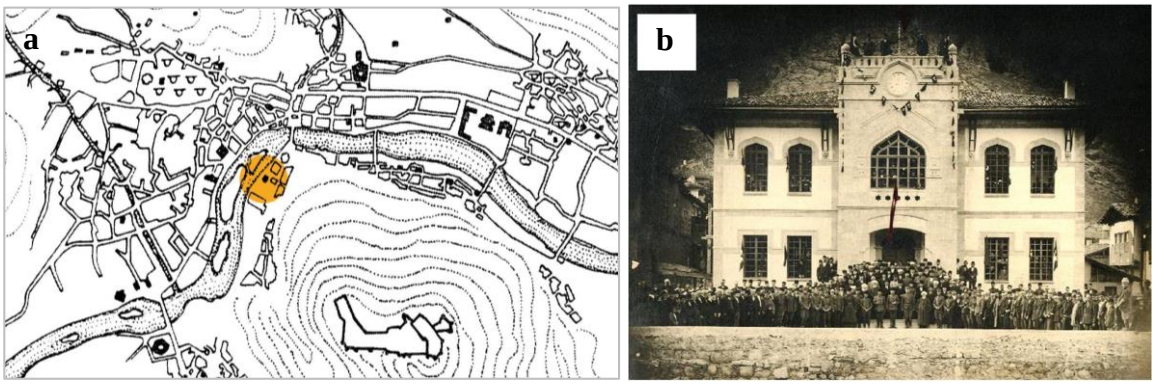
Postaneler ve Telgrafhaneler: Kentlerin çevresi ile sağladığı ilişki biçiminde yaşanan değişim, yalnızca bu işlevlerin görüldüğü bazı yeni yapı gruplarının kentlerde ortaya çıkması ile sınırlı değil, aynı zamanda diğer başlıklarda aktarılan oteller, antrepolar gibi işlevlerin de kent yaşamına dâhil olmasında etkili olmuştur [61]. Osmanlı'nın merkezileşme politikalarının bir parçası olarak inşa edilen ve ülke genelinde etkili bir iletişim ağı kurmak amacıyla kullanılan postane ve telgrafhane binalarının genellikle idari merkezlerin yakınında konumlandırıldığı söylenebilir. Çünkü Tanzimat Döneminin getirdiği yeni yönetim sistemi, yeni bina tiplerine ihtiyaç duymuş ve bu sebeple kent mekânına pek çok yeni resmi bina işlevi dâhil olmuştur [105]. Postane ve telgraf binaları da bu anlamda kentlerin yönetim merkezlerine yakın yelerde konumlandırılarak, kent yaşamında merkezi bir role sahip olmuştur. Kentlerde kurulan postanelere Üsküp ve Amasya'dan örnekler verilebilir.

Tanzimat Dönemi'nde, 19. yüzyılın sonlarına doğru değişen iletişim ve ulaşım araçlarına bağlı olarak Üsküp'te telgraf ve postane binası ihtiyacı gelişmiştir. 1891 yılında inşasına başlanan yapı 1899 yılında tamamlanmıştır. Üsküp'te yer alan telgraf ve postane, hükümet konağının hemen yanında konumlanmıştır (Şekil 4.48.). Yapının mimari üslubu, hükümet konağı ile benzerlik göstermektedir [98].

Şekil 4.48. Üsküp'te Yönetim Merkezi içerisinde konumlanan Postane Yapısı **a.** Yönetim merkezinin konumu, 1899 tarihli harita [99] **b.** 1914 tarihli haritada Postane binasının konumu [100] **c.** 20. Yüzyıl başlarında Üsküp Postane Binası ve yanındaki Hükümet Konağı [171].

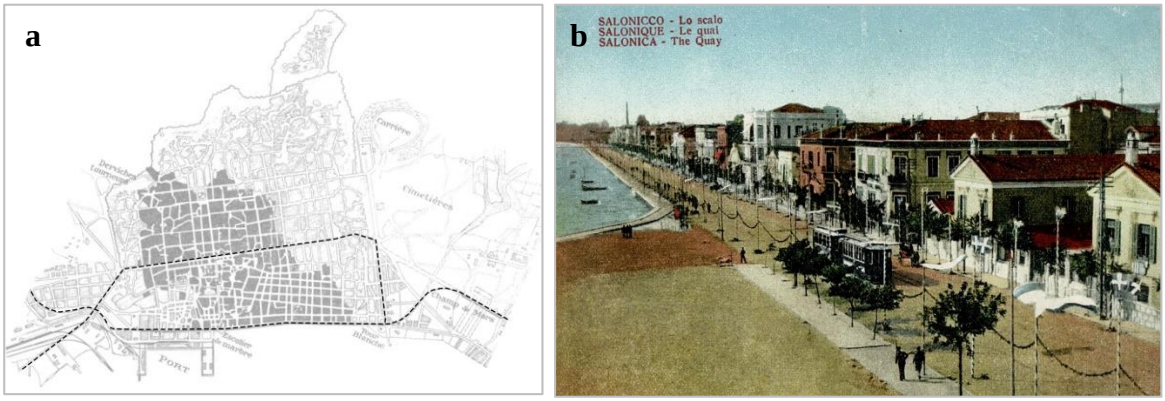
Amasya'da yer alan postane yapısı ise kentin yönetim merkezi içerisinde, hükümet konağı, adliye, karakol, belediye binası ve hapishanenin bulunduğu bölgede konumlandırılmıştır (Şekil 4.49.) [105].

Şekil 4.49. Amasya'da Hükümet Meydanı içerisinde yer alan Postane Binası **a.** Belediye Binası içerisinde konumlanan postane yapısı [63] **b.** Amasya Belediye ve Postane Binası [172].

Tramvaylar: Tanzimat Döneminin yeni kitlesel ulaşım araçlarından biri olan tramvaylar, kent içi ulaşımda hem yolcu ve hem de mal taşımayı sağlamak amacıyla kent yaşamına dâhil olmuştur. Özellikle Avrupa'da gerçekleşen Endüstri Devrimi sonrası teknolojik gelişmeler, ulaşım sektöründe taşıma kapasitelerinin artması ve mal aktarımının hızlanması gibi sonuçlar doğurmuştur. Bu gelişmeler Osmanlı kentlerinde tramvaylar gibi modern ulaşım sistemlerinin kurulmasını teşvik etmiştir [60], [70]. Taşımacılık alanında, özellikle demiryolları ve rıhtımlar ile ilişki kurarak yolcuların ve malların iç kesimlere taşınmasında önemli rol oynayan tramvaylar da ulaşım alanında bu dönemin önemli projelerinden birisi olmuştur. Yabancı şirketler aracılığıyla projeleri hazırlanan tramvaylar, başta İstanbul olmak üzere İzmir, Selanik gibi büyük Osmanlı kentlerinde inşa edilmiştir [61], [43]. Tanzimat Dönemi'nde bu yeni ulaşım aracının kullanıldığı kentlere Selanik ve Konya örnek verilebilir.

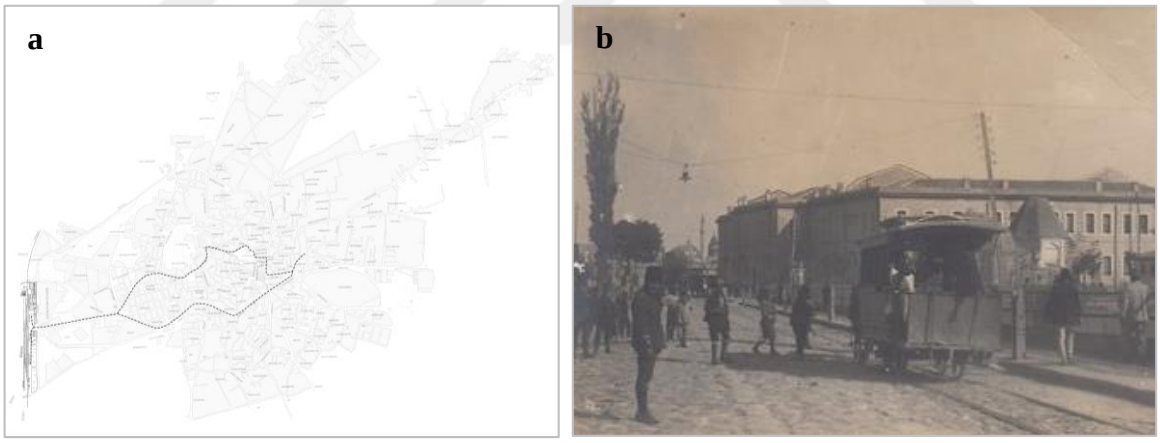
Selanik'te Tanzimat Dönemi'nde inşa edilen tramvay hattı, kent içi ulaşımın modernleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Tramvay hattı, Selanik'in fiziki görünümü değiştirmiş, hattın geçtiği düz ve geniş sokakların inşası, aydınlatılması gibi altyapı projeleri, tramvay projesi ile birlikte yürütülmüştür [60], [70]. Selanik'teki bu yeni ulaşım hattı, kentin diğer bölgelerine ve merkezlerine bağlantı sağlayarak ticari ve sosyal yaşamı da canlandırmıştır [70]. Şekil 4.50.'de Selanik'te yer alan tramvay hattının limandan demiryoluna ve oradan da kent içerisinde yer alan Vardar Caddesi ve Yalı Caddesi'ne doğru devam eden güzergâhı görülebilmektedir.

Şekil 4.50. Selanik tramvay hattı **a.** 1903 tarihli haritada tramvay hattının güzergâhı [63]
b. 20. yüzyıl başlarında kıyı hattında hizmet veren tramvay [173].

Konya'da ise tramvay hattı, 20. yüzyılın başında, kente ulaşan Bağdat demiryolunun kent merkezi ile bağlantısını sağlamak üzere inşa edilmiştir. Demiryolunun 19. yüzyılın son

yıllarında Konya'ya ulaşması ile kentin ulaşım sisteminde önemli bir dönüşüm yaşanmış, İstasyon Caddesi'nin açılması ve caddenin ağaçlandırılması ile birlikte tramvay için fiziki altyapı hazırlanmıştır [162]. 1906 yılında ilk tramvay hizmeti, atlı tramvay olarak İstasyon Caddesi güzergâhında faaliyete geçmiştir. Bu yeni ulaşım sistemi, Selanik'ten sökülerek getirilen mevcut tramvay altyapısının yeniden kullanımı ile oluşturulmuştur [174], [151]. Belediye 1907 yılında elektrikli tramvay projesi için Ticaret ve Nafia Nezaretine başvurmuş ancak sistem atlı tramvay olarak hayata geçirilmiştir. Kentin tramvay güzergâhı, İstasyon'dan Hükümet Konağına oradan da Buğday Pazarına olacak şekilde dönemin önemli resmi ve sosyo-kültürel yapılarını birbirine bağlayan ring hattı şeklinde düzenlenmiştir (Şekil 4.51.). Tramvay güzergâhı boyunca konut ve ticaret alanları yoğunlaşmış, istasyon ve çevresinde Avrupai oteller, depo yapıları ve kamu binaları inşa edilerek Tanzimat Dönemi'nde kent, batıya doğru bir gelişim göstermeye başlamıştır [162], [152]. Sonuç olarak Konya'da inşa edilen tramvay, geleneksel çarşının yer aldığı kent merkezi ile demiryolu istasyonunu arasındaki ulaşımı sağlayarak kent içi hareketliliği kolaylaştırmış ve ticari canlılığı artırmıştır. Bu yeni ulaşım sisteminin kente ulaşması Osmanlı modernleşmesinin kentsel altyapıdaki somut örneklerinden biri olmuştur [151], [152].

Şekil 4.51. Konya kentinin tramvay hattı **a.** 20. yüzyıl başlarına tarihlenen haritasında tramvay hattının güzergâhı [154] **b.** 20. yüzyılda Güzergâh boyunca hizmet veren atlı tramvay [175].

Demiryolları: Demiryolları, 19. yüzyıl teknolojisi olarak Osmanlı kentlerinin morfolojisine, yüzyılın ikinci yarısından sonra, yeni bir katman olarak eklenmiş ve kent yaşamını doğrudan etkilemiştir. Demiryollarının inşası ile birlikte uzak olarak nitelendirilen bölgeler yakın hale gelmiş; özellikle liman kentlerinde inşa edilen demiryolları ile bu kentler ile iç kentler birbirine bağlanmıştır [56]. Ayrıca demiryollarının Osmanlı'ya gelişiyle birlikte, kentlere

istasyon binaları, antrepolar, sanayi tesisleri, köprüler ve bazen de istasyon çevresinde yer alacak şekilde oteller vb. yeni yapı tipleri inşa edilmiş; aynı zamanda kentlerin dışında da mahalleler oluşmasına sebep olarak merkezlerinin genişlemesini sağlamıştır. Böylelikle demiryolları, kentlerin yalnızca fiziksel altyapısını değil, sosyo-ekonomik hayatını da etkilemiş ve morfolojisini dönüştürmüştür. Demiryolunun geçmesiyle birlikte, kentin ekonomik ve sosyal yaşamının dönüştüğü kentlere Afyon ve Eskişehir örnek olarak gösterilebilir.

Afyon'a 1897 yılında ulaşan Anadolu-Bağdat Demiryolu, kentin ekonomik ve mekânsal gelişiminde kritik bir rol oynamıştır. Avrupalı tüccarların kentte üretimi yapılan afyon bitkisini almaya yönelmeleri ile birlikte, kentte üretilen afyon bitkisinin demiryolu ile İzmir'e, oradan da Avrupa'ya ticareti gerçekleştirilmeye başlamıştır [88].[129] Demiryolunun kente gelişi ile kentte ekonomik ve sosyal yapı dönüşmeye başlamış, kent nüfusunda da artış yaşanmıştır. Şekil 4.52.'de İzmir ve Konya-Eskişehir demiryolu hatlarının kentin mekânsal dönüşümünde etkileri olduğu görülmektedir. Örneğin İzmir İstasyonu'na doğru gelişen aksta yeni göçmen mahalleleri; Eskişehir-Konya İstasyonu'na doğru giden aksta ise kentin yönetim merkezi oluşmaya başlamıştır. Aynı zamanda bu istasyonların yakınlarında oteller, gazinolar, mağazalar ve kahvehaneler gibi yeni işlevli yapı grupları da kent yaşamına dâhil olmaya başlamıştır [57], [88]. Böylelikle Afyon, demiryolu hatlarının kesiştiği bir kavşak noktası olmuş; bu yeni ulaşım teknolojisi, kentin hızlı bir şekilde büyümesini, ticari faaliyetlerinin yoğunlaşmasını sağlamış ve mekânsal dönüşümünde önemli bir etken olmuştur [57].

[129] Çetin [88], Afyon bitkisinin 19. yüzyılın ikinci yarısında İzmir limanından en fazla ihracatı yapılan tarım ürünleri arasında yer aldığını belirtmiştir.

Şekil 4.52. Afyon demiryolu hatları **a.** 1910 tarihli haritada İzmir ve Eskişehir-Konya Demiryolu [57] **b.** 19. yüzyıl sonlarında Afyon İzmir İstasyonu [176].

Eskişehir ise demiryolunun kentten geçmesi ile önemli bir gelişme sürecine giren bir diğer Osmanlı kenti olmuştur. 1893-1894 yılında işletmeye açılan Bağdat Demiryolu, Eskişehir'i direkt olarak başkent ile ilişkilendirmiştir. Bu durum kentin modernleşme sürecinin başlangıcı olmuş, başta ticari olmak üzere pek çok işlevi yeniden yapılandırmış ve kentin stratejik önemini artırmıştır. Demiryolunun kente gelmesiyle Eskişehir'in ekonomik yapısında köklü değişimler yaşanmış; çevre köylerden gelen tarım ürünleri burada toplanıp Eskişehir istasyonu aracılığı ile büyük pazarlara taşınmıştır. Böylelikle kır ile kent arasında da güçlü bir ekonomik ilişki kurularak kentin kalkınması hızlandırılmıştır. Tüm bu süreç kent nüfusunun hızla artışına sebep olmuş ve kentte yeni yerleşim alanları ortaya çıkmış ve demiryolu, Eskişehir'in sosyal yapısında da önemli bir dönüşümün tetikleyicisi olmuştur. Aynı zamanda tren garı, çevresine inşa edilen modern işlevli ve tasarımlı yapılar ile kent modern bir kimlik kazanmaya başlamıştır (Önder ve Kırlı, 2005, s.130; Özkut, 2017, s.38) [89], [139]. Şekil 4.53.'de yer alan kentin 1896 tarihli haritasında tren garı ve çevresindeki diğer kamu binalarının oluşturduğu doku görülebilmektedir. Sonuçta kente gelen demiryolu, kentin modernleşme sürecinde hem fiziki hem de sosyo-ekonomik anlamda bir kırılma noktası olmuş ve Eskişehir'in modern tarihinin başlangıcını simgeleyerek kentin küçük bir Anadolu kasabasından modern bir kente dönüşmesinin ana aktörlerinden birisi olmuştur.

Şekil 4.53. Eskişehir demiryolu ve etrafında demiryolu yapıları **a.** 1896 Erkan-ı Harbiye haritasında Eskişehir istasyon binası ve Odunpazarı bölgesine doğru uzanan İstasyon Caddesi [90] **b.** 1900'lerde Eskişehir İstasyon binası [177].

Sonuç olarak, çağın modern iletişim ve ulaşım yöntemlerinden faydalanmak isteyen imparatorluk yöneticileri her ne kadar ekonomik sıkıntılar ve teknik yetersizlikler sebebiyle altyapı hizmetlerini istenilen düzeyde gerçekleştiremese de, yabancılara verilen ayrıcalıklarla bu sistemler 19. yüzyıl Osmanlı kentlerinde yerini almıştır. Böylelikle Tanzimat reformları kapsamında gerçekleştirilen posta, telgraf, demiryolu ve denizyolu gibi bayındırlık hizmetleri, geç Osmanlı dönemi kentlerinde dönüşümün en önemli araçlarından biri haline gelmiş ve Cumhuriyet Dönemi ile Osmanlı arasında köprü işlevi görerek Cumhuriyet'e miras kalan modernleşme ögelerini oluşturmuşlardır.

4.8. Tanzimat Reformlarının Osmanlı Kentlerinin Morfolojisine Etkisi: İzmir ve Ankara Örneği

1808 yılında II. Mahmud'un tahta çıkışı ile başlayan reform hareketleri, 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile resmiyet kazanmış; Geç Osmanlı Dönemi olarak adlandırılan bu dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun idari, sosyal ve ekonomik yapısında köklü değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bir süreç ve dönüm noktası olmuştur. Bu reform hareketleri, kentleri mimari ölçekten, yapı ölçeğine ve ardından kent ölçeğinde kadar etkilemiş; kentlerin morfolojik dokusunda kalıcı izler bırakmıştır. Bahsi geçen dönüşüm süreci öncelikle başkent İstanbul'da başlamış ve ardından kademeli olarak diğer Osmanlı şehirlerine yayılmıştır.

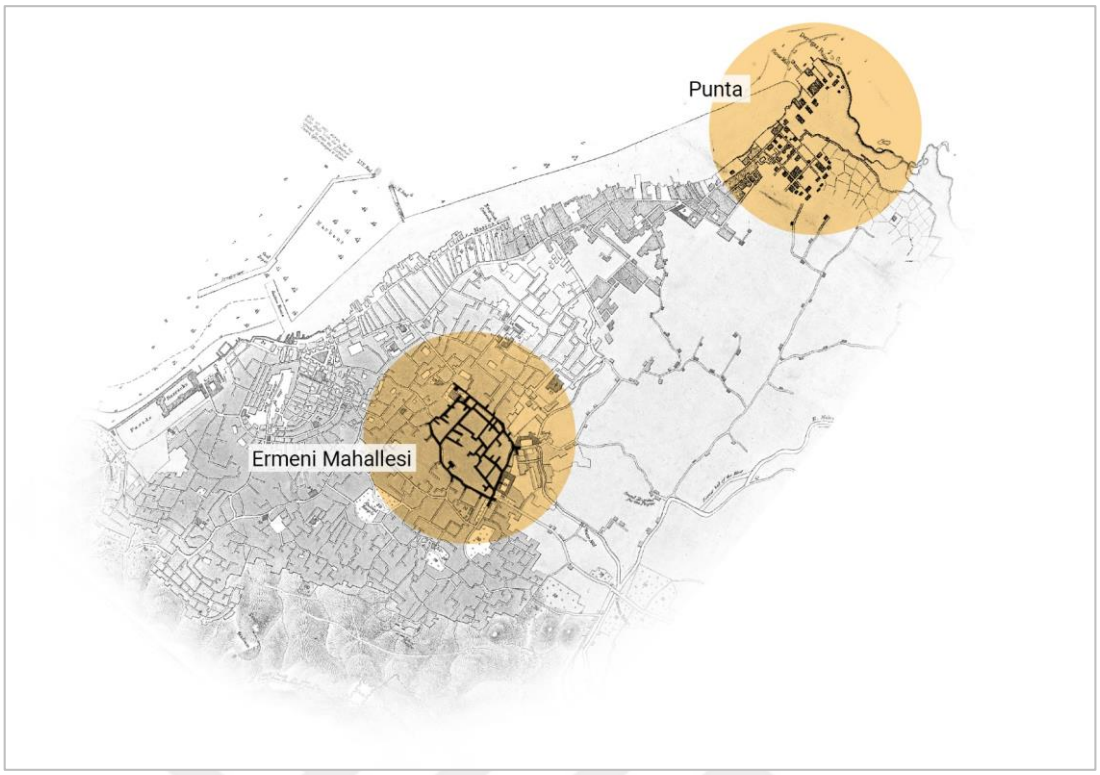
Kentlerde yaşanan bu değişim, Osmanlı'nın her bölgesinde aynı derecede ve aynı zaman aralığında gerçekleşmemiştir. Liman kentleri bu süreçte, uluslararası deniz ticaretinin gelişmesi ile birlikte değişimin öncü kentleri olmuş ve taşra kentlerine kıyasla daha hızlı bir modernleşme süreci yaşamıştır. Taşra kentleri ise bu dönemde özellikle demiryollarının kent dokusuna dâhil olması ile birlikte mekânsal dönüşümler geçirmiştir. Kent mekânında gerçekleşen bu değişim süreci, yapı ve kent ölçeğinde ayrı kategoriler altında tarihsel süreci ve sebepleri ile 3. ve 4. bölümlerde ortaya konmuştur. Bu anlamda öncelikle dönemin nizamnameleri ve reformları analiz edilmiş; ardından söz konusu yasal düzenlemelerin farklı Osmanlı kentlerinin fiziksel mekânındaki somut karşılıkları her bir kategori özelinde (kent ve kentsel mekânı etkileyen düzenlemeler; siyasi-idari, askeri, eğitim ve sağlık, ekonomi ve ticaret, sosyo-kültürel ve teknoloji, ulaşım haberleşme alanlarında gerçekleştirilen düzenlemeler) ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Bu alt başlıkta ise Geç Osmanlı Dönemi'nde gerçekleştirilen tüm bu düzenlemelerin, kent mekânında meydana getirdiği dönüşümü bütüncül bir yaklaşımla değerlendirmek amacıyla liman ve taşra kentlerinden birer örnek seçilerek incelenmesi hedeflenmiştir.

Bu anlamda örnek kent olarak İzmir ve Ankara seçilmiştir. Liman kenti olarak seçilen İzmir ve taşra kenti olarak seçilen Ankara, 19. yüzyılda belli ortak özelliklere sahip yerleşimler olmuştur. Her iki kent de Tanzimat reformlarının öncelikli olarak uygulanması için kararlaştırılan pilot kentler arasında ve Anadolu topraklarında yer almış; bulunduğu vilayetin merkez kenti olmuştur. Ayrıca iki kentten de bu dönemin önemli bir mekânsal yansıması olan demiryolu hattı geçmiş ve kent morfolojisinde dönüştürücü bir rol oynamıştır.

İzmir: Tanzimat reformlarının Osmanlı kentleri üzerindeki etkisini değerlendirmek üzere liman kenti örneği olarak seçilen İzmir, Batı Anadolu'da aynı adı taşıyan körfez çevresinde kurulmuş ve antik dönemden beri liman kenti olarak varlığını sürdürmüştür [178], [179]. Kent, doğal limanı ve coğrafi konumu sayesinde ticaretle zenginleşen bir kıyı yerleşimi olarak 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselen kenti olmuştur. Akdeniz kentleri ile ticari bağlantılarından dolayı 19. yüzyılda Başkent İstanbul'un ardından imparatorluğun en önemli ikinci kenti konumuna gelmiştir. İzmir 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun "vitrin"i haline gelmiş, Osmanlı'nın modern imajını yansıtmıştır [70]. Önemli ticaret yolları üzerinde bulunan İzmir, Sanayi Devrimi sonrası, 18. yüzyıl sonlarından itibaren Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki üretim fazlası ürünlerinin

satıldığı bir pazar haline gelmiştir. 1838 Ticaret Antlaşması sonrası ise Avrupa kentlerine verilen önemli ayrıcalıklar sonucu özellikle İngiltere'nin dış ticaretinde öne çıkmıştır [178], [180], [70]. Böylelikle İzmir'in yüzyıllar öncesinden Avrupa kentleri ile doğrudan kurmuş ve sürdürmekte olduğu ticaret ilişkileri ve kozmopolit toplum yapısından kaynaklanan iç dinamikleri, kentin Tanzimat Dönemi'ndeki dönüşümü üzerinde etkili olmuştur [181]. Kentin geçirdiği bu sosyo-ekonomik değişim süreci, kent mekânına yeni dinamikler getirmiştir. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle İzmir kentinin mekânsal yapısı dönüşüm sürecine girmiştir [180]. Aynı zamanda İzmir'in Tanzimat reformlarının uygulanması üzerine öncelikli olarak seçilen pilot kentlerden biri olması, kentin dönüşümünde etkili rol oynayan bir diğer parametre olmuştur.

Kentte planlı olarak gerçekleştirilen ilk düzenlemeler, yangınlar sebebiyle gerçekleştirilmiştir. 1845 yılında Ermeni Mahallesi merkezli çıkan büyük yangın sonrası bu mahallenin yeniden düzenlenmesi için Osmanlı hükümeti tarafından bir plan hazırlatılmıştır. 1836 Graves haritasında (Şekil 4.54.) görülebilen organik kent dokusu yerine, 1854 tarihli Storari haritasında görülebilen birbirini dik kesen ızgara planlı sokaklarla yangın yeri düzenlemesi gerçekleştirilmiştir (Şekil 4.55. ve Şekil 4.56-10. [182]) [180], [183]. Bu düzenleme Tanzimat Dönemi imar kanunlarının ortaya koyduğu rasyonel kent düzenleme anlayışının erken örneklerinden olmuştur [180], [14].

Şekil 4.54. İzmir'in 1836 tarihli Thomas Graves haritasında Ermeni Mahallesi ve Punta [184].

Şekil 4.55. İzmir'in 1854-56 tarihli Storari haritasında Ermeni Mahallesi ve Punta [185].

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk demiryolunun 1858 yılında İzmir'de inşa edilmesi ile birlikte kent mekânındaki modernleşme süreci hız kazanmıştır. İzmir-Aydın yönünde inşa edilen bu demiryolunun başlangıç noktası olan Alsancak Garı (Şekil 4.56-12. [186]), kentin kuzeye doğru gelişimini tetiklemiştir. Garın Punta bölgesine doğru yapılması, kentin ticaret merkezinin de kuzeye doğru kaymasına neden olmuştur. Kentin 19. yüzyılda Punta olarak anılan Alsancak Bölgesi, Aydın demiryolunun başlangıç noktası olarak gar binasının inşasıyla birlikte hızla gelişmiştir (Şekil 4.56-13. [113]). Birbirini dik kesen sokaklar ile planlı bir yerleşim olarak tasarlanan bu alan, özellikle İngiliz ve Levanten tüccarların, kentin üst gelir grubunun lüks konut bölgesi olmuştur (Şekil 4.54., Şekil 4.55. ve Şekil 4.56.) [180], [178]. 1866 yılında ise Basmane bölgesinde İzmir-Kasaba yönünde bir başka demiryolu hattı açılmış ve ikinci bir gar binası inşa edilmiştir. Bu demiryolu hattının liman ile bağlantısını sağlamak adına geniş bir cadde açılmıştır (Şekil 4.56-11. [113]) [180], [179].

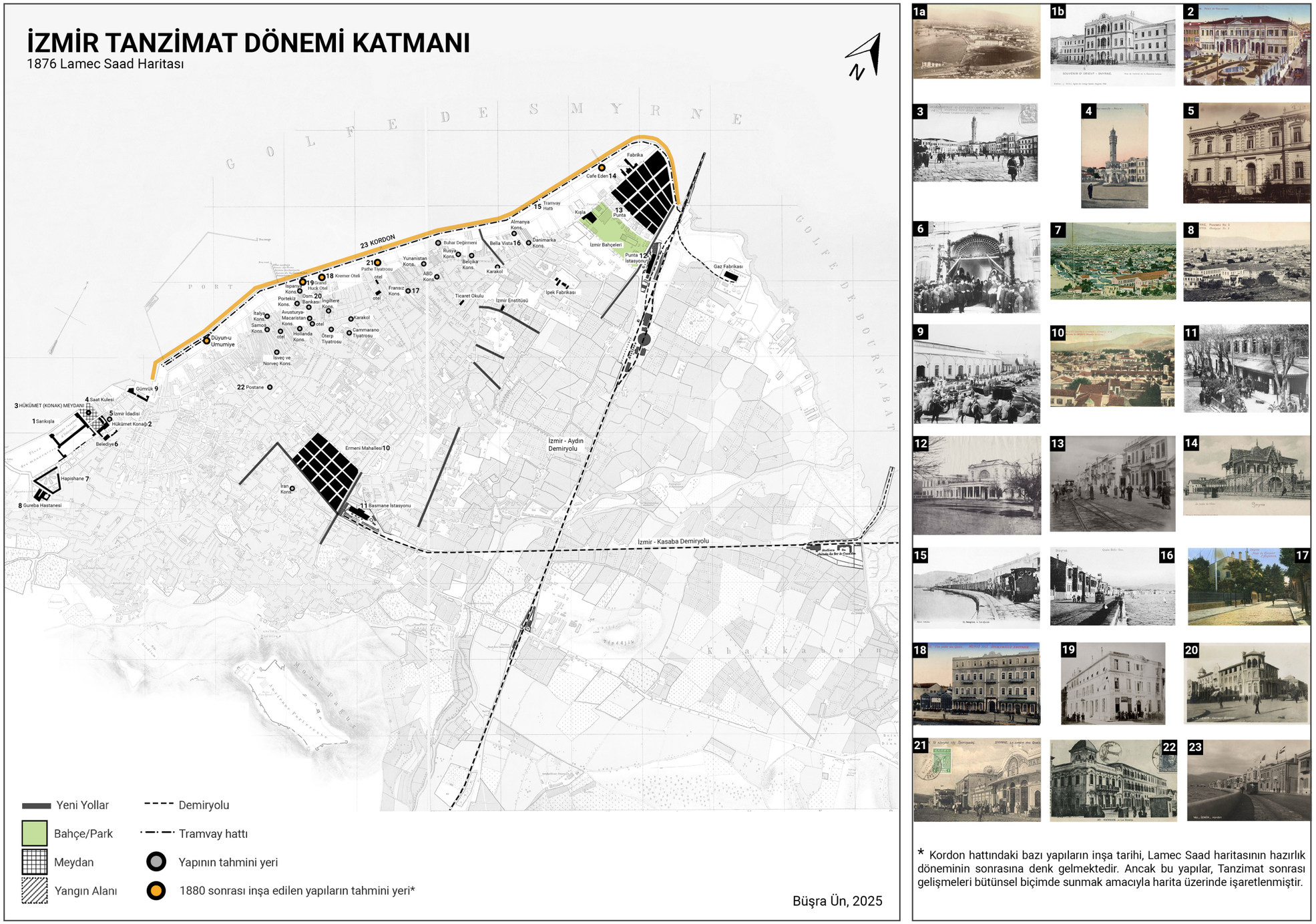
Demiryolu hatlarının kentlere ulaşmasının ardından gerçekleştirilen bir diğer büyük çaplı proje 1867 ve 1876 yılları arasında inşa edilen rıhtımın kente kazandırılması olmuştur (Şekil 4.56-23. [187]). Yabancı şirketlere verilen ayrıcalıkla inşa edilen rıhtım (kordon), İzmir'in deniz cephesini tamamen dönüştürmüştür (Şekil 4.56-9. [188]). Kıyı hattının düzenlenmesinin ardından yine rıhtım projesi dâhilinde kordon boyunca Alsancak Garı ile ilişkili bir tramvay hattı da inşa edilmiş (Şekil 4.56-15. [113]) ve tramvay Konak Meydanı ile Alsancak Garı arasında hizmet vermiştir [178], [70]. Rıhtımın inşası ile artan deniz ticareti sonrası yetersiz kalan eski limanın yerine, yeni bir liman da inşa edilmiştir [180]. Böylelikle kentin en gözde mekânının da oluşmasıyla; Rıhtım ve tramvay, İzmir'i "Batılı" bir kent görünümüne kavuşturmuştur. Kordon'daki sosyal yaşam (kafeler, tiyatrolar) tramvay sayesinde hareketlenmiştir [70].

1868 yılında İzmir'de Belediye teşkilatı kurulmuş, bu kurum Osmanlı kentleri arasındaki en erken örneklerden birisi olmasına rağmen ilk yıllarında etkin bir rol oynayamamıştır. Daha sonraları modern belediye örgütünün yeniden kurulması ile birlikte kentte altyapı, aydınlatma ve kanalizasyon çalışmaları da gerçekleştirilmeye başlanmıştır [178], [14], [70]. Tanzimat Dönemi siyasi ve idari reformlarının kent mekânındaki yansıması olan resmi binalar İzmir'in Konak bölgesinde yer almıştır. 1829 yılında Sarı Kışla'nın inşası ile birlikte, yakınında bulunan 18. yüzyılda inşa edilen Katipoğlu Konağı ve konağın avlusu önem kazanmıştır. 1816'da kamulaştırılan ve resmi işlerde kullanılan bu yapı, 1864 tarihli Tuna Vilayet Nizamnamesi'nin ilanından sonra Aydın Vilayeti'nin merkezi haline gelen

İzmir'in resmi işlerinin görülmesinde yetersiz görülmesinin ardından 1869 yılında yıkılmış; 1872 yılında aynı yere Hükümet Konağı inşa edilmiştir [178]. Hükümet Konağı ve Sarı Kışlanın çeperlerini oluşturduğu alan Hükümet Meydanı (Konak Meydanı) olarak şekillenmiş, meydanın merkezine II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yılı şerefine bir saat kulesi inşa edilmiştir (1901). Aynı zamanda Hükümet Konağı'nın güneydoğusunda belediye ve kuzeydoğusunda Mekteb-i idadi/sultani (1886) (önce İzmir İdadisi sonra Mekteb-i Sultani) yapısı yer almıştır. Bu yapı grubu kentin siyasi, idari ve sosyal merkezini olmuştur (Şekil 4.56-1a. [189], 1b [113], 2 [159], 3 [159], 4 [159], 5 [190] ve 6 [113]).

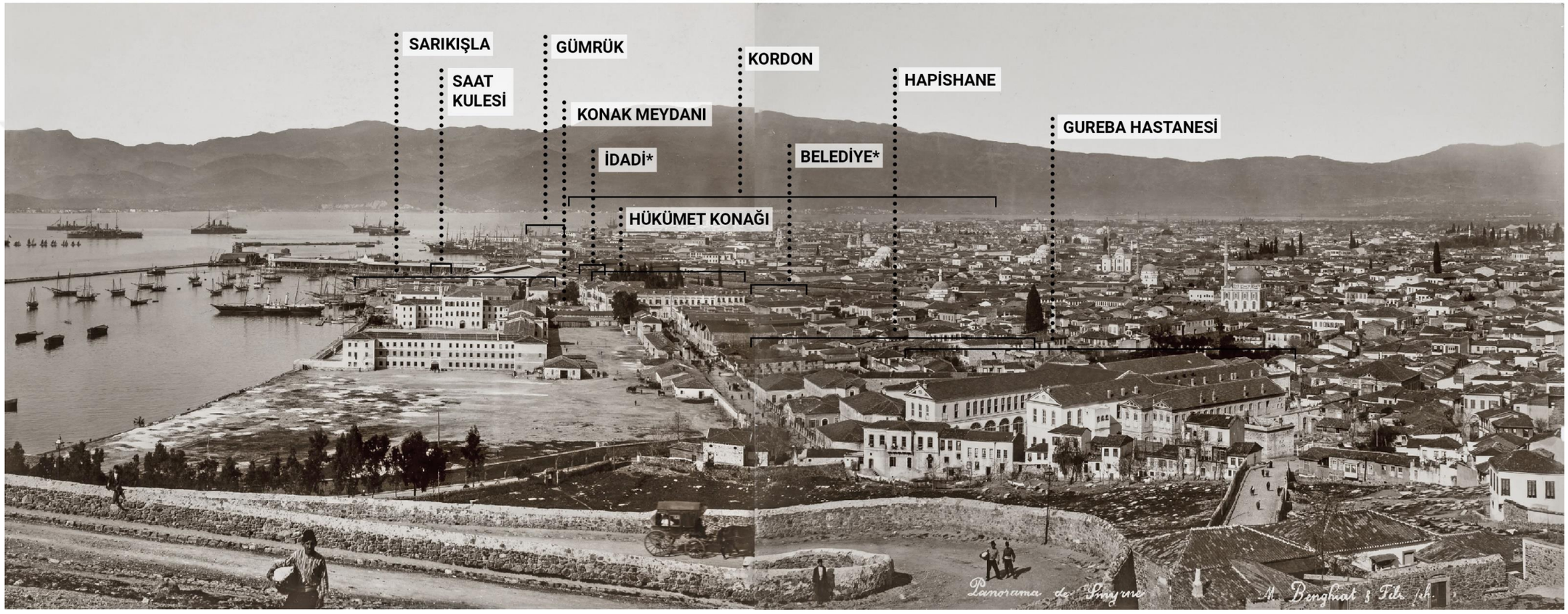
Bu yönetim merkezinin güneyinde Hapishane ve Gureba Hastanesi (1849) yer almıştır (Şekil 4.56-7. [191] ve 8 [192]) [178], [179]. Sarı kışladan Punta'ya doğru Kordon üzerinde ve paralelinde yer alan Frenk Sokağı üzerinde ise pek çok konsolosluk yapısı yer almıştır (Şekil 4.56-17. ve yakın çevresi [117]) [70], [178]. Kordon boyunca konsolosluklara eşlik eden kafe, otel, tiyatro ve kulüp yapıları kentin vitrinini oluşturmuştur (Şekil 4.56-14. [167], 18 [113], 19 [193] ve 21 [194]). Kentin sosyo-kültürel yaşamının simgesi olan bu yapıların bulunduğu bölgede yabancı tüccarların ve levantenlerin bankacılık ihtiyaçlarını karşılayan Osmanlı Bankası (Şekil 4.56-20. [195]) ve kentin güvenliğini sağlamak üzere kurulan karakollar gibi diğer kamu yapıları da yer almıştır. Frenk Sokağı ile Kordon arasında Punta bölgesinde inşa edilen Bella Vista isimli yeni bir cadde açılmıştır (Şekil 4.56-16. [113]) [178], [179]. Bu bölge kentin üst gelir grubunun konakladığı, sosyalleştiği ve ticari faaliyetlerini gerçekleştirdiği bir bölge olmuştur. Kentin sanayi yapıları ise yine Punta bölgesinde yoğunlaşmış, buharlı değirmenler, gaz fabrikası ve ipek fabrikası kentin kuzeyinde konumlanmıştır.

Sonuç olarak Tanzimat Dönemi'nde İzmir, yangın sonrası planlamalar, demiryolu ve liman projeleri, belediye örgütlenmesi ve Batılı sermayenin etkisiyle köklü bir dönüşüm geçirmiştir (Şekil 4.57.). Ancak kentin "Tanzimat Dönemi Katmanı" 1922 yılında tüm kenti kaplayan büyük yangın sonrası neredeyse tamamen yok olmuştur (Şekil 4.56.) [181]. Buna rağmen kentin 20. yüzyılının ilk yarısında gerçekleştirilen Cumhuriyet Dönemi imar çalışmalarının temeli, Tanzimat'ın kent mekânına yansıyan modernleşme çabalarıyla atılmıştır denilebilir.

Şekil 4.56. İzmir Tanzimat Dönemi Katmanı.

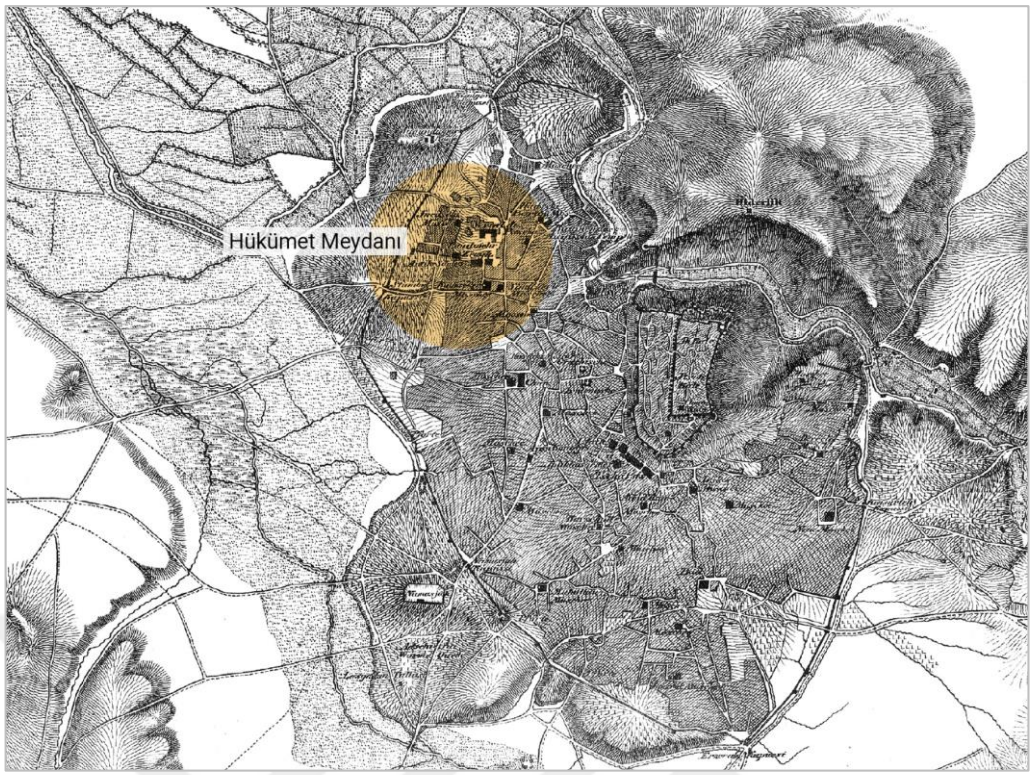
* Tahmini yeri işaretlenmiştir.

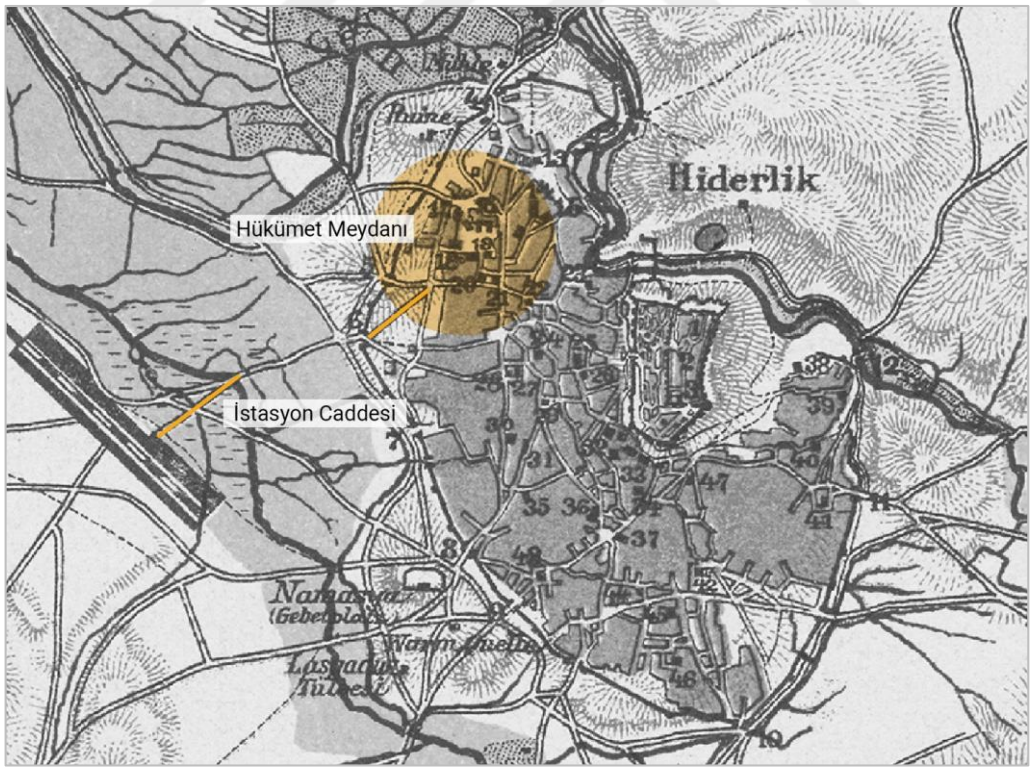
Şekil 4.57. 1900'lü yıllara tarihlenen İzmir panoramasında Tanzimat Dönemi yapıları ve açık alanları [196].

Ankara: Tanzimat reformlarının Osmanlı kentleri üzerindeki etkisini değerlendirmek üzere taşra kenti örneği olarak seçilen Ankara kenti ise, tarih boyunca pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış, çok katmanlı bir kenttir. Ankara, Osmanlı dönemine kadar Frig, Galat, Roma ve Selçuklu gibi birçok farklı medeniyetin değerlerini bünyesinde barındırmış; 16. yüzyıldan itibaren sancak merkezi olarak yönetilmiştir [57], [197], [198]. 19. yüzyıla kadar Ankara, bir taraftan İstanbul'a yakınlığı ve elverişli konumu sebebiyle, diğer taraftan önemli ölçüde üretim ve ulusal-uluslararası ticaretin yapıldığı "sof" ile Osmanlı kentleri içerisinde ön plana çıkan bir ticaret ve tarım kenti haline gelmiştir. Ancak 18. yüzyıl itibariyle sof üretiminin ve ticaretinin Ankara'dan çıkarak Osmanlı toprakları dışında da yapılmaya başlanması Ankara'nın ekonomik olarak sıkıntıya girmesine sebep olmuştur. 19. yüzyıla gelindiğinde ise Avrupa'da başlayan ve hızla gelişen Sanayi Devrimi sonucu Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyo-ekonomik çöküş sürecinin hızlanması, Ankara'nın da ekonomik canlılığının yitmesine neden olmuş; bu belirsizlik süreci kent mekânının oluşumuna ve kullanımına da yansımıştır [197], [143]. Özellikle 1838 Ticaret Antlaşması Ankara'nın yerel üreticilerinin Avrupa'nın fabrika üretimi malları ile rekabet edememesine ve kentteki sof üretiminin çökmesine neden olmuştur [142]. Ankara, imparatorluk genelinde görülen bu çöküşün önlenmesi amacıyla seçilen, Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirdiği modernleşme uygulamalarının öncelikli olarak uygulandığı kentlerden (pilot kent) biri olmuştur. Böylelikle Tanzimat Dönemi, Ankara'nın morfolojisinde bir değişim süreci başlatmış; bu dönemde yapılan reformlar ve çıkarılan nizamnameler, Ankara'nın kent mekânlarının dönüşümünde etkili olmuştur. Bu dönüşüm, İstanbul ve diğer liman kentlerine göre daha yavaş ve daha kademeli olarak gerçekleşmiş; Cumhuriyet'in ilanına kadar devam etmiştir [143].

Tanzimat'ın ilanının hemen ardından planlı bir dönüşüm gerçekleştirebilmek adına Ankara'nın kent haritası çizdirilmiştir. Binbaşı Von Vincke tarafından kentin surlarına ve dokusuna odaklanacak şekilde çizilen harita (Şekil 4.58.), Tanzimat Dönemi öncesinde 17. yüzyıldan beri durağan bir süreç izleyen kent formunu tasvir eden önemli bir belge olmuştur. Bu plana göre kentin dış surları, oluşum aşamasındaki Hükümet Meydanı, Taşhan Meydanı ve kentin yüzyıl boyunca oluşacak ana akslarının patika biçiminde izleri görülebilmektedir [57], [199], [197].

Şekil 4.58. Ankara'nın 1839 tarihli Von Vinckle haritasında Hükümet Meydanı [200].

Şekil 4.59. Ankara'nın 1839 tarihli haritasının Edmund Naumann tarafından 1980 tarihinde yeniden düzenlenen versiyonunda Hükümet Meydanı ve İstasyon Caddesi [201].

1839 haritasında da görülebilen, Ankara kent formunda Tanzimat Dönemi ile birlikte meydana gelen dönüşümlerden ilki, idari alanda yapılan reformların kent mekânındaki yansıması olarak karşılık bulan yönetim merkezi olmuştur (Şekil 4.58.). Kentte 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devlet işlerinin yürütüldüğü resmi bir bina bulunmamış; yöneticiler devlet işlerini şahsi konutlarından halletmişlerdir. 1824 yılında, kentin aşağı yüz bölgesinde yer alan Hacı Abdi Paşa'nın konağı satın alınarak, bir yönetim dairesine dönüştürülmüştür [198]. Bu dönemde Hükümet Meydanı, çevresinde İğneli Belkıs Camii, Hasan Paşa Hamamı ve Jülyen Sütunu'nun bulunduğu henüz küçük bir açık alan olarak yavaş yavaş biçimlenmeye başlamıştır (Şekil 4.58. ve Şekil 4.59.) [142], [197]. 1864 yılında çıkarılan Tuna Vilayet Nizamnamesi sonucu Vilayet Sistemi'ne geçilmesi ile birlikte Ankara, Kayseri, Yozgat, Çorum, Kırşehir, Eskişehir, Çankırı ve Konya'nın bir kısmından oluşan bölgeyi tanımlayan "Ankara Vilayeti"nin merkezi olarak belirlenmiştir [50]. Yönetim sisteminde yaşanan bu değişiklik sonrası artan idari işlemlere fiziki olarak cevap vermede yetersiz kalması sonucunda 1882 yılında Paşa Sarayı'nın yıkımına karar verilmiştir.[130] Aynı yıl yıkılan yapının yerine modern bir Hükümet Konağı inşasına başlanmış, konak 1897 yılında tamamlanmıştır (Şekil 4.60-1a. [197] ve 1b [202]) [199], [197], [198].

Hükümet Meydanı'nın gelişimi, yeni yönetimsel örgütlenmeye paralel olarak Hükümet Konağı'nın çevresine Telgrafhane (1886)[131], Matbaa (1870-71), Zaptiye Nezareti gibi diğer idari kamu binalarının eklenmesi ile devam etmiştir (Şekil 4.60-2. [203], 3 [142] ve 5 [204]) [197], [143]. Askeri amaçla inşa edilen Redif Kışlası ise bu yönetim merkezinin çeperini tanımlayan bir diğer dönem yapısı olarak Hükümet Meydanı'nın güney ucunda idari kamu binalarının yanında konumlandırılmıştır (Şekil 4.60-4. [205]). Önemli bir diğer idari kamu yapısı olan Belediye/Şehremaneti binası (1888) ise Hükümet Meydanı ile çarşı merkezini birbirine bağlayan bir aksta, Anafartalar Caddesi üzerinde yerini almıştır (Şekil 4.60-14. [206]).

---

[130] Bu süreçte kentin yönetim kadrosunda bir değişiklik yaşanmış ve kentin valiliğine Abidin Paşa getirilmiştir. 1886-1894 yılları arasındaki valiliği sırasında Ankara'nın ekonomik, siyasi, eğitim alanlarında önemli adımlar atmış ve kentsel yaşamını geliştirmeye yönelik çalışmalar gerçekleştirmiştir [142].

[131] Osmanlı'da merkezî otoritenin taşrayla iletişimini güçlendiren önemli bir teknoloji ve haberleşme aracı haline gelen Telgraf hattı, 1870'li yıllarda Ankara'ya ulaşmış ve Posta-Telgraf İdaresi altında birleştirilmiştir. 1886 yılında ise bu İdare genişletilerek, Hükümet Meydanı'nda konumlanmıştır. Bu idare, milli mücadele döneminde stratejik haberleşmenin temelini oluşturmuştur [143].

Hükümet Meydanı'nın güneybatısında, 19. yüzyılın sonlarına doğru bir başka meydan oluşmaya başlamıştır. Bu yüzyılda Ankara'nın değişen idari önemi ve giderek artan ticari ve idari faaliyetler sonucu günübirlik ziyaretçi sayısında da artış yaşanmaya başlamış; bu durum kentte konaklama ihtiyacını beraberinde getirmiştir. Bunun üzerine Hükümet Meydanı'na yakın bir konumda, 1888 yılında Taşhan (*Hotel d'Angora*) adı verilen bir konaklama yapısı inşa edilmiştir (Şekil 4.60-6 [207]). 1892 yılında demiryolunun kente ulaşması ile birlikte ise Taşhan ve çevresi önem kazanmaya başlamıştır (Şekil 4.59. ve Şekil 4.60-8. [208]). Demiryolu, Ankara kentinin mekânsal dönüşümünde kritik bir rol oynamış; yönetim merkezinin yanında yeni bir çekim noktası oluşturmuştur. Bu yeni ulaşım aracını kentin ticari hayatını canlandırmış; kısa sürede İstasyon binası çevresinde teknik birimler, mağazalar ve Taşhan dışında bir başka otelinin inşa edilmesine yol açmıştır (Şekil 4.60-16. [209], 17 [210] ve 18 [211]) [197], [143]. Bu dönemde kent mekânında yaşanan bir diğer önemli dönüşüm gar binasına doğru uzanan yeni ve geniş bir yolun açılması olmuştur. İstasyon Caddesi adı verilen bu cadde gar binası ile Taşhan'ı birbirine bağlayan kentin yeni ve modern aksı haline gelmiştir. Bu dönemde açılan geniş ve düz yollar bir başka yeni ulaşım aracının, at arabalarının kent mekânında kullanılmaya başlamasına yol açmıştır (Şekil 4.60-15. [212]) [57]. Tüm bu süreç ve kamusal işlevlerin artan önemi ile birlikte Taşhan çevresindeki alanın Taşhan Meydanı olarak anılmaya başlanmasına sebep olmuştur (Şekil 4.60-8.). 20. yüzyılın ilk başlarında ise bu meydanın sınırları genişletilmiş ve meydanı daha tanımlı hale getirecek düzenlemeler gerçekleştirilmiştir.

19. yüzyılın sonlarında modern kamusal yeşil alan olarak diğer imparatorluk kentlerinde de inşa edilen Millet Bahçesi ise, Taşhan Meydanının güneybatısında konumlandırılmıştır. Bu bahçe içerisinde bir Belediye Gazinosu ve bir eğlence yapısı (Fresko Bar) yer almış ve bahçe kentin önemli bir sosyo-kültürel buluşma mekânı haline gelmiştir (Şekil 4.60. resim 10 [149] ve 11 [147]). 1915 yılında ise Taşhan Meydanı'nın batısında, İstasyon Caddesi'nin meydanla buluştuğu noktada İttihat ve Terakki Cemiyeti binası inşa edilmiştir (Şekil 4.60-7. [213]) [197], [143]. Dönemin modern eğitim anlayışını yansıtan eğitim yapıları olan Dârülmuallimîn ve Mekteb-i Sanayi ise, Taşhan Meydanı'ndan başlayarak güney yönünde uzanan Kızılbey Caddesi üzerinde inşa edilmiştir (Şekil 4.60-9. [214] ve 13 [142]) [143], [198]. Bu cadde kısa süre içinde genişletilerek, yol üzerinde ağaçlandırma çalışmaları yapılmış ve caddenin adı Mekteb-i Sanayi Caddesi olarak değiştirilmiştir. Taşhan ve çevresinde inşa edilen bu yapılar, Taşhan Meydanı'nın

sınırlarının belirginleşmesine ve meydanın kentin sıklıkla kullanılan yeni sosyo-kültürel merkezi haline gelmesine sebep olmuştur [197].[132]

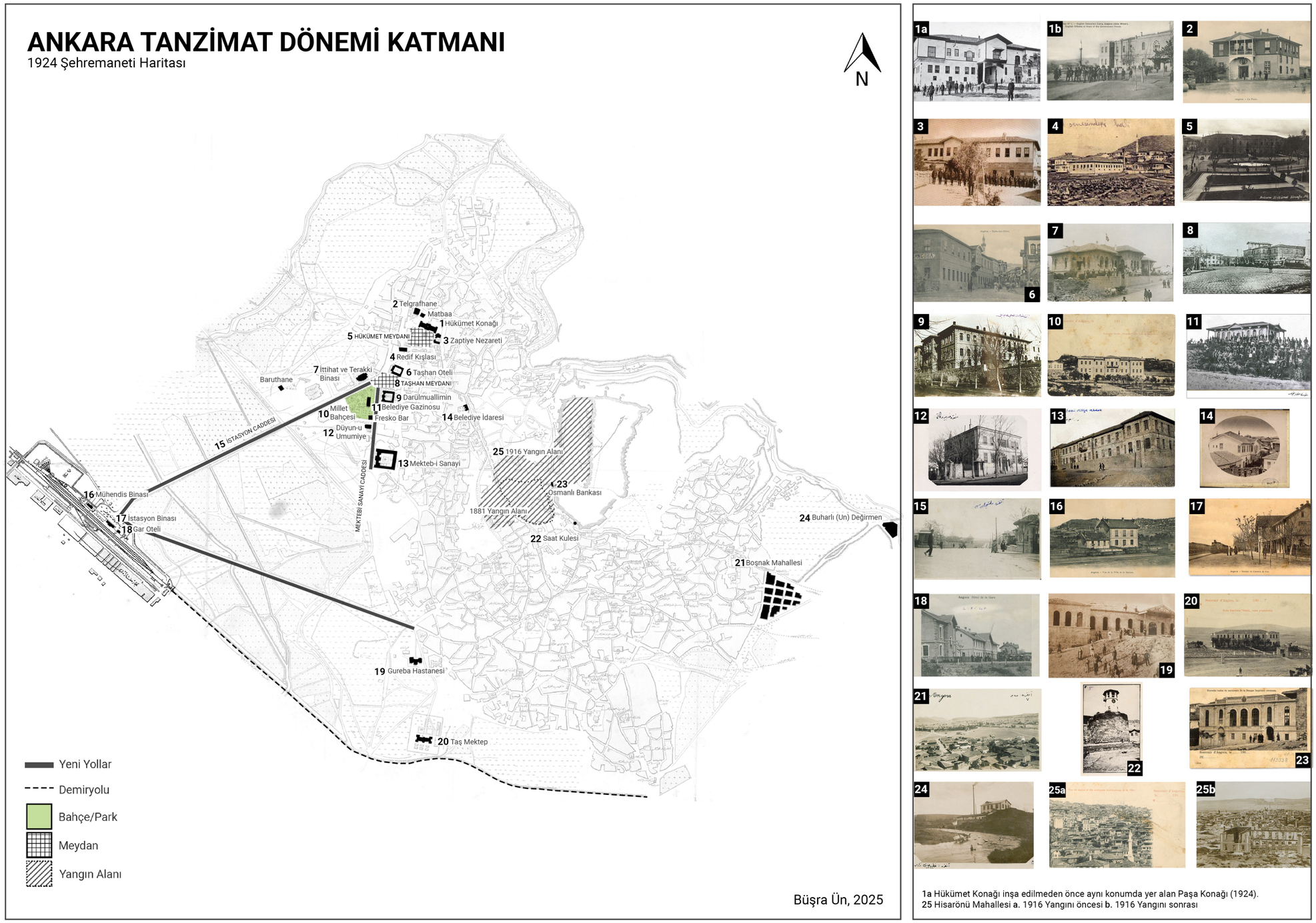
Mekteb-i Sultani düzeyinde eğitim veren Taş Mektep (1899) ve Gureba Hastanesi (1895) ise kentin güney ucunda, merkeze uzak bir konumda inşa edilmiş, dönemin eğitim ve sağlık alanında yapılan reformlarının mekânsal karşılığı olarak kent dokusunda yerini almıştır (Şekil 4.60-19. [143] ve 20 [215]) [143]. Bu iki önemli yapıya istasyondan hastaneye doğru olacak şekilde yeni ve geniş bir yol inşa edilmiştir. Kentin ekonomi ve ticari faaliyetlerini sağlamak adına ise Osmanlı Bankası ve Düyun-u Umumiye İdaresi inşa edilmiştir (Şekil 4.60-23. [216] ve 12 [217]). Osmanlı Bankası, kale sur duvarlarına yakın bir konumda, Hisarönü'nde yer alırken, Düyun-u Umumiye idaresi, Millet Bahçesi'nin güneyinde Mekteb-i Sanayi Caddesi üzerinde, kent merkezine yakın bir konumda yer almıştır. Düyun-u Umumiye İdaresi'nin üst katı lokal olarak kullanılmış; kuzeyindeki Fresko Bar, Belediye Gazinosu ile Taşhan Meydanı'nın eğlence ve sosyalleşme noktaları haline gelmiştir [197], [143]. Sanayi yapısı olarak ise 19. yüzyılın son yıllarında buhar gücü ile çalışan ilk un fabrikası olarak bilinen Buharlı Değirmen kentin kuzeydoğu ucunda, Hatip Çayı'nın kıyısında konumlanmıştır (Şekil 4.60-24. [218]). Tanzimat Dönemi'nin hem işlevsel hem de anıtsal ögeleri olarak kentlerin önemli noktalarında konumlandırılan saat kulelerinin Ankara örneği ise 1884 yılında Hisar Kapısı üzerinde, sur duvarları ile bitişik pozisyonda inşa edilmiştir (Şekil 4.60-22. [158]) [143].

Tanzimat Dönemi'nde kent morfolojisinde meydana gelen en önemli dönüşümlerden biri kentin doğu ucunda Boşnak Mahallesi isimli göçmen mahallesinin kurulması olmuştur (Şekil 4.60-21. [219]) [220]. Mahalle, 1877-78 yıllarında Osmanlı-Rus Savaşı sonucu Balkanlardan Ankara'ya gelenlerin, göçmen iskânlarına yönelik çıkarılan nizamnameler gereğince yerleştirilmesi için planlı bir biçimde, yeni bir yerleşim alanı olarak tasarlanmıştır. Kentin geleneksel dokusundan ayrışan Boşnak Mahallesi, birbirini dik kesen caddelerden oluşan ızgara plan biçiminde, Tanzimat Dönemi'nin imar nizamnamelerinin getirdiği ilkelere uygun şekilde inşa edilmiştir. Ayrıca Boşnak Mahallesi, kentin geleneksel

[132] Kuzeydoğusunda yer alan Taşhan Oteli nedeni ile Taşhan Meydanı olarak isimlendirilen bu meydan, 1920'lerden sonra, Cumhuriyet Dönemi'ne hazırlık yıllarında Hâkimiyet-i Milliye Meydanı olarak, daha sonraları Millet Meydanı olarak adlandırılmıştır. 1932 yılında ise günümüzdeki ismini alarak Ulus Meydanı olarak anılmaya başlanmıştır [197].

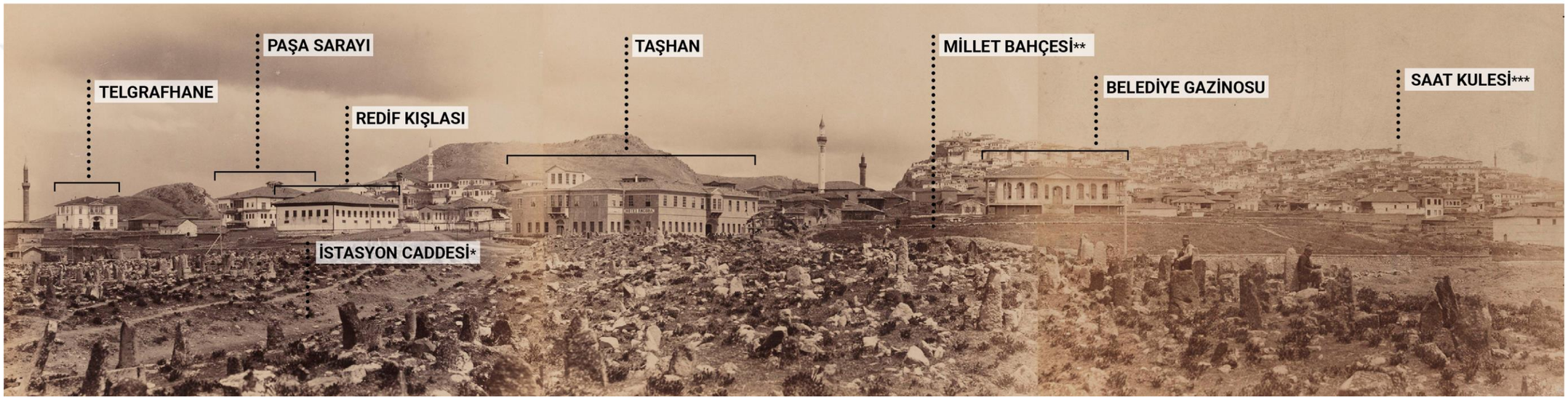
sınırlarının dışına taşarak, doğu yönünde genişlemesinde de önemli bir rol oynamıştır. Ankara'nın ilk planlı yerleşimi olarak kabul edilen bu mahalle, Osmanlı modernleşme politikalarının Ankara kent dokusundaki mekânsal izlerinin somut bir örneği olmuştur [57], [199], [142], [198]. Kent dokusunda meydana gelen değişimi tetikleyen bir diğer olgu da yangınlar olmuştur. 1881 yılında Harik Mahallesi'nde ve 1916 yılında Hisarönü'nde meydana gelen yangınlar kentin merkezinin yukarı yüzden aşağı yüze doğru kaymasını hızlandırmış ve kentsel ölçekte bir dizi yeni düzenlemenin uygulanması bakımından önemli bir etken olmuştur (Şekil 4.60-25a. [221] ve 25b [222]) [142], [197], [143]. 18. Yüzyıl itibariyle yıpranmaya başlayan ve 19. yüzyıl boyunca kademeli olarak yıkımı gerçekleşen dış sur duvarları ise, 1924 yılına gelindiğinde tamamen yıkılmış ve kent "açık şehir" haline gelmiştir [199].

Sonuç olarak Tanzimat reformları, Cumhuriyet'in başkenti olarak ilan edilecek Ankara'nın mekânsal dönüşümüne altyapı oluşturacak bir dizi yenileşmenin öncüsü olmuş; yukarıda bahsi geçen idari, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel tüm değişimler ile kent morfolojisinde "Tanzimat Dönemi Katmanı" olarak tanımlanabilecek yeni bir dokunun oluşmasına yol açmıştır (Şekil 4.60 ve Şekil 4.61.).

Şekil 4.60. Ankara'nın Tanzimat Dönemi Katmanı.

*İstasyon Caddesi'nin tahmini yeri işaretlenmiştir.
**Gazinonun çevresinde kalan açık alan, 19. yüzyılın son yıllarında Millet Bahçesi olarak düzenlenecektir. Bu fotoğrafın çekildiği tarihte henüz bahçe düzenlemesi yapılmamış olduğundan bahçenin yeri tahmini olarak işaretlenmiştir.
***Hisar Kapı'ya bitişik konumda inşa edilen Saat Kulesi'nin, surların bitiminde yer alması ve mimari özellikleri bakımından benzerlik göstermesi nedeniyle, bu yapı olduğu düşünülmektedir.

Şekil 4.61. 1889 tarihli Ankara panoramasında Tanzimat dönemi yapılı ve açık alanları [223].

Örnek olarak incelenen liman ve taşra kentleri karşılaştırıldığında, Geç Osmanlı Dönemi Tanzimat reformlarının imparatorluğun farklı bölgelerinde olmalarına karşın İzmir ve Ankara kentlerini benzer şekilde etkilediği belirtilebilir. Reformlar bu iki kentin de idari, fiziksel ve sosyal yapısında köklü değişimlere yol açmış; ancak bu dönüşüm, kentlerin coğrafi konumları, ekonomik rolleri ve toplumsal yapıları gibi kendine özgü karakterleri nedeniyle farklı düzeylerde ve zaman aralıklarında gerçekleşmiştir.

İzmir ve Ankara dönüşüm süreçleri bakımından incelendiğinde, her iki kentte de Tanzimat'ın nizam anlayışı doğrultusunda kent mekânını düzenlemeye yönelik uygulamalar gerçekleştiği görülmüştür. Her iki kentte de nizamnamelere uygun olarak yeni ve geniş yollar açılmış, İzmir'de yangın sonrası gerçekleştirilen mekânsal düzenlemeler sonucunda Ermeni mahallesi; Ankara'da ise göçmenlerin iskânına yönelik gerçekleştirilen mekânsal düzenlemeler sonucu Boşnak Mahallesi gibi ızgara plan biçimli yeni bir mahalle gelişmiştir.

Benzer şekilde, her iki kent de merkezi devlet politikalarının doğrudan etkisi altında önemli değişimler yaşamış, Tanzimat'ın merkeziyetçi yapısı, İzmir ve Ankara'da belediye teşkilatlarının kurulmasına (İzmir'de 1854, Ankara'da 1868), yeni hükümet konaklarının inşasına ve modern kamu binalarının yapımına yol açmıştır. Bu idari dönüşüm süreci İzmir'de Konak Meydanı ve Ankara'da Hükümet Meydanı gibi yeni yönetim merkezlerinin oluşmasına ve belediye binalarının kent mekânına dâhil olmasına yol açmıştır. Kentlerde oluşan bu meydanlar kentlerin merkezlerinin kaymasına neden olmuş; İzmir'de ve Ankara'daki yönetim merkezleri kentlerin yeni çekim noktaları olarak, eski merkezlerden (İzmir'de Kemeraltı bölgesi ve Ankara'da Atpazarı ve Balık Pazarı bölgesi) bağımsız şekilde gelişerek, kentlerde bir ikilik meydana getirmiştir. Buna ek olarak saat kuleleri, postane binaları ve kışlalar gibi sembolik yapılar, devletin modern yüzünü sergilemek amacıyla ağırlıklı olarak yeni merkezlere yakın konumlarda inşa edilmiştir. Ulaşım ve haberleşme altyapısının geliştirilmesi amacıyla demiryolu hatları kent merkezlerine bağlanmış; posta teşkilatı ve telgraf hatları kurulmuştur. Ayrıca, kafeler, tiyatrolar ve modern oteller gibi Batılı yaşam biçimini yansıtan sosyal mekânlar da her iki kentte yaygınlık kazanmıştır.

Öte yandan, özgün karakteristik özellikleri nedeniyle, Geç Osmanlı Dönemi Tanzimat reformlarının bu kentler üzerinde farklı etkilerinin olduğu görülmüştür. İzmir, liman kenti kimliği ile uluslararası ticaretle bütünleşmiş; kıyı hattı boyunca yapılan düzenlemeler sonucunda Kordonboyu ve Punta gibi bölgelerde ızgara planlı modern

mahalleler, gümrük binaları, bankalar ve konsolosluklar gelişmiştir. Ayrıca tramvay hatları gibi erken modern ulaşım yatırımları hayata geçirilmiştir. Ankara ise daha içe dönük bir gelişim sergileyerek, Hükümet Meydanı çevresinde idari bir merkezin oluşması ile kentsel dokuda dönüşüm yaşamıştır. Böylelikle liman kenti İzmir ve taşra kenti Ankara, imparatorluğun farklı coğrafyalarında yer almalarına karşın Osmanlı kentlerinin modernleşme sürecinde bir taraftan ortak deneyimler paylaşmış, bir taraftan da kendilerine özgü dinamikler ile şekillenen dönüşümler sergilemiştir.

Sonuç olarak, Tanzimat reformları İzmir ve Ankara'yı ortak bir modernleşme sürecine sokmuş olsa da, bu sürecin kentsel mekâna yansıması farklı ölçek ve biçimlerde gerçekleşmiştir. Bu kentlerin Geç Osmanlı Dönemi'ndeki dönüşüm deneyimleri, Osmanlı modernleşmesinin hem merkezi karakterini hem de yerel çeşitliliğini ortaya koymuştur. İzmir'in küresel bağlantıları ve kozmopolit yapısı, daha radikal bir mekânsal dönüşümü mümkün kılarken; Ankara'nın yerel dinamikleri ve idari ağırlıklı yapısı, daha sınırlı ama özgün bir modernleşme deneyimi ortaya koymuştur. Bahsi geçen tüm bu benzerlik ve farklılıklar, bölgesel çeşitliliğe rağmen Geç Osmanlı kentlerinde modernleşme hareketlerinin karşılık bulduğunun, farklı coğrafyalarda yer alan kentlerin benzer dönüşüm süreçleri yaşadığını ve Tanzimat Dönemi katmanının birçok Osmanlı kentinde detaylarıyla okunabildiğini göstermektedir.

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda deprem ve yangın gibi pek çok doğal afet yaşanmıştır. Özellikle konut mimarisinde çoğunlukla ahşap malzemenin kullanılması, kentlerde durdurulamayan yangınların yayılımını hızlandırmış ve kentlerin bazı bölgelerinin tamamen yanarak dümdüz olması ile sonuçlanmıştır. Doğal afetler Osmanlı kentleri için yeni bir olgu olmasa da, Osmanlı kentlerinin yeni ve modern nizam kurallarına göre düzenlenmesi isteği bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bu sebeple Osmanlı kentlerinin modernleştirilmesi sürecinde kente düzen vermek isteyen devlet yöneticileri, bu yıkıcı felaketleri bir 'avantaj' olarak görmüştür ve Tanzimat reformları kapsamında kentlerde gerçekleştirilecek olan düzenlemeleri bu sebeplerle ilişkilendirerek kurgulamışlardır [60], [11].

Her ne kadar 19. yüzyılda Osmanlı kentlerinde yaşanan doğal afetler, modernleşme sürecinin başlamasında ve hızlanmasında bir katalizör görevi görmüş olsa da, Osmanlı kentlerinin modernleşme süreci aslında çok daha öncesine, Avrupa'ya gönderilen sefirlerin Batıda uygulanan şehircilik anlayışını gözlemlemeye başladığı 17. yüzyılın sonlarına dayanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun mimarisinin ve kentlerinin modernleşme sürecinde, sefirlerin Avrupa'yı görmesinin ve dolayısıyla Batılı yaşam biçimini deneyimlemesinin önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Lale Devri ile başlayan, Tanzimat reformları ile birlikte büyük hız kazanan Batı tarzı kültür ve yaşam biçimlerinin Osmanlı toplumuna girişi, öncelikle iç mekânda eşya ve mobilya kullanımdaki değişim ile başlamış, daha sonra bu değişim sürecinin ölçeği genişleyerek yaşam mekânlarını ve sonrasında da kentsel dokuyu dönüştürmeye başlamıştır. Modernleşme ya da Batılılaşma olarak ifade edilen bu sosyo-kültürel değişim süreci, mimarlık açısından öncelikle sarayları daha sonrasında da üst gelir grubuna ait konutları etkilemiştir. Özellikle toplumun üst tabakasını oluşturan seçkin Müslüman ve gayrimüslim grubu, geleneksel Osmanlı yaşam stilini sürdürmeye devam eden tebaanın yanında, batılı yaşam tarzına daha çabuk ve kolay adapte olmuştur [224]. Tanzimat'ın ilanından sonra ise bu modernleşme süreci, kent yaşamına pek çok yeni işlevin dâhil olması ile devam etmiş; bu yeni işlevler ve kentlere yönelik yapılan yeni düzenlemeler ile de kentlerin morfolojisi dönüşüme uğramıştır. Bu süreçte İstanbul ise, Osmanlı'da gerçekleşen modernleşmenin ana sembolü olmuştur ve kent mekânında

meydana gelen tüm yenilikler ilk olarak burada uygulanmıştır [5], [62].[133] Demirarslan [224, s. 62-64], konuyu şu şekilde açıklamıştır:

"Osmanlı toplumunda yaşam tarzının değişimi eşya kullanım alışkanlıklarının batılı tarzda değişimine neden olmuş; bu durum da batılı anlamda yeni mobilyaların kullanımını gerektirmiş; yeni mobilyaların kullanımı ise geleneksel konut mekânlarının değişimine ve Avrupa tarzı konut planlamalarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu süreçte yaşanan sosyo-kültürel dönüşüm başkent İstanbul başta olmak üzere çeşitli büyük şehirlerde yeni yerleşim bölgelerinde apartman tipi konutların inşa edilmesine yol açmış; zamanla sosyal konut ve toplu konut anlayışının doğmasına neden olmuştur. Konut yaşamında eşya ve mobilya kullanım alışkanlığının değişmesi mekânların değişimi anlamına gelmektedir. Konut iç mekânlarındaki bu değişim uzun bir süreçte kent dokusunun değişimine yol açan önemli bir dönüşümdür."

Geç Osmanlı Dönemi'nde Osmanlı mimarisi, Batılılaşma etkisiyle şekillenen bir dönüşüm sürecine girmiş; bu süreç, hem kurumsal yapılarda hem de kent morfolojisinde belirgin izler bırakmıştır. Bu dönemde iç mekân ölçeğinde yaşanan dönüşümün yanı sıra yapı ölçeğinde de belirgin bir değişim yaşanmış, bu süreç mevcut yapıların dönüşümü ve yeni yapı tipolojilerinin kentlere entegre olması üzerinden gerçekleşmiştir. Mevcut yapıların dönüşümü, geleneksel Osmanlı mimari unsurlarının Batılılaşma etkisiyle yeniden yorumlanmasını içermiş; özellikle saray köşk ve kasırlarda cephe düzenlemelerinde Batı tarzı süsleme unsurları görülmüştür. Geleneksel mimarlık anlayışından farklılaşan yeni yapı tipolojileri ise, Osmanlı kentlerinin modernleşmesinde önemli rol oynamıştır [5].[134]

Batılılaşma sürecinden derin bir biçimde etkilenen Osmanlı mimarisinde Batı'nın mimari üsluplarının yansımaları görülmüştür. 18. yüzyıl, Osmanlı mimarisinde bir hazırlık dönemine işaret ederken, bu dönemde ortaya çıkan "Türk Baroğu" veya "Osmanlı

---

[133] Batur [5, s. 1055], bu yeniliklerin çoğunun İstanbul'da görülmesinin sebebini şu şekilde açıklamıştır:
"Tanzimat'tan sonra yönetim etkinliklerinin artması ve İstanbul'da merkezileşmesi, dışalım ve liman işlevlerinin önem kazanması, transit ticaretinin getirdiği yüksek gelirler ve nüfus artışı İstanbul'u başkent oluşunun yanı sıra imparatorluğun 'tek büyük egemen kent'i yapmıştır. İstanbul'un nüfusu, imparatorluğun öteki büyük kentlerinin nüfuslarının birkaç katıdır. Örneğin, 1885 sayımlarına göre Selanik'in nüfusu 150.000 ve İzmir'in ki 200.000 kişi iken İstanbul'un ki 900.000 civarındadır. Dışalımın yarıdan fazlası İstanbul'da tüketilmektedir. Kişi başına gelir düzeyi İstanbul'da imparatorluk ortalamasının iki katından fazladır. İstanbul kalabalık, zengin ve yoğun tüketim yapan bir kenttir. Mimarlık etkilerinin burada konsantre olması doğaldır."

[134] Aynı zamanda Tanzimat Dönemi, mimarlık alanında yeni örgütlenme modelleri ve yasal düzenlemeler de getirmiştir. Bu dönemde, bayındırlık işlerinin geleneksel saray teşkilatından çıkarılarak devlet mekanizmasına dâhil edilmesi yönündeki ilk girişimler başlatılmıştır. Geleneksel olarak sarayın Şehreminiğine bağlı olan Hassa Mimarları Ocağı, bayındırlık işlerini üstlenmiş, ancak 1831 yılında Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'nün kurulmasıyla bu geleneksel yapı dönüştürülerek merkezi bir örgüt haline getirilmiştir. 1839'da Ebniye-i Hassa Müdürlüğü, Umûr-ı Ticaret ve Nâfia Nezareti'ne bağlanarak Osmanlı mimarlığında kurumsal bir yapılanmaya olanak sağlamıştır [5].

Rokokosu" olarak adlandırılan yeni üslupları, dolu duvarların azaltılması, pencere ritimlerinin hızlandırılması gibi tasarım kararlarında kendisini göstermiştir [63]. Aynı zamanda bu yüzyıl ile birlikte Fransız bahçeleri ve Rokoko tasarım anlayışlarıyla tanışılmış ve bu anlayış saray mimarisinden başlayarak, diğer alanlara ve toplumun geniş kesimlerine yayılmıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde ise, Osmanlı mimarlarının geleneksel birikimleri, yeni dönemin gereksinimlerini karşılamakta yetersiz görülerek Tanzimat Dönemi padişahları tarafından yabancı mimarlar tercih edilmeye başlamıştır. Bu durum hem Osmanlı mimarlığında mesleki sürekliliğin hem de Osmanlı mimari geleneğinde kopuşa yol açmıştır [7].

Geç Osmanlı Dönemi'nde Tanzimat reformları ile birlikte, dönemin gereksinimlerini karşılayacak yeni yapı tiplerinin kent yaşamına dâhil olması amacıyla birçok mimari etkinlik gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde hem özel hem de kamusal yapı programları kapsamında çeşitli işlevlerde ve modern tekniklerle yapılar inşa edilmiş ve Batı mimarlığındaki gelişmelerle paralel sayılabilecek bir çeşitlenme ortaya çıkmıştır [62]. Batur [5, s. 1055], konuyu şu şekilde aktarmıştır:

"Resmi yapım programı, Osmanlı mimarlığının her dönemindekinden daha çok bir tipolojik çeşitlilik göstermektedir. Tipolojik kategorilerin sayıca artması ve/veya nitelik değiştirmesi, aslın da dönemin Batı mimarlığı için de karakteristiktir. Ama Osmanlı devletinde Batılılaşma programının bir göstergesi özelliğini kazandığı için daha da karakteristiktir."

19. yüzyılın ortalarından itibaren İstanbul ve Osmanlı'nın diğer büyük kentlerinde Avrupa modelinden esinlenilerek inşa edilen yönetim binaları ve diğer kamuya açık bina tiplerinin artık Batı'dakinden ayırt edilemez hale geldiğinden bahseden Cerasi [63], aynı zamanda konut alanında da yine Avrupa etkisi ile gelişen, özellikle burjuvaziye ait tek aile evleri gibi konut tiplerinin ortaya çıkmasıyla, Osmanlı kentlerindeki geleneksel konut dokusu düzeninin de dönüşüme uğradığını belirtmektedir.[135] Burada Osmanlı kentlerinin

[135] Cerasi [63, s. 283-284], konut alanlarında yaşanan değişimi şu şekilde açıklamıştır:

"Gerçek anlamı ile geçiş dönemi, Osmanlı tipinin Plovdiv (Filibe) modeline ait son yenilikçi kaynaklarını düzenlediği, 19, yüzyılın son kırk yılına yoğunlaşmıştı. Bu devirde, çok sayıdaki büyük kentte, çok birimli ve çok katlı evler inşa edildi. 19. yüzyılda parsel yüzölçümünün küçültülmesi ile, evin planimetrik ve mimari tipi değişime uğradı; başlangıçta ikinci dereceden işlevlere ayrılmış giriş katı bütün yönleri ile konut katı haline geldi. Sokağa bakan bahçenin yok olması ile, parsele ana giriş evin içinden oluyordu. Planimetrik değişim; Avrupa eklektisizmine ait öğelerin kullanımına başvurulan, cephe düzenini parçalayan ve yoğunlaştıran temsil gücü "araştırmalarına" eşlik etti. Ahşap, Neo-Gotik ve o sırada Avrupa konut mimarisine

geleneksel dokusundan bahsetmek, Geç Osmanlı Dönemi'nde Tanzimat reformları ile birlikte kente eklemlenecek yeni işlevlerin kentlerin fiziksel mekânında yaşattığı dönüşümü anlamak açısından önem kazanmaktadır.

Osmanlı kentlerinin mekânsal kurgusu, 16. yüzyılda önemli bir dönüşüm geçirerek klasik Osmanlı kent dokusu olarak tanımlanabilecek temel nitelikleri kazanmıştır. 16. yüzyıl öncesinde Osmanlı kentlerinin yapısı Orta Doğu kentlerinde görülen tipik bir düzenle benzerlik göstermiştir. Kentler genellikle "kale içi" ve "kale altı" olarak iki ana bölümde şekillenmiştir. Kaleiçi, her türlü yönetim işlevinin yürütüldüğü iç kaleden ve çevresindeki zanaat faaliyetlerini içeren alanlardan oluşmuştur. Kale dışı ise, daha çok pazarlar, kervansaraylar ve kırsal tarım alanlarını içeren bölgeyi tanımlamıştır. 16. yüzyılda, Osmanlı kentlerinde ticaret faaliyetlerinin bedestenler çevresinde yoğunlaşmasıyla kentsel yaşamda yeni bir odak noktası ortaya çıkmıştır. Bedesten çevresinde belirli üretim dallarında özelleşen sokaklar oluşmuş ve bu oluşum kale dışındaki alanlarda yeni konut mahallelerinin kurulmasına da zemin hazırlamıştır. Mahalleler, sınıfsal değil, daha çok dini ve etnik gruplara göre farklılaşmış, kent içindeki topografik konumlarına göre saygınlık sıralaması göstermiştir. Müslüman mahalleleri genellikle iç kale çevresinde yoğunlaşırken, mahalle içindeki sosyal yapı sınıfsal ayrımlardan ziyade farklı büyüklükte konutlarda yaşayan farklı toplumsal grupları barındırmıştır. 17 ve 18. yüzyıllarda Osmanlı kentlerinin mekânsal yapısında dikkate değer bir değişim olmamış; bu dönemde askerî sınıfın gerilemesi ve ayan sınıfının yükselmesiyle, iç kale işlevini yitirerek boşalmış, ayanın konakları ise kentin merkezi bölgelerine yakın alanlarda yer almıştır [61]. Aktüre [57, s. v] , 17. yüzyıldan sonra kent mekânında yaşanan gelişim sürecini şu şekilde aktarmıştır:

"Anadolu-Osmanlı kentinde mekânsal yapı 17. yüzyıl başlarından 19. yüzyıl ortalarına kadar uzun bir dönem, Osmanlı toplumunun oldukça farklılaşmış yapısına karşın durağan bir yapı göstermiş, ancak 19. yüzyıl sonlarında, o da kendi iç dinamikleri ile değil daha çok dış etmenlerle, değişim sürecine girmiştir."

19. yüzyılda, Osmanlı kentleri yeniden bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bu dönüşüm, iç dinamiklerden ziyade dış etkenler ve Tanzimat reformlarının etkisiyle şekillenmiştir. Geç

---

egemen bütün revivallar ile geleneksel tekniğin ilginç birleşmelerini teşvik ederdi. Tekniklerin yavaş yavaş ilginç bir biçimde yakınlaşmasından ve dillerin üst üste çakışmasından dolayı, aynı dönemin Rus, Amerikan, Fransız villalarından ayırt edilemeyen villalar ve burjuvalara ait tek aile evlerinin sayısı çoktu."

Osmanlı Dönemi'nde gerçekleştirilen kent reformları, Batı şehirlerinde uygulanan çağdaş kentsel düzenlemeleri referans almıştır. Bu dönemde, demiryolu, göçmen mahalleleri, askerî kışlalar ve yeni yönetim merkezleri gibi modern unsurlar Osmanlı kent dokusuna eklenmiştir. Özellikle Tanzimat reformları kapsamında İstanbul'da gerçekleştirilen projeler, dönemin Avrupa başkentlerindeki büyük ölçekli kentsel müdahalelere paralel gelişmeler göstermiştir. Tanzimat, yalnızca kentlerin fiziksel çehresini değil, aynı zamanda Osmanlı şehirlerinin mekânsal kurgusunu da köklü biçimde etkilemiştir [64], [65].

Kentlerin mekânsal yapısına eklenen yeni işlevler arasında yönetici merkezleri, ticaret alanları, ulaşım altyapıları, sosyal ve kültürel tesisler dikkat çekmektedir. Demiryolları ve buharlı gemilerle sağlanan ulaşım, istasyon binaları, rıhtımlar ve postaneler gibi yeni yapı türlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Malların taşınması için antrepolar inşa edilirken, yolcuların konaklama ihtiyacı otel yapımını teşvik etmiştir. Bu değişimler, 16. yüzyılın kervansaray ve hanlarının dönüşmesine veya yıkılarak yerlerine istasyon, antrepo ve oteller inşa edilmesiyle sonuçlanmıştır. Osmanlı'nın dış ticarete ve yabancı sermayeye açılması, kentlerde finans kurumlarının yoğunlaştığı alanların oluşmasına sebep olmuştur. Bankalar çevresinde işhanları gelişmiş ve geleneksel bedestenler eski işlevlerini yitirerek bu yeni merkezlerin yanında tali unsurlar haline gelmiştir. Tanzimat'ın getirdiği yeni bürokrasi anlayışıyla, devlet işlerinin yürütüldüğü konutlardan ayrılarak devlet daireleri için özel yapılar inşa edilmiş; bu durum devlet yapılarının yer aldığı kentsel alanların çekim noktası haline gelmesine yol açmıştır. Yeni ekonomik ilişkilerle birlikte Batı kültürüne yönelimin bir sonucu olarak kentlerde lüks tüketim mağazaları, tiyatrolar, eğlence yerleri ve kafeler gibi yeni mekânlar ortaya çıkmıştır [61]. Ayrıca yönetimsel ve askerî yapıların ayrışması, kentlerin içinde hükümet konakları, saat kuleleri vb. yapıların yer aldığı yönetici merkezlerin, dış çeperlerinde ise askerî kışlaların kurulmasını beraberinde getirmiştir [64], [225]. Bu yapılar, eski kent merkezlerini ve kent dokusunu tamamen değiştirmese de ikili bir kent yapısının ortaya çıkmasına neden olmuş; bu dönemde geleneksel ve modern unsurlar bir arada var olmuştur [61], [225].

Sonuç olarak, Osmanlı İmparatorluğu 16. yüzyıldan başlayarak 19. yüzyıl ortalarına kadar mekânsal anlamda büyük ölçüde durağan bir görünüm sergilerken, 19. yüzyıl sonlarında bu yapı önemli değişimlere uğramış ve dönüşüm sürecine girmiştir [64]. Tanzimat reformlarının getirdiği düzenlemeler ise, kentsel mekânı yeniden şekillendirmeye yönelik çabaları beraberinde getirmiştir. Bu çabalar, devletin idari, hukuki ve eğitim

alanlarındaki ve toplum yapısındaki dönüşümleriyle doğrudan ilişkili olmuş; şehirlerin yönetim sistemleri yeniden düzenlenmiş ve belediye örgütlenmesi gibi yeni kurumlar hayata geçirilmiştir. Ayrıca, fiziksel çevrenin ve mekânsal kurgunun yeniden şekillenmesi de bu reformların hedefleri arasında yer almıştır [65]. Kent mekânında yaşanan bu dönüşüm, kentlerin mekânsal yapısında ikili bir merkez yapısı oluşmasına sebep olmuştur. Geleneksel bedesten etrafındaki ticaret merkezi, yeni kapitalist iş ilişkilerinin gerektirdiği modern bir iş merkezi alanı ile tamamlanmıştır. Böylece Osmanlı kentlerinin merkezleri, geleneksel ve modern unsurları bir arada barındıran bir görünüm kazanmıştır [61].

Aynı zamanda Tanzimat reformları ile birlikte kentlerin büyümesi hızlanmış, yerleşim alanları kent surlarını aşarak çevresindeki tarım arazilerine doğru genişlemeye başlamıştır. 1858 Arazi Kanunnamesi ile tarım arazilerinde özel mülkiyetin tanınması da kentlerin yayılımını hızlandırmıştır. Bu genişleme, genellikle ovalara doğru gerçekleşmiş, bataklık alanların kurutulması ve yeni ulaşım teknolojileriyle ilişkilenerek şekillenmiştir. Ayrıca, kenti çevreleyen yeni konut alanları ve kent dışındaki uydu yerleşimler (*satellites*) de büyüyerek, zamanla ana yerleşimlerle birleşmiştir [57], [61]. 19. yüzyıl, sadece kentlerin fiziksel büyümesini değil, aynı zamanda kentleşme oranının artmasını da beraberinde getirmiş; bu süreçte Anadolu'nun nüfusu alınan dış göçler ve iç göçler ile birlikte artmıştır [61]. Bu göçler sonucunda Anadolu kentlerinde göçmen mahalleleri ortaya çıkmış ve yeni planlama anlayışıyla yapılan düzenlemeler, geleneksel konut dokusu ile modern düzenlemeler arasında bir ikilik oluşturmuştur [63].

Yangın sonrası yeniden yapılanma süreçleri ve mühendislik temelli düzenlemeler de bu dönemde kentlerin fiziksel yapısında yaşanan değişim açısından dikkat çekici olmuştur. Özellikle İstanbul'un yangın yerlerine yönelik gerçekleştirilen rekonstrüksiyon çalışmaları, modern teknik ve mühendislik anlayışıyla yürütülmüş, bu bölgelerde de yeni planlama anlayışları, dik açılı plan düzeni, benimsenmiştir [63]. İstanbul'da başlayan bu yeni planlama anlayışı, diğer kentlerde de kademeli olarak uygulanmaya başlamış ve kentlerin morfolojisinin dönüşümünde kritik rol oynamıştır.

Geç Osmanlı Dönemi'nde Tanzimat reformları ile birlikte gelen değişim olgusu, her kentte eş zamanlı ve eşit ağırlıkta gerçekleşmemiş [64]; Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı

bölgeleri, bu reformlardan farklı derecelerde etkilenmiştir.[136] İstanbul'un dışındaki bu bölgeler liman kentleri ve taşra kentleri olarak incelenebilir. Liman kentleri 19. yüzyılda, uluslararası ticaretin gelişiminde odak noktası haline gelmiş; ülkeler arası etkileşimin en yoğun yaşandığı ve diğer taşra şehirlerine kıyasla değişimlerden daha fazla etkilenen ve gelişmelerin en fazla yaşandığı bölgeler olmuştur [61]. Bu dönemde liman kentlerinde belediye kurumları organize edilmeye başlanmış; modern imar ve şehircilik kuralları uygulanmıştır. Rıhtım ve liman tesislerinin inşası, bu kentlerin ticaret bölgelerinin modernleşmesini sağlamıştır [70]. Taşra kentlerinde ise kentsel yapı daha yavaş değişmiştir. Geleneksel mekanizmalar büyük ölçüde varlığını sürdürmeye devam etse de, özellikle demiryollarının bu kentlere ulaşmasının ardından, ticaretin gelişmesinin de etkisiyle mekânsal dönüşümler yaşanmıştır.

Bahsedilen bölgelerin yanında özellikle liman kenti olan Balkan kentlerinde ise, Anadolu'daki liman kentlerine kıyasla daha hızlı bir dönüşüm yaşandığı da söylenebilir. Bu dönüşümde Balkanlarda 18. yüzyılın sonlarından itibaren hem imparatorluk dışı (Fransız Devrimi) hem de imparatorluk içinde (Tanzimat'ın ilanı) yaşanan gelişmeler sonucunda yaşanan milli uyanış ve modernleşme hareketlerinin etkisi de görülmektedir [57]. Batı'ya olan coğrafi yakınlıkları nedeniyle Balkan kentlerinin Avrupa'daki gelişmelerden daha hızlı ve fazla etkilendiği belirtilebilir. Bu dönemde Balkanlarda artan ticaret hareketleri, çeşitli büyüklüklerde yeni kent merkezlerinin ve zengin tüccar grubunun oluşmasına yol açmıştır. Balkan kentlerinde yer alan bu yükselen burjuvazi grubu, milliyetçilik akımı etkisiyle kendi uluslarının kurulması sürecinde etkili rol oynamış ve bu durum birçok milletin Osmanlı'dan bağımsızlığını istemesiyle sonuçlanmıştır [225].

Sonuç olarak, 19. yüzyılın sonunda Osmanlı kentleri, geleneksel ve modern unsurların bir arada var olduğu dinamik bir yapıya kavuşmuş; kentlerde yaşanan nüfus artışları, doğal afetler ve mekânsal yapı değişimleri sonucunda kentlerin yalnızca fiziksel yapısı değil, toplumsal ve ekonomik ilişkilerinde de dönüşüm yaşanmıştır. Osmanlı kentlerinde mekânsal yapı bu değişim ve dönüşüm çizgisini Cumhuriyet Dönemi'ne kadar sürdürmüştür [64].

---

[136] Osmanlı İmparatorluğu'nda yönetim merkezi teşkilat (İstanbul) ve taşra teşkilatı (İstanbul dışındaki yerler) olarak ikiye ayrılmaktadır. Bu kapsamda İstanbul'un Tanzimat reformlarından imparatorluğun geri kalan kentlerine göre daha öznel ve hatta bazen tekil bir dönüşüm yaşadığı söylenebilir.

5.1. Tartışma ve Değerlendirme

Osmanlı İmparatorluğu, 17. yüzyıldan itibaren çeşitli iç ve dış nedenler sebebi ile birçok alanda problem yaşamaya başlamış, takip eden yüzyıllarda hızlanarak devam eden yıkılma sürecini yavaşlatmak ve/veya tersine çevirmeye yönelik önemli adımları 19. yüzyılda atmıştır. Bu amaçla farklı alanlarda bir dizi yenileşme hareketi gerçekleştiren Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme ve yeniden yapılanma çabaları kapsamında ilan ettiği reformlar ve yasal düzenlemeler, Osmanlı kentlerinin fiziksel formunu etkilemiş ve dönüştürmüştür. Geç Osmanlı Dönemi'nde başlayan reform süreci, Tanzimat ile birlikte hız kazanmış; Tanzimat'ın ilanı sonrası süreçte siyasi, idari, eğitim, sağlık, askeri, mali, ticari, sosyo-kültürel, teknoloji, ulaşım ve haberleşme alanlarında önemli reformlar gerçekleştirilmiştir. Bu reformlar sonucunda yapılan düzenlemeler, Osmanlı kentlerinin yapılı ve açık alanlarında farklı derecelerde ve zamanlarda benzer dönüşümler meydana getirmiş ve sonuçta kentlerin morfolojisinde kendi dönem katmanını oluşturmuştur. Bu katmanın oluşması kentlerin konumu (kara veya deniz ulaşım ağı üzerinde yer alması), nüfusu ve coğrafyası gibi faktörlere bağlı olarak her kentte farklı bir biçimde gerçekleşmiştir. Özellikle kentlerin fiziksel yönlerini iyileştirmeye yönelik olarak geliştirilen ve dolayısıyla kentsel mekânın ortaya çıkışına ve dönüşümüne direkt etki eden imar nizamnameleri ise bu kentlerin Tanzimat Dönemi katmanının oluşmasında kritik bir rol oynamıştır. Bahsi geçen tüm bu reformların etkisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli kentlerinde yaygın olarak gözlemlenebildiğinden, bu çalışmada başkent İstanbul dışındaki farklı Osmanlı şehirlerinin haritalarındaki "Tanzimat Dönemi Katmanı" ayrıntılı olarak analiz edilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli kentleri arasındaki benzerlikler analiz edildiğinde, Tanzimat reformlarının 19. yüzyıl boyunca mimari ve kentsel mekânın tanımı ve kullanımında kritik bir rol oynadığı sonucuna varılabilir. Kentsel mekânın anlamı, kullanımı ve bileşenleri arasındaki ilişki Tanzimat reformları ile değişmiştir. Bu nedenle, bu dönemin mekânsal ürünleri, Osmanlı kentlerinin çok katmanlı karakterine katkıda bulunan kentin yeni katmanı olarak tanımlanabilmektedir.

Tanzimat'ın kentleri şekillendiren en önemli unsurlarından biri, merkezi yönetimin modernleşme politikalarını mekânsal temsillerle somutlaştırma çabası olmuştur. Özellikle büyük Osmanlı kentlerine atanan Tanzimat aydını valiler, çağdaş düşünceleri ile kent mekânını siyasi iktidarın mesajları topluma aktardığı bir araç olarak kullanmıştır. Bu

dönemde gerçekleştirilen imar nizamnameleri, yeni kamu binaları ve büyük altyapı projeleri, kentsel mekânın yeniden tanımlanmasında öncü rol oynamıştır. Ancak Tanzimat reformlarının etkisi, nüfus yoğunluğu yüksek sancak merkezleriyle sınırlı kalmış; imparatorluğun geneline yayılması kademeli ve farklılaşan şekillerde gerçekleşmiştir. Kent mekânında yaşanan bu dönüşüm, geleneksel ile modern kent arasında da belirgin farklılıklar yaratmıştır:

- Geleneksel çarşı etrafında şekillenen eski kent merkezinden farklılaşan, modern anlayışla inşa edilmiş yeni işlevli kamu binaları ve geniş caddelerle çevrili yeni yönetim merkezinin oluşması.
- Kentlerde, özellikle konut alanlarında meydana gelen organik dokulu geleneksel mahallelerin yanında, imar nizamnamelerine uygun olarak geometrik düzende ızgara biçimli inşa edilen yeni konut mahallelerinin oluşması.
- Düşük gelir grubunun eski kent merkezine yakın konumda, geleneksel dokuda yer alan konaklama ve sosyalleşme mekânlarından farklılaşan, üst gelir grubunun genellikle kentlerin dışında kurduğu lüks mahalleler ve lüks yaşam tarzını yansıtan modern sosyalleşme mekânlarının oluşması.

Bu dönemde ulaşımın modernleşmesi ise kentlerin fiziksel genişlemesinde başrol oynamış ve demiryollarının kentlere girmesi, hem kent ölçeğinde hem de mimari ölçekte köklü değişimlere yol açmıştır. Kentlerin dış noktalarında konumlanan istasyon binalarından yolcu ve mal taşıması amacıyla ise tramvay hatları inşa edilmiştir. Tüm bu düzenlemeler düz ve geniş yolların inşasını gerektirmiştir. Bu yeni yollar, at arabalarının yaygınlaşmasını sağlamış ve yaya ölçeğindeki Osmanlı kentleri, modern ulaşım ağlarına sahip kentsel yapılara dönüştürmüştür. Bu durum, kentlerin surların ötesine genişlemesine ve farklı bölgelerin birbirine bağlanmasına imkân tanımıştır. Ayrıca Avrupa ile artan ticari ilişkiler, bankalar, pasajlar ve oteller gibi yeni yapı tiplerini kentsel peyzaja katmıştır. Bu yapılar, işlevleri ve mimarileriyle Osmanlı modernleşmesinin kentlerdeki simgeleri haline gelmiştir. Böylelikle Tanzimat reformlarının kentlere etkisi, yalnızca fiziksel olarak değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel bir dönüşüm olarak da okunmaya başlamıştır.

Sonuç olarak Geç Osmanlı Dönemi'nde gerçekleştirilen modernleşme çalışmaları, Batılı planlama anlayışı ile İslami yerleşim geleneğinin bir sentezi olarak ortaya çıkmış ve özellikle Tanzimat'ın ilanı sonrasında gerçekleştirilen imar faaliyetleri, yangın, göç ve

ulaşım odaklı düzenlemelerle şekillendirilmiştir. Ancak, Osmanlı'nın ekonomik zorlukları ve altyapı eksiklikleri, birçok planın tam olarak uygulanmasını sınırlamıştır. Bu dönem, yalnızca idari bir reform süreci değil, aynı zamanda Osmanlı kentlerinin fiziksel ve kültürel kimliğini de yeniden şekillendiren bir dönem olmuştur ve bu süreç, Osmanlı'nın son görkemli mimari eserlerinin üretilmesi ile Cumhuriyet'in kentleşme politikaları arasında bir geçiş evresini ifade etmiştir. Başkent İstanbul'un rol model olmasına rağmen, diğer Osmanlı kentlerinde kademeli olarak uygulanan reformlar geleneksel ile modern, yerel ile evrensel arasında köprü işlevi görmüş ve Cumhuriyet Dönemi'ne çok katmanlı bir kentsel miras bırakmıştır.

5.2. Sınırlamalar ve Kısıtlamalar

Bu çalışmanın zamansal ve mekânsal kapsamının genişliği, örnek verilen Osmanlı kentlerinin mekânsal dönüşümleri ile sınırlı kalmış, diğer Osmanlı kentlerinin de derinlemesine incelenmesi konusunda kısıtlı kalmıştır. Teze konu olan örnek kentlerin dönem haritalarının büyük çoğunluğuna ulaşılmış olmasına rağmen bazı orijinal haritalara ulaşılamamıştır. Ulaşılan haritaların benzer zaman aralığında veya detayda hazırlanmamış olması, her kent için benzer sayıda haritanın üretilmemiş olması vb. sebepler nedeniyle tezde kentlerin eşit derecede analiz edilmesi mümkün olmamış, değerlendirme bu nedenle kısıtlı örnekler üzerinden yapılmıştır. Aynı zamanda, haritalar dışında bu kentlerin her biri hakkında literatürde aynı detayda yazılı ve görsel kaynağın olmaması; Osmanlı'nın ileri gelen kentlerine ve vilayet merkezlerine dair bilginin, diğer sancaklara göre daha fazla üretilmiş olması da bu tezin araştırma konusunu belirlerken örnek verilecek kentlerin sınırlandırılmasını gerektirmiştir.

5.3. Tezin Alana Katkısı

Tanzimat reformlarının, Geç Osmanlı Dönemi kent mekânının tanımlanmasında ve kentlerin zaman içindeki dönüşümü üzerindeki etkisine odaklanan bu çalışma, çok katmanlı Osmanlı şehirlerinin Tanzimat Dönemi katmanını belirlemek ve bu kentlerin morfolojisini anlamak açısından önemli görülmektedir. Tez, seçilen örneklerin belirlenmesi ve incelenmesi sürecinde uygulanan araştırma yöntemleri bakımından, ileride yapılacak benzer araştırmalar için altlık oluşturabilecek bir nitelik taşımaktadır. Tanzimat Dönemi'nde farklı

alanlarda gerçekleştirilen düzenlemelerin kentlere olan etkisini bütüncül bir yaklaşım ve tarihsel arka plan ile ilişkilendirerek okumaya odaklanan bu tez, başkent İstanbul dışında farklı Osmanlı kentlerinin yaşadığı dönüşümün anlaşılması adına detaylı bir çalışma gerçekleştirmiştir. Dönemin yenileşme çabalarının anlaşılması ve gerçekleştirilen düzenlemelerin farklı kentler üzerindeki ortak etkilerinin analiz edilebilmesi adına tez kapsamında geliştirilen yöntem ve elde edilen sonuç bulgular, tezin alana katkısı açısından önemli görülmektedir. Yapılan çalışma Geç Osmanlı Dönemi'nden Cumhuriyet'in ilanına kadar uzanan süreçteki Osmanlı kentlerinin kent mekânındaki dönüşümünü yapı ölçeğinden kent ölçeğine, sistematik olarak ortaya koyarak alana katkı sağlamıştır. Özellikle İzmir ve Ankara üzerine yapılan bütüncül okuma ve değerlendirme, bu kentlerin Tanzimat Dönemi katmanının ortaya çıkarılması ve Tanzimat Dönemi'nde yaşanan morfolojik dönüşümün belgelenmesi bakımından önemli olmuştur.

5.4. Gelecekte Yapılacak Çalışmalara Öneriler

Tanzimat reformlarının geç Osmanlı dönemi kent mekânındaki etkilerini daha bütüncül bir yaklaşım ile okumak amacıyla bu tezde sınırlı olarak gerçekleştirilen İzmir ve Ankara'nın Tanzimat Dönemi katmanı haritaları, diğer imparatorluk kentleri için de üretilebilir. Üretilen bu kent haritalarının karşılaştırmaları yapılarak benzerlikler ve farklılıklar ortaya konulabilir. Bu haritalar, Tanzimat Dönemi düzenlemelerinin kent mekânına etkisi hakkında daha bütüncül bir değerlendirme yapılmasına olanak sağlayarak önemli ek veriler ortaya çıkarılması açısından derinlemesine araştırmalara açıktır. Aynı zamanda bu haritalar Türkiye Cumhuriyet'inin ilanı öncesi Osmanlı kentlerinin morfolojisi ve kent mekânı hakkında önemli bir veri altlığı oluşturabilir ve kentlerin morfolojisinin öncesi ve sonrası karşılaştırmalarının yapılması için önemli analiz verileri de sunabilir.

Anadolu kentleri üzerinden yapılabilecek bu incelemenin yanında Anadolu dışındaki diğer Osmanlı kentlerinin de Tanzimat Dönemi katmanının araştırmalara dâhil edilmesiyle daha kapsamlı bir değerlendirme yapılabilir. Böylelikle bütüncül bir okuma çalışması ile tüm imparatorluk genelinde Tanzimat reformlarının Geç Osmanlı Dönemi kentlerine etkisi ortaya konulabilir.

KAYNAKLAR

[1] G. Birol, "Modern Mimarlığın Ortaya Çıkışı ve Gelişimi," *Megaron*, Mimarlar Odası Balıkesir Şubesi Yayını, s. 3–16, 2006.

[2] İ. Ortaylı, "Batılılaşma Sorunu," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde, cilt 1, İstanbul, Türkiye: İletişim Yayınları, 1985, s. 134–138.

[3] T. Timur, "Osmanlı ve Batılılaşma," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde, cilt 1, İstanbul, Türkiye: İletişim Yayınları, 1985, s. 139-146.

[4] M. A. Kılıçbay, "Osmanlı Batılılaşması," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde, cilt 1, İstanbul, Türkiye: İletişim Yayınları, 1985, s. 147–152.

[5] A. Batur, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı," içinde *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* içinde, cilt 4, İstanbul, Türkiye: *İletişim Yayınları,* 1985, s. 1038–1067.

[6] B. Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, 4. Baskı, İstanbul, Türkiye: İşaret Yayınları, 2017, s. 9–19.

[7] Y. Yavuz ve S. Özkan, "Osmanlı Mimarlığının Son Yılları," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde, cilt 4, İstanbul, Türkiye: İletişim Yayınları, 1985, s. 1078-1085.

[8] Ö. Yılmaz, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Taşra İdare Meclisleri (1840-1871)," *History Studies International Journal of History*, cilt 6, sayı 6, s. 253-280, Aralık, 2014. DOI: 10.9737/historyS1449.

[9] E. Işın, "Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde, cilt 2, İstanbul, Türkiye: İletişim Yayınları, 1985, s. 352–368.

[10] S. Yerasimos, "Tanizmat'ın Kent Reformları Üzerine," *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde, H. İnalcık ve M. Seyitdanlıoğlu, Ed., 9. Baskı, Ankara, Türkiye: *İş Bankası Kültür Yayınları*, 2020, s. 505-524.

[11] P. Dumont ve F. Georgeon, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*. İstanbul, Türkiye: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2023.

[12] K. Özcan, "Tanzimat'ın Kent Reformları: Türk İmar Sisteminin Kuruluş Sürecinde Erken Plânlama Deneyimleri (1839–1908)," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, cilt 7, sayı 2, s. 149–180, 2006. [Çevrimiçi]. Erişim: https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuoba/issue/1208/14218.

[13] B. Saint Laurent, "Ottoman Power and Westernization: The Architecture and Urban Development of Nineteenth and Early Twentieth Century Bursa," *Anatolia moderna - Yeni anadolu*, cilt. 5, s. 199-232, 1994. DOI: 10.3406/anatm.1994.931.

[14] M. B. Uluengin ve Ö. Turan, "İmparatorluğun İhtişam Arayışından Cumhuriyet'in Radikal Modernleşme Projesine: Türkiye'de Kentsel Planlamanın İlk Yüz Yılı," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, sayı 6, s. 353-436, 2005.

[15] M. Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839–1856)," *BELLETEN*, cilt 52, sayı 203, s. 601–626, 1988. [Çevrimiçi]. Erişim: https://dergipark.org.tr/tr/pub/ttkbelleten/issue/64220/973979.

[16] V. Oliveira, *Urban Morphology: An Introduction to the Study of the Physical Form of Cities*. İsviçre: Springer, 2016, s. 87–145. DOI: 10.1007/978-3-319-32083-0.

[17] A. S. Kubat ve M. Topçu, "Antakya ve Konya Tarihi Kent Dokularının Morfolojik Açıdan Karşılaştırılması," *International Journal of Human Sciences*, cilt 6, sayı 2, s. 334–347, 2009. ISSN: 1303-5134.

[18] B. Gauthiez, "The History of Urban Morphology," *Urban Morphology- International Seminar on Urban Form*, cilt 8, sayı 2, s. 71–89, 2004. DOI: 10.51347/jum.v8i2.3910.

[19] A. Koç ve A. S. Kubat, "Kent Biçimi Araştırmalarında Karşılaştırmalı Analiz Yöntemleri: İstanbul Tarihi Yarımadası Örneği," içinde *DeğişKent: Değişen Kent, Mekân ve Biçim, Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı II. Kentsel Morfoloji Konferansı*, s. 243–254, 2018. ISBN: 978-605-80820-1-4.

[20] E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*: *Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789–1856)*, cilt 5, 11. baskı. Ankara, Türkiye: Türk Tarih Kurumu, 2022a.

[21] E. Ezici, "Tanzimat Dönemi ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Değişen Yönetim Anlayışı," *Belgi Dergisi*, cilt 2, sayı 20, s. 2801–2821, 2020. [Çevrimiçi]. Erişim: https://search.trdizin.gov.tr/tr/yayin/detay/383966/.

[22] S. J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume 1: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*. Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 2002.

[23] S. Akşin, "1839'da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti'nin Uluslararası Durumu," *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde, M. Seyitdanlıoğlu ve H. İnalcık, Ed., 9. baskı, İstanbul, Türkiye: *Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları*, 2020, s. 133–143.

[24] A. Çevik, "Sosyo-Ekonomik Arka Planıyla Patrona Halil İsyanı'nı Yeniden Düşünmek," in *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Modernleşme: İktisadi, Siyasi, Sosyal ve Kültürel Temalar*. Ankara, Türkiye: Nobel Akademik Yayıncılık, 2022.

[25] N. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 36. baskı. İstanbul, Türkiye: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 2024.

[26] Y. Tekin, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Modern Ulus Devlete Yönelik Girişimler," Doktora tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas, Türkiye, 2002.

[27] H. İnalcık, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV Âyânlar, Tanzimat, Meşrutiyet*, 13. baskı. İstanbul, Türkiye: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2023.

[28] M. Seyitdanlıoğlu, "Divan-ı Hümayun'dan Meclis-i Mebusan'a Osmanlı İmparatorluğunda Yasama," *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde, M. Seyitdanlıoğlu ve H. İnalcık, Ed., 9. baskı. İstanbul, Türkiye: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, s. 371-385.

[29] A. Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, 6. baskı. İstanbul, Türkiye: İletişim Yayınları, 2018.

[30] E. Z. Karal, "Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batı'nın Etkisi," *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde, M. Seyitdanlıoğlu ve H. İnalcık, Ed., 9. baskı. İstanbul, Türkiye: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, s. 111–132.

[31] M. Çadırcı, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Türkiye'de Yönetim (1826–1839)," *BELLETEN*, cilt 51, sayı 201, s. 1215–1240, 1987. [Çevrimiçi]. Erişim: https://dergipark.org.tr/tr/pub/ttkbelleten/issue/64246/974858.

[32] S. J. Shaw ve E. Kural Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume 2: Reform, Revolution and Republic, 1808-1975. Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 1977.

[33] H. İnalcık, "Tanzimat Nedir?," içinde *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, M. Seyitdanlıoğlu ve H. İnalcık, Ed., 9. baskı. İstanbul, Türkiye: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, s. 29–56.

[34] R. Davinson, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Diplomasisinin Modernleşmesi," *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde, M. Seyitdanlıoğlu ve H. İnalcık, Ed., 9. baskı. İstanbul, Türkiye: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, s. 289–301.

[35] S. J. Shaw, "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914," *International Journal of Middle East Studies*, cilt 9, sayı 3, s. 325-338, 1978. [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.jstor.org/stable/162768.

[36] Z. Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul*, S. Deringil, Çev., 2. baskı. İstanbul, Türkiye: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

[37] D. Boyacıoğlu, "Osmanlı Sanayileşme Girişimleri ve 19. Yüzyıl İstanbul Seyahatnamelerinde Sanayi Yapılarından İzler," *Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları* içinde, 1. baskı. İstanbul, Türkiye: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, s. 61–74.

[38] S. J. Shaw ve E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume 2: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*. Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 2005.

[39] İ. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Asrı*, 2. baskı. İstanbul, Türkiye: Hil Yayınları, 1987.

[40] A. Ersoy, "On the Sources of the 'Ottoman Renaissance': Architectural Revival and its Discourse During the Abdülaziz Era (1861–1876)," Doktora tezi, Sanat ve Mimarlık Tarihi Bölümü, Harvard Üniversitesi, Cambridge, ABD, 2000.

[41] F. Ünal, "Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye'de Yerel Yönetimlerin Yasal ve Yapısal Dönüşümü," *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 30, s. 241-247, 2011. [Çevrimiçi]. Erişim: https://dergipark.org.tr/tr/pub/dpusbe/issue/4772/65692.

[42] A. Erçin, "II. Abdülhamid Döneminde Edirne Vilayeti (1876–1909)," Doktora tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye, 2021.

[43] E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri (1861–1876)*, cilt 7, 8. baskı. Ankara, Türkiye: Türk Tarih Kurumu, 2022c.

[44] D. Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, A. Berktay, Çev., 9. baskı. İstanbul, Türkiye: İletişim Yayınları, 2013.

[45] M. Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 3. baskı. Ankara, Türkiye: Türk Tarih Kurumu, 2013.

[46] M. Çadırcı, "Tanzimat'ın Uygulanmasında Karşılaşılan Güçlükler (1840–1856)," içinde *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, M. Seyitdanlıoğlu ve H. İnalcık, Ed., 9. baskı, İstanbul, Türkiye: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, s. 197–207.

[47] E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri (1856–1861)*, cilt 6, 9. baskı. Ankara, Türkiye: Türk Tarih Kurumu, 2022b.

[48] M. Y. Taşkesenlioğlu, *Meclis-i Ali-i Tanzimat (1854-1861).* Ankara, Türkiye: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.

[49] M. Gül, *Modern İstanbul'un Doğuşu: Bir Kentin Dönüşümü ve Modernizasyonu*, 3. baskı. İstanbul, Türkiye: Sel Yayıncılık, 2018.

[50] Y. Köksal, *The Ottoman Empire in the Tanzimat Era: Provincial Perspectives from Ankara to Edirne*, 1. baskı. Birleşik Krallık: Routledge, 2019. [Çevrimiçi]. DOI: 10.4324/9780429443589.

[51] İ. Ortaylı, "Devraldığımız Miras," *Yeni Türkiye*, cilt 1, sayı 4, s. 552–558, 1995.

[52] D. D. Paşaoğlu, "Tuna Vilayeti Muhacir Hastaneleri 1865 Yılı Talimatnâmelerinin Hastane Yönetimi/Sağlık İdaresi ve Hemşirelik Mevzuatı Bağlamında İrdelenmesi," *XIX. Türk Tarih Kongresi 3-7 Ekim 2022, Türk Tarih Kurumu* içinde, s. 1229-1252, 2024. [Çevrimiçi]. DOI: 10.37879/9789751756442.2023.51.

[53] M. Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri VI, 1871 Vilâyet Nizâmnâmesi ve Getirdikleri," *Çağdaş Yerel Yönetimler*, cilt 5, sayı 5, s. 67-81, 1996.

[54] S. Sunar, "Tanzimat Dönemi İktisat-Yönetim İlişkisinin İdari Reform Siyasetine Yansımaları: Hukuk, Maliye Ve Mülkiyet İlişkileri Çerçevesinde Bir Değerlendirme," *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, cilt 8, sayı 2, s. 175-193, 2022.

[55] Ş. M. Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde, cilt 3. İstanbul, Türkiye: İletişim Yayınları, 1985, s. 858–874.

[56] A. Akyıldız, *Osmanlıda Ulaşımın Modernleşmesi*, 1. baskı. İstanbul, Türkiye: Timaş Yayınları, 2019.

[57] S. Aktüre, *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekânsal Yapı Çözümlemesi*, 2. baskı, Ankara, Türkiye: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Basım İşliği, 1981.

[58] S. Miser, "Osmanlıdan Cumhuriyete Demiryolları Politikaları," *Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 2, sayı 4, s. 13–35, 2019.

[59] E. Yavuzarslan, "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Demiryolu Seferberliği ve Başkent İstanbul'un Kentsel Dönüşümüne Katkıları," Doktora tezi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Şehirciliik ve Kentsel Dönüşüm Bilim Dalı, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul, Türkiye, 2021.

[60] H. Kaynar, "Siyasal İktidar Şehir: 19. Yüzyıl Osmanlı Şehirlerindeki Mekansal Değişimler Üzerine," *Kekibeç*, sayı 10, s. 141–158, 2000.

[61] İ. Tekeli, "Tanzimattan Cumhuriyete Kentsel Dönüşüm," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde, cilt 4. İstanbul, Türkiye: İletişim Yayınları, 1985, s. 878-890.

[62] A. Ertuğrul, "XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Ortaya Çıkan Farklı Yapı Tipleri," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, cilt 7, sayı 13, s. 293–312, 2009.

[63] M. M. Cerasi, *Osmanlı Kenti, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, A. Ataöv, Çev., 2. baskı. İstanbul, Türkiye: Yapı Kredi Yayınları, 2001.

[64] S. Aktüre, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Kentlerindeki Değişimler," *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* içinde, cilt 4, İstanbul, Türkiye: *İletişim Yayınları*, 1985, s. 891–904.

[65] F. C. Bilsel, "Geç Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Çağdaş Şehir Düşüncesi ve İstanbul Planlaması," içinde *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, cilt 8. İstanbul, Türkiye: İBB Kültür A.Ş., 2015, s. 496–534.

[66] O. N. Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediyye*, cilt 3. İstanbul, Türkiye: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995b.

[67] O. N. Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediyye*, cilt 2. İstanbul, Türkiye: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995a.

[68] O. N. Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediyye*, cilt 4. İstanbul, Türkiye: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995c.

[69] E. Dayar, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Antalya Kaleiçi ve Çevresi," *METU JFA*, cilt 37, sayı 2, s. 59–84, 2020. DOI: 10.4305/METU.JFA.2020.2.3.

[70] C. İ. Gençer, "19. Yüzyılda İzmir ve Selanik'te Kentsel Dönüşüm: Rıhtım ve Limanların İnşası," *Meltem İzmir Akdeniz Akademisi Dergisi*, sayı 1, s. 33–51, 2017b. DOI: 10.32325/iaad.2017.18.

[71] A. Yeralimpos, "Tanzimat Döneminde Kuzey Yunanistan'da Şehircilik ve Modernleşme," içinde *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, P. Dumont ve F. Georgeon, Ed., 1. baskı. İstanbul, Türkiye: Alfa Yayıncılık, 2023, s. 55-88.

[72] E. S. Georgiu, "Thessaloniki at the edge of the 19th and 20th centuries: A look back at the history of a multinational city," *The Metropole blog*, 26 Mar. 2020. [Çevrimiçi]. Erişim: https://themetropole.blog/2020/03/26/thessaloniki-at-the-edge-of-the-19th-and-20th-centuries-a-look-back-at-the-history-of-a-multinational-city/. Erişim tarihi: 24 Nis. 2025.

[73] M. Yazıcı, "Resolving The Historic Urban Tissue By Tracing The Changes As A Basis For Its Conservation: Samsun From 20th Century Until Today," Yüksek lisans tezi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, Türkiye, 2013.

[74] V. D. Taşar, "Tanzimat Döneminde Azınlıklar ve Mimari: Samsun Örneği," *Tanzimattan Günümüze İmar ve Şehircilik Tarihi* içinde, M. Öztürk, Ed., 1. baskı. Ankara, Türkiye: Bayındır Memur-Sen ve İdealkent Yayınları, 2021, s. 145-170.

[75] Salt Araştırma Arşivi, Y. Courdadji, "Plan de Samsoun (Mer Noire) dressé spécialement pour The Annuaire Oriental & Printing Co. Ltd. Intercalé dans son

Annuaire Oriental 25me Année 1905," Kod: APLCR01, 1905. [Çevrimiçi]. Erişim: https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/93726. Erişim tarihi: 26 Ara. 2024.

[76] Eski Türkiye Fotoğrafları Arşivi, "1900'lerde Samsun." [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.eskiturkiye.net/3389/1900lerde-samsun. Erişim tarihi: 21 Nis. 2025.

[77] B. Saint Laurent, "Bir Tiyatro Amatörü: Ahmed Vefik Paşa ve 19. Yüzyılın Son Çeyreğindeki Bursa'nın Yeniden Biçimlenmesi," *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri* içinde, P. Dumont ve F. Georgeon, Ed., 1. baskı. İstanbul, Türkiye: Alfa Yayınları, 2023, s. 113-136.

[78] A. Elbas, Ed., *Bursa'da Zaman*, sayı 1. Bursa, Türkiye: Bursa Büyükşehir Belediyesi, Oca. 2012, s. 10. [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.bursa.bel.tr/yayinlar.

[79] "Altıparmak Mahallesi (1891)," Pinterest. [Çevrimiçi]. Erişim: https://tr.pinterest.com/pin/332844228727677510/. Erişim tarihi: 21 Nis. 2025.

[80] "Bursa Mecidiye Sokağı [P. Eugenides]," Peramezat, İsfila Efemera Müzayedesi, Harizan 2017. [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.peramezat.com/urun/bursa-mecidiye-sokagi-p-eugenides_2. Erişim tarihi: 24 Nis. 2025.

[81] "Osmanlı Dönemi Bursa/Gemlik Yolu Orijinal Kartpostal," Kitantik. [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.kitantik.com/product/OSMANLI-DONEMI-BURSA-GEMLIK-YOLU-ORIJINAL-KARTPOSTAL_1br9qfwlvb2oeea1l7j. Erişim tarihi: 24 Nis. 2025.

[82] "Armenian quarter Bursa 1894," CAIA, Images of Ottoman Empire from the Pierre de Gigord Collection. [Çevrimiçi]. Erişim: https://caia.org.uk/images-of-ottoman-empire-from-the-pierre-de-gigord-collection/. Erişim tarihi: 22 Nis. 2025.

[83] C. I. Gençer, "Dualities in the transformation of the urban realm: Smyrna and Salonica 1840-1900," *Mediterranean Historical Review*, cilt 31, sayı 2, s. 139-163, 2016. DOI: 10.1080/09518967.2016.1234104.

[84] "Vardar Street in Salonica, Ottoman Postcard," Wikimedia Commons. [Çevrimiçi]. Erişim: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Vardar_Street_in_Salonica,_Ottoman_Postcard.jpg. Erişim tarihi: 24 Nis. 2025.

[85] "Tokat Saat Kulesi, Behzat Camii ve Çarşısı Bağdat Caddesi 1930'lu yıllar," Tokat Valiliği X sayfası, Hasan Erdem Arşivi. [Çevrimiçi]. Erişim: https://x.com/tokatvaliligi/status/885763776448000000. Erişim tarihi: 22 Nis. 2025.

[86] *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın no: 84, Ankara, Türkiye, 2006, BOA, Belge No: 66, İ. DH, 22622.

[87] "Osmanlıca Bursa Şehri'nin Haritası (72x62 cm)," Phebus Müzayede, Efemera, Lot: 288. [Çevrimiçi]. Erişim: https://phebusmuzayede.com/54249-osmanlica-bursa-sehri-nin-haritasi-72x62-cm.html. Erişim tarihi: 26 Ara. 2024.

[88] S. Çetin, "Geç Osmanlı'dan Erken Cumhuriyet'e İç Batı Anadolu'da Kentsel Yapının Değişimi: Manisa, Afyon, Burdur ve Isparta Kentleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme," *METU JFA*, cilt 29, sayı 2, s. 89–126, 2012.

[89] S. Önder ve E. Kırlı, "Osmanlı Döneminde Eskişehir'e Göçler," *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 6, sayı 1, s. 129–144, 2005.

[90] Ekol Mimarlık, *Odunpazarı Koruma Amaçlı İmar Planı, Eskişehir Erkan-ı Harbiye Haritası.* [Çevrimiçi]. Erişim: https://ekolmimarlik.com.tr/wp-content/uploads/2021/06/004-12-scaled.jpg. Erişim tarihi: 29 Ara. 2024.

[91] A. R. Gönüllü, "Antalya'da İskân Edilen Muhacirler (1878–1923)," *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 26, s. 293–325, 2009.

[92] G. Dinç, "XIX. Yüzyıl Antalya'sında Yeni Bir Mahallenin Doğuşu: Rağbetiye Mahallesi," içinde *Antalya Kitabı: Antalya'da Doğa ve Medeniyet 3*, B. Koçakoğlu ve D. Çakılcı, Ed. Antalya, Türkiye: Antalya Büyükşehir Belediyesi, 2020, s. 99–105.

[93] "Turkey Bursa Armenian Quarter ed Ludwigsohn," Balkan Phila. [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.balkanphila.com/shop/turkey-bursa-armenian-quarter-ed-ludwigsohn/ Erişim tarihi: 22.04.2025.

[94] T. Selvi Ünlü ve E. Göksu, "Osmanlı'dan Ulus-Devlete Doğu Akdeniz Liman Kentlerinde Mekâna Müdahale Ve Kent Kimliğindeki Değişim-Mersin Ve Volos Örneği," *METU JFA Advance Online,* 2018. DOI: 10.4305/METU.JFA.2018.1.3.

[95] "VolanakisVolosHarbour," Wikimedia Commons. [Çevrimiçi]. Erişim: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:VolanakisVolosHarbour.jpg. Erişim tarihi: 22 Nis. 2025.

[96] "An early postcard from Dedeagach depicts the port and railway lines that have been so important for the city's development (Thodoros Ordoubozanis)," Institute of Current World Affairs. [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.icwa.org/us-military-in-greece/. Erişim tarihi: 22 Nis. 2025.

[97] "FT 10: Afyonkarahisar Hükûmet Konağı ve Belediye Dairesi," Türk Tarih Kurumu Arşivi, FT/OFS 66 4, Afyonkarahisar, Fotoğraf 10. [Çevrimiçi]. Erişim: https://arsiv.ttk.gov.tr/details?id=8269&materialType=F&query=Afyonkarahisar. Erişim tarihi: 29 Nis. 2025.

[98] A. Gönül ve S. Durak, "Bir Osmanlı Kenti Üsküp'ün Tanzimat'tan XX. Yüzyıla Fiziksel Değişim Süreci," *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, cilt 7, sayı 1, s. 87–110, 2018. DOI: 10.30903/Balkan.444779.

[99] "Plan of Skopje," MARCH Macedonian Architecture, 1899. [Çevrimiçi]. Erişim: https://marh.mk/plan-na-skopje-madjir-maalo-xix-vek/. Erişim tarihi: 26 Ara. 2024.

[100] A. Gönül, “Erken Dönem Osmanlı Kentlerinden Bursa ve Üsküp’ün Kentsel ve Mimari Gelişiminin 14. Yüzyıldan Günümüze Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi”, Yüksek lisans tezi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2017, s.59.

[101] "Vilayet Konağı (Hükümet)," Ceipa, Üsküp. [Çevrimiçi]. Erişim: https://ceipa.pmf.ukim.mk/tr/node/137. Erişim tarihi: 22 Nis. 2025.

[102] Ç. Uluçay ve İ. Gökçen, "Manisa Şehir Planı," *Manisa Tarihi* içinde. İstanbul: Resimli Ay Matbaası, 1939. [Çevrimiçi]. Erişim: https://phebusmuzayede.com/8033-manisa-tarihi-cagatay-ulucay-ibrahim-gokcen-resimli-ay-matbaasi-1939-resimli-sehir-planli-126-sayfa-16x23cm.html. Erişim Tarihi: 28 Ara. 2024.

[103] Salt Araştırma Arşivi, "Manisa Hükümet Konağı - Manisa Government Building," Kod: AHMAN023. [Çevrimiçi]. Erişim: https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/208352. Erişim tarihi: 29 Nis. 2025.

[104] M. A. Otyakmaz, "Belediye Binaları Tasarımının Osmanlı Modernleşmesi ve Günümüzdeki Gelişim Sürecine Yönelik Bir Değerlendirme," *International Journal of Mardin Studies (IJMS)*, cilt 2, sayı 1, s. 68–81, 2021.

[105] D. Kalkan Açıkkapı, "The Transformation of the Built Environment in Amasya from the Late Ottoman Empire to the Early Turkish Republic," Doktora tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mimarlık Tarihi Ana Bilim Dalı, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, Türkiye, 2019.

[106] E. Kolay, "Amasya’da Geç Dönem Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemi Kamu Yapıları Hakkında Genel Bir Değerlendirme," *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt 4, sayı 29, s. 482–502, 2016.

[107] Eski Türkiye Fotoğrafları Arşivi, "Amasya/1925." [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.eskiturkiye.net/arama/Amasya. Erişim tarihi: 15 Nis. 2025.

[108] P. Dursun, "Trabzon Kentsel Dokusunda Morfolojik Analiz," Doktora tezi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, Türkiye, 2002.

[109] A. Kuş, "Yabancıların Gözüyle 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'da Konsolosluklar," *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 26, s. 163–184, 2014.

[110] "Trapezunt (طربزون, Trabzon, Trebizond) city map, 1914," The 1900 Collection: Maps and Plan of Yesteryear, Discusmedia.com. [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.discusmedia.com/maps/turkish_city_maps/5607/. Erişim tarihi: 27 Ara. 2025.

[111] Ö. Yılmaz ve M. Küçükuğurlu, "Trabzon Şehir Tarihine Bir Katkı: Osmanlı Dönemi Trabzon Şehir Haritası (19. Yüzyıl)," in *I. Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 12-14 Aralık 2019. Trabzon, Türkiye: Avrasya Üniversitesi Yayınları, 2020, s. 485-512.

[112] "Trebizond - French and American consulates," *Wikimedia Commons*. [Çevrimiçi]. Erişim: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Trebizond_-_French_and_American_consulates.jpg. Erişim tarihi: 15 Nis. 2025.

[113] S. Zandi Sayek, Ottoman İzmir: The Rise of a Cosmopolitan Port, 1840-1880, Birleşik Krallık: University of Minnesota Press, 2012.

[114] K. Amygdalou, "A Tale of Two Cities in Search of a New Identity: The Politics of Heritage and Modernisation in Early 20th-Century Izmir and Thessaloniki," Doktora tezi, University College London, Londra, İngiltere, 2014.

[115] BnF Gallica, "Plan de Smyrne." [Çevrimiçi]. Erişim: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53239387c/f1.item.zoom?lang=EN#. Erişim tarihi: 18 Tem. 2024.

[116] Levantine Heritage, "Consultant de France," Image Galleries, Punta Dockside. [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.levantineheritage.com/dock.htm.

[117] Levantine Heritage, "Place du Consulat d'Angleterre," Image Galleries, Former view of the British Consulate. [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.levantineheritage.com/consulate.htm.

[118] B. Özgüven, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Meslek Öğrenimi: Sanayi Mektebi Binaları," içinde *Geç Osmanlı Döneminde Sanat, Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları*, G. Çelik, Ed. İstanbul, Türkiye: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016, s. 45–59.

[119] E. Kolay, "Arşiv Belgeleri Işığında Amasya Mülkiye İdadî Mektebi Binası," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt 12, sayı 64, s. 318-328, Haziran, 2019. DOI: 10.17719/jisr.2019.3354.

[120] Bit Mezat, "Bursa Sanayi-i Nefise Mektebi," Efemera, Fotoğraf ve Kartpostal Müzayedesi, Lot: 111. [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.bitmezat.com/urun/3667589/bursa-sanayi-i-nefise-mektebi. Erişim tarihi: 15 Nis. 2025.

[121] *Agah Müzayede,* "Mekteb-i Fünun-u İdadi olarak açılan daha sonra 'Bursa Işıklar Askeri Lisesi' adını alan mektep binası," *Kartpostal, Lot: 96, Eğitim Tarihi*. [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.agahmuzayede.com/en/product/7109484/egitim-tarihi-mekteb-i-funun-u-idadi-olarak-acilan-daha-sonra-bursa-isiklar-a. Erişim tarihi: 15 Nis. 2025.

[122] Salt Araştırma Arşivi, "Souvenir de Samsoun. Hôpital - Hamidié," Kod: AHSAM001. [Çevrimiçi]. Erişim: https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/121338. Erişim tarihi: 15 Nis. 2025.

[123] "Eski Bursa'dan Manzaralar," *Bursa'da Bugün*. [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.bursadabugun.com/galeri/yasam/eski-bursa-dan-manzaralar-7510/15.html. Erişim tarihi: 22 Nis. 2025.

[124] P. Kihtir Öztürk, "Urban Transformation of Ottoman Port Cities in the Nineteenth Century: Change from Ottoman Beirut to French Mandatory Beirut," Yüksek lisans

tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortadoğu Çalışmaları Ana Bilim Dalı, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, Türkiye, 2006.

[125] Moda Müzayede, "Beyrut Askeri Kışla-Osmanlı Dönemi," Kartpostal, Lot: 1126. [Çevrimiçi].Erişim: https://www.modamuzayede.com/en/product/5575636/kartpostal-beyrut-askeri-kisla-osmanli-donemi Erişim tarihi: 15 Nis. 2025.

[126] Salt Araştırma Arşivi, "A feast day in Beirut," Kod: AHBEY003. [Çevrimiçi]. Erişim: https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/116233. Erişim tarihi: 15 Nis. 2025.

[127] İ. Aytar, "Sultan Abdülaziz Dönemi Kışla Yapılarının Çanakkale Çimenlik Kışlası Örneğinde Korunmasına Yönelik Bir Yöntem Önerisi," Doktora tezi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Bölümü, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, Türkiye, 2016.

[128] S. Yiğit Kahraman, "Çanakkale Eski Merkez Hastanesi," *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, cilt 10, sayı 10-11, s. 3-24, 2011.

[129] Salt Araştırma Arşivi, "Çanakkale Haritası," Kod: APLEH032. [Çevrimiçi]. Erişim: https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/119007 Erişim tarihi: 28 Ara. 2024.

[130] "Çanakkale Askeri Hastane," *Çanakkaleharbi.com*. [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.canakkaleharbi.com/2019/08/26/canakkale-askeri-hastahane/. Erişim tarihi: 15 Nis. 2025.

[131] C. İ. Gençer, "19. Yüzyılda Kentsel Dönüşüm Dinamikleri: İzmir ve Selanik (1840–1910)," *Mimarlık*, sayı 394, s. 50–55, 2017a.

[132] S. Çoruh, "The Latin Catholic Church Settlement in Mersin During the Late Ottoman Period," Yüksek lisans tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mimarlık Tarihi Bölümü, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, Türkiye, 2019.

[133] "Greece - SALONICA - Avenue of the White Tower - Publ. unknown," *Sasu Postcardman*. [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.postcardman.net/europe/70027-greece-salonica-avenue-of-the-white-tower-publ-unknown.html. Erişim tarihi: 15 Nis. 2025.

[134] Levantine Heritage, "Gümrük Meydanı (Customs Square)," Image Galleries, mersina. [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.levantineheritage.com/mersina.htm. Erişim tarihi: 28.04.2025.

[135] L. Erder, "Factory Districts in Bursa During the 1860's," *METU JFA*, cilt 1, sayı 1, s.85–99, 1975.

[136] F. Us, "Bir 19. Yüzyıl Endüstri Mirasının Yeniden Kullanımı: 'Samsun Tekel Tütün Fabrikası'nın 'Bulvar Samsun Projesi'ne Dönüşümü," *Mimarlık*, sayı 377, s. 57-64, 2014.

[137] Salt Araştırma Arşivi, "Samsun Tütün Fabrikası'nın genel görünümü," Kod: AHSAM038.[Çevrimiçi].Erişim: https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/196969. Erişim tarihi: 15 Nis. 2025.

[138] A. Kaya, I. Çokuğraş Bağdatlıoğlu, ve N. Kara Pilehvarian, "Osmanlı Bankası'nın Tarihi Şube Yapıları ve Günümüz Kullanım Şekillerinin İrdelenmesi," *Yakın Mimarlık Dergisi*, cilt 6, sayı 1, s. 54–84, 2022.

[139] D. Özkut, "Eskişehir'de Modern Hafızanın Yerel İzleri," *TÜBA-KED*, sayı 16, s. 35–66, 2017. DOI: 10.22520/tubaked.2017.16.002.

[140] Salt Araştırma Arşivi, "Osmanlı Bankası. Türkiye ve Yunanistan şube binalarının fotoğrafları," Kod: IMHAL002. [Çevrimiçi]. Erişim: https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/3243. Erişim tarihi: 27 Şub. 2025.

[141] B. Görsoy, "100. Yılında Düyun-u Umumiye İdaresi Üzerinde Bir Değerlendirme," İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul, Türkiye, 1984, s. 17–59.

[142] E. S. Ayhan Koçyiğit, "A Tale of Ulus Square: A Critical Assessment of Continuity, Transformation and Change in a Historic Public Open Space in Ankara," Doktora tezi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Bölümü, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, Türkiye, 2018.

[143] A. N. Aytemiz, "Tanzimat Dönemi Uygulamalarının Ankara Kent Dokusuna Etkisi (1839–1924)," *Ankara Araştırmaları Dergisi*, cilt 11, sayı 1, s. 77–120, 2023. DOI: 10.5505/jas.2023.14227.

[144] VEKAM dijital arşivi, "Ankara yerleşim haritası/Ankara Settlement map," Envanter no: H004. [Çevrimiçi]. Erişim: https://libdigitalcollections.ku.edu.tr/digital/collection/VHPK/id/261/rec/2. Erişim tarihi: 3 Tem. 2024.

[145] "Angora Dette publique – Tombeu," Freres, Seri 1, *Cumhuriyetin Başkenti,* no:47. [Çevrimiçi]. Erişim: https://cumhuriyetinbaskenti.ankara.edu.tr/seri-1-editor-moughamian-freres-m-f-%E2%80%A2-mug-%E2%80%A2-v-f-kartpostallari/ Erişim tarihi: 3 Nis. 2025.

[146] S. Harmandar, "19. Yüzyılda İstanbul'da Değişen Eğlence Anlayışı ve Yeni Eğlence Mekanları," *Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 1, s. 114–137, 2020.

[147] C. Dedekargınoğlu, "Erken Cumhuriyet Ankara'sında Bir Kamusal Mekân: Millet Bahçesi," *Ankara Araştırmaları Dergisi*, cilt 7, sayı 2, s. 355–374, 2019. DOI: 10.5505/jas.2019.47450.

[148] H. Ercan, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Kentlerinde Kent Meydanı ve Millet Bahçeleri," Yüksek lisans tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Pamukkale Üniversitesi, Denizli, Türkiye, 2018, s. 64–87.

[149] Salt Araştırma Arşivi, "Hamidiye Sanat ve Zanaat Okulu - Hamidiye Art and Craft School," Kod: AHANKA141. [Çevrimiçi]. Erişim: https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/123835. Erişim tarihi: 3 Nis. 2025.

[150] F. Çelik, "Yeni Kamusal Mekan Olarak Konya Millet Bahçesi," içinde *Konya İli ve İlçelerinin Tarihi Süreç Çerçevesinde Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği I*, Y. Küçükdağ, K. Özcan, ve C. Arabacı, Ed. İstanbul, Türkiye: Alioğlu Matbaası, T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2023, s. 211–214.

[151] P. Koç, "Yeni Mekansal Öge: Tren Garı ve Yakın Çevresindeki Mimari Biçimlenme," içinde *Konya İli ve İlçelerinin Tarihi Süreç Çerçevesinde Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği I*, Y. Küçükdağ, K. Özcan, ve C. Arabacı, Ed. İstanbul, Türkiye: Alioğlu Matbaası, 2023, s. 197–206.

[152] S. Büyükşahin, "Kentsel Prestij Mekanı Olarak İstasyon Caddesi," in *Konya İli ve İlçelerinin Tarihi Süreç Çerçevesinde Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği I*, Y. Küçükdağ, K. Özcan, ve C. Arabacı, Ed. İstanbul, Türkiye: Alioğlu Matbaası, T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2023, s. 207–210.

[153] U. Tuztaşı, "Mekansal Değişim Ve Anıtsal-Kamusal Mimari," içinde *Konya İli ve İlçelerinin Tarihi Süreç Çerçevesinde Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği I*, Y. Küçükdağ, K. Özcan, ve C. Arabacı, Ed. İstanbul, Türkiye: Alioğlu Matbaası, 2023, s. 181-196.

[154] *Konya Şehrinin Harita-i Umumiyesi*. İmar ve Şehircilik Daire Başkanlığı İmar Planlama Şube Müdürlüğü, KUDEB, Konya Büyükşehir Belediyesi, 2024.

[155] Bit Mezat, "Konya Millet Bahçesi." [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.bitmezat.com/urun/4440745/konya-millet-bahcesi. Erişim tarihi: 15 Nis. 2025.

[156] N. Yazıcı, "Amasya'daki Hükümet Konağı Binaları," *Sanat Dergisi*, sayı 18, s. 91-105, 2011, s. 92.

[157] T. Yılmaz ve C. Katipoğlu Özmen, "Erken Cumhuriyet Dönemi Sembollerinden Samsun Gazi Parkı'nın Değerlendirilmesi," *2nd International Symposium Approaches in Scientific Studies, ISAS 2018-Winter* içinde, cilt 3, s. 450-453, 2018, s. 451.

[158] Salt Araştırma Arşivi. “Ankara Saat Kulesi - Ankara Clock Tower”, Kod: TASUH7810. [Çevrimiçi]. Erişim: https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/80009. Erişim tarihi: 3 Nis. 2025.

[159] Levantine Heritage, “Fontaine monumentale-Symrne,” Image Galleries, Clock Tower. [Çevrimiçi]. Erişim: https://levantineheritage.com/clockt.htm. Erişim tarihi: 4 Nis. 2025.

[160] G. Bektaş, "Bir Rumeli Kentinin Modernleşmesi: Üsküp 1839–1912," *METU JFA*, cilt 37, sayı 1, s. 169–198, 2020. DOI: 10.4305/METU.JFA.2020.1.9.

[161] *R. Elsie, “Early Photography in Albania,” Albanian Photography*, The Photo Collection of Sultan Abdulhamid II, The Western Balkans between 1876-1900. [Çevrimiçi]. Erişim: http://www.albanianphotography.net/abdulhamid/. Erişim tarihi: 29 Nis. 2025.

[162] C. Arabacı, "Şehir Yönetimi ve İmar Faaliyetleri," içinde *Konya İli ve İlçelerinin Tarihi Süreç Çerçevesinde Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği I*, Y. Küçükdağ, K. Özcan, ve C. Arabacı, Ed. İstanbul, Türkiye: Alioğlu Matbaası, T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2023, s. 169–174.

[163] H. Muşmal, "Yangınlar ve Etkileri," in *Konya İli ve İlçelerinin Tarihi Süreç Çerçevesinde Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği I*, Y. Küçükdağ, K. Özcan, ve C. Arabacı, Ed. İstanbul, Türkiye: Alioğlu Matbaası, 2023, s. 225–228.

[164] Salt Araştırma Arşivi. “Bağdat Oteli-Bağdat Hotel”, Kod: AHKON011. [Çevrimiçi]. Erişim: https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/108053. Erişim tarihi: 15 Nis. 2025.

[165] Meram Blog. “Konya Selçuk Oteli,” Eski Konya Fotoğrafları. [Çevrimiçi]. Erişim: https://meram.wordpress.com/2017/07/31/yakinda/konya-selcuk-oteli/. Erişim tarihi: 23 Nis. 2025.

[166] P. E. Kalafatoğlu, "Yüzyıl Dönümü İstanbul Mimarlığında 'Viktorya Tarzı' Sayfiye Konutları," içinde *Geç Osmanlı Döneminde Sanat, Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları*, G. Çelik, Ed. İstanbul, Türkiye: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016, s. 119–132.

[167] Levantine Heritage, “Le jardin d l’Eden”, Image Galleries, Scene of Belle-vue quarter of Punta. [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.levantineheritage.com/bellevu.htm. Erişim tarihi: 4 Nis. 2025.

[168] B. Saydam, "Türk Sineması'nın Tarihine Genel Bir Bakış," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, cilt 18, sayı 36, s. 401-424, 2020.

[169] "Bursa'nın Sahne Almış Hali," *Dergi Bursa*. [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.dergibursa.com.tr/bursanin-sahne-almis-hali/. Erişim tarihi: 24 Nis. 2025.

[170] Eski Türkiye Fotoğrafları Arşivi, "Üsküp, Makedonya." [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.eskiturkiye.net/1135/uskup-makedonya. Erişim tarihi: 15 Nis. 2025.

[171] Online Müzayede, "Day Market in Front of the Governor's Konak in Skopje," Postcard, Lot:61. [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.onlinemuzayede.com/en/product/3285419/day-market-in-front-of-the-governors-konak-in-skopje-not-used. Erişim tarihi: 23 Nis. 2025.

[172] "Amasya Belediye ve Postane Binası," *Flickr*. [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.flickr.com/photos/skaradogan/49547178032. Erişim tarihi: 24 Nis. 2025.

[173] "Early Greece Postcard Tram & the Quay Salonica," *Delcampe*. [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.delcampe.net/en_GB/collectables/postcards/greece/ref-1228-early-greece-postcard-tram-the-quay-salonica-salonique-thessaloniki-650115850.html. Erişim tarihi: 15 Nis. 2025.

[174] M. Önge, "19. Yüzyıldan Günümüze Değişen ve Dönüşen Bir Kültür Mirası Olarak Konya Alâeddin Tepesi," *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, sayı 13, s. 125-143, 2015.

[175] Bit Mezat, "Osmanlı Dönemi Atlı Tramvay Konya," Efemera Müzayedesi, Fotoğraf, Lot:604. [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.bitmezat.com/urun/2128292/osmanli-donemi-atli-tramvay-konya. Erişim tarihi: 24 Nis. 2025.

[176] Salt Araştırma Arşivi, " Afion-Kara-Hissar - Afyon Karahisar. Afyon: İzmir [Tren] İstasyonu," Kod: AHAFY001 [Çevrimiçi]. Erişim: https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/122247. Erişim tarihi: 15 Nis. 2025.

[177] Salt Araştırma Arşivi, "Eskişehir Tren Garı - Eskişehir Train Station," Kod: AHESK018. [Çevrimiçi]. Erişim: https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/114058. Erişim tarihi: 24 Nis. 2025.

[178] F. Yılmaz ve S. Yetkin, *İzmir Kent Tarihi*. İzmir, Türkiye: Milli Eğitim Bakanlığı İzmir İl Milli Eğitimi Müdürlüğü, İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2002.

[179] T. Gökçe, A. Karadağ, ve E. Kut Görgün, "İzmir," in *Türklerde Çevre ve Şehircilik: Medeniyetimizi Yaşatan İller*, Y. Küçükdağ, K. Özcan, C. Arabacı, ve S. Yenice, Ed., cilt 2. Ankara, Türkiye: T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2023, s. 253-268.

[180] F. C. Bilsel, "19. Yüzyıl İkinci Yarısında İzmir'de Büyük Ölçekli Kentsel Projeler ve Kent Mekânının Başkalaşımı," *Ege Mimarlık*, cilt 10, sayı 36, s. 34-37, 2000.

[181] E. Eldem, D. Goffman, ve B. A. Masters, *The Ottoman City Between East and West: Aleppo, Izmir, and Istanbul*. Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 1999.

[182] Levanten Heritage, " 1910 view of the Armenian quarter of Smyrna with a Hatcherian book map of the quarter." [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.levantineheritage.com/armenianmap.htm Erişim tarihi: 29.04.2025

[183] M. Kaptı, "İmar Sisteminin Kurumsallaşması ve İlk Planlama Çabaları," in *Türklerde Çevre ve Şehircilik: Şehirlerimizin Gelişiminde Tarihi Süreç*, s. 187-192, 2023.

[184] "Ports in the Gulf of Smyrna," *University of Wisconsin Milwaukee, American Geographical Society Library Digital Map Collection*, Orginal ID: BA 1521 1881, Dijital ID: am022768. [Çevrimiçi]. Erişim: https://collections.lib.uwm.edu/digital/collection/agdm/id/8821/rec/1. Erişim tarihi: 18 Tem. 2024.

[185] BnF Gallica, "Pianta della Citta di Smirne," département Cartes et plans, GE C-10718. [Çevrimiçi]. Erişim: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b531027052/f1.item.zoom?lang=EN. Erişim tarihi: 18 Tem. 2024.

[186] Levantine Heritage. "Views of the Punta Railway," image galleries, Punta ORC railway station. [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.levantineheritage.com/gare.htm. Erişim tarihi: 4 Nis. 2025.

[187] "Kordon, İzmir," Wikimedia Commons. [Çevrimiçi]. Erişim: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kordon,_%C4%B0zmir_(15165348346).jpg Erişim tarihi: 11 Nis. 2025.

[188] "Turkey Izmir Smyrna 1902 French Levant to London," Balkan Philia, Kod: B31176. Erişim adresi: https://www.balkanphila.com/shop/1908-british-levant-beirut-lloyd-austriaco-salzburg-to-zagazig-copy/ Erişim tarihi: 29.04.2025.

[189] Levantine Heritage. "Sarı Kışla." [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.levantineheritage.com/sarikisla.htm. Erişim tarihi: 4 Nis. 2025.

[190] *Hamidiye Sanayi Mektebi*. Konak Belediyesi, s. 13. [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.konak.bel.tr/files/knk-39pdf_28-05-2019_14-23-20.pdf Erişim tarihi: 11 Nis. 2025.

[191] *Levantine Heritage*. “Le grande caserne et la rade.” [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.levantineheritage.com/panaroma.htm. Erişim tarihi: 4 Nis. 2025.

[192] *Levantine Heritage*. “Smyrne. Panorama No.2.” [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.levantineheritage.com/hospita.htm. Erişim tarihi: 4 Nis. 2025.

[193] *Levantine Heritage*. Photo 3: “Hotel des Deux Auguste Era Grand Hotel Huck” [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.levantineheritage.com/note120.htm. Erişim tarihi: 29 Nis. 2025.

[194] *Levantine Heritage*. “A postcard view of the Kramer theathre on Smyrna seafront” [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.levantineheritage.com/opera.htm. Erişim tarihi: 4 Nis. 2025.

[195] Salt Online, "Osmanlı Bankası İzmir Şubesi Binasının Tasarım Hikayesi." [Çevrimiçi]. Erişim: https://saltonline.org/tr/2015/arsivden-cikti-osmanli-bankasi-izmir-subesi-binasinin-tasarim-hikayesi. Erişim tarihi: 4 Nis. 2025.

[196] M. Benghiat ve Rubenis et Fils, "Panorama de Smyrne." Erişim adresi: https://x.com/nadidefotograf/status/1917057807909609585 Erişim tarihi: 29.04.2025.

[197] E. S. Ayhan Koçyiğit, "A Tale of Ulus Square: Emergence, Transformation and Change," Ankara Araştırmaları Dergisi, cilt 7, sayı 1, s. 27–73, 2019. DOI: 10.5505/jas.2019.82905.

[198] H. M. Eravcı ve T. Önal, "Ankara," in *Türklerde Çevre ve Şehircilik: Medeniyetimizi Yaşatan İller*, Y. Küçükdağ, K. Özcan, C. Arabacı, ve S. Yenice, Ed., cilt II. Ankara, Türkiye: T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2023, s. 37–48.

[199] B. Mıhçıoğlu, "The Physical Evolution of The Historic City of Ankara Between 1839–1944: A Morphological Analysis," Doktora tezi, Fen Bilimlerei Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, Türkiye, 2010.

[200] UChicagoLibraryCatalog, “Plan der Stadt Angora,” G7434.A6 1839 .V5. [çevrimiçi]. Erişim adresi: http://pi.lib.uchicago.edu/1001/cat/bib/10444906 Erişim tarihi: 6 Tem. 2024.

[201] E. Naumann, *Vom Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat*. München Leipzig: s.n., 1893.

[202] Koç Üniversitesi VEKAM Kütüphanesi ve Arşivi, “Vilayet Konağı önündeki İngiliz subayları,” Ankara Fotoğraf, Kartpostal ve Gravür Koleksiyonu, Envanter No: 2172. [Çevrimiçi]. Erişim: https://libdigitalcollections.ku.edu.tr/digital/collection/FKA/id/2263/rec/9 Erişim tarihi: 30 Mar. 2025

[203] Koç Üniversitesi VEKAM Kütüphanesi ve Arşivi, “İlk Telgrafhane Binası”, Ankara Fotoğraf, Kartpostal ve Gravür Koleksiyonu, Envanter No: 0726. [Çevrimiçi]. Erişim:https://libdigitalcollections.ku.edu.tr/digital/collection/FKA/id/898/rec/1 Erişim tarihi: 28 Nis. 2025.

[204] Salt Araştırma Arşivi, “Ankara Hükümet Konağı - Ankara Goverment Building,” Kod: AHANKA213 [çevrimiçi]. Erişim: https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/208081 Erişim tarihi: 2 Nis.2025

[205] Ankara Redif Kışlası, Frères, Seri 1, *Cumhuriyetin Başkenti*, No: 25. [Çevrimiçi]. Erişim: https://cumhuriyetinbaskenti.ankara.edu.tr/seri-1-editor-moughamian-freres-m-f-%E2%80%A2-mug-%E2%80%A2-v-f-kartpostallari/ Erişim tarihi: 04 Nis. 2025

[206] İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Fotoğraf Albümü, “Ankara Belediye Dairesi,” Envanter No: 90431/0036.

[207] Koç Üniversitesi VEKAM Kütüphanesi ve Arşivi, “Taşhan,” Envanter No: 0975. [Çevrimiçi].Erişim:https://libdigitalcollections.ku.edu.tr/digital/collection/AEFA/id/174/rec/4 Erişim tarihi: 28 Nis. 2025.

[208] O. Sağdıç, Ed., Ankara posta kartları ve belge fotoğrafları arşivi kataloğu, 1994, Ankara: BELKO.

[209] Koç Üniversitesi VEKAM Kütüphanesi ve Arşivi, "İstasyon Direksiyon Binası," Envanter No: 0973. [Çevrimiçi]. Erişim: https://libdigitalcollections.ku.edu.tr/digital/collection/AEFA/id/80/rec/1 Erişim tarihi: 28 Nis.2025

[210] Ankara Demiryolu, Frères, Seri 1, *Cumhuriyetin Başkenti*, No: 21. [Çevrimiçi]. Erişim: https://cumhuriyetinbaskenti.ankara.edu.tr/seri-1-editor-moughamian-freres-m-f-%E2%80%A2-mug-%E2%80%A2-v-f-kartpostallari/ Erişim tarihi: 3 Nis. 2025.

[211] Koç Üniversitesi VEKAM Kütüphanesi ve Arşivi, "Ankara İstasyonu ve Gar Oteli" Envanter No: 0974. [Çevrimiçi]. Erişim: https://libdigitalcollections.ku.edu.tr/digital/collection/FKA/id/629/rec/2 Erişim tarihi: 28 Nis. 2025.

[212] Koç Üniversitesi VEKAM Kütüphanesi ve Arşivi, " Ulus Meydanı'ndan İstasyon Caddesi'ne Bakış," Envanter No: 2157. [Çevrimiçi]. Erişim: https://libdigitalcollections.ku.edu.tr/digital/collection/AEFA/id/346/rec/1 Erişim tarihi: 28 Nis. 2025.

[213] Koç Üniversitesi VEKAM Kütüphanesi ve Arşivi, "I.TBMM," Envanter No: 1595. [Çevrimiçi]. Erişim: https://libdigitalcollections.ku.edu.tr/digital/collection/AEFA/id/308/rec/1 Erişim tarihi: 28 Nis. 2025.

[214] "Dârülmuallimîn 1922," Ankaramızı Tanıyalım, *Osmanlı'nın İzlerinde Ulus*. [Çevrimiçi]. Erişim: https://alivedatoygur.wordpress.com/2016/05/31/ankaramizi-taniyalim-8/ Erişim tarihi: 29 Nis. 2025.

[215] Salt Araştırma Arşivi, "Ankara Taş Mektep - Taş Mektep in Ankara," Kod: AHANKA142. [Çevrimiçi]. Erişim:

https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/118990 Erişim tarihi: 30 Mar.2025.

[216] Ankara Osmanlı Bankası, Frères, Seri 1, Cumhuriyetin Başkenti, No: 55. [Çevrimiçi]. Erişim: https://cumhuriyetinbaskenti.ankara.edu.tr/seri-1-editor-moughamian-freres-m-f-%E2%80%A2-mug-%E2%80%A2-v-f-kartpostallari/ Erişim tarihi: 3 Nis. 2025.

[217] Salt Araştırma Arşivi, "Ankara Düyûn-ı Umûmiye Binası - Ottoman Public Debt Administration Building in Ankara," Kod: AHANKA048. [Çevrimiçi]. Erişim: https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/97267 Erişim tarihi: 28 Nis. 2025.

[218] Koç Üniversitesi VEKAM Kütüphanesi ve Arşivi, "Hatip Çayı ve Çakırlar Köprüsü altında yüzen ördekler," Envanter No: 3067_01. [Çevrimiçi]. Erişim: https://libdigitalcollections.ku.edu.tr/digital/collection/FKA/id/5132/rec/1 Erişim tarihi: 28 Nis.2025.

[219] Koç Üniversitesi VEKAM Kütüphanesi ve Arşivi, "Cebeci Ahmetpaşa Camisi'nin minaresinden Boşnak Mahallesi'ne bakış," Envanter No: 3004. [Çevrimiçi]. Erişim: https://libdigitalcollections.ku.edu.tr/digital/collection/FKA/id/3538/rec/4 Erişim adresi: 28 Nis. 2025.

[220] G. Günel, "Ankara Şehri 1924 Haritası: Eski Bir Haritada Ankara'yı Tanımak," *Ankara Araştırmaları Dergisi*, cilt 3, sayı 1, s. 78–104, 2015.

[221] Koç Üniversitesi VEKAM Kütüphanesi ve Arşivi, "Tabakhane Mahallesi'nden Hisarönü'ne bakış," Envanter No: 0980. [Çevrimiçi]. Erişim: https://libdigitalcollections.ku.edu.tr/digital/collection/FKA/id/664/rec/1 Erişim tarihi: 28 Nis. 2025

[222] Koç Üniversitesi VEKAM Kütüphanesi ve Arşivi, "Ankara Kalesi'nden Hisarönü'ne bakış," Envanter No: 0229. [Çevrimiçi]. Erişim: https://libdigitalcollections.ku.edu.tr/digital/collection/FKA/id/445/rec/1 Erişim tarihi: 28 Nis. 2025.

[223] Fonds Paris Collection, "General View of Ankara," 1889, Guillaume Berggren.

[224] D. Demirarslan, "Osmanlı'da Modernleşme/Batılılaşma Sürecinin İç Mekân Donanımına Etkileri," *Erdem*, cilt 15, sayı 45–46–47, s. 35–66, 2007.

[225] F. Acun, "A Portrait of the Ottoman Cities," *The Muslim World*, cilt 92, sayı 3–4, s. 255–281, 2002. DOI: 10.1111/j.1478-1913.2002.tb03744.x

[226] Ö. Ergenç, "Osmanlı Şehir Tarihi Araştırmalarının Kuramsal Çerçevesi Nasıl Oluşturulabilir?," içinde *Osmanlı Şehir Tarihi Çalışmaları: Selçuklulardan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, E. Özvar ve A. Bilgin, Ed. İstanbul, Türkiye: Türk Dünyası Belediyeler Birliği, 2008, s. 49–60.

[227] A. H. Ongunsu, "Tanzimat ve Amillerine Umumî Bir Bakış," içinde *Tanzimat I*. İstanbul, Türkiye: Maarif Matbaası, 1940, s. 1–12.

[228] M. E. Erişirgil, "Tanzimat'ın Yüzüncü Yılı Münasebetiyle Tanzimat'a Dair Meseleler," *Siyasi İlimler (Mülkiye)*, sayı 105, s. 426, 1939.

[229] K. Steinhaus, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi: Sosyo-Ekonomik Yönden Az Gelişmiş Ülkelerde Burjuva Toplumunun Gelişmesi Sorunu Üzerine Bir Araştırma*. İstanbul, Türkiye: Sander Yayınları, s. 43, 1973.

[230] M. A. Yalçınkaya, "Lale Devrinden Tanzimat'a Osmanlı Hizmetindeki Avrupalı Uzmanlar ve Karşılaşılan Sorunlar (1718–1839)," içinde *Osmanlı Modernleşmesi, Reform Çağında Çözüm Arayışları*, A. Dönmez, Ed. İstanbul, Türkiye: Kitap Yayınevi, 1. Baskı, 2019, s. 79–129.

[231] "Magna Carta" [çevrimiçi]. *Merriam-Webster.com Dictionary*, Erişim adresi: https://www.merriam-webster.com/dictionary/Magna%20Carta

[232] Davinson, R. H. (1997). Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876) (çev. Osman Akınbay), 1. Cilt. İstanbul: Papirüs Yayınevi, 1. Baskı.

[233] "İstibdat," Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük. [çevrimiçi]. Erişim adresi: https://sozluk.gov.tr/?ara=istibdat

[234] M. Ş. Hanioğlu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902–1908*. ABD: Oxford University Press, 2001.

[235] E. J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*. Birleşik Krallık: I.B. Tauris, 2017.

[236] H. Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908–1918*. ABD: University of California Press, 1997.

[237] C. Balcan ve D. Ulusoy Binan, "Mimar Sinan'ın Sıbyan Mekteplerinin Mimari Özellikleri ve Modüler Tasarımı Üzerine Bir Araştırma," *Uluslararası Hakemli Tasarım ve Mimarlık Dergisi*, sayı 16, s. 229–268, 2019. DOI: 10.17365/TMD.2019.1.9.

EKLER

EK 1: 1848-1849 ATİK VE EBNİYE NİZAMNAMELERİ

[1097]

ALTINCI FASIL

ATÎK EBNİYE NİZÂM VE KÂNUNLARI

Muhtelif devirlerde müteaddid ebniye nizâm ve kanûnları neşredilmiş olduğuna şüphe yoktur. Fakat nizam ve kanunlar ebniye umûrunun muhtelif safahâtını câmi' olmayıp beşinci fasılda dokuzuncu bendde cem' edilmiş olan vesâik numûneleriyle de sâbit olduğu üzere her mesele hakkında müteferrik ve müteaddid bazı evâmir ve irâdât-ı seniyyeden ibârettir. Kudemânın kanûn ve nizâm tâbirlerinin ne gibi meânide istimâl ettikleri bu eserde münderiç vesâikten anlaşılacağı gibi esâsen 567. sahifede bu tabirler hakkında der-miyan edilmiş olan mütâlaât da meselesi tavzih der.

Binâenaleyh Tanzimat devrine gelinceye kadar muntazam ve madde halinde tedvin edilmiş bir kanûn ve nizâma tesadüf edilememiştir. Divân-ı Hümâyun kuyûdâtında 9 Receb 1210/1796 tarihli bir ebniye nizâmından bahsolunuyor ise de bunun da münferit bir mesele meselâ *"ebniye irtifâları"* veyâhut *"harîkten tarz-ı tehaffuz"* hakkında bazı ahkâmdan ibâret olacağı şüphesizdir. Nitekim men-i harîk hakkında başkaca nizâmlar yapılmış olduğu 10. bâbın bir faslına dercolunanlarla da sâbittir.

Âtiye aynen dercedilecek olan 1264 tarihli Ebniye Nizamnâmesi'nin mukaddimesinde muharrer "Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse'de ebniyenin suver-i inşâiyye ve teferruât-ı sâiresi hakkında mukaddem ve muahhar tevârih-i muhtelife ile nizamlar yapılmış olarak lede'l-hâce onlara mürâcaat olunmakta ise de elfâz u ibârâtı sarih olmadığından ve bâzı maddelerin ise icrâsı müteazzir bulunduğundan mâadâ müceddiden yapılacak ebniyenin hudâ-nekerde sirâyet-i harîkten hasbe'z-zâhir vikâyesi ve sokakların vüs'ati ve tenâsübü keyfiyetleri dahi müteassir olarak ..." fıkraları eski kanunların mevcûdiyetini ve bununla beraber mâhiyetini göstermek itibâriyle şâyân-ı dikkattir.

Ba'de't-Tanzimat bir hayli teceddüdâta tevessül edildiği sırada usûl-i cedîdeye tevfiken ebniye nizâmları da tedvin edilmek istenilmiş ve bu maksatla 1264-1265 senelerinde ilk defa olarak iki nizam ile bir beyannâme tanzim ve neşrolunmuştur ki bunlar sırasıyla âtiye dercedilmişlerdir.

[1098] Dersaâdet ve Bilâd-ı Selâse'de ebniyenin suver-i inşâiyye ve teferruât-ı sâiresi hakkında mukaddem ve muahhar tevârih-i muhtelife ile nizâmlar yapılmış olarak lede'l-hâce onlara mürâcaat olunmakta ise de elfâz u ibârâtı sarih olmadığından ve bâzı maddelerin ise icrâsı müteazzir bulunduğundan mâadâ müceddiden yapılacak ebniyenin hudâ-nekerde sirâyet-i harîkten hasbe'z-zâhir vikâyesi ve sokakların vüs'ati ve tenâsübü keyfiyetleri dahi müteassir olarak husûsiyle bu madde nizâmât-ı belediyyenin başlıcası olduğuna ve bi-tevfîkihi teâla asr-ı mehâsin-hasr-ı hazret-i mülûkânede mücerred âsâr-ı teveccühât-ı kudsiyet-âyât-ı Cenâb-ı cihândâri berekâtiyle her bir husûs hüsn-i sûret ve zâbıtaya idhâl olunup ve olunmakta bulunduğuna binâen bu maddenin dahi vech-i münâsibi üzere bir usûl-ı haseneye vaz' olunması ve müceddiden ebniye inşâsı, sırada sokakların genişlik ve nümâyişi maddesinin dahi yoluna konulması zımnında bu defa Meclis-i Vâlâ Dairesi'nde bazı memurlar ile ebniye-i hâssa müdürü efendi ve ebniye kalfalarında münâsib olan ve sâir icâb edenlerden mürekkeb tertib olunan Meclis-i Mahsûs'ta nizâmât-ı atîkası mütâlaa ve icâb-ı maslahata ve usûl-i mimâriye tatbiken fâide-i umûmiyyesi mülâhazasıyla bazı suver-i nizâmiyyesi mûzâkere olunup ol bâbda otuz bir bendi şâmil kaleme alınan bir kıt'a nizamnâme de münderic-i husûsâttan:

"Birinci bend Ebniye-i cedîde yapıldıkça tesviye ve tevsi' olunmak üzere büyük caddelerin vüs'atleri nihâyet on ve âdi caddeler sekiz ve sâir sokaklar altışar zirâdan noksan olmayacaktır ve çıkmaz sokaklar dahi imkânı oldukça açılacaktır.

İşbu sokaklara nizâmen tevsî'i için ilâvesi lâzım gelecek mahal tarafeyninde bulunacak ebniyeden münâsafeten tesviye kılınacaktır ve tarafeynden biri tecdid ile sokağa terk olunacak mahallin nısfını verip de karşısındaki binâ kaldığı takdirde onun dahi diğer nısfı hissesinin tesviyesi ileride tecdidine ta'lik ve tevkif olunacaktır.

Ikinci bend: Genişliği nizâmına muvâfık veyâhut daha vüs'atli bulunan sokaklar heyet-i hâliyesi üzere kalup böyle vüs'atli yerlerde hiçbir ebniye vaz'ı kadîminden bir parmak ileriye tecâvüz ettirilmeyecektir.

[1099] *Üçüncü bend:* Müceddiden inşâ olunacak han ve hâne ve dükkan ve sokak yüzünde yeniden yapılacak duvarın nizâmen sokağa kaç arşın verilmek lâzım gelirse ol mikdarı geri çektirilmedikçe inşâsına ruhsat verilmeyecektir.

Dördüncü bend: Muhterik mahalde kârgîr olarak yanmış bulunan han ve hâne ve dükkân ve mağaza ve ebniye-i sâirenin nizâmı vechile geriye çekilmesi mümkün olamadığı ve sahibi bizzat izhâr-ı muvâfakat etmediği takdirde ol ebniyenin müceddiden inşâsında veyâhut tecdid sûretinde tamirinde behemahal geri çektirilecektir. Ve ebniye-i mezkûre ber-vech-i meşrûh nizâmına tatbiken geri çekilmesine mal sâhibi tarafından muvâfakat olunmadıkça tâmirât-ı külliyyesine ruhsat verilmeyecektir. Ve bu makûle ebniyenin vücûdunda mazarrat ve kaldırılmasında menfaât-i umûmiyye olup da devlet tarafından değer bahâsıyla iştirâsına rağbet olunduğu halde sahibi satmaya veyahût def'i matlûb olan mazarratı bertaraf etmeye mecbur olacaktır.

Beşinci bend: Kârgîr mağaza ve sâir ve o misillü ebniye, üzerine yapılacak olduğu sokağın vüs'ati hadd-i nizâmından dûn bulunduğu halde ibtidâ mağazayı nizâmına tatbiken sahibi geri çekecektir ve çekmediği halde üzerine ebniye inşâ ve ilâvesine ruhsat verilmeyecektir.

Altıncı bend: Yeniden câmii-i şerîf ve türbe ve mekteb ve çeşme ve sâir bu misillü ebniye-i hayriyye ve mîriyye yapılacak olduğundan sokağın vüs'ati nizâmiyyesine tatbiken inşâ olunacaktır.

Yedinci bend: Muhterik mahalde câmi ve medrese ve müberrât ve sâire tesadüf edip de önlerinde açıklığı ve havlısı bulunduğu halde kezâlik nizâmına tevfiken tesviye olunacaktır.

Sekizinci bend: Muhterik mahalde bir bina iki sokak köşesine tesâdüf eyledikde ber-mûceb-i nizâm asıl cadde tarafına terkedeceği mahalden başka yan tarafındaki sokağa dahi nizâmı icâbınca bir miktar yer terkeylemesi lâzım geldiği halde işbu yan tarafına terkolunacak mahal memurları marifetiyle bi't-tedkik arzan ne miktar ise ol mahal sırasında muhterik bulunan arsaların yüzlerine göre müteselsilen taksim ve tesviye kılınacaktır. Ve bu misillü arsalardan bazılarının vüs'atsiz olmasından ve aralarında bâzı kârgîr ebniye bulunmasından dolayı ol vechile tesviyesi müteassir bulunduğu takdirde mahall-i mezkûr bi'l-mesâha terbian kaç zirâ' olur ve mahalli itibârınca beher zirâ' kaç kuruşa tahmin kılınır ise ona göre hesap olunarak lâzım [1100] gelecek kısmını kezâlik sırasında bulunacak arsaların yüzleri mesâhasına göre bi't-taksim ashâbından tahsil ve ol bina sahibine te'diye kılınmak sûreti câiz olacaktır. Ve köşe başına tesadüf eden hânenin arsası sağir olup da hem caddeye ve hem de yan sokağa yer verilmesinden dolayı sahibi kalacak arsadan istifade edemeyerek satmak istediği ve hâriçten tâlibi bulunmadığı halde kıymetiyle komşularına ferâğ ettirilecektir.

Dokuzuncu bend: Dersaâdet'in dâhil ve hâricinde ve Bilâd-ı Selâse ve muzâfâtında eser-i binâ olmayan arâzi ve bostanlar üzerine mahzûru olmadığı halde müceddiden kârgîr han kezâlik kârgîr ve ahşap hane ve dükkân ve sâir ebniye inşâsı husûsu mücerred irâde-i seniyye-i hazret-i şâhâne sudûruna mevkûf olacaktır.

Onuncu bend: Ebniye-i aliyye-i mîrînin irtifaı müstesnâ olarak kâffe-i tebea-ı saltanat-ı seniyyenin inşâ edecekleri ahşap ebniyenin irtifâı zemininden üst tabana varınca yirmi iki zirâ' ve kârgîr binâların otuz zirâ'ı tecâvüz etmeyecektir. Ve bu irtifâ maddesinde mahzur-ı şer'i ve nizâmiyyesi bulunduğu takdirde memurları tarafından muâyene ve tedkik olunarak mahzûrunun ref'i kâbil olduğu halde inşâsına ruhsat verilecektir.

Onbirinci bend: Sunuf-ı tebea-i saltanat-ı seniyyeden ahşap olarak hane ve dükkân bina edenler muktedir olduğu halde tarafeynine çatıdan iki zirâ' irtifâından kârgîr duvar yapacaktır. Ve muktedir olamadığı sûrette nihâyet on hane ve dükkân arasına ol vechile duvar çekilecektir.

Onikinci bend: İşbu hâne ve dükkânlar aralarına yapılacak duvarın masârifini ve duvar mahalinin bahâsını ol hâne ve dükkanlara ebniyesi arsasının arşın ve vüs'atine göre bi't-taksim ashâbı te'diye edecektir.

Onüçüncü bend: Bunların içinde kârgîr han ve hâne ve dükkân olur veyâhut ebniyesini etrâfına kendi tarafından kârgîr duvar yapmış bulunur ise duvar masarifinden onlar hisse vermeyüp bu makûle arada bulunan kârgîrler aded-i mesâhaya dâhil olmayacaktır.

Ondördüncü bend: Münâsib olan mahallerde müceddiden kârgîr han inşâsına sokağın vüs'at nizamnâmesine tatbiken izin verilüp, fakat arsası vakıf olup da sâhibi teberruan-li'l-vakf yapmadığı ve kârgîr olarak yapmaya başka tâlip dahi bulunmadığı halde arsası mukâtaa-i [1101] zemine rabt ve ebniyesi mülk addolunarak kârgîr olmak üzere inşâsına ruhsat verilecektir. Ve mevcut bulunan ahşap hanların kiremit aktarmak ve çerçeve ve sıva ve nihâyet bir-iki direk değiştirmek misillü tâmirât-ı cüziyyesinde beis yoksa da kafes şeklinde tamir olunmasına ve temelden yıkup müceddiden tekrar ahşap han yapılmasına veyâhud ahşap ebniye ilâvesine ve yeniden ahşap han inşâsına katiyyen ruhsat verilmeyip nizâm-ı aslisi vechile kârgîr yapılacaktır.

Onbeşinci bend: Kârgîr ve nim kârgîr olan hanların hey'et-i asliyyelerine arsa ilhakiyle binâsının tevsiini murâd eden olur ise ilâve eyleyeceği binâ dahi kârgîr ve nim kârgîr olup da şer'an ve nizâmen bir günâ mahzûru bulunmadığı tahakkuk eylediği halde izin verilecektir.

Onaltıncı bend: Kârgîr han odalarının derûnlarına icâb edecek döşeme ve dolap misillü şeylerden mâadâ oda hâricine ve hanın meydanına ahşaptan ebniye yapılmayup, ortaları meydan bırakılarak fakat meydanın tahammülüne göre lüzumu bulunduğu ve oda sahiplerinden ekserisinin rızâları olduğu halde kârgîr olarak birer adet berber dükkanı yapılmasına müsaade olunacaktır. Ve mevcutlarının dahı orta yerlerine bundan böyle ebniye ihdâs ettirilmeyecektir.

Onyedinci bend: Gerek kârgîr ve gerek ahşap bilcümle han ve hâne ve dükkanın asıl saçakları on sekiz parmak arzında olup kapıları üzerlerine ve dükkanların sokak yüzlerine yapılacak siperleri demir sacdan olarak on sekiz parmak enliliğinden ziyade olmayacaktır.

Onsekizinci bend: Bundan böyle yapılacak bilcümle hânelerin matbahlarıyla dükkân ve han odaları ocaklarının bacaları demir hatıllı, tuğladan kârgîr yüzlü olarak hâlis harç ile kiremitten ekalli iki zirâ' irtifâında olacaktır. Ve konak kahve ocakları bacalarına dahi saç boru konulup zeminine ve tavanına saç kaplanacaktır. Ve ahşap hânelerin orta katına ahşap üzerine matbah yapılmayacaktır.

Ondokuzuncu bend: Hânelerine cunba yaptırmak murad edenler zeminden beş arşın irtifâından aşağı olmamak ve şehnişin şekline kanulmamak şartıyla bir zirâ' arzında ve kaddi pencere yüksekliğinde demir parmaklık ve demir destekli ve üzeri saç örtülü olarak inşâ [1102] eylemelerine ruhsat verilecektir. Ve demir balkon yapmak isteyenlere usûl ve nizâmına tatbiken müsaade olunacaktır.

Yirminci bend: Bazı câme-şûy serip kurutacak derece açıklığı olmayan hâneler ashâbından tahtaboş inşâsını istida edenlere demir kirişli ve saç döşemeli ve etrafı dahi kezâlik saç kaplı olmak şartıyla izin verilecektir.

Yirmibirinci bend: Ahşap yapılacak esnaf dükkânlarının yükseklikleri nihâyet yedi ve dükkânları üzerine odaya muhtaç olan esnaf dükkânları kadleri dahî nihâlet on arşın olmasına cevaz gösterilip üzerlerine ve önlerine asmalık yapılmayacaktır.

Yirmiikinci bend: Öteden beri mâlûm ve mâruf olduğu üzere esnaftan sanatları iktizâsına zarûri dükkânlarda yatar-kalkar kabilinden olanlar için merdivenleri dükkânları dahilinde olmak şartıyla ustalarına ve işçilerine kifâyet edecek derecede bir oda inşası câiz olarak ve yapılacak oda terbian nihayet kırk arşından ziyâde olmayacaktır.

Yirmiüçüncü bend: Büyük çarşı yüzlerinde ve mahallât arasında bulunan çarşılardan başka mahallât aralarında va hâne altlarında müceddiden yalnız bir dükkân ihdâsına ruhsat verilecektir.

Yirmidördüncü bend: Imâlâtı ateşe muhtâc olan esnaf dükkânlarının üzerinde hâne olmadığı halde etraf-ı selâsesi sakfdan iki arşın yüksek olmak üzere hâlis harc ile kârgîr duvar yapılacaktır. Ve dest-gâhları üzerinde olan tavanları saç kaplı veyahut bağdadi sıva olup bu makûle ateşle me'lûf esnaf dükkânları kadîmden hâne altında olup müceddiden yapılacak olduğu halde tam kârgîr yapılacaktır.

Yirmibeşinci bend: Müceddiden yapılacak bilcümle değirmen ve fırınların etrâf-ı selâsesi kârgîr duvar olacaktır.

Yirmialtıncı bend: Dükkânların önlerine cam çerçeve koymak isteyenlere müsâde olunacaktır. Ve kasap dükkânlarının içleri böldürülmeyerek etleri derûn-ı dükkânda satılup, haricinde çengel takılacak yer yapılmayacaktır.

Yirmiyedinci bend: Dükkânların altına yeniden bodrum yapmak isteyenlere etrafı taş [1103] duvar ve üzeri tonoz kemer olmak ve kapıları sokak tarafında çukurda bulunacak olur ise; ağızlarına kaldırım hizâsıyla demir kapak konarak açık tutulmamak üzere izin verilüp, aydınlık olacak kadar sokağa demir parmaklıklı pencere koymasına ve mümkün ise kapısını yandan açmasına mesâğ gösterilecektir.

Yirmisekizinci bend: İskele meydanlarında ve câmi-i şerîf havlılarında ve sâir meydan mahallerde yerli ebniye inşâsına ruhsat verilmeyecektir.

Yirmidokuzuncu bend: İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de gerek çarşı içinde ve gerek mahallât arasında müceddiden müstakil bekar odaları inşâ olunmayacakur.

Otuzuncu bend: Müceddiden han ve dükkân ve sâir ebniye inşâ edecek olanların cümlesi evvelemirde ebniye müdürü efendi tarafına mürâcaatla, memur bulunan mühendisler gönderilerek ve icâbı takdirinde bizzat ebniye müdürü giderek, yapılacak ebniyeyi nizâmına tevfik ve arsasının sokağa verilecek yeri tahdid ve tefrik olunduktan sonra, yapacak kalfaya ruhsatı hâvî varaka-i sahiha-i mahsûsa üzerine murakkam u memhûr tezkire verilerek ve işbu tezkireler bilâ sebep ta'vik ve te'hir olunmayarak, tezkire için varaka-i sahiha akçesinden ve rüsûmât-ı muayyene vü mûtâdeden mâadâ hafî ve celî bir akça alınmayacağı" maddeleri olmağla mevâdd-ı mezkûre Meclis-i Vâlâ'da dahi tedkik olumuş ve nizâmât-ı atîkasının kaydı bi'l-terkin müceddiden mahalline kayd olunmak ve bundan böyle ale'd-devâm mer'îyyü'l-icrâ tutulmak üzere lâzım gelen mahallere ilmuhaberleri i'tâ ettirilmesi husûsuna ve lede'l-hâce işbu nizâm-ı âhire bi'l-mürâcaa medlûl-ı sarîhı kemâ yenbağı icrâ olunmak ve ebniyeye müteallik mevâdd-ı vâkıayı müzâkere ve iktizâsını mazbata eylemek ve Meclis-i Vâlâ taht-ı nezâretinde olmak üzere Su Nezareti Meclisi'ne tatbiken bazı münasip ve muvazzaf memûrînden ve erbâb-ı ebniyeden bir Ebniye Meclisi vaz'ının sûret-i tertib ve teşkiline dâir Meclis-i Vâlâ tarafından verilen mazbata ile nizamnâme-i mezkûr Meclis-i Umûmi'de dahi kıraat olunarak mevâdd-ı mezkûre etrafı ve derece-i kifâyede görünmüş olduğunc mebnî işbu nizam âhir esas ittihâz olunup ba'd ez-în ona ittibâ ve mürâcaatla ol vechile icâbının icrâsı münasib olup fakat onuncu bendde beyân olunduğu üzere inşâ olunacak ahşap ebniyenin irtifâına yirmi iki ve kârgîr olacaklara otuz zirâ'a kadar mesağ gösterilmiş ise de bu derece yükseklik biraz ziyâdece olup meselâ birisi cevânib-i erbeası küçük hâneler olduğu halde böyle otuz zirâ' irtifâında kârgîr [1104] bir ebniye yaptıracak olsa bunu manzarası ve nümâyişi sakîl ve pek de taksir kılınsa herkesi kârgîr ebniye inşası teşvikine mâni olacağından derece-i'tidâliyyesi olarak zikrolunan ahşab ebniyenin irtifâına tecavüz ettirilmemek şartıyla on sekiz ve kârgîr binalara yirmi iki zirâa kadar irâe-i ruhsat olunması ve işbu irtifa maddesi evvel emirde memurları mârifetiyle ba'de'l-muâyene bir gûna mahzûr-ı şer'î ve nizâmisi olmadığı halde yaptırılmasına izin verilecek olduğunda farazâ kârgîr ebniyenin irtifâı zirâ-ı mahdûd-ı mezkûru bir iki arşın kadar geçecek olur ise mâdem ki mahzurdan sâlimdir, anlara birşey denilmemesi ve bir de gayet küçüklüğünden dolayı sokağa hisse tarhında tecezzî kabul etmeyecek bazı hâne ve dükkân bulunacağından bu makûleler müstesna tutulmak lâzım gelse nizâmına mugâyir olacağından başka hudâ-nekerde harîk vukûunda böyle küçük dükkân veya hâne için bir çok ashâb-ı alâkayı muhâtarada bırakmak iktiza eyleyeceğinden ve böyle yerlerde senede ancak üç dört mahal olabileceğinden bu makûle tecezzî kabul edemeyecek hâne ve dükkân ashâbını gadrden ve menâfi-i umûmiyyeyi halelden vikâye etmek için sâye-i ihsân-vâye-i hazret-i mülûkânede bu makûle fukarâdan alâka sahipleri zuhûrunda iskât ve irzâları için cânib-i Hazîne-i Celîle'den bir mikdâr şey verilerek icabı icra ve mazbata-i mezkûrede gösterildiği vechile tertib ve teşkil olunacak ebniye meclisinde kâffe-i vukûat-ı ebniye müzakere birle haseniyât-ı nizâmına dâir daha sâir şeylerin vaz' ve tasrîhi icâb eylediği sûrette vukûât üzerine nizâmnâmeye zeyl ve imlâ kılınması tensib olunmuş ve keyfiyet mübarek hâk-i pây-i mekârim-ihtivâ-yı cenâb-ı cihan-dârîye arz ile lede'l-istîzân ol babda emr ü irâde-i seniyye-i mülûkâne dahi müteallik ve şeref-sudûr buyurulmuş ve muktezâ-yı münîfi üzre iktizâsı bi'l-icrâ nizâmnâme-i mezkûr Dîvân-ı Hümâyûn Kalemi'ne kayd ile Maliye Hazîne-i Celîlesi'ne ve Evkâf-ı Hümâyûn Nezâret-i Celîlesi'ne ve Tersâne-i Âmire ve Tophâne-i Ma'mure ve Zabtiye ve İhtisâb Nezâreti taraflarına ilm-ü haberleri verilmiş olmağla keyfiyet ma'lum olmak üzre Ebniye-i Hâssa müdürü izzetlü efendi tarafına dahi işbu ilmuhaber i'tâ kılındı[1].

Evâil-i Cemâziyelâhir 1264/1848

[1105] EBNİYE NİZÂMNÂMESİ

Sâye-i âsâyiş-vâye-i hazret-i şehenşâhîde her bir mevâd merkez-i hüsn-i usûl ve inzibâtı îsâl ve her şeyin mevâdd-ı esâsiyyesinin evvelemirde vesâil-i tarsîniyye ve istihkâmiyyesi istihsâl olunageldiğine ve teshil-i umûr-ı ebniye-i ibâd

[1] *Dîvân-ı Hümâyûn Buyuruldu Defteri*, sahife 83.

ve imâr-ı mülk ve bilâd efkârı üzerine teşkil buyurulmuş olan Meclis-i Ebniye'de cereyan eden müzâkerâtın üss-i esâsı yapılacak ebniyelerin keyfiyyât-ı hakîkiyyelerini ve ne sûretle istihkâm verilir ise ne kadar müddet dayanır şuralarını ifhamdan ibaret olduğuna binaen tasavvurât-ı kemterânemizin beyanına şu sûretle ibtidar olunur ki:

Kârgîr ebniye iki neviden ibaret olup bunun birine tam kârgîr diğerine nîm-kârgîr denilegelüp bunun derece-i nev'i malum ise de ahşab binanın cihet-i nev'iyyesi yani yapılacak ebniye kaçıncı derecede vâkidir şuraları bilinmek üzere ba'demâ o misillü ahşab ebniyenin dört nevi itibariyle iki bin zirâı tecavüz eden ebniye-i âliyeye derece-i ûlâ ve binden ikibine kadar yapılacaklara derece-i sâniye ve beşyüzden bin zirâa kadar binalara derece-i sâlise denilüp beşyüz zirâın mâ-dûnu mertebe-i râbiada âdi hükmünde olacağından ve bunun daha aşağısına yani fukarâdan kimselerin çörçöpten olarak yaptıracakları hâneler derece tahtına giremeyeceğinden onların müstesna tutulması.

Mezkûr tam kârgîr dahi üç kısım olup bir kısmı gövde duvarlarının derun ve etrafı som taştan ve üzeri tuğla veyahud sengten kemerli olduğu halde kenar ve zıvanası ve hâtılı demirden mâmul olur ve taşı dahi sağlam ve harcı hâlis bulunur ise müddet-i ömr-i tabîîsi bin sene ve bunlar demirden olmayarak bakırdan imal olunur ise iki bin sene ve eğer tarafeyni som ve arası nhtım yaptırılır ve yine demir kenar ve zıvanaları olur ise beş yüz ve bakırdan bulunur ise bin sene ve yalnız köşeleri som olup sâir gövde mahalleri bayağı taştan yapıldığı halde ikiyüz sene dayanacağı ve nîm-kârgîrin aksamı dahi tam kârgîr gibi olup müddet-i ömürleri dahi bunlara kıyâs olup şu kadar ki sakfının mikras ve mertekleri ahşab olarak yapılacağından hükm-i küll verilemezse de bunlar [1106] meşe ağacından yaptırıldığı ve hîn-i inşasında metânet ve rasâretine dikkat kılındığı halde ahşabı dahi yüz sene dayanup fakat arasıra sakf-ı mezkûrun tamirât-ı lâzime ve muktezivyesine gayret kılınarak kârgîrin metânetine halel verecek damla ve sızıntı misillü mevâniden kurtarılması.

Bâlâda mastur kârgîrlerin ömr-i tabîîlerine takdir olunan müddete resîde olmasının mevkuf-ı aleyhimâsı taş maddesi olup sağlam küfegi taşından imal olunduğu halde pek az müddette kaynayup berkleşeceği misillü siyah taştan yapıldığı sûrette küfegiye nisbetle kaynayışında biraz fark bulunup yani küfegi üç senede ve kara taş yedi senede kaynayup beriki dört sene teehhur ederse de kaynayışından sonra yekvücûd olacağından ve bu cins taşların gayriyle kârgîr yapıldığı sûrette takdir olunan müddet dayanması mechûl idüğünden ba'demâ kârgîr için işbu iki cins taştan mâadâ taş kullanılmaması.

Ve tedarikinde ihtimamı lâzım gelen eşyadan biri dahi derûnuna vaz' olunacak harc maddesi olarak bu dahi iki neviden ibaret yani bir nevi kireç ve

horasan ve bir nevi dahi kum yani tatlısu kumu olup derununda câbecâ nohut kadar veyahud daha kabaca taş bulunmak ve kireçten sabit olduğuna ve horasan yapıldığı halde iki katı kireç ve bir katı horasan olmak ve kum ile inşa kılındığı sûrette kireçle kumu müsâvât üzere bulunmak lâzım geleceği ve şu kadar ki horasanlı harçla yapılan bina üç sene müddette ve kum ile mahlut imal olunan mahal yedi senede layıkıyla imtizâc edeceğine binâen fakat işbu harca zerre toprak vaz' ve ilave olunduğu takdirce metânet-i kârgîre halel irâs edeceğinden asla ve kat'â toprak karışırılmaması.

Ve her bir şeyin esasında metanet olduğu halde fürûâu tabîî kesb-i rasânet edeceğine ve husûsan işbu kârgîrlerin evvelemirde dikkate şayan mahalli istihkâm-ı esâsı maddesi olabileceğine ve çünki kârgîr inşası murâd olunan mevâkı yekdiğere benzemeyüp yani bir ebniye yeri çürük ve bazısı sonradan dolma ve bazı yeri dahi kesme taş ve kumsalda vâki yani muhtelifü'l-mevâkı bulunacağına binaen binayı yapacak kalfa evvelemirde yapacağı mahalli güzelce muâyene edüp icabına göre kimi mahalle kazık urmak ve kimi yerine ıskara koyarak bazı yerlere dahi kebîr taşlarla kenarlı tomruk vaz' etmek misillü istihkâmât-ı esâsiyyeye kemâl [1107] derece ihtimam eylemesi lâzım ve lâbüd ve bu maddeler kalfasının uhde-i mahâret ve sanatına bırakılması münasib olacağı.

Ve işbu tam kârgîrlerin etraf ve gövde duvarı yekpâre ve som yapılacak olduğu halde on beş arşın kata kadar bir arşın ve eğer iki tarafı som olup da derûnu hurda taşlarla imlâ kılınır ise bir buçuk ve eğer köşeleri som olup aralan bayağı taştan yapılır ise bir arşın on sekiz parmak kalınlık verilmesi derece-i kifâyede olup buna kıyâsen yapılacak ebniyelerin katı ne kadar kesb-i irtifa eder ise esasına dahi ona göre kalınlık verilmek ve bu keyfiyet dahi kalfa işbaşısının uhde-i mahâret ve sanatına tâ'lîk kılınmak lâzım geleceği.

Ve ber-beyân-ı bâlâ kârgîr ebniyenin derece-i kutru onbeş zirâa varıncaya kadar kavis kemer çevrilmesi lâzım gelüp onbeş zirâı tecavüz eylediği sûrette tâk yapılarak lâzım gelen kubbenin onun üzerine inşası ve fakat işbu kubbe ve kemerin sikleti köşelerde kâin pâyelere verilmek lâzım geleceğinden işbu ayakların hîn-i inşasında tamâmî-i istihkam ve rasânetine kalfası tarafından ihtimam ve dikkat kılındığı halde ol ebniye tasavvur olunan müdder dayanacağı misillü kalfanın adem-i mâlumâtı olup da keyfiyyât-ı meşruhaya mugâyir davrandığı sûrette müddet-i mezkûreye resîde olamayacağı ve bend-i sâbıkda beyan olunduğu vechile gövdesi yekpâre som olmak üzere inşa olunacak duvara sarfı lâzım gelen harç süzme kireç ve ince kum veyahud horasan ve som olmayarak âdi hükmünde yapılacak duvara dahi fakat kum ve toz kireç konulmak ve işbu kum dahi tatlısu kumu olup arasında câbecâ nohut kadar veya daha kabaca

çakıl bulunmak ve kullanılacak horasan dahi yeni tuğladan yapılmak lâzım geleceği.

Ahşab olarak inşası icab eden ebniyeden mikdâr-ı zirâı ikibini tecavüz eden ebniye derece-i ûlâ veyahud üç kat olduğu sûrette evvelemirde bend-i sâbıkda beyan olunduğu vechile vaz'-ı esası maddesine begâyet ihtimam olunarak temelin zeminden irtifâı nısf zirâdan aşağı düşürülmeyerek ve işbu temel üzerine taban keşîde olunmayarak kebîr kürsü taşları konulması ve bu misillü ebniyenin kâffe-i sütunlarından alt katına kebîr yağhâne ve orta katı ile üst katına âdi yağhâne ikâme olunması ve bunlara çekilecek taban dahi battal meşe kirişinden olup tam yenidünyadan payanda vaz'ı ve cümle [1108] kirişleri kündekenin nerdübânlık çifte yollamasından ve mıkras ve mâhiyeleri dahi battal meşe tabanından ve mertekleriyle kiremit altı âdi yollamadan yapılması ve sâir fürûâtı isticâb-ı ebniyeye göre kalfanın reyiyle tanzim ve tesviye ve kâffe-i çerçeveleri meşe ağacından gayri ağaçtan yapılmaması şerâiti munzam olarak yapılan bina âmza-i âfâttan masûn olduğu halde yüz sene müddet dayanacağı.

Derece-i sâniyede olan yani mikdâr-ı zirâı binden iki bine varan ebniyenin dahi mukaddemâ esasına itina ve zeminden lüzum-ı irtifâ'ı icra olunarak bi't-tarh alt ve orta katı tam çifte yenidünya ve üst katı dahi âdetâ yenidünya ikâmesiyle ve tabanları çifte meşe kirişi ve payandaları kezâlik âdi yenidünya ve kirişleri buçuklu yollama ve tavan kirişleri dahi bayağı yollama ve mıkrası yenidünya ve merteği âdetâ yollamadan ve kiremit tahtı dahi kezâlik yollama ile kaplanarak ve çerçeveleri dahi meşe yapılıdığı ve savn-i ilâhîde bulunduğu halde seksen sene bekâsı olacağı.

Ve derece-i sâlisede vâki yani beş yüzden bin zirâa kadar yapılacak ebniyenin dahi ber-vech-i muharrer istihkâm-ı esâsına dikkatle direklerin kürsü üzerine vaz'ı ve alt ve orta katının sütunları çap yenidünya ve üst katı dahi bayağı yenidünya ve tabanları çifte meşe kirişinden ve payandaları âdi yenidünya ve kirişleri bayağı yollamadan ve mıkras ve mâhiyesi yenidünya ve mertekleri yollamadan ve kiremit tahtı çap karasu tahtası kaplanmak ve çerçeveleri kezâlik meşeden yapılmak lâzım gelüp böyle yapılan ebniye elli sene elvereceği.

Ve beş yüz zirâdan dûn olarak derece-i râbiada olan ebniyenin dahi en evvel rasânet-i esâsına bi'd-dikkat zeminden nısf zirâ' mikdarı veyahud ziyade çıkarılacak temel uzerine kürsü taşı vaz'ına rağbet olunmadığı halde meşe kirişinden taban vaz'ıyla üzerine âdetâ yenidünyadan sütun tesviye etmek ve üst katı bulunduğu sûrette yarım yenidünya ve bilcümle payandaları dahi kezâlik yarım yenidünya ve tabanları meşe kirişi ve döşeme kirişleri yollama ve tavan kirişleri Rumeli kızanlığından ve mıkras ve mâhiyeleri orta kirişinden ve mertekleri kezâlik Rumeli kızanlığından ve kiremit tahtı çıralı mesned koğuşu olma ve çerçeveleri dahi sâirleri gibi meşe ağacından yaptırılmak lâzım geleceği ve bu sûrette yapılacak ebniye otuz sene müddet dayanacağı.

Ve bunun mâ-dûnunda yani aceze ve fukarânın kâbil-i sûknâ olacak mertebe yapılması emelinde [1109] olan ebniyenin sütunları çifte dolaptan ve tabanları orta kiriş ve döşeme kirişleri Rumeli kızanlığı ve mıkras ve mâhiyeleri kezâlik orta kiriş ve mertekleri Sakarya kızanlığı ve kiremit tahtı çam tahtası ve çerçeveleri kestâne veyahud gülgenden yapılıdığı halde yirmi, yirmibeş sene müddet dayanacağı.

Ve kâffe-i ebniyenin cevânib-i erbaası tuğla ile dolma olduğu halde hîn-i inşâda çamurdan hâsıl olacak rutûbet ikâme olunan sütuna ve payandalara tesir ederek az vakitte çürümesini mûcib olacağından başka bilâ-fâide binaya dahi bir nevi ağırlık îras edeceğinden ister olduğu halde pencere sögeleri tahtına gelince tuğla ile dolma yapturup ondan yukarı tavana varıncaya kadar bağdadî yaptırması ve işbu bağdadî olarak yapılacak duvarların hâricî vechi tahta ile kaplanmakta ise de bunda mehâzir-i müteaddidesi olarak şöyle ki:

İşbu kaplanacak tahtalar az vakitte eğirilüp kanburluğa temayül ile yekdiğere imtizacdan kurtulup ferce peyda edeceğinden esnâ-yı şitâda kar ve yağmur deliklerden neşfederek çürüteceği misillü maâzallahi teâlâ civarında harîk zuhûru takdirinde boyalı tahtanın harîka kuvve-i câlibesi sirayet-i serîayı istilzam edeceğinden şunların defiyçün ba'demâ yapılacak ebniyeler tahta ile kaplanmayarak hâlis ince horasan ve süzme kireç veyahud ince kum ve kezâlik kireç ve keten katığıyla sıvandığı halde hem metânet-i ebniyeyi mûcib ve hem de mehâzir-i mensûtanın indifaıyla beraber muhassenâtı müstevcib olacağından istek edenleri sıva yapturup eyyâm-ı şitâda yaptıran ve tahta kaplamak isteyenler perestli ve lâmalı olmak üzere çıralı hardat tahtası kaplatması ve fakat işbu sıvanın mevsimi eyyâm-ı sayf olup kârgîrlerin dahi bu mevsimde yapılması lâzım geleceğinden vakt-i şitâda tesviyesi tecviz olunmayacağı ve sıvanın rasânet ve metâneti perdahtının layıklıca yapılmasıyla hâsıl olacağından ona göre ihtimam kılınmak lâzım geleceği.

Ve ebniyeye kullanılacak kerestenin dayanıklığı mevsiminde kesilmiş olmasıyla hâsıl olup çünki kerestenin mevsim-i kat'ı Rûz-ı kasımdan Marta kadar yani suları çekildikden sonra olup bu mevsimde kat' olunmamış ağaç ile yapıldığı halde tayin olunan müddet isabet etmeyüp az vakit içinde çürüyüp fenalaşacağı misillü ebniyenin hîn-i inşasında kalfanın mâlumât-ı kâmilesi olmayup da ebniyeyi bağlamasında ve çatı kurmasında ednâ mertebe rehâvet eder ise yine metânet-i ebniyeye halel vereceğinden mevsimsiz kereste kat' olunmaması ve yapıyı idare edecek [1110] kalfanın derece-i istidâd ve mahareti

ehem idüğünden yapılacak yapıya göre kalfa kullanılması ve kalfa da kangı nevi yapı yapacak ise evvelemirde Ebniye Meclisi'ne keyfiyeti ifade edüp şerâit-i muharrere üzere kendisi meclisçe tasdik olunduğu halde nizâmı vechile cânib-i meclisten ruhsat tezkiresi verilerek bede' eylemesi.

Sâye-i mekârim-vâye-i hazret-i şehenşâhîde herhalde husûl-i âsâyiş-i fukarâ ve tebea ve i'mâr-ı mülk ve belde kazıyyesi mültezem-i âlî olarak hiç bir ferdin hasâr-dîde olmasına ma'delet-i seniyye gayr-i kâil ve âlet-i zarar olarak müşevvik-i ziyan olan hud'a-kârânın dahi def'-i şerr ü mekîdetleri derece-i lüzumda idüğü âzâde-i kayd-ı delâil olmak ve dülger kalfalarından bazı işsiz ve güçsüz olanlar bina yaptırmağa hevesi olan zevâta birer sûretle çatup bilâ-esas sözlere başlayarak bânînin mübtedîliği cihetiyle mersûmun makâlât-ı kâzibe-sine yani yüz arşın bir hâneyi pek dûn bahâ ile belki yalnız kerestesini korumaz derecelerde tamamen yaparım diyerek aldatmasına mebnî başlatarak sonraları iddiâ-yı ziyân ile bir takım kisânın ve belki aceze ve nisvânın canla-rını yakmak cihetiyle ba'demâ bunun önü kestirilmek üzere bu misillü hâne yaptırmak efkârında bulunan kisân evvelemirde kalfasıyla beraber meclise gelerek yaptıracağı binanın resmini irâe ile arşını kaç guruşa çıkacağını fiyat-ı mâlumesiyle cânib-i meclisten anlayup istitâat-ı hâliye ve derece-i mâliyesi müsâid olduğu sûrette kalfaya götürü verecek ve bâlâda muharrer derecelerden kangı derecelerde bina yaptıracak ise o nev' mahsus kereste ve edevât-ı sâireyi koyarak şerâiti kemâ-yenbağî icrâ eylemek üzere meclisce konturatoya bi'r-rabt artık muahharan şu, bu demeğe tarafeynin salâhiyeti olmamak ve götürü vermediği halde çünki yaptıracağı binanın evsaf ve eşkâlini meclisçe anlamış ve masrafı lâzım gelen akçanın mikdarını fi'l-cümle bilmiş olacağından mevcudu kadar akça sarf ile haline çesbân şey yaptırmak sıralarının kararlaştırılması inşa-yı ebniye hakkında esbâb-ı imâriyye ve muhâtara-i nâriyyeden bi-hıfzihi teâlâ vesile-i tehaffuzıyye olmak üzere kârgîr ebniyenin ahşab binalara vücûh-ı adîde ile malum olan rüchâniyet-i müsellemesine mebnî geçenlerde bundan sonra yapılacak hanların alelumûm kârgîr inşa olunması ebniye nizâmına zeyl olunmuş ise de mağaza misillü mevki-i vâridât ve ticaret olan mahallerde dahi külliyetlü emtia ve eşya bulunacağı cihetle muhterik olduğu takdirde ashâbına pek çok zarar ve ziyanı mûcib olduğundan ba'd ez-în o makûle vâridât ve ticaret mevkii olan [1111] cesîmce binalar dahi temel vaz'ına mevkii mütehammil olduğu halde kâffeten âdi taş ve tuğladan kârgîr olarak yapılması.

Han ve dükkânların dahi kârgîr olmak üzere inşalarına teşvikât-ı lâzime ve muâvenât-ı icâbiyye-i mümkine icrasıyla meselâ beşyüz kise akça kıymetinden ziyade han inşasına muktedir olacak her sınıf tebea hakkında kârgîr olarak yaptırılmasına ikdam olunup fakat bazı cihetle mâzeret-i hakîkiyyesi olup da kârgîr yaptıramadığı halde behemehâl etrafına kârgîr duvar yapılmasının ilhâh

olunması ve işbu yapılacak ebniye ve dükkânların kârgîr olarak inşasından murâd; kebîr han gibi mutlaka küfegî taş ile som kârgîr sûretinde olmayup hem herkese ehven olmak ve hem de matlûb olan metânet ve emniyet istihsâl olunmak içün üç tarafı bayağı taştan moloz duvar yapılup kiremitleri dahi horasanlı harçla bastırılmak sûretinden ibaret olduğu cihetle bunun ahşab bina ile farkı pek cüz'î olarak bununla beraber sirâyet-i nâriyyeden dahi muhafaza olunmuş olacağından ashâb-ı iktidârdan olup da âdetâ som kârgîr yapacak olduğu halde bi't-tahmin ruhsat i'tâsından başka bir şey denilemeyeceği misillü kudreti olmayanlar dükkânının etrafını moloz duvar ve önlerini imkânı mertebe tuğladan yapup nev-resm saçak ve sürme kepenklerine dahi saç kaplatup üzerinin kiremitleri dahi horasan kireçli veya kumlu harçla bastırılması.

Muhterik olan mahallerde cadde ve sokakların ebniye nizâmı vechile onar ve yan sokakların sekizer arşın bırakılmasına ve beş yüz kîse kıymetinden aşağı yapılacak han ve dükkânların ahşab olduğu halde nizâmına tatbikan beş hânede bir kârgîr duvar yaptırılmasına ve sâir nizâmât-ı müteferriasına dikkat ve itinâ kılınması ve mahallinin vüs'at ve tahammülüne göre bahçe ve açıklık ve fâsıla bırakılmasına himmet ve nezâret olunması.

Kârgîr ebniye inşasından maksad harîkden muhafaza olunmak ve bir de ahşabdan ziyade dayanmak garazından ibaret olduğuna mebnî bundan böyle ebniyenin kârgîr olarak inşası zımnında teşvikât ve teshilât-ı lâzimenin icrasına sarf-ı himmet olunup fakat herkes hânesini kârgîr yapmağa muktedir olmayacağı cihetle buna icbâr olunamayacağı misillü mümkün mertebe harîkden muhafazası esbâbının istihsâli dahi farîzadan olup eğerçi geçende Ebniye Meclisi'nde müzâkere olunup ebniye nizâmına zeyl olunmuş olan maddelerin birinde inşa olunacak ebniyelere tahta kaplanmayup [1112] kireç horasanlı hâlis harçla yaptırılup fakat eyyâm-ı şitâda inşa olunacak ebniye hakkında hasbe'l-mevsim sıva tutmayacağı mülâhazasıyla kaplama yapmağa ruhsat verilmesi sûreti gösterilmiş ise de ekser harîkın sirâyet ve kesb-i cesâmet etmesi hânelerin etrafında olan kaplamaların boyalı bulunmasından ve yaz günleri kuruyup yanmağa ziyade müstaid olmasından neş'et eylediğinden ve etrafı sıvalı bulunan hânelere ise çarçabuk ateş sirâyet edemeyüp hatta harîk mahallerinde öyle etrafı sıvalı bulunan hâneler bir tulumba ile muhafaza olunarak kurtarıldığı harîk memurları tarafından haber verilüp bu sûretle etrafı sıvalı olan hânelerin fâide-i külliyyesi olacağından ve her ne kadar eyyâm-ı şitâda sıva lâyıkıyla tutmayacağı mücerreb ve bedihî ise de kışın inşa olunan hânelerin iç tarafı dahi sıvanamayup bizzarûre bahar mevsimine bırakılmakta olmasıyla hâriç sıvasını dahi ol vakte bırakarak mevsiminde sıvanması lâzım geleceğinden ve bir de mukaddemleri inşa olunduğu misillü ebniyenin bölmeleri tuğla ile dolma duvar yapıldığı takdirde metânetli olacağından başka sıvaya daha elve-

rişli bulunacağından ba'd ez-în inşa olunacak hânelerin kaplama yapılmasına ruhsat verilmeyüp kaplama yerine isteyenler dolma duvar yapup istemediği sûrette bağdâdî yaptırılarak behemehâl ebniyenin hârici horasan ve keten ve kum ile sıvattırılması ve şu kadar ki harcına dikkat olunmadığı halde az vakitte sıvası dökülerek fena bulacağından hâlis harçla sıvattırılmasına memurları tarafından ale'd-devâm dikkat olunması ve kaplama yerine sıva istemeyenler o misillü dükkân ve hânelerine saç kaplanmasına mesağ gösterilmesi[1] ve bir de geçenlerde karar-gîr olan ebniye nizâmında ahşab hânelerin haddi onsekiz arşına kadar olmak üzere ruhsat gösterilmiş ise de bu mikdar yükseklik ahşab hâneleri ziyadece görülüp sirâyeti nâriyyeden muhafaza olunamayacağı sonradan bi't-tecrübe haber verilmiş olduğundan o misillü ahşab hânelerin ba'd ez-în kaddi ondört zirâ' olmak ve kârgîr yapanlara yirmi zirâa kadar ruhsat verilmek üzere tesviyesi takdirinde yüksek yapı yaptırmak isteyenler kârgîr yapmağa heves ederek bu dahi mûcib-i teşvik olacağından ona göre icrâ-yı iktizâsıyla gerek bu maddenin ve gerek mevâdd-ı meşrûha-i sâbıkanın nizâmnâme-i mezkûra zeyl olunması

28 Zilhicce 1264/1848

[1113] EBNİYE NİZÂMNÂMESİ

Birinci madde: Ebniye-i cedîde yapıldıkça tesviye ve tevsî olunmak üzere büyük caddelerin vüs'atleri nihayet on ve âdi caddelerin sekiz ve sâir sokakların altışar zirâdan noksan olmayacaktır. Ve çıkmaz sokaklar dahi imkân oldukça açılacaktır. Ve işbu mahallerden sokaklara nizâmen tevsîi için ilâvesi lâzım gelecek mahal tarafeyninde bulunacak mahallerden münâsafeten tesviye kılınacaktır. Ve tarafeynden biri tecdîd ile sokağa terkolunacak mahallin nısfını verir de karşısındaki bina kaldığı takdirde onun dahi diğer nısf hissesinin tesviyesi ileride tecdîdine tâlik ve tevkif olunacaktır.

İkinci madde: Genişliği nizâmına muvâfık veyahud daha vüs'atli bulunan sokaklar hey'et-i hâliyesi üzere kalup böyle vüs'atli yerlerde hiçbir ebniye vaz'-ı kadîminden bir parmak ileriye tecavüz ettirilmeyecektir.

Üçüncü madde: Müceddeden inşa olunacak han ve hâne ve dükkân ve sokak yüzünde yeniden yapılacak duvar nizâmen sokağa kaç arşın verilmek lâzım gelür ise ol mikdarı geriye çektirilmedikçe inşasına ruhsat verilmeyecektir.

[1] Ebniye Beyânnâmesi'nde tarif olunan tarzda inşa edilmiş yüzleri sıvalı bir hayli mebâniye bilhassa meşrûta hânelere hâlâ tesadüf edilmektedir.

Dördüncü madde: Muhterik olan mahalde kârgîr olarak yanmış bulunan han ve hâne ve dükkân ve mağaza ve ebniye-i sâirenin nizâmı vechile geri çekilmesi mümkün olamadığı ve sahibi bizzat izhâr-ı muvâfakat etmediği takdirde ol ebniyenin müceddeden inşasında veyâhud tecdîd sûretinde tamirinde behemehâl geriye çektirilecektir. Ve ebniye-i mezkûreñin ber-vech-i meşruh nizâmına tatbîkan geri çekilmesine mal sahibi tarafından muvâfakat olunmadıkça tamirât-ı külliyesine ruhsat verilmeyecektir. Ve bu makûle ebniyenin vücudunda mazarrat ve kaldırılmasında menfaat-i umûmiyye olup da devlet tarafından değer bahasıyla iştirâsına rağbet olunduğu halde sahibi satmağa veyâhud def'i matlub olan mazarratı bertaraf etmeğe mecbur olacaktır.

Beşinci madde: Kârgîr mağaza ve sâir o misillü ebniye sokak üzerine yapılacak olduğu ve sokağın [1114] vüs'ati hadd-i nizâmından dûn bulunduğu halde ibtidâ mağazayı lüzumuna tatbîkan ashabı geriye çekmesi ve çekmediği halde üzerine ebniye inşa ve ilavesine ruhsat verilmeyecektir.

Altıncı madde Yeniden câmi-i şerîf ve türbe ve mekteb ve çeşme vesâir bu misillü ebniye-i hayriyye ve mîriyye yapılacak olduğu halde bulunduğu sokağın vüs'at-i nizâmiyyesine tatbîkan inşa olunacaktır.

Yedinci madde: Muhterik mahalde câmi ve medrese ve müberrât-ı sâire tesadüf edüp de önlerinde açıklığı ve havlusu bulunduğu halde kezâlik nizâmına tatbîkan tesviye olunacaktır.

Sekizinci madde: Muhterik mahalde bir bina iki sokak köşesine tesadüf eyledikde ber-mûceb-i nizâm asıl cadde tarafına terkedeceği mahalden başka yan taraftaki sokağa dahi nizâmı icabınca bir mikdar yer terkeylemesi lâzım geldiği halde işbu yan tarafına terkolunacak mahal memurları marifetiyle bi't-tedkik arzan ne mikdar ise ol mahal sırasında muhterik bulunan arsaların yüzlerine göre müteselsilen taksim ve tesviye kılınacaktır. Ve bu misillü arsalardan bazılarının vüs'atsiz olmasından ve aralarında bazı kârgîr ebniye bulunmasından dolayı ol vechile tesviye müteazzir bulunduğu takdirde mahall-i mezkûr bilmesâha terbîan kaç zirâ' olur ve mahalli itibarınca beher zirâı kaç guruşa tahmin kılınır ise ona göre hesab olunarak lâzım gelecek kıymeti kezâlik sırasında bulunacak arsaların yüzleri mesâhasına göre bittaksim ashabından tahsil ve ol bina sahibine tediye kılınmak sûreti câiz olacaktır. Ve köşebaşına tesadüf eden hânenin arsası zîk olup da hem caddeye ve hem de yan sokağa yer verilmesinden dolayı sahibi kalacak arsadan istifade edemeyerek satmak istediği ve hâricten tâlibi bulunmadığı halde kıymetiyle komşularına ferağ ettirilecektir.

Dokuzuncu madde: Dersaâdet'in dâhil ve hâricinde ve Bilâd-ı Selâse ve muzâfatında eser-i binâ olmayan arâzi ve bostanlar üzerine mahzuru olmadığı halde müceddeden kârgîr ve nîm-kârgîr han ve kezâlik kârgîr ve ahşab hâne ve

EK 2: 1863 TURUK VE EBNİYE NİZAMNAMESİ

[86] 19 - TURUK VE EBNİYE NİZÂMNÂMESİ

7 Cumâdelûlâ 1280/1863[1]

Sokakların Tevsîi

Birinci madde: Sokakların üzerlerinde müceddeden inşa olunacak hane ve ebniye-i sâire ve duvarlar mürûr u ubûra sıkıntı vermemek üzere zikr-i âti mikdar zirâ' hesabıyla yapılacaktır. Ve itibar olunan zirâ' Fransız metresinin üç rub'una müsâvi bulunacaktır. Evvelâ birinci sınıfta bulunan turuk-ı âmmenin genişliği ebniyenin iki tarafından satıh zemîn katlarının dış yüzlerinden ölçülerek lâ-ekall on beş ve ikinci sınıfta bulunanların on iki ve üçüncü sınıfta bulunanların on ve dördüncü sınıfta bulunanların sekiz ve dar müteaddid hânelere mahsus olan çıkmaz sokakların genişliği altı arşın olacaktır. Her sokağın nizâmnâmece kaç arşın olması iktiza edeceği bir levhaya yazılarak mezkûr sokağın başına yapıştırılacaktır. Sokakların genişliğinin mikdarı mukaddemce Ebniye İdaresi canibinden tayin olunmamış olan sınıflara taksimi hususunda zuhûra gelebilecek müşkilât Dersaâdet'te Ticaret Nezareti tarafından ve taşralarda vülât ve mutasarrıfîn ve kaymakamlar tarafından hall ve kat' olunacaktır. Câmi-i şerîf havlularında ve iskelelerde ve sâir meydanlarda velhâsıl menâfi-i âmme için terkolunmuş olan bilcümle yerlerde ebniye inşası külliyyen memnû'dur.

İkinci madde: Zîrde beyân olunacak mevkilerden mâ'adâ yerlerde her nevi caddelerin ve sokakların üstüne müceddeden ebniye inşası câiz olmadığı misillü elhâletü-hâzihi mevcud bulunan ebniyenin hedmiyle yeniden inşası veyahud kafes edilerek tamiri memnû' olup fakat bunların sadece âdi sûretle tamiri câiz olacaktır. Üsküdar'dan ve Ortaköy'den yukarı Boğaziçi'nde kâin sahilhânelerin arkasında bulunan bağ ve bahçe ve müştemilât-ı sâireye kolaylıkla geçilmek için zeminden altı arşın irtifâında ve dörder arşın genişlik ve yüksekliğinde köprüler inşa olunabilecektir. İşbu nizâmnâmenin ilan ve işâa olunduğu tarihte mezkûr mahallerde yani Boğaziçi'nde sokak üzerinde ebniyesi bulunan sahilhâneler ashabı taraflarından mezkûr ebniyenin [87] hedmiyle müceddeden inşasına dahi ruhsat verilir. Ancak bu halde tarafeyninde bulunan komşuları harîkten muhafaza edecek sûrette kârgir duvar inşa etmek veyahud komşularının haneleri taraflarında otuzar arşın arsa-i hâliye bırakmak lâzımdır. Ve bu binaların genişliği eskiden bulunduğu mikdarı tecavüz etmeyecektir. Ve eğer bu binalar bir kaç kısmı müştemil ise kısımların yekdiğeri arasında onar arşın ve ittisalinde bulunan sahilhânelerin hududundan itibaren iki tarafında dahi lâ-ekall beşer arşın fâsıla bırakılacaktır.

---

[1] İşbu nizamnâme Ebniye İdaresi, Ticaret Nezareti maiyyetinde bulunduğu zamanlarda yapılmış ve 1285'te İdâre-i mezkûre Şehremâneti'ne devrolunduktan sonra da mer'î olmuş ve nihayet 1298 tarihli Ebniye Kanunu'nun neşrinden sonra hükmü feshedilmiştir.

Üçüncü madde: Birinci maddede gösterilen vüs'at için icab eden yerler yolun her tarafından nısfiyyet üzere alınır. Ve yalnız bir tarafında ebniye inşa olunan sokaklarda nizâmen terki lâzım gelen mikdar yerin nısfı ol taraftan alındıktan sonra nısf-ı âhiri dahi karşı sırada ebniye inşa veyahud tecdîd olunduğu vakit alınacaktır. Böyle tevzî-i tarîk için alınacak yerler ashabı tarafından mecânen terkolunacaktır. Nizâmen lâzım gelen yeri terk ile inşa kılınmış olan ebniyenin işbu nizâma dahil olduğu bilinmesiyçün zemin katı yüzünün görünecek bir mahalline bir levha-i tevsîiyye vaz' olunacak ve bu levhanın vücudu ol ebniyenin artık hasbe'n-nizâm tevsî-i tarîk için geri çekilme mecburiyeti olmadığına emniyet verecektir.

Dördüncü madde: Vüs'ati bâlâda beyân olunan nizâma mutabık veyahud daha vâsi' bulunan sokaklar heyet-i asliyyeleri üzere kalacak ve hiç bir kimse bir vesile ve dâiye ile sokağa tecavüz edemeyecektir.

Sokakların İstikâmeti

Beşinci madde: Üçüncü ve dördüncü maddelerin ahkâmı henüz istikâmet haritası yapılmamış olan sokaklar hakkında câri olup sekizinci maddede beyân olunacağı vechile bir bir tarîkin istikâmet üzere haritası kat'iyyen kararlaştırıldığında keyfiyeti mu'lin tarîk-ı mezkûrun başına bir levha-i istikâmet talik olunacak ve ol tarîkın boyunda inşa veyahud tecdîd olunacak ebniye harita-i mezkûre mûcebince yapılacaktır. İşbu haritanın icrasında istikâmet mülâbesesiyle üçüncü madde mûcebince tevsî-i tarîk için terki lâzım gelen mikdardan fazla yer terkine mecbur olanlara hükûmet tarafından ol fazla tazmin olunup bilakis ol mikdardan elinde yer kalanlar veyahud fazla yer kazanmış olanlar o yerlerin kıymetini hükûmete te'diye edeceklerdir. İşbu istikâmet haritasına tatbikan inşa olunan ebniyeye bir levha-i istikâmet [88] vaz' olunup bunun vücudu artık ol ebniyenin geriye çekilmesi lâzım gelmeyeceğini bildirecektir.

Altıncı madde: Meydan ve üç dört yol ağzında bulunan yerler ve tarîk-ı âmm kabîlinden olan rıhtımlar ve yalnız bir tarafına ebniye inşa olunabilir tarîk hakkında mevâdd-ı sâbıkanın ahkâmı câri olamayıp bu sûrette haritaları yapılmış olan mahallerde haritalar mûcebince istikâmet gösterilerek ol vechile ebniye inşa olunacaktır. Ve henüz haritaları tanzim olunmamış olan mahallerde her istidâ vukuunda müteallik olduğu memurlar tarafından muvakkaten tersîm ettirilecek haritaları mûcebince ebniye yaptırılacaktır.

Yedinci madde: Beşinci maddede beyân olunduğu vechile ahz yahud terkolunacak yerlerin kıymeti birisi cânib-i hükûmetten ve diğeri mülk sahibi tarafından tayin olunacak iki muhamminden mürekkeb bir hakem meclisinde takdir olunacaktır. Ve bu iki muhamminlerin beyninde ittifak hâsıl olamadığı halde Dersaâdet'te Ticaret Nezareti tarafından ve taşralarda vülât ve mutasarrıfın ve kaymakamlar tarafından bir üçüncü muhammin tayiniyle kat'-ı bahâ olunacaktır.

Sekizinci madde: Ebniyeli ve ebniyesiz yerlerde yeniden sokak açmak veyahud mevcud bulunan sokakların istikâmetine mübaderet olunmak lâzım geldikde idare tarafından haritaları tersîm olunacaktır. Ve mezkûr yollarda alakası olan ashâb-ı emlâke başka başka ilân-ı keyfiyyet olunarak kendileri haritaları bi'l-mütâlaa bir gûne diyecekleri olduğu halde ilan tarihinden on beş güne değin beyân etmeleri lâzım gelecektir. Ve zikrolunan haritalar ile ifâdât-ı vâkıa heyet-i idârenin re'y ü efkârıyla beraber Ticaret Nezâret-i Celîlesi canibine takdim olunarak zikrolunan haritalar devletçe kat'î sûretle kararlaştırıldıktan sonra yedinci maddenin ahkâmına tatbikan iştira olunacak yerlere ber-minvâl-i muharrer fiyat vazolunacaktır. Ve muhamminler tarafından tayin olunan tazmînât bedelâtı ol yerlerin tasarrufuna başlanmazdan evvelce ashabına te'diye ve îfâ kılınacaktır.

Dokuzuncu madde: Bir kimse yahud bir şirket eser-i binâ olmayan arâzi ve bostanlar üzerine ebniye inşasıyla müceddeden mahalle teşkil edecek oldukta evvel-emirde bunun bir kıta haritasını tanzim ile Ticaret Nezâreti'ne takdim edecektir. Nezâret dahi icab eden makam ve mevkiler ile bi'l-muhâbere bunun münâsib olup olmadığını ve mehâzîr ve menâfiini tahkik ve menâfi-i umûmiyyece icrası lâzım gelen şerâiti tayin ederek harîta-i mezkûreyi bir kıta takrir ile Bâb-ı Âlî'ye [89] takdim eyleyecektir. Bu haritanın kabulüyle mahallenin inşası irâde-i mahsûsa-i şâhâne suduruna menuttur. Ve ale'l-umûm böyle ham arâzi üzerine ebniye inşa olunacak oldukda gerek arâzî-i emîriyye olsun ve gerek arâzî-i vakfiyyeden bulunsun yapılacak ebniye mülk olmak üzere yedlerine mukâtaa-i zemîn olarak icâre takdir olunacaktır.

Onuncu madde: Yeniden câmi-i şerîf ve türbe ve mekteb ve çeşme ve sâir bu misillü ebniye-i hayriyye ve mîriyye yapılacak olduğu halde bulunduğu sokağın vüs'at-i nizâmiyyesine tatbikan inşa olunacak ve muhterik mahalde câmi ve medrese ve müberrât-ı sâire tesadüf edip de önlerinde açıklığı ve havlusu bulunduğu halde kezalik nizâmına tatbikan tesviye kılınacaktır.

Onbirinci madde: Sokak altında yani zîr-i zeminde ber-vech-i âti otuzüçüncü maddede münderic olan sûretten mâ'adâ bir gûne inşaat icra olunamayıp bir yolun müceddeden açılması veyahud tevsî ve istikâmeti manasebetiyle sokağa terkolunmuş olan yerde dahi sahibinin hakk- ı tasarrufu külliyyen sâkıt olacağından bu makûle yerlerin altında sahibi mahzen vesâire hafredemez. Ve bu yerlerde bulunan taş ve tuğla ve duvar gibi eşya ve enkaz lede'l-icab cânib-i hükûmetten tenbih olunduğu vakit sahibi tarafından kaldırılacaktır.

Muhterik Mahallât

Onikinci madde: Etrafı yol ile mahdud odalar veyahud mahalleler muhterik oldukta sokakları mücerred tevsî ve istikâmet ve tathir zımnında icabı vechile tanzim ve tesviye olunacaktır. Binaenaleyh mahall-i mezkûrun bir harita-i umûmiyyesi tersîm olunup şöyle ki harita-i mezkûrede evvelâ; harîktan mukaddem mevcud olan kadîm yollar ve arsalar ile bunların mesâha-i sathıyyeleri ve sâniyen; müceddeden açılacak sokaklar ile yeniden yer sahiplerine ait olacak arsaların dahi mesâha-i sathıyyeleri resm ve işaret olunacaktır. İşbu haritanın tersîmiyle taksim olunacak arsalar mümkün mertebe murabba' veyahud müstatîlü'ş-şekl olarak sathlarıyla sokak yüzleri kadîm arsaların sath ve yüzlerine kıyas ve nisbetle olacak ve herkese eski arsasının fevâid ve muhassenâtına göre yer tahsis kılınacakır. Ve bu haritanın sûret-i tensîb ve icrâsı yeni sokaklara dair olan sekizinci maddenin evvelki üç fıkrasına tatbikan olacaktır. Bu misillü mahallerin tesviyesinde tevsî-i tarîk için terki lâzım gelen yerden zâyi olmuş veyahud kazanılmış mahallerin kıymeti dâire-i belediyye bulunan mahallerde beşinci madde [90] ahkâmına tevfikan tesviye olunacaktır. Ve henüz dâire-i belediyye olmayan yerlerde muhterik mahaller için vukubulacak zâyiât arsa sahiblerine ait olacaktır. Ve bu sûrette zâyi olan yer herkesin taht-ı tasarrufunda bulunan arsanın mikdâr-ı kadîmi nisbetiyle taksim olunacaktır.

Onüçüncü madde: Tesviyesi lâzım gelen muhterik bir adada heyet-i hâliyesiyle kalmış olan veyahud bazı mahalleri muhterik olup otuzaltıncı madde hükmünce tamiri gayr-i memnû' bulunan ebniye onikinci maddenin hükmünden haric kalıp fakat istikâmeti kararlaşmış sokaklara dair olan beşinci ve altıncı ve yedinci maddelerin ahkâmına tâbi olacaktır.

Ondördüncü madde: Yeni yollar açılmak veyahud tevsî ve istikâmet-i tarîk kaidesi icra olunmak sebebiyle mukaddema üzerinde hane bulunan bir arsa hane inşasına eivermeyecek sûrette küçük yahud biçimsiz kalır ise ittisalinde bulunan arsa sahibleri kendi hanelerini müceddeden inşaya mübaşeretlerinde işbu küçük arsa sahibine akçasıyla bir mikdar yer vermeğe mecbur olacak ve işbu arsa sahibi bu sûretle yer almağa razı olmaz ise ittisalinde bulunan arsa sahiblerine bu arsa-i nâkısanın iştirâsı teklif olunacaktır. Ve iki taraftan dahi istinkâf vuku' bulur ise yedinci maddenin hükmüne tatbikan gerek ol arsa-i nâkısanın ve gerek ittisalinde bulunan arsaların fiyatı takdir olunarak kâffesi cânib-i hükûmetten alınıp badehu satılacaktır.

Ebniyenin Sokak Yüzünde Olan Çıkma ve Çıkıntıları

Onbeşinci madde: İşbu nizâmnâme ile tayin olunacak çıkmalardan başka bundan böyle sokak yüzlerine çıkma yapılmayacaktır. Ve her katın çıkmaları o katın hatt-ı istikâmetinden itibaren hesab olunacaktır. Zemin üzerindeki katın

hatt-ı istikâmeti nizâmnâmenin birinci ve üçüncü maddelerinde beyân olunan sûrete tevfikan tayin kılınacaktır. Ve yukarıki katların hatt-ı istikâmeti eğer şehnişin veyahud üzeri kapalı balkon olur ise zemin katının hatt-ı istikâmetine nisbetle taşra çıkarılabilecektir. Ve fakat işbu çıkmalar âtiyü'z-zikr hudûd-ı hesâbiyyeyi tecavüz etmeyecektir:

	Arşın	*Parmak*
Meydan ve nihumlarda	1	18
Oniki arşın ve daha ziyade vâsi olan yollarda	1	12
On arşın vüs'atinde olan yollarda	1	6
Sekiz arşın olan yollarda	1	-
Altı arşın olan yollarda ve çıkmaz sokaklarda	-	18

Onaltıncı madde: Hududu madde-i ânifede gösterilen mikdarı tecavüz etmemek şartıyla evlerin sokak yüzleri tarafına her ne resmde olur ise olsun şehnişinler açık ve kapalı balkonlar inşası mücaz olacaktır. Ve bu şehnişinler ile balkonlar zeminden ekalli beş arşın irtifâında bulunacaktır. Ve bunlar eğriler vesâir şeyler ile tutturulabilip fakat bunların duvar üzerinde müstenid olduğu mahal ile zemin arasında lâ-ekal üç arşın mesafe bulundurulacaktır. Ve her bir katın balkon ve şehnişinlerinin tûlü ol katın yüzünün tûlünün üçte ikisini tecavüz etmeyecektir. Yekdiğere muttasıl iki hânenin balkon ve şehnişinleri aralarında lâ-ekal dört arşın fâsıla bırakılmak lâzımdır ve bu babda bir münâzaa ve müşkilât zuhûr eder ise zikrolunan hâneler sahiblerinden her birisi kendi balkon veyahud şehnişinlerini komşusunun hanesi hududundan lâ-ekal iki arşın uzakça yaptıracaktır.

Onyedinci madde: Hutût-ı istikâmet üzerinde olan çıkıntılar âtiyü'z-zikr hududu tecavüz edemeyecektir:

	Arşın	*Parmak*
Kapı eşikleri		1
Müdevver sütun ve yassı sütun ve kürsü		2
Pencere pervazı ve pancur ve kanat		4
Yağmur suyu boruları ve sandıkları ve dükkân önlerine vaz' olunan cam çerçeve ve zemin katların ve dükkânların pencerelerine konulan demir parmaklıklar ve çenberler ve dükkân yüzüne asılan askılar		6
Zeminden lâ-ekal dört arşın irtifâında bulunmak şartıyla dükkân kepenkleri ve oluklar dahilî olduğu halde saçaklar	1	

Dükkân ve mağazalar önlerinde bulunan tenteler ki lâ-ekall zeminden dört arşın irtifâında bulunmaları şarttır. Ve bunların duvara müstenid olan sınık [92] veyahud kolları zeminden lâ-ekal üç arşın irtifâında ve bu sınık ve kolların inhinaları kırk beş derece olacaktır.	2	
Zeminden lâ-ekal beş arşın irtifâında olmak şartıyle asılan fenerler	1	2

Onsekizinci madde: Merdiven ve basamak ve sed ve mahzen penceresi gibi yol üzerinde yer tutan ve çıkıntı peyda eden her nevi inşaat külliyen memnû'dur.

Ondokuzuncu madde: Ber-minvâl-i sâbık çıkma ve çıkıntılar hakkında olan mevadd-ı nizâmiyyenin ahkâmı yalnız yol ve meydan ve tarîk-i âmm olan rıhtımlar üzerinde bulunan binaların yüzlerine râci olup binanın diğer yüzlerine sâhib-i mülk dilediği gibi yaptırabilecektir.

İşbu ondokuzuncu maddeye bâ-hat-ı hümâyûn zeylolunan fıkradır.

Önünde tarîk-i âmm olmayan yalıların hîn-i tamir ve inşasında tarafeyninde bulunan sahilhâneler hizasını tecavüz edemeyip fakat binanın vasatında bulunan oda en büyük caddeler hakkında olan hükme tatbikan bir arşın on sekiz parmak ileri çıkarılabilecektir. Şu kadar ki iki tarafında muttasıl komşuları râzı olup diğerlerine zararı ve mevkice bir mahzuru olmadığı Ebniye Meclisi'nden ilam ve Bâb-ı Âlî'ce dahi tasdik olunduğu halde ileriye çıkılmak câiz olur.

İrtifâ'-ı Ebniye

Yirminci madde: Gerek sokak üzerinde ve gerek geride bulunsun bir binanın yüzünün her bir bir tarafının irtifâı yüz tarafının zemininden üst tabana kadar her nevi kârgir için yirmi ve ahşab için on dört arşın olacaktır. Damların ve tahtapûş ve mehtâbiyyelerin zeminden irtifâı sâlifü'z-zikr hududu altı arşından ziyade tecavüz etmeyecektir.

Yirmibirinci madde: Yokuşlu arsa üzerinde bulunan binanın irtifâı en yüksek tarafıyla en alçak tarafının irtifâlarından bir hadd-i vasat alınarak onun üzerine hesab olunacaktır. Fakat her halde en yüksek tarafının irtifâı kârgir için yirmi altı ve ahşab için yirmi arşını tecavüz etmeyeektir.

[93] *Yirmiikinci madde:* Üzerinde kat olmayan odalı ve odasız kârgir dükkânların irtifâı zeminden üst tabana kadar sekiz arşını tecavüz etmeyecektir. Ve ahşab binalara gelince bunların üzerinde oda olmayacak ve irtifâı beş arşını tecavüz etmeyecektir.

Yirmiüçüncü madde: Çıkıntılara ve irtifâ'-ı binâya dair olan mevâdd-ı sâbıkanın hâvi olduğu ahkâm-ı ebniyye-i umûmiyye yani ebniye-i hayriyye ve mîriyye hakkında câri olmayacaktır.

Harîk Hakkında Tedâbir

Yirmidördüncü madde: Bacaların kâffesi harîktan sâlim olacak ve suhûlet ile tamir ve tathir olunacak sûrette inşa olunacaktır. Ve ocaklar taş kemer veyahud yanmaz şeyler üzerinde olacaktır. Ve bacalar aşağıdan yukarıya kadar tuğla veyahud taş ve hâlis harcla yapılacaktır. Ve bacalar damdan lâ-ekal iki arşın yüksek olacak ve fakat ahşab bölmelere muttasıl olan ve bir ahşab binaya lâ-ekal iki arşın karib bulunan bacalar işbu ahşablardan iki arşın yüksek yapılacaktır. Künk ile baca inşasına asla ruhsat verilmeyecektir. Bacanın harîci yüzünden itibaren altı parmak mesafe bud'u olmadıkça erafına ağaç ve tahta ve sâir ahşab şeyler vaz'ı câiz olmayacaktır. Soba ile kahve ocağının ateş yanan yerlerinin lâ-ekal sekiz parmağa kadar önleri kâbil-i ihtirak olmayan mevad ile döşenmelidir. Soba borularıyla sâir duman geçen madenî borular her taraftan altı parmak mesafesine değin ahşabdan olan her nevi şeylerden uzak olacaktır. Ve bu misillü ahşab içinden geçirilecek boruların kutrundan geçeceği sakbin kutru on iki parmak büyük olacak ve sakb-i mezkûr sac tahta ile kapatılacaktır. Ahşab döşemeden geçecek madenî borular madenî boru veyahud künk içinden geçirilecek ve bunlar ile asıl boruların arası iki parmak açık bırakılacaktır. Ahşab binaların yukarı katlarında yerli matbah inşası caiz olmayacaktır.

Yirmibeşinci madde: Hanlar büsbütün kârgir olarak inşa olunup odaların içinde icab eden döşeme ve dolap misillü şeylerden başka hiç bir şey için ahşab kullanılmayacaktır. Oda haricine ve hanın meydanına ahşabdan ebniye yapılmayacaktır. Fakat oda mutasarrıflarının ekseriyet-ârâsıyla meydanın ortasına bir kârgir dükkân inşası câiz olabilir ise de bu sûrette cevânib-i erbaadan han duvarının iç tarafıyla dükkân arasında lâ-ekal sekiz arşın arzında fasıla kalmak lâzım gelecektir.

[94] *Yirmialtıncı madde:* Fırınlar ve hamamlar ve fabrikalar ve derûnunda geceleri iş işlenilen ve ateş istimali lâzım gelen bilcümle dükkânların duvarları kârgir ve kapılarıyla kanat veya kepenkleri saç kaplı olacaktır. Dökmeci ve demirci fabrikaları ve dükkânları büsbütün kârgir ve kapısıyla kepengi demir olacaktır. Ve ale'l-umûm dükkânların damları ya madenî bir şey ile kaplanmak veyahud harc ile kiremit bastırılmak lâzımdır.

Yirmisekizinci madde: Kâğıt ve bez parçaları ve ale'l-umûm kolaylık muhterik olan kâffe-i emtia ve eşya vaz' olunacak mağazalar büsbütün kârgir ve kapılarıyla kepenkleri demir olacaktır. Ve bundan başka eğer konulacak eşya zeytinyağı ve katran ve envâ'-ı müskirât misillü eşyâ-yı mâyia ise mağazalarının

zemini sokağın sathından lâ-ekal bir arşın alçak bulunacaktır. Gerek ticaret için ve gerek hamam ve fırınlarda kullanılmak üzere içine odun ve odun kömürü ve kereste vaz' olunan anbarlar kârgir duvar ile muhat ve üstü müsakkaf bulunacaktır. Ve bu misillü anbarlar haneler civarına yapılacak olduğu halde taraf-ı hükûmetten ruhsat-ı mahsûsa istihsâli lâzım gelecektir.

Yirmisekizinci madde: Ebniyenin üstüne tahtapuş ve mehtâbiyye yaptırılması caiz ise de harîktan muhafaza olunmak için bu misillü şeyler taş ve tuğla ve saç ve hâlis harç gibi ateşe dayanır şeylerle döşettirilecektir. Evlerin damları tahta vesâir kâbil-i iltihâb ve iştiâl olan şeylerle örtülmeyecektir.

Yirmidokuzuncu madde: Hatt-ı istikâmetleri kat'iyyen kararlaşmış olan sokaklarda devlet kendisi lüzum gördüğü veyahud devâir-i belediyye meclisleri tarafından esbab beyânıyla taleb vukû bulduğu halde ahşab ebniye inşasını men edebilecek veyahud bu misillü ahşab ebniye inşasına bazı şerâit ile izâe-i ruhsat eyleyecektir.

Mevâdd-ı Şettâ

Otuzuncu madde: Tarîk üzerinde bulunan saçaklara teneke veya diğer bir madenden oluklar vaz' olunarak suları zemine kadar borular ile indirilecektir.

Otuzbirinci madde. Ebniye inşası için lâzım olacak kereste ve harç ve sâir eşyanın yol üzerine vaz' olunmasına mecburiyet hâsıl olduğu halde bu eşyanın muvakkaten duracağı [95] mahallin vüs'ati cânib-i hükûmetten tayin olunacaktır. Lakin mürûr u ubûra mani olmamak üzere her halde sokağa lâ-ekal beş arşın mahal bırakılması lâzımdır.

Otuzikinci madde: Bina derûnunda boş havlu ve bahçe ve diğer açıklık bulunmadığı ve sokakta dahi henüz ana lağımı olmadığı halde yolların altında lağım kuyusu hafrine müsaade olunacak ise de etrafı kârgir ve üstüne taş kemer yaptırılacaktır. Böyle sokaklarda umûmî lağım yolu açıldığında mevcud olan lağım kuyuları kapattırılacak ve bunların kapattırılma masârifi sahibleri tarafından tesviye edilecektir.

Otuzüçüncü madde: Sokaklardan geçecek su ve gaz boruları ve suyolları ve lağım misillü şeylerin inşa veya tamirleri hükûmetin nezaretiyle yaptırılarak masârifât-ı vâkıası sahibleri tarafından tesviye olunacaktır.

Otuzdördüncü madde: Ziyadesiyle müşrif-i harâb olmuş olan veyahud fenen inşa olunmasından dolayı yıkılması meczum hükmünde bulunan duvar ve binaların ahâliye tehlikeden vikaye için Ebniye İdaresi yahud idâre-i belediyye tarafından hedmolmasına tenbih olunacaktır. Bu makule binaların hedmettirilmesi sahibi tarafından on beş gün zarfında iki defa tenbih ettirilip müddet-

mezkûre zarfında sâhib-i binâ hedmettirmez ise cânib-i hükûmetten hedmettirilerek masârif-i vâkıası sahibinden ahzolunacaktır.

Sokakların Levha ve Numaraları

Otuzbeşinci madde: Sokak ve meydanların isim ve şöhretlerini mübeyyin köşe başlarıyla münâsib yerlere vaz' olunacak levhaların ve sokak üzerinde olan hanelerin numaralarının ve sokakların tevsî ve istikâmet levhalarının vaz'ı ve tecdîd ve tamiri için lâzım gelen masârif sahibleri tarafından te'diye kılınacaktır. Bozulmuş ve fenalaşmış olan numara levhaları hemen tecdîd ettirilerek kezalik masârifi sahiblerinden ahzolunacaktır. Ve yeni binalara numara vaz' olunmak üzere senede iki defa yoklama usûlü icra kılınacaktır. Tevsî ve istikâmet levhalarına gelince bunlar ebniyenin tecdîdinde veyahud geri çekilme mecburiyeti olmayan haneler ashâbı tarafından esbab beyânıyla istidâ vukûunda vaz' olunacaktır.

[96] *Tamirât-ı Memnû'a*

Otuzaltıncı madde: Âtiyü'z-zikr inşaat ve tamirâtın icrası memnû' olduğundan bunlar için asla ruhsat verilmeyecektir.

Evvelen, bilcümle sokaklarda ve bilcümle ebniye hakkında.

İrtifâı yerden beş arşın ekall olan şehnişinlerin madenî ve ahşab taban ve direk ve taş ile tamiri irtifâı yerden dört arşın ekall olan dükkânların saçak ve kepenklerinin tamiri.

Sâniyen, bilcümle sokaklarda lâkin yalnız geri çekilmeğe mecbur olan ebniye hakkında.

Her hangi katın olur ise olsun kafes sûretiyle tamiri zemin üzerinde bulunan ebniyenin veyahud üzerinde katlar olan duvarların sokak yüzlerinin madenî ve ahşab direk ve tabanlar ve tuğla ve yonulmuş taşlar ve alçı ve emsali şeyler ile tamiri muhafaza duvarlarının hatıl ve tuğla ve her nevi taşlar ve alçı ve emsali şeyler ile tamiri.

Sâlisen, hatt-ı istikâmetleri kararlaştırılmış olan sokaklarda ve bilâ istisna bilcümle inşaat hakkında.

Yol üzerinde yer tutan ve çıkıntı peyda eden merdiven ve basamak ve mahzen ve pencerelerinin tamiri.

Râbian, hatt-ı istikâmetleri kararlaştırılmış olan sokaklarda ve fakat geri çekilmeğe mebur olan ebniye hakkında.

Her hangi katın yüz tarafının bir parçası olur ise olsun eğer işbu parça şehnişinlerin hatt-ı istikâmetleriyçün tayin olunmuş olan hududun haricinde ise

madenî ve ahşab taban ve direk ve tuğla ve yonulmuş taş ve alçı ve emsali şeyler ile tamiri.

Hâmisen, ahşab ebniye inşası memnû' olan sokaklarda bulunan bilcümle ahşab ebniye hakkında.

Bir binanın her hangi tarafının olur ise olsun kaplamasının külliyen tecdîdi

Ebniyenin yüz tarafının nizâma tevfikini icab ettiren ameliyyât

Otuzyedinci madde: İnşaat ve tamirât sırasında ashâb-ı emlâki ve kalfaları tevsî [97] veya istikâmet-i tarîk için üçüncü ve beşinci maddelere tevfîk-i hareket mecbur eden ameliyyât bunlardır:

Evvelâ; bilâ istisnâ bilcümle meydan ve büyük ve küçük sokaklar ve tarîk-i âmm kabilinden olan Boğaziçi rıhtımları üzerine yüzleri olan hane ve duvar ve ebniye-i sâirenin zemin katının yahut diğer bir katının veya bir şehnişinin inşa ve tecdîdi veya kafes sûretiyle tamiri ve her katın mebnî aleyhi olan bir duvarın ve alt katın ağaç veya demir direkle ve tuğla ve yontma taşlar ve alçı ve emsâli şeyler ile tamiri ve muhafaza duvarlarına hatıl ve tuğla ve her nevi taş ve alçı ve emsali şeyler ile tamiri.

Sâniyen, istikâmeti kat'iyyen mukarrer olan sokakta bulunan ebniyenin her hangi katının olur ise olsun bir parçasının madenî veya ahşab direkler ve tabanlar ve tuğla ve yanına taşlar ve alçı ve emsali şeyler ile tamiri.

Otuzsekizinci madde: Bir duvarın veyahud alt katın istikâmet usûlünce tecdîdi üst katların dahı tecdîdini istilzam eder. Şol şart ile ki bu katlar sokağın zemininden ekalli beş arşın itifâında olmaya veyahud otuzaltıncı madde ile men olunan tamirâtı icab ettirecek ola.

Otuzdokuzuncu madde: Geri çekilmeğe mecbur olan bir kârgir dükkân veyahud bir duvar üzerine bir kat ilavesi memnû'dur. Lâkin mevcud olan bir haneye zemin katı geri çekilmeksizin katlar ilâvesi ve bir hanenin üst katlarının yeniden inşası câiz olacaktır. Şol şartla ki aşağı katın yüzü geri çekilmiş yani nizâmen mukarrer olan hat üzerine yapılmış gibi farzolunarak yukarıkı katlar ona göre inşa ve tecdîd oluna ve bundan başka işbu imalât-ı inşâiyye ve tecdîdiyyeye duvarlar veyahud aşağı katlar için otuzaltıncı madde ile memnû' olan tamirâtı istilzam etmeye.

Ebniyenin yüz tarafının nizâma tevfikine meburiyet vermeyen ameliyyât

Kırkıncı madde: Otuzaltıncı madde ile memnû' olmayan ve otuzyedinci maddede dahil bulunmayan ameliyyât üçüncü veyahud beşinci maddeye tevfîk-i harekete mecburiyet olmaksızın icrâ olunabilir.

[98] *Ruhsat Tezkiresi*

Kırkbirinci madde: Gerek ashâb-ı emlâk ve gerek kalfalardan hiç bir kimesne nizâmen muayyen olan rüsûmât ve masârifâtı edâ ve îfâ etmedikçe hiç bir güne inşaat ve tamirât işlerine mübaşeret edemeyeceklerdir. Ve işbu rüsûmât için kendilere verilecek makbuz senedâtı ruhsat tezâkiri makamında tutularak bu vechile sened aldıktan sonra kırkikinci maddede zikrolunacak ahvâlden mâ'adâ her güne ameliyyâtı diğer muamelât icrasına mecbur etmeksizin icra edebilecekleridir. Fakat işbu nizâmnâmenin fence olan ahkâmına tevfîk-i harekete mecbur olacaklardır.

Ebniyenin Sokak Yüzü Sathı İçin Tezkire

Kırkikinci madde: Otuzsekizinci maddede beyân olunan ameliyyâtı icra edecek kalfalar ve ebniyenin kalfası olmadığı halde ashabı eğer yapacakları şeyler meydanlarda ve rıhtımlar üzerinde veyahud levha-i tevsîiyyesi olmayan sokaklarda ise kırkbirinci maddede beyân olunduğu vechile lâzım gelen ruhsat tezkiresinden mâ'adâ mücerred ebniyelerinin yüzlerinin sathını gösterilecek sûrete tevfikan inşa eylemeleriyçün bir kıta satıh tezkiresi dahi alacaklardır. Ve eğer bu yapılacak şeyler levha-i tevsîiyyesi vaz' olunmuş olan sokaklarda bulunur ise kalfaların ve onlar olmadığı halde ashâb-ı ebniyenin ol halde satıh tezkiresi almaları iktiza etmeyip üçüncü madde ile tayin olunan nizâm ve kaideyi kendi mesuliyet-i zâtiyyeleri tahtında olarak icra ile ebniyelerinin sathını kendileri tersîm edeceklerdir. Ve her ne vakit ki işbu üçüncü maddenin icrası hakkında iştibah veyahud hemcivarlarıyla münâzaa vukû bulur ise ol halde satıh tezkiresi talebine mecbur olacaklardır.

Mugâyir-i Nizâm Olarak Vukua Gelen Hareketler

Kırküçüncü madde: İşbu nizâmnâmenin inşa ve tamirce olan şerâitine muhalif olarak kalfalar veyahud kalfası olmayan ebniyenin ashabı taraflarından bir güne hareket vuku' bulduğu halde kendilerinden beş aded beyaz beşlik Mecidiye cezâ-yı nakdî alındıktan sonra inşa eylemiş olduğu mahalli işbu nizâmnâmeye tatbikan ta'dil ve tesviyeye mecbur olacaklardır.

Ve bu ta'dil ve tesviye için bir mah müddet verilip müddet-i mezkûre zarfında nizâma tevfîk-i [99] hareket eylemedikleri halde tekrar on beşlik dahi cezâ-yı nakdî daha alındıktan sonra nizâma tatbikan hareket eylemeleriyçün haklarında muâmele-i cebriyye icra olunacaktır.

Kırkdördüncü madde: Binasına hod be-hod tevsi veya istikâmet levhası vaz' eden kimseden beş Mecidiye altını cezâ-yı nakdî alınacaktır.

Kırkbeşinci madde: İşbu nizâmnâmenin neşr ü ilanından sonra buna muğâyir olarak vukua gelecek hareketlerin vukuuyla zâhire ihracı beyninde mürûr eden zaman her ne kadar olur ise olsun ebniye müfettişleri ve mühendisler ve ebniye ve turuk-ı âmme memurları taraflarından cânib-i hükûmete ihbar olunacaktır.

Kırkaltıncı madde: Hilâf-ı nizâm olarak vukubulan hareketler Dersaadet'te ise Ebniye Meclisi bir divân-ı muhakeme şekline girerek orada ve dâire-i belediyye olan yerlerde veya sâir şehir ve kasabâtta dâire-i belediyyenin veyahud mahalli meclisinin üç nefer a'zâsından mürekkeb bir divânda ru'yet ve hükmolunacak ve bu a'zâ Dersaadet'te Ticaret Nezâret-i Celîlesi cânibinden ve taşralarda vulât ve mütasarrıfîn ve kaymakamlar tarafından tayin kılınacaktır.

Ve böyle hilâf-ı nizâm hareketle müttehem olanların hangi gün muhakeme olunacakları kendilere evvelce haber verilecektir ve bu divânların hüküm ve kararı katî olup hemen icra ettirilecek ve bunun için bir güne harc alınmayacaktır.

Nasbolunacak Muhamminlere Dair

Kırkyedinci madde: İşbu nizâmnâmede zikrolunan bazı maddelerin keşif ve tahmîniyçün tarafeynden nasbolunacak muhammînlerin masârifi hükûmet ile ashâb-ı emlâk taraflarından nısfiyyet üzere tesviye olunacak ve kendisine ait olan akçadan dolayı bir muhammin ile hükûmet ve sâhib-i mülk beyninde ihtilâf vukua geldiği halde maslahat kırkaltıncı maddede zikrolunan divanlar marifetiyle fasl u ru'yet olunacaktır.

Hâtime

Kırksekizinci madde: İşbu nizâmnâme İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de ve şehirlerde ve büyücek kasabalarda mer'iyyü'l-icrâ olacaktır. Dâire-i belediyye yahud liva meclisleri taraflarından esbâb beyânıyla istidâ vukûunda bazı mahallât yahud bazı bilâd için işbu nizâmnâmeye diğer mevad (100) ilavesi ve bazı ta'dilât icrası caiz olacaktır. Fakat işbu ilave veya ta'dil olunacak mevad devletçe kabul ve tasdik olunmadıkça mer'iyyü'l-icra olmayacaktır.

Kırkdokuzuncu madde: Işbu nizâmnâmenin ilan tarihinden itibaren eski Ebniye Nizâmnâmesi mülgâdır.

Ebniye Nizâmnâmesi'ne Zeyl ve İlâve Olunan Fıkra-i Nizâmiyyedir

Bundan böyle Altıncı Daire dahilinde inşa olunacak binanın irtifâı zemininden üst tabana kadar her nevi kârgir için yirmi dört ve ahşab için on altı zirâ' olacaktır. Fakat işbu müsaade yalnız dâire-i merkûmeye mahsus olup sâir

mahallerde yapılacak binalar yirminci maddede mukarrer olan irtifâı tecavüz etmeyecektir[1].

7 Cumâdelûlâ 1280/1863

20 - HER NEVİ EBNİYEDEN ALINACAK HARC VE RÜSÛMÂT NİZÂMNÂMESİ

7 Cumâdelûlâ 1280/1863[2]

Birinci madde: Kalfalar veyahud kalfası olmayan ebniye ashabı inşaata başlamazdan evvel âtide beyân olunan harc ve rüsûmu îfâya mecbur olup bunun için kendilerine verilecek makbuz senedi Turuk ve Ebniye Nizâmnâmesi'nin kırkikinci maddesinde beyân olunduğu vechile ebniye inşası için ruhsat tezkiresi makamına kâim olacaktır.

Alınacak Harc ve Rüsûmâtın Envâı

Evvelâ, her nerede olur ise olsun müceddeden inşa olunacak ebniye için veyahud bir atik binanın tecdîdi için verilecek rüsûmât.

Sâniyen, kafes şeklinde olan tamırat için verilecek rüsûmât.

Sâlisen, kafes tamirinden mâ'adâ tamirât-ı âdiye için verilecek rüsûmât.

Râbian, Turuk ve Ebniye Nizâmnâmesi'nin otuzyedinci maddesinde beyân olunduğu vechile inşaat ve tamirât resmlerinden mâ'adâ ebniyenin yüzü için verilecek resm.

Hâmisen, levha-i tevsîiyye veyahud levha-i istikâmet için olan harc ki işbu levhalar kalfalara veyahud ashâb-ı emlâke i'tâ olundukda istifa olunacaktır.

Sâdisen, bâlâda beyân olunan harc ve rüsûmât ile Turuk ve Ebniye Nizâmnâmesi'nin kırkikinci maddesi iktizasınca ebniyenin yüzü için verilecek resmin dahi kaydiyye harcı işbu harc ve rüsûmât îfâ olandan sonra kalfalar veyahud ebniye ashâbı ebniye memurlarına hiçbir şey vermeyeceklerdir.

Müceddeden Ebniye İnşası Resmine Dairdir

İkinci madde: Müceddeden bir bina inşası veyahud bir binanın kâmilen veyahud bir katının tecdîdi için alınacak resm ber-vech-i âti takdir olunur:

---

[1] *Eski Düstur*, cilt 2, sahife 499.

[2] İşbu nizâmnâme Ebniye İdaresi Ticaret Nezareti maiyyetinde bulunduğu zamanlarda yapılmış ve 1285'te İdâre-i mezkûre Şehremâneti'ne devrolunduktan sonra da mer'î olmuş ve nihayet 1298 tarihli Ebniye Kanunu'nun neşrinden sonra hükmü feshedilmiştir.

EK 3: 1882 EBNİYE KANUNU

Seksenüçüncü madde: İşbu kânun ile muayyen olan tezkire harcını te'diye etmeksizin ameliyâta bed' edenlerden resm-i mukannenden başka bir misli cezâ-yı nakdî alınacaktır.

Seksendördüncü madde: Seksenbirinci maddede gösterilen resm-i mücessem ve payanda hilâfında icrâ-yı ameliyyât eylediği tebeyyün eder ise sâhib-i istidâdan resm-i mukannenden başka bir misli cezâ-yı nakdî alınacaktır.

[135] *Seksenbeşinci madde:* Ebniye kalfaları ebniye-i umûmiyyenin suver-i inşâiyyesini mübeyyin neşr ü ilan olunacak şartnâme ahkâmına tevfîk-i hareket edeceklerdir.

Seksenaltıncı madde: 7 Cumâdelûlâ sene 1280/1863 tarihli Turuk ve Ebniye Nizâmnâmesi'yle zeyli ve Her Nev'i Ebniyeden Alınacak Harc ve Resm Nizâmnâmesi ve Rüsûm-ı Keşfiyye hakkında 15 Rebîülevvel sene 1280/1863 tarihli nizâmnâme ve İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de Yapılacak Ebniyenin Sûret-i İnşâsı'na dair 12 Muharrem sene 1292/1875 tarihli nizâmnâme ile 23 Zilhicce sene 1299/1882 tarihli Ebniye Kânunnâmesi ahkâmı işbu kânunun tarih-i neşrinden itibaren münfesihtir.

Seksenyedinci madde: Dahiliye Nezâreti işbu kânunun icrâsına memurdur.

Madde-i muvakkate: Otuzbirinci maddede gösterilen harita-i umûmiyyenin tanzimine kadar Boğaziçi ve Haliç sevâhilinde yapılacak bina ve rıhtımlar sevâhilin i'vicâc-ı tabîîsine göre mecâlis-i belediyye taraflarından tensib ve tahdid edilecek dereceden ziyade denize çıkamayacaktır[1].

18 Muharrem 1309/1891 ve 11 Ağustos 1307

[136] 26 - EBNİYE KÂNUNU

23 Zilhicce 1299/1882 ve 24 Teşrînievvel 1298[2]

---

[1] *Mâba'd-i Lâhika-i Kavânîn*, sahife 8.

[2] El-yevm mer'iyyü'l-icrâ olan *Ebniye Kanunu*'dur. Bidâyet-i neşri olan 1298 tarihinden beri 14, 55, 57 ve 63 üncü maddeler ile rüsum hakkındaki dokuzuncu faslının bazı mevâddı tevârîh-i muhtelifede tadil; 58 inci maddesi hakkında bazı mukarrerât ittihaz ve 94 ve 95 inci maddeleri lağvolunmuştur. İstanbul gibi mehâsin-i tabîiyye ve letâfet-i mevkîiyye itibariyle meliketü'l-bilâd olan bir şehrin emsâli pâyitahtlar ve bilâd-ı sâire-i mütemeddine derecesinde imar ve tezyîninin böyle otuz iki sene evvel tanzim ve birçok maddeleri ta'dil edilmiş nâkıs bir kânunla mümkün olamayacağı tabiidir. Husûsiyle umumî harita ikmâl edilerek Dersaâdet ve Bilâd-ı Selâse'de muntazam şahrâhlar, caddeler umumî meydanlar küşâd olunduktan sonra işbu şahrâh ve caddelerle mütenasib ve mimarî-i Osmânî'ye mutabık olarak câ-becâ yeni binalar yapılmasının ve zînet ve ma'mûriyyetçe İstanbul'un Avrupa bilâdı derecesine yetişebilmesinin her halde mükemmel bir ebniye kanununun vücuduna vâbeste olduğu ve kânun-ı hâzırın diğer birçok maddelerinin de muhtâc-ı tadil bulunduğu emânet-i celîlece nazar-ı dikkate alınarak ihtiyâcât ve terakkiyât-ı hâzıra ile mütenâsib yeni bir *"ebniye ve yollar"* kanunu lâyihası ihzar ve hatta tab' ettirilip elyevm tedkik ettirilmekte bulunmuş ve kânun-ı cedîdin bir kat daha temin-i mükemmeliyyeti için Avrupa'ya bir

Birinci Fasıl

Sokakların Vüs'ati

Birinci madde: Sokakların vüs'ati beş sınıfa münkasimdir. Birincisinin vüs'ati ebniyenin iki taraf sath-ı zemin hatlarının dış yüzlerinden ölçülerek ekalli yirmi ve ikincisinin on beş ve üçüncüsünün on iki ve dördüncüsünün on ve beşincisinin sekiz zirâ' olacak ve el-yevm mevcud olan çıkmaz sokaklar altı arşından nihayet sekiz arşına kadar vüs'atte bulunacaktır.

İkinci madde: İtibar olunan zirâ'-ı mimarî bir metrenin üç rub'uyla sekiz milimetreye müsâvi olup her sokağın kânunen kaç zirâ' olması iktiza edeceği taayyün ettikçe bir levhaya yazılarak sokağın baş tarafına yapıştırılacaktır.

Üçüncü madde: Sokakların tayin-i vüs'ati Dersaâdet'te devâir-i belediyyenin iş'ârı üzerine Şehremâneti Meclisi'nden ve taşralarda mecâlis-i belediyyenin karar ve iş'ârı üzerine idare meclislerinden icra olunacaktır.

[137] *Dördüncü madde:* Heyet-i kadîmesi birinci sınıftan ziyade vâsi bulunanlar hâliyle bırakılacak ve lede'l-hâce bunların ve müceddeden tevsî olunacak fevkalâde büyük caddelerin vüs'ati mevkiinin tahammülüne göre yirmiden kırk zirâ'a kadar ve daha ziyâde olabilecektir.

Beşinci madde: Meâbid havlularıyla iskelelerde ve umûma ait meydanlar ile mesirelerde ve'l-hâsıl menâfi-i âmme için terkolunmuş olan yerlerde ebniye inşası ve bu mahallerin her ne sûretle olur ise olsun husûsiyete tahvili memnû'dur.

Şu kadar ki devâir-i belediyyenin göreceği lüzum üzerine meydanların vüs'at-i hâzırası tağyir ve ihlal olunmamak şartıyla tanzim ve tesviyesi tetimmâtından olarak etrafında mevcud ebniye-i kadîmenin istibdal-i mevâki'i için istihsâl olunacak irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî mûcebince inşaâta ruhsat i'tâsı caiz olur.

Altıncı madde: Her nevi cadde ve sokakların üstüne köprü misillü müceddeden ebniye inşası ve mevcud bulunan bu makûle ebniyenin hedmiyle tecdîdi veyahud kafes sûretiyle tamiri memnû' olup âdi sûrette tamiri caiz olabilecektir.

Yedinci madde: Üsküdar'da Paşalimanı'ndan ve Rumeli cihetinde Ortaköy'den yukarı Boğaziçi'nde sahilhâneler arkasında bulunan bağ ve bahçe

heyet i'zam edilerek bu mesele hakkında başkaca tedkîkât dahi icra ettirilmiştir. Yine Mecelle'nin bu cildinde dercedilen Heyet-i Fenniyye Talimatnâmesi ve husûsiyle bu talimatnâmenin mütâlaât ve tedkikât şubesine âit olan kısmı Ebniye Kanunu'nun tatbikât ve tavzihâtından ibaret olduğundan esnâ-yı tedkikte mezkûr talimatnâmenin de nazar-ı mütâlaadan geçirilmesi iktiza eder.

ve sâir müştemilâta geçilmek için sahı-ı zeminden altı arşın irtifâ'ından bed' ile binasının vüs'ati ve kaddi nihayet dörder arşını tecavüz etmemek üzere köprü inşa olunabilecektir.

Sekizinci madde: Birinci maddede gösterilen vüs'at için icab eden yerler yolun iki tarafından nısfiyyet üzere alınacak ve yalnız bir tarafında ebniye inşa olunan sokaklar kânunen iktiza eden yerin nısfı o taraftan alındıktan sonra nısf-ı diğeri karşı taraf ebniyesinin inşa veya tecdîdinde alınacaktır. Ve bu yerleri ashabı meccânen yola terkedecektir. Ve yola alınacak yerler arsanın derinliği nisbetiyle rub'unu tecavüz eder ise fazlasının bedeli menâfi-i umûmiyye için İstimlâk Kânunu'na tatbîkan bi't-tahmin idâre-i belediyyeden ashabına i'tâ olunacaktır.

Dokuzuncu madde: Vüs'ati birinci maddede beyân olunan mikdara mutabık veya daha vâsi bulunan sokaklar haritasında istikâmet hattı gösterilerek heyet-i asliyyeleri üzere kalıp ve hiç bir vesile ile sokağa tecavüz edilemeyip hasbe'l-istikâme bir binanın sokağa yürütülmesi lâzım gelir ise sokaktan verilecek yer ile ebniyenin geri çektirilmesinden sokağa alınacak [138] mahal tamamıyla veya hissesinden ziyade olarak bir taraftan alınmak lâzım geldikde diğer tarafın terketmediği tarafın bedeli menâfi-i umûmiyye için İstimlâk Kânunu'nda muharrer usûle tevfîkan tahmin ettirilerek iktiza edenlerden istîfa olunacaktır.

İkinci Fasıl

Sokakların Istikâmeti

Onuncu madde: Onikinci maddede beyân olunduğu vechile bir tarîkin istikâmeti kararlaşıp haritası tanzim olundukta ikinci maddede gösterilen istikâmet levhası o tarîkın baş tarafına mıhlanarak orada inşa ve tecdîd olunacak ebniye haritaya tatbik olunacaktır.

Onbirinci madde: Meydan ve müteaddid yol ağzı yerler ve tarîk-ı âmm kabîlinden olan rıhtımlar ve bir tarafına ebniye inşa olunabilir tarîk hakkında birinci ve sekizinci ve dokuzuncu maddelerin ahkâmı câri olamayıp bu yerlerin istikâmet haritaları tanzim ve mevkiinin tahammülüne göre vüs'ati tayin olunarak ebniyeler ona göre inşa ve tecdîd olunacaktır.

Onikinci madde: Ebniyeli ve ebniyesiz yerlerde yeniden sokak küşâdı veya mevcûdînin tevsî'i veyahud istikâmete tatbiki lâzım geldikde idare-i belediyye tarafından haritaları tanzim olunarak ashâb-ı alâkaya varaka-i mahsûsa ile ihbar ve bu ihbarın vukûunu musaddak mahallesinden bir kıta ilmuhaber istihsâl olunup haritaları bilmütâlaa diyecekleri olduğu halde ilan tarihinden on beş güne değin beyân etmeleri lâzım gelecek ve bu haritalar ile ifâdât-ı vâkı'a idâre-i belediyyenin mütalaasıyla beraber Dersaâdet'te Şehremâneti'ne ve taşra-

larda hükûmet-i mahalliyyeye irsal ve iş'âr olunarak Şehremâneti Meclisince ve idare meclislerince tedkîk ve tasdik olunduktan sonra dokuzuncu maddede muharrer olduğu vechile alınacak ve verilecek yerlerin muamelâtı icra kılınacaktır.

Onüçüncü madde: Onikinci maddede muharrer harita mûcebince bir binanın kat'ı lâzım geldiği ve rızasıyla kesmeyip de idare-i belediyyece kat' edilecek olduğu halde kesilen binanın yüzünü sâbıkı vechile inşaya ve binanın derûnu veya zîr-i zemînindeki taş oda ve mahzen ve sarnıç gibi müştemilâtı kullanılmaz hale gelir ise tamir ve ta'diline idâre-i belediyye mecbur olacak ve kat' ve tamir olunacak binanın bedelini resmi mûcebince bi'l-münâkasa takarrür edecek bedeli alıp binasını dilediği gibi yapmağa sâhib-i binânın salâhiyeti olacaktır. Bir binanın yüzünün kesilmesiyle [139] zîr-i zemininde taş oda ve mahzen ve sarnıç gibi şeyler olup da bunların birer mikdarı tarîkın altına tesâdüf eder ve kusur mahalleri kâbil-i isti'mâl bulunur ise kâbil-i isti'mâl olan mahalli tefrik için lâzım gelen duvar veya inşaât-ı sâire masrafı ebniyenin yüz masrafı miyanında tesviye edilecek ve fakat ebniyenin yüzünden kat' olunan ve sahibinin hakk-ı tasarrufu sâkıt olan mahaller altındaki mahzen ve sarnıç ve sâireye iddia-yı tasarrufla ayrıca bedel istemeğe hakkı olamayacaktır.

Ondördüncü madde: Onüçüncü maddede gösterilen vechile kat' olunan binanın sahibi hasbe'l-istikâme hisse-i kânuniyyesinden başka sokağa yer terkine mecbur olur ise bu fazlanın bedeli idâre-i belediyye tarafından menâfi'-i umûmiyye için İstimlâk Kânunu'nda muharrer usûle tevfîkan bi't-tahmin i'tâ olunacaktır[1].

Onbeşinci madde: Onüçüncü ve ondördüncü maddelerdeki tesviyeye râzı olmayan ashâb-ı emlâkın rızâsına bakılmayarak binası menâfi-i umûmiyye için İstimlâk Kânunu'nda muharrer kaideye tevfikan müteallik olduğu mahkemeye mürâcaatla taht-ı hükm ve ilâma alınarak idâre-i belediyye ve mahalli hükûmetince kat' ve tesviye olunacaktır.

Onaltıncı madde: Ham arazi ve bağ ve bostan üzerine ebniye inşasıyla mahalle teşkili için parça parça satmak isteyenler taayün edecek lüzum ve icab üzerine orada meccânen bir karakolhâne ve bir de mektep mahalli terketmeğe ve hududu nihayetine değin lağım yapmağa ve satılan yerler bedelâtından kaldırım masârifiyçün Şehremâneti'ne beher arşında dört para te'diyesine mecburdur. O misillü arâzi sahibi evvel-emirde istidânâmesiyle beraber Şehremâteni'ne bir harita vererek devâir-i mukteziyye ile bi'l-muhâbere o arazi-

[1] Bu maddeye 28 Teşrinievvel 1318/1902 tarihinde bir fıkra tezyîl olunmuş ve işbu fıkra-i müzeyyile ile onu müekkid olan Şûrâ-yı Devlet kararı âtiye aynen dercedilmiştir.

nin mahalle şekline girmesinde mahzur olup olmadığı ve orada bir karakolhâne ve bir mekteb inşasına lüzum görünüp görünmediği tahkik olunarak netice-i tahkikatta o mahallin mahalle şekline vaz'ında bir gûne mahzur olmadığı tebeyyün eylediği halde haritası üzerinde işbu kânunun tayin eylediği vechile sokakları çizilerek ve karakolhâne ve mekteb inşasına lüzum göründüğü takdirde karakol ve mekteb mahalleri dahi gösterilerek [140] Dâhiliye Nezâreti'ne takdim ile bi'l-istîzân müteallik buyurulacak irade-i seniyye mûcebince ruhsat-ı resmiyye i'tâ olunacaktır[1].

Onyedinci madde: Onaltıncı maddede muharrer ham yerler gerek arâzi-i emîriyyeden olsun ve gerek arâzi-i vakfiyyeden bulunsun üzerine inşa olunacak ebniye mülk olmak üzere mukataa-i zemin olarak icâre tahsis olunacaktır.

Onsekizinci madde: Kadıköy ve Çamlıca ve Boğaziçi taraflarında bağ ve bahçelerden birer dönümden dûn olmamak üzere bi't-tefrîk üzerlirene köşk inşası şerâit-i âtiyyeye tevfîkan câiz olacaktır. Şöyle ki bağ ve bahçelerin sahipleri Şehremâneti Hendesehânesi'ne müracaatla ifraz edeceği yerlerin hudud ve zirâ'ını mübeyyin iki kıta haritasını tersîm ettirerek harcını teslim ettikten ve mezkûr harita Hendesehâne ile Şehremâneti Meclisi'nden tasdik olunduktan sonra icrâ-yı muâmelesine ruhsat verilecek ve bu haritalardan birisi sahibine i'tâ olunarak diğeri Hendesehâne'de hıfzolunacaktır.

Ondokuzuncu madde: Bir yolun mücedden küşâdı veyahud tevsîi münasebetiyle sokağa terkolunarak sahibinin hakk-ı tasarrufu sâkıt olan yerlerde sahibi mahzen ve sâire hafredemeyecek ve böyle yerlerde bulunan taş ve tuğla ve duvar ve enkazı idâre-i belediyye tarafından tenbih olunduğu vakit sahibi tarafından kaldırılacaktır. Ve işbu tenbihat on beş gün zarfında iki defa olarak bâ-ihtarnâme icra olunduktan sonra sahibi tarafından kaldırılmaz ise dairece icabı icra ve masrafı hâsıl olacak enkazı furûht olunarak ondan istîfa olunacaktır.

[1] Bu maddenin tatbikâtı hakkında bir çok muhabere cereyan etmiştir. Eski Dördüncü Cilt Düstur'un 545inci sahifesinde mahalle şekline konulmak için parça parça satılacak arâziden alınacak harclar hakkında birde tezkire-i sâmiye vardır.

Bunların en mühimleri Mecelle'nin beşinci veya altıncı ciltlerinde dercolunacaktır. Fakat şimdiden haber verelim ki netice-i muhâberât ve mukarrerât olmak üzere Encümen-i Emânet'in 16 Nisan [1]330/1914 tarihli mufassal bir kararı mevcut olup bu karar 22 Nisan 330 tarihinde tamimen devâire tebliğ olunmuştur.

Üçüncü Fasıl

Muhterik Mahaller

Yirminci madde: Gerek etrafı yol ile mahdud adalar ve gerek mahallât büsbütün veyahud on hâneden ziyadesi muhterik oldukda o mahal yeniden taksim ile tarla vechile tesviye olunacaktır.

[141] Şöyle ki: O mahallin heyet-i kadîmesi yani harîkdan mukaddem mevcud olan yollar ile her arsanın mesâha-i sathıyyesi gösterilerek bir harita-i umûmiyyesi tersîm olunup sekizinci madde ahkâmına tevfîkan etraf ve derûn sokaklarının tevsî ve istikâmeti kırmızı hat ile çizildikten sonra terettüb eden zâyiât-ı umûmiyyeden yüzde hesabıyla her arsanın mikdâr-ı kadîmi nisbetinde isabet edecek zâyiât bi'l-ihrac arsalar mümkün mertebe murabba' veya müstatil olmak ve şeref ve kıymet-i kadîmesi gözetilmek ve yüzleri tûlünün mikdâr-ı cedîdi; kadîm yüzleri mikdarına nisbet ve hesab edilerek verilmek üzere taksimatı icra ve ber-mûceb-i harita arsa sahiblerine bâlâsı haritalı birer ilmuhaber i'tâ olunacaktır.

Yirmibirinci madde: Yirminci maddede muharrer adalarda bulunan çıkmaz sokaklar mahallinin iktizasına ve tahammülüne göre ya küşâd veyahud seddolunarak adasına taksim edilecektir.

Yirmiikinci madde: Yirminci maddede muharrer haritanın sûret-i tensib ve icrası onikinci madde ahkâmına tatbik olunacak ve bu misillü mahallerin tesviyesinde tevsî-i tarîk için terki lâzım gelen yerlerin mesâha-i sathıyyesinin nihayet rub'unu tecavüz etmemek şartıyla ashabı tarafından meccânen terkolunacak ve harîk mahalleri dahilinde ve ittisalinde bulunan bostan ve bağ ve bahçe ve arsalar muhterik hükmünde işbu taksime idhal edilecektir.

Yirmiüçüncü madde: Ada tesviyesinden dolayı arsaların tebdil-i mahalli iktiza ettikde her arsa sahibi arsasındaki enkâzını yeni arsasına nakledebilecektir.

Yirmidördüncü madde: Tesviye olunan muhterik bir adada heyet-i hâliyesiyle kalan veya bazı mahalleri muhterik olup elli birinci madde mûcebince tamiri memnû' olmayan ebniye yirminci maddenin hükmünden hariç olup istikâmeti kararlaştırılmış sokaklara dair onuncu ve onbirinci maddelerin ahkâmına tâbi olacaktır.

Yirmibeşinci madde: Yeni yol küşâdı veya tevsî ve istikâmet ve tesviyeden dolayı bir arsa hane inşasına elvermeyecek sûrette küçük veya biçimsiz kaldığı halde ittisalindaki arsa sahipleri kendi hanelerini inşa eder iken küçük ve biçimsiz kalan arsa sahibine bedel-i misliyle münâsib mikdar yer vermeğe

mecbur olacak ve küçük arsanın sahibi râzı olmaz ise büyük arsa sahibine satması teklif olunacaktır. Ve iki taraftan dahi istinkâf vukûbulduğu takdirde küçük arsayı idâre-i belediyye tahmin ettirerek mübâyaa edecektir.

[142] *Dördüncü Fasıl*

Ebniyenin Sokak Yüzündeki Çıkıntıları

Yirmialtıncı madde: İşbu kânun ile tayin olunan çıkmalardan başka sokak yüzüne çıkma yapılmayacak ve her katın çıkmaları o katın hadd-i istikâmetinden itibaren hesap olunacaktır. Zemin üzerindeki katın istikâmeti birinci maddede gösterilen sûrete tevfîkan tayin olunup yukarıdaki katların hadd-i istikâmeti şehnişin veya üzeri kapalı balkon olduğu halde zemin katının hadd-i istikâmetine nisbetle çıkmaların arzı meydan ve rıhtımlarda bir arşın on sekiz parmak ve on iki arşın ve daha vâsi yollarda bir arşın on iki parmak ve on arşın vüs'atindeki yollarda bir arşın altı parmak ve sekiz arşın vüs'atinde olan yollarda bir arşını tecâvüz etmeyecektir.

Yirmiyedinci madde: Hududu yirmiatıncı maddede gösterilen mikdarı tecavüz etmemek şartıyla ebniyenin sokak yüzünün ikinci ve üçüncü katlarına şehnişin ve kapalı balkon inşası mücâz olup bunlar sath-ı zemînden ekalli beş arşın irtifâında olacak ve arzı bulunduğu katın vechi tûlünün sülüsânını tecavüz etmeyecek ve zarûret-i fenniyye olmadıkça sokak yüzüne çarpık şehnişin yaptırılmayacaktır.

Yirmisekizinci madde: Yekdiğerine muttasıl iki hânenin balkon ve şehnişinleri arasında ekalli dört arşın fâsıla bırakılıp sahibleri beyninde nizâ zuhûr eder ise her biri komşusu hududundan balkon ve şehnişinini iki arşın uzak yapmağa mecbur olacak ve el-yevm mevcud olan şehnişinlerden zeminden irtifâı beş arşından dûn olanlar hîn-i tamirde lağvedilecektir.

Yirmidokuzuncu madde: Hutût-ı istikâmet üzerinde olan çıkıntılar yani kapı eşikleri bir parmak ve müdevver ve yassı sütun ve kürsü taşı iki parmak ve pencere pervazı veya demir kanat dört parmak ve yağmur suyu borusu ve sandığı ve dükkan önlerine vaz' olunan cam çerçeve ve zemin katların ve dükkanların pencerelerine konulan demir parmaklık ve çenberler ve dükkan yüzüne asılan askılar altı parmak ve zeminden lâ-ekal dört arşın irtifâında bulunmak şartıyla dükkân kepenkleri ve oluklar dahil olduğu halde saçaklar bir arşın ve dükkân ve mağazalar önündeki tenteler zeminden dört arşın irtifâında ve duvara müstenid olan sırık [143] ve kolları zeminden 3 arşın irtifâında ve bu sırık ve kolların anahtarları kırk beş derecede bulunmak şartıyla iki arşın olacak ve duvara müstenid gaz fenerleri dahi dört arşın irtifâında olup sokağa çıkıntısı dahi iki arşın iki parmak olacaktır.

Otuzuncu madde: Merdiven ve basamak ve sed ve mahzen pencereleri gibi çıkıntıların yol üzerinde inşası külliyyen memnû'dur.

Otuzbirinci madde: Çıkma ve çıkıntılar hakkındaki mevâddın ahkâmı yol ve meydan ve rıhtımlar üzerinde bulunan binaların yüzlerine râci olup binanın diğer yüzlerini sâhib-i mülk dilediği gibi yaptırabilir.

Otuzikinci madde: Boğaziçi ve Haliç sevâhilinde inşa olunacak her nevi bina ve rıhtımların i'vâc-ı tabîisine göre harita-i umûmiyyesinde gösterilen hatt-ı müntehâdan ziyâde denize çıkmak memnû'dur.

Beşinci Fasıl

Irtifâ'-ı Ebniye

Otuzüçüncü madde: Sokak üzerinde ve geride bir bina yüzünün her tarafının irtifâ'ı yüzünün zemininden üst tabana kadar arzı sekiz, on arşın olan sokaklardan kârgir yirmi dört ve ahşap on altı ve arzı on iki ve on beş arşın olan sokaklarda kârgir yirmi sekiz ve ahşap on sekiz ve arzı on beşten ziyade olan sokaklarda kârgir otuz ve ahşap yirmi arşın irtifâında olmak caiz ve ahşap sayfiyenin irtifâı yirmi arşına kadar mücâz olacak ve dam ve tahtapuş ve mehtâbiyyelerin zeminden irtifâı hudûd-ı mezkûreyi altı arşından ziyade tecavüz etmeyecektir.

Otuzdördüncü madde: Yokuşlu arsa üzerine inşa olunacak binanın yüksek tarafıyla alçak taraflarının irtifâında bir hadd-i vasat alınarak alçak tarafındaki zeminden itibaren binanın irtifâı hadd-ı kânunîyi altı arşından ziyade tecavüz etmeyecektir.

Otuzbeşinci madde: Üzerinde bir katı daha olmayan odasız kârgir dükkânların istifâı zeminden üst tabana kadar on arşını tecavüz etmeyecek ve ahşap dükkânlara gelince, üzerinde oda olmadığı halde irtifâı altı ve oda bulunduğu sûrette on arşını geçmeyecek ve bu odaların kapısı mutlaka dükkanın derûnunda olacaktır.

[144] *Otuzaltıncı madde:* Üzerinde kat ve oda olan ve çarşı içinde bulunan kârgir dükkânların irtifâı otuzüçüncü madde hükmüne tâbi olacaktır.

Otuzyedinci madde: Ebniye-i emîriyye ve hayriyye otuzüçüncü, otuzdördüncü ve otuzbeşinci maddelerin ahkâmından müstesnâ olacaktır. Bunlara merbut emlâk ve akâr hakkında eşhas uhdesindeki emlâk ve akâr misillü mevâdd-ı mebhûsenin ahkâmı cereyan edecektir.

Altıncı Fasıl

Harîkın Men'-i Vukûu Tedâbîri

Otuzsekizinci madde: Ocaklar ot taşı veya tuğladan kemerli ve bacası aşağıdan yukarıya kadar tuğla veya som taş ve hâlis harc ile yapılıp binanın damından ekalli iki arşın yüksek olacak ve ahşap bölmelere muttasıl ve bir ahşap binaya iki arşın karîb olan bacalar ahşap binalardan iki arşın yüksek yapılacaktır. Ahşap binalar içinden çıkacak olan bacaların duvarlarının kalınlıkları kazana bir tuğladan yani sekiz parmaktan noksan olmayacak ve künkten baca yapılmayacaktır.

Otuzdokuzuncu madde: Soba ve kahve ocağının ön tarafları lâ-ekal sekiz parmağa kadar mevâdd-ı madeniyye ile döşenecek ve soba borularıyla duman geçen borular her tarafından altı parmak ahşapdan baîd olacaktır.

Kırkıncı madde: Ahşap içinden geçirilecek boruların kutrundan borunun geçeceği deliğin kutru iki parmak vâsi' olacak ve deliğin açık kalan mahalli saç tahta veya tuğla ile kapatılacaktır.

Kırkbirinci madde: Ahşap döşemeden geçecek madenî borular künk içinden geçip arası iki parmak açık bırakılacak ve ahşap binanın katlarında matbah inşası câiz olmayacaktır.

Kırkikinci madde: Hanlar kârgir olacak ve derûnunda döşeme ve dolap misillü şeylerden başka ahşap bulunmayacak ve oda haricine ve hanın meydanına ahşap ebniye yapılmayacaktır. Mutasarrıfların ekseriyet-i ârâsıyla han meydanının ortasına kârgir dükkan inşası caiz olabilir ise de cevânib-i erbaasıyla han duvarının iç yüzü arasında lâ-ekal sekiz arşın fâsıla bulunacaktır.

[145] *Kırküçüncü madde:* Fırın ve hamam ve fabrikalar ile derûnunda gece iş işlenilen ve ateş kullanılan dükkanlar duvar ile muhat ve kapılarıyla kanat ve kepenkleri saç kaplı olacak ve dökmeci ve demirci fabrika ve dükkanları toloslu kârgir ve kapısıyla kepengi demir olacak ve ale'l-umûm dükkanların damları ya madenî bir şey ile kaplanacak veya harc ile kiremit bastırılacaktır.

Kırkdördüncü madde: Kâğıt ve bez parçaları ve fırıncıların kullandığı talaş ve ot ve tahta parçaları ve mevâdd-ı müşte'ile vaz' olunacak mağazalar kârgir ve kapılarıyla kepenkleri demir olacak ve zeytinyağı ve katran vesâir mevâdd-ı müşte'ile-i mâyi'a konulacak mağazaların zemini sokağın sathından ekalli bir arşın derin bulunacaktır.

Kırkbeşinci madde: Fırınlarda ve hamamlarda kullanılacak odun ile satılık kereste ya kârgir mağazalara veya vâsi meydana konulacak ve kömürcü mağazaları kârgir duvar ile tolos kemerli veya demir kiriş ile tuğla ve voltalı olacaktır.

Kırkaltıncı madde: Ebniyenin üstüne tahtapuş ve mehtâbiye yaptırılması mücaz ise de bunların zemini taş ve tuğla ve saç veya harc ile döşettirilecektir. Ahşap ebniye de zemini saç olmak üzere tahtapuş yapılacağı gibi etrafı demir çubuklu olacaktır.

Kırkyedinci madde: Sokaklardan geçen ana lağımlar ile umûmî su yolları ve umûma âit gaz boruları inşâat ve tamirâtı masrafı âit olduğu mahallerden tesviye olunur. Zikrolunan tesisâttan hânelere ayrılan hususî lağımlar ile su yolları ve gaz boruları inşaât ve tamiratı tamamen ashâb-ı emâkin ve akarâta âittir. Şu kadar ki bu gibi inşaât ve tamirât-ı husûsiyye devâir-i belediyyenin taht-ı nezâretlerinde icra kılınır.

Kırksekizinci madde: Müşrif-i harâb ve tehlikeli olan veya fena yapılmasından dolayı yıkılması meczum bulunan duvar ve binaların hedmi için idare-i belediyye tarafından on beş gün müddet tayiniyle sahibine iki defa ihtarnâme gönderilip müddet-i mezkûre zarfında hedmettirmez veyahud ihtarnâmeyi kabul ve imza etmez ise mahallesi e'imme ve muhtarlarına mühürlettirildikten sonra ihtarnâmelerin hıfzıyla devâir-i belediyyece kaide-i âtiyeye tevfîkan hedm [146] ettirilerek masârif-i vâkıası mahallesi imamı ve muhtarları ve zâbıta memuru hazır olduğu halde enkazından kifâyet mikdarının furûhtuyla ondan tesviye olunacaktır.

Bu misillü harab binaların ve bunların te'hîr-i hedmi mûcib-i tehlike olup da der-akab hedmi iktiza edeceği muayene memurları tarafından resmen ve tahrîren beyân olunduğu halde hemen hedmetmesi sahibine teklif olunarak etmediği sûrette muayene eden keşif memurları ve yapı kalfaları ve mahallesi imamı ve muhtarları ve civarı zabtiye merkezi zâbiti tarafından bir mazbata tanzimiyle cümlesi tarafından temhir olunarak ve zikrolunan ebniye yıktırılarak masrafı yukarıda gösterildiği vechile tesviye olunacaktır.

Yedinci Fasıl

Tamirât-ı Memnû'a

Kırkdokuzuncu madde: Bilcümle sokaklarda irtifâ'ı yerden beş arşından ekall olan şehnişinlerin madenî ve ahşap taban ve taş ile tamiri memnû'dur.

Ellinci madde: Hatt-ı istikâmetleri kararlaşan sokaklarda geri çekilmeğe mecbur olan ebniyenin yüz katlarının tamiri mücazdır. Fakat zemin katına dokunulmasa bile kafes sûretiyle vukubulacak tamirât-ı külliyyenin icrası ebniyeden tarîka yer terkettirilmedikçe memnû'dur.

Ellibirinci madde: Şehir içinde hatt-ı istikâmetleri tayin olunan mahallerde bahçe ve muhafaza duvarlarının derz ve badana misillü cüz'î tersîmâtı müstesna olmak üzere geriye çektirilmedikçe sâir tamirat-ı külliyyesi memnû'dur.

Sekizinci Fasıl

Ruhsat Tezkiresi

Ellikinci madde: Ebniye inşa ve tamir edenler Dokuzuncu Fasıl'da gösterilen rüsûm-ı muayyeneyi te'diyeye mecburdur. Rüsûm-ı muayyenenin makbuz senedi ruhsat tezkiresi makamında tutulacak ve Yedinci Fasıl'da muharrer ahvâlden mâ'adâ ameliyât da serbest olup işbu kânunun ahkâm-ı fenniyyesine tevfîk-i hareket edecektir.

Elliüçüncü madde: Ebniye inşa ve tamir edenler aleyhinde ebniyeden dolayı ameliyâtın [147] tatili istidâ olundukda sâhib-i binâ ile bi'l-muhâkeme haksız çıktığı halde zarar ve ziyânını tazmin edeceğine dair müsted'î yedinden devâir-i belediyyece bir sened ve muteber kefil alınarak yalnız müdde'înin tatilini istediği mahallerin ameliyâtı on beş gün müddetle tatil edilecek ve bu müddetin inkızâsında tatilin mahkemece bir vakit tayiniyle devam ettirilmesi sûret-i resmiyyede idâre-i belediyyeye bildirilmez ise onaltıncı günü ameliyâtın devamına ruhsat verilecektir.

Dokuzuncu Fasıl[1]

Ebniye İnşa ve Tamiri Rüsûmu

Ellidördüncü madde: Yapılacak binanın ve hamamından mâ'adâ müştemilâtının ve zemin katı dahil olarak kaç kat ise bilcümle katların ve şehnişinlerin satıhlarının terbîi bilhesap yekûnu kaç arşına bâliğ olur ise hâne müştemilâtının zemini yüz arşın olmadığı ve iki kat bulunduğu halde her arşınından yirmi para ve zemini yüz arşından ziyade olduğu veyahud noksan olup da binası üç kat bulunduğu takdirde her arşınından kırk para resm alınacaktır.

Ellibeşinci madde: Hâne hamamlarının her murabba' arşınından on kuruş resm alınacak ve ev altı ile sarnıç ve su hazînesi ve kuyu ve mahzen ve pancur ve ahşap ve demir parmaklık ve kiremit aktarması ve balkon tamiri ve asma çardağı ve tahta perde ve arsaların muhafaza duvarı ve bostan dolapları resmden muaf olacaktır[2].

---

[1] Bu faslın ahkâmı 31 Mart 1329/1913 tarihinde rüsûm-ı belediyye kanununa tezyil edilen üç madde ile kısmen tağyir ve tadil olunmuştur. Muaddel maddelerin sonunda "Ebniye Kanunu'nun bu üç maddeye mugayir olan ahkâmı mefsûhtur." denilmesine nazaran hangilerinin tadil ve hangilerinin ibka edilmiş olduğunu anlamak için işbu fasıldaki maddelerle mevâdd-ı muaddeleyi karşılaştırmak lâzımdır.

[2] Bu madde 13 Teşrînievvel [1]300/1884 tarihinde ta'dil olunmuş ve muaddel sûreti âtiye dercedilmiştir.

Ellialtıncı madde: Tarîk-i âmm üzerine yapılacak cumba ve şehnişinlerin her katı için iki arşın uzunluğuna kadar olanları resmden muaf olup tecavüz eder ise fazlasından beher arşın için yirmişer kuruş resm alınacaktır.

[148] *Elliyedinci madde:* Dükkânların mecmû-ı satıhları itibariyle be-hesâb-ı terbîi beher arşın için iki kuruş ve çarşı hamamı kısm-ı hâricîsi ve müştemilâtının beher murabba' arşını için kırk para ve hamamın kısm-ı dâhilîsinin beher murabba' arşınıyçün beş kuruş ve hanların cümle katlarının terbîi cem olunarak hâsıl-ı yekûnunun beher arşınıyçün yüzer para ve ebniyeli ve ebniyesiz arsaların muhafaza duvarından yalnız tûlünün beher arşınıyçün yirmi para ve müskirât fabrikalarının ebniyesinden işbu kânun mûcebince bina harcı alındıktan başka her bir kazan için bin kuruş resm alınacaktır[1].

Ellisekizinci madde: Bahçelerin dâhilî sed duvarlarıyla bilcümle meâbid ve mekâtib ve kışla ve hastahâneler misillü ebniye-i emîriyye ve hayriyye inşa ve tamirinde resm alınmayacak ise de her halde meccânen bir kıt'a ruhsat tezkiresi verilecektir. Bunlara merbut emlak ve akâr hakkında eşhas uhdesindeki emlak ve akâr muamelesi icra edilerek her nevi harc ve resm ahzolunacaktır[2].

Ellidokuzuncu madde: Kafes sûretiyle tamirden inşa resminin nısfı ve tamirât-ı âdiyeden zemini elli arşına kadar olan hânelerden beş kuruş ve elli arşından yüz arşın terbîine kadar olan hâneler için on kuruş ve yüz arşından ziyade olup müştemilâtı olmayan hâneler için otuz kuruş ve yüz arşından ziyade olmakla beraber müştemilâtı olanlar için kırk kuruş resm alınacaktır.

Altmışıncı madde: Zemini otuz arşın terbîinde olan dükkanların tamiri için on beş ve ziyadesi için otuz kuruş resm alınacak ve hâne tahtında bulunan dükkanların tamirine hâne tamiri için alınan tezkirelerin hükmü olmayıp bunların her biri için ayrıca tezkire alınacaktır.

Altmışbirinci madde: Çarşı hamamı câmekânının ve ahır ve amele odası ve çamaşırlık ve külhan misillü müştemilâtının her birinin tamiri için otuz ve derûn-ı hamamın tamirinde yapılacak mahalli kaç zirâ' ise bunun beher zirâ'ından bir kuruş resm ahzolunacaktır.

[149] *Altmışikinci madde:* Han derûnunda bulunan oda ve mağazaların tamirinde zemini otuz arşın terbîinde olan için on beş ve ziyadesi için otuz kuruş resm alınacaktır.

[1] Bu madde 13 Teşrînievvel [1]300/1884 tarihinde ta'dîl olunmuş ve muaddel sûreti âtiye dercedilmiştir.

[2] Bu maddenin evkâfa âit kısmı hakkında 7 Haziran 1315/1899 tarihinde bidâyeten ve 26 Eylül 1327/1911 tarihinde te'kîden bazı mukarrerât ittihaz olunmuş ise de mukarrerât-ı mezkûre 17 Nisan 1330/1914 tarihli kanun-ı muvakkat ile lağvolunmuştur. Gerek mukarrerâtın gerek kânun-ı muvakkatin suretleri âtiye dercedilmiştir.

Altmışüçüncü madde: Bostan ve arsa duvarlarının tamiri için on kuruş resm alınacak ve ebniyeli arsanın duvarı ebniyesinin tamiri için alınan tezkire ile icra olunacaktır[1].

Altmışdördüncü madde: Fakr-i hâli tebeyyün edenlerin elli kuruşa kadar olan resm-i ruhsatiyyesini afva idâre-i belediyyenin salâhiyeti olacaktır.

Altmışbeşinci madde: Sekizinci ve onuncu maddeler ahkâmına dâhil olan inşaât ve tamirâtın resm-i muayyeninden başka bir de ebniye yüzü resmi alınacak ve işbu tarîk-i âm üzerine inşa olunan cemî katlar yüzünün tûlüne göre hesab olunacak ve binanın ev altı olmayıp da zemin katı olur ise bu da dahil olduğu halde katların yüzleri başka başka ölçülüp yükûnu neye bâliğ olur ise her arşın tûl için zemini yüz arşın ve terbîine kadar olan hânelerden bir kuruş ve zemini yüz arşın terbîinden ziyade olan hânelerden dört kuruş ve dükkanlardan sekiz ve hamam ve hanlardan on ve muhafaza duvarlarından bir kuruş resm alınacak ve beş arşına bâliğ olmayan küsûrât için bir şey alınmayacaktır[2].

Altmışaltıncı madde: Tamirât ruhsatı için alınan tezkirenin tarihinden itibaren bir sene hükmü olacaktır.

Altmışyedinci madde: Devâir-i belediyye hudûdu dahilinde bulunan çiftliklerde yapılacak dam ve ahır ve samanlık ve çiftçi odası misillü ziraâte müteallik binalar ebniye rüsûmundan muaf ve müstesnadır.

Onuncu Fasıl

Rüsûm-ı Keşfiyye

Altmışsekizinci madde: Keşfleri Şehremâneti marifetiyle icra olunan cevâmi ve mekâtib [150] ve kışla ve hastahâneler misillü ebniye-i hayriyye ve emîriyye ve vakfiyyenin inşaât ve tamirâtından resm alınmayacaktır.

Altmışdokuzuncu madde: Ebniye-i hayriyye ve emîriyye ve vakfiyyenin keşf ve muayeneleri için Şehremâneti tarafından gönderilen kalfalara keşfettiren taraftan iktidarlarına ve mevsime göre on kuruştan elli kuruşa kadar yevmiye ve vapur navlu ve bârgir ücreti misillü masârif verilecek vesâir keşifler için gönderilen kalfalara dahi bu sûretle yevmiye ve masârif verilecektir.

[1] Bu madde 13 Teşrînievvel [1]300/1884 tarihinde ta'dîl olunmuş ve muaddel sûreti âtiye dercedilmiştir.

[2] Bu maddenin tatbikatında bazı ashâb-ı emlâk taraflarından taallülât ve müşkilât gösterilmesinden nâşi Emanet ile Bâb-ı Âlî arasında muhabere cereyan etmiş ve Dahiliye'nin bu mesele hakkındaki Şûrâ-yı Devlet kararını muhtevi olan 8 Mayıs 1319/1903 tarihli tezkiresinin sureti âtiye dercolunmuştur.

Yetmişinci madde: Keşfolunan ebniye-i hayriyye ve emîriyye ve vakfiyye emâneten inşa ve tamir ettirileceği veya inşa ve tamirinden sarf-ı nazar olunduğu takdirde dahi keşfe giden kalfaların yevmiyesi alınacaktır.

Yetmişbirinci madde: Eytâma âit emlâk keşiflerinden kıymetinin bin kuruştan yirmi bin kuruşa kadar olanlarından yirmi beş kuruş ve yirmi binden yukarısından binde elli para harc alınacaktır.

Yetmişikinci madde: Âhâd-i nâs ile kalfalar beyninde olan müfredât keşiflerinin beher bin kuruşunda on kuruş harc alınacaktır.

Yetmişüçüncü madde: Münâzaât keşiflerine gönderilen mühendis ve kalfalar için yevmiye ellişer ve ebniye mübaşiri için yirmi beş kuruş alınıp Emânet veznesine teslim olunacaktır.

Yetmişdördüncü madde Yetmişyedinci maddede muharrer yevmiye sâhib-i davâdan peşin olarak alınacak ve mahkemeye gidilmek lâzım geldikde nısfı alınacaktır. Yapılacak resim ve haritalar meccânen verileceği misillü sâhib-i davânın fakr-ı hâli tebeyyün ettiği sûrette yevmiyenin nısfı alınacaktır.

Yetmişbeşinci madde: Ham yerlerin tahdidi ve haritasının tersîmi zımnında beş bin arşına kadar beher arşınından üç para ve beş bin arşından on bin arşına kadar mikdarından beher arşın için iki para ve on binden ziyadesi için bir para olmak üzere üç fiyat ile bilhesab ahzolunacak ve arâzi-i emîriyye ve mevkûfe dahi bu kaideye tâbi olacaktır.

[151] *Yetmişaltıncı madde:* Ham yerlerin mahalle şekline konulması için harita tanziminde beş bin arşına kadar beher arşın için dört para ve beş binden on beş bine kadar olan mikdarından beher arşında üç para ve ondan yukarısı için beher arşında iki para harc alınacak ve arâzi-i emîriyye ve mevkûfe dahi bu kaideye tâbi olacaktır.

Yetmişyedinci madde: Nizâ vukûuyla ebniye tatili veya celb ü ihzar için gönderilen mübaşirlerin ücreti olarak haksız çıkan tarafa âit olmak üzere yirmi beş kuruş ücret müddeîden alınacaktır.

Yetişsekizinci madde: Ebniye-i emîriyye ve vakfiyye keşiflerine gönderilen memurlara sur dahilinde ise bir şey verilmeyip, hâric-i sur ise vapur ücreti ve hayvan kirası gibi icab eden masârif âit olduğu daireden verilecektir.

Onbirinci Fasıl

Münbasıran İstanbul ve Bilâd-ı Selâse Ebniyesi

Yetmişdokuzuncu madde: Cesîm harîk vukûuyla nizâmına tevfîkan tesviye edilerek tarla heyetine konulmuş ve sûret-i muntazamada sokakları açılmış ve hatt-ı istikâmeti tayin edilip bir daha tevsî ve tesviyesine mahal kalmamış olan veya tarafeyni kârgir bulunan yerlerde müceddeden inşa olunacak ebniye kârgir olacaktır.

Sekseninci madde: Yetmişdokuzuncu madde mûcebince kârgir olması meşrût olan yerlerden bazı kıymetsiz ve kenar mahallerin sûret-i muntazamada sokakları açılmış ve hatt-ı istikâmeti tayin olunmuş olsa bile ashabının fakr u zarûreti cihetiyle kârgir inşaâtına mütehammil olmadığı Şehremânetince ve Şûrâ-yı Devletçe inde't-tahkîk tebeyyün eylediği halde o misillü mahallerdeki binaların bi'l-istîzân şerefsâdır olacak irâde-i şeniyye ahkâmına tevfîkan bi'l-istisna meşrûtan ahşap yapılması câiz olacaktır.

Seksenbirinci madde: Boğaziçi'nin sahil ebniyesiyle bağ köşklerinin bilâ-kayd ü şart ahşap olarak inşası câizdir.

Seksenikinci madde: Yetmişdokuzuncu madde mûcebince kârgir olması meşrût olan [152] mahallerden mâ'adâ yerlerde yapılacak binaların seksenüçüncü maddede gösterilen şerâite tevfikan ahşap olması mûcazdır.

Seksenüçüncü madde: Seksenikinci madde mûcebince ahşap olarak inşası tecviz olunan binaların dışarısını kaplama veya sıva olarak inşada sahibi muhtar olup fakat diğer bina ile ittisal eden her binanın sahibi tarafından hîn-i inşâsında binanın sağ cihetine icabı vechile taş veya tuğla ile sakftan iki zirâ' mürtefi bir duvar yapılması mecburîdir. Ham arazide olup mahalle şekline konulacak mahallere inşa olunacak her nevi ebniyenin bir birine lâ-ekal sekiz arşın uzak olduğu halde ahşap olarak yapılması caizdir. Bu makule ebniye yekdiğerine sekiz arşından noksan veya muttasıl olduğu takdirde her ikisi beynine kezalik icabı vechile taş veya tuğla ile sakftan iki zirâ' mürtefi bir duvar yapılması mecburîdir.

Seksendördüncü madde: Kârgir ebniyenin taştan veya hâlis harç ile tuğladan olması mecburî olup derûn bölmeleri ahşap olacaktır.

Seksenbeşinci madde: Kârgir hâne ve dükkanların çatı kaplamasının üzerine beylik tuğla veyahud samanlı harç ferşolunduktan sonra kiremit konulacaktır.

Seksenaltıncı madde: Yan duvarları muttasıl ve münfasıl olsun ebniyenin sakfını bir arşın tecavüz edecek ve ön tarafı terasalı çatı yapılır ise bunun cihât-ı erbaası dahi duvar olacaktır.

Seksenyedinci madde: Kârgir ebniyenin sokak zemininden beş arşın irtifaından bed' etmek üzere her hangi katına olur ise olsun kârgir cumba ve balkon yapılacaktır[1].

Seksensekizinci madde: Ahşap bina üzerine hadd-i kânuniye tecavüz etmemek şartıyla yine ahşap olarak kat ilavesi ve yapılacak katlara oda dahi inşası caiz olacaktır.

Seksendokuzuncu madde: Derûnunda ateşle icrâ-yı sanat veyahud mevâdd-ı müşte'ile hıfz ve furûht edilen dükkan ve mağazalar gerek yalnız olsun ve gerek hâne tahtında demir [153] kirişli ve tuğlalı bulunsun toloslu ve demir kapı ve pencereli kârgir olacak ve ocakları dükkanın gerisinde bulunacaktır.

Doksanıncı madde: Madde-i sâbıkada muharer dükkan ve mağazaların gayri esnaf dükkânları ve mangal ile idare olunan kahvehâneler madde-i mezkûre şerâitinden müstesna tutulacak ise de derûnları ve tavanları hâlis harc ile sıva olunacaktır.

Onikinci Fasıl

Mücâzât

Doksanbirinci madde: Kalfa veya ebniye ashabı binanın mevkiiyle nev'ini ve yapılacak her katın mikdar-ı sathıyla yüzünün ve cumba ve şehnişinlerin tûllerini mübeyyin idâre-i belediyyeye vermeleri iktizâ eden resm-i mücessem ve payanda ve istidânın müdericâtı hilâfında ameliyyât icra eyledikleri halde kendileri mes'ûl tutulacaktır.

Doksanikinci madde: İşbu kânun ile muayyen olan tezkire harcını te'diye etmeksizin ameliyyâta bed' edenlerden resm-i mukannenden başka bir misli cezâ-yı nakdî alınacaktır.

Doksanüçüncü madde: Doksanbirinci maddede gösterilen resm-i mücessem ve payanda hilâfında icrâ-yı ameliyyât eylediği tebeyyün eder ise sâhib-i istidâdan resm-i mukannenden başka bir misli cezâ-yı nakdî alınacaktır.

Doksandördüncü madde: Vilâyet veya liva merkezi olan şehirlerde Dersaâdet'te alınan ebniye resminin nısfı ve şehir ve kasabalarda beşte biri alınacaktır[2].

[1] 31 Mart 1329/1913 tarihli kanun-ı muvakkatin üçüncü maddesi yapılacak cumba ve çıkıntılardan alınacak resmin miktarını tayin etmiştir.

[2] İşbu iki madde 17 Nisan 1330/1914 tarihli kanun-ı muvakkate ile lağvedilmiştir. Bademâ taşrada dahi Dersaâdet'te alınan ebniye resminin tamamı alınacaktır.

Doksanbeşinci madde: Ticaretgâh olan ve kıymetdar emlâki bulunan başlıca şehirlerde madde-i sâbıkada tayin olunan resmin hadd-i a'zamı Dersaâdet'e mahsus olan resmin mikdarını tecavüz etmemek üzere devâir-i belediyyelerce nısftan ziyade resm istîfası tensib olunur ise tarife-i mahsûsa yapılarak bi'l-istîzân Bâb-ı Âlî'den tahsîl-i müsâade olunmak şartıyla zammı câizdir[1].

[154] *Doksanaltıncı madde:* Ebniye kalfaları ebniye-i umûmiyyenin suver-i inşâiyyesini mübeyyin neşr ü ilan olunacak şartnâme ahkâmına tevfik-i hareket eyleyeceklerdir.

Doksanyedinci madde: 7 Cemâziyelevvel 1280/1863 tarihli Turuk ve Ebniye Nizâmnâmesi'yle zeyli ve Her Nevi Ebniyeden Alınacak Harc ve Resm Nizâmnâmesi ve Rüsûm-ı keşfiyye hakkında 15 Rebîülevvel 1280/1863 tarihli nizâmnâme ve İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de yapılacak ebniyenin sûret-i inşâiyyesine dair 12 Muharrem 1292/1875 tarihli nizâmnâme işbu kânunun târih-i neşrinden itibaren münfesihtir.

Doksansekizinci madde: Dâhiliye Nezâreti işbu kânunun icrasına memurdur.

Madde-i muvakkate: Otuzikinci maddede gösterilen harita-i umûmiyyenin tanzimine kadar Boğaziçi ve Haliç sevâhilinde yapılacak bina ve nhumlar sevâhilin i'vâc-ı tabîîsine göre mecâlis-i belediyye taraflarından tensib ve tahdid edilecek dereceden ziyade denize çıkmayacaktır[2].

23 Zilhicce 1299/1882 ve 24 Teşrînivvel 1298

[155] 27 - EBNİYE KÂNUNU'NUN 55 VE 57 VE 63ÜNCÜ MADDELERİ MAKAMINA KÂİM OLMAK ÜZERE TA'DİLEN KALEME ALINAN MEVÂDD-I NİZÂMİYYE

5 Muharrem 1302/1884 ve 13 Teşrînievvel 1300

Ellibeşinci madde: Hâne hamamlarının her murabba' arşınından on kuruş resm alınacak ve ev altı ile sarnıç ve su hazînesi ve kuyu ve mahzen ve pancur ve ahşap ve demir parmaklık ve kiremit aktarması ve yelkovan tamiri ve asma çardağı ve tahta perde ve ebniyesiz arsaların muhafaza duvarı ve bostan dolapları resmden muaf olacaktır[3].

Elliyedinci madde: Dükkanların mecmu sathları itibariyle bi-hesâb-ı terbî beher arşın için iki kuruş ve çarşı hamamı kısm-ı hâricîsi ve müştemilâtının

[2] Eski Düstûr zeyl 3 sahife 2

[3] Aslına nisbetle yalnız "*ebniyesiz*" kelimesi ilâve olunmuştur.